

Valentina Gulin Zrnić i Nevena Škrbić Alempijević

GRAD

KAO

SUSRET

ETNOGRAFIJE ZAGREBAČKIH TRGOVA

Valentina Gulin Zrnić i Nevena Škrbić Alempijević

GRAD KAO SUSRET

ETNOGRAFIJE ZAGREBAČKIH TRGOVA

Dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević redovita je profesorica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Dr. sc. Valentina Gulin Zrnić znanstvena je savjetnica u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu.

GRAD KAO SUSRET. ETNOGRAFIJE ZAGREBAČKIH TRGOVA

Valentina Gulin Zrnić i Nevena Škrbić Alempijević

Nakladnik:

Hrvatsko etnološko društvo

Institut za etnologiju i folkloristiku

Za nakladnika:

Marijana Belaj

Iva Niemčić

Uredništvo izdanja:

Tihana Petrović Leš (Hrvatsko etnološko društvo)

Naila Ceribašić, Renata Jambrešić Kirin, Maja Pasarić

Biblioteka Nova etnografija (Institut za etnologiju i folkloristiku)

Recenzenti:

Dr. sc. Katja Hrobat Virgolet

Fakulteta za humanistične studije, Univerza na Primorskem

Dr. sc. Petra Kelemen

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Lektura:

Zrinka Jensch

Prijevod na engleski jezik:

Zvezdana Kastrapeli

Grafičko oblikovanje i prijelom:

Maša Hrvatin

Tisak:

Tiskara Zelina

ISBN 978-953-8089-60-2 (IEF)

ISBN 978-953-8232-04-6 (HED)

Priprema izdanja poduprta je sredstvima iz projekta "Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet"

Hrvatske zaklade za znanost (IP-2013-11-2350), sredstvima dodijeljenima Filozofskom fakultetu

Sveučilišta u Zagrebu za temeljno financiranje znanstvene djelatnosti te uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja i Grada Zagreba.

Valentina Gulin Zrnić i Nevena Škrbić Alempijević

GRAD KAO SUSRET

ETNOGRAFIJE ZAGREBAČKIH TRGOVA

Zagreb, listopad 2019.

*Mojoj mami Martini i dečkima, Zoranu i Pavlu, koji su
na mnoge načine utkani u moj rad i u ovaj grad,
koji sa mnom dijele korake u šetnjama i susretima....*

Valentina

*Ovu knjigu posvećujem svojim dečkima, Alanu, Marinu
i Goranu, uz zahvalu za strpljenje i brojna zajednička
otkrivanja zagrebačkih trgova.*

Nevena

STVARANJE TRGA: SUSRETI U JAVNOM PROSTORU, IZVEDBE I AFEKTI

Trg	10
Grad kao susret	14
Javni prostor	17
Izvedba	20
Afekt	24
Trgovi kao teren: o metodama i građi istraživanja	27

TRG NIKOLE ŠUBIĆA ZRINSKOG, TRG JOSIPA JURJA STROSSMAYERA I TRG KRALJA TOMISLAVA

SUSRETI S TRGOVIMA: ŠETNJA, SVAKODNEVICA, MANIFESTACIJE	36
Scena prva: <i>Studen i intermezzo</i>	36
Trgovi i njihova lica	40
Nove izvedbe	50
Postavke suvremenog života trgova	63

TRGOVI U TRAJANJU	68
Scena druga: <i>Upoznaj svoj grad</i>	68
Kratka povijest trgova do sredine 20. stoljeća – oblikovanje prostora i novi urbani habitus	72
Kratka povijest trgova u drugoj polovici 20. stoljeća i na početku 21. stoljeća – "kriza centra", konzervatorska zaštita i reafirmacija javnog prostora	80

SCENE I RITMOVI URBANIH NAVIKA	92
Šetanje: od promenade do adventiranja	92
Etnografija klupa	100
Osvajanje travnatih partera	106
Konzumiranje kulture: <i>street food</i> i klasika	113

ZVUKOLIK GRADA: TRGOVI I NJIHOVE GLAZBE	122
--	-----

RAZIGRANI TRGOVI, PROSTORI ISTRAŽIVANJA I CIVIS LUDENS	134
Djeca s ruba Potkove: igranje na trgovima	134
Festivalske izvedbe igre	137

UMJETNOST, PROSTOR I PUBLIKA: STVARANJE UMJETNIČKOG MJESTA	148
Simbolički i performativni aspekt umjetnosti u prostoru trgova	148
Strossmayer s kapicom	151
Boks na Tomislavcu	157
Golaći na Zrinjevcu	163
 TRGOVI, PROTESTI I JAVNA SFERA	173
Trgovi kao politička mjesta	173
Stvaranje grada ogradama i trg kao heterotopija	180
 STVARANJE TRGOVA RELIGIJSKIM PROCESIJAMA	188
Scena treća: <i>"Nebeskim blagoslovom neka je blagoslovljen naš grad"</i>	188
Stvaranje posvećenog mjesta: tijelovska procesija	190
Stvaranje multikulturnog grada: <i>Festival kočija</i>	195
 TURISTIČKA DESTINACIJA ZAGREB: JAVNI PROSTORI I KULTURNI PROIZVODI	199
Univerzijada i afektivni urbanizam	199
Brend Zagreb i kulturni proizvod <i>Advent</i>	202
Prijepori: <i>eventifikacija</i> javnih prostora	212
 EUROPSKI TRG	
 EUROPSKI TRG U ČETIRI SCENE	230
Scena prva: prolaženje	230
Scena druga: nalaženje	232
Scena treća: sudjelovanje u javnom događanju	234
Scena četvrta: turistički obilazak	236
Scene trga i njihove interpretacije	238
 TRG U NASTAJANJU	242
Kratka povijest prostora – funkcije i vizije	242
Preoblikovanje	248
Preimenovanje	261
Stvaranje trga novim korištenjima	264
Nove izvedbe	269

SMJEŠTANJE I STVARANJE EUROPE NA TRGU	288
Institucionalizacija Europe na trgu	288
Susreti s Europom na trgu	294
<i>Dan Europe</i> na Trgu	299
 TRG KAO ADVENTSKA DESTINACIJA	309
Proizvodnja adventskoga grada na Europskom trgu	309
Trg kao adventska scena	316
Izvedbe <i>Adventa</i> na trgu	322
 PROPITIVANJA TRGA UMJETNIČKIM IZVEDBAMA	334
Europski trg kao mjesto umjetničkih izvedbi	334
<i>Autić na Zvijezdi EU</i>	337
<i>Natrag na Trg</i> u okviru <i>UrbanFestivala</i>	346
Susreti s T-grupama, prirodom i društvom na Europskom trgu	348
Nenastanjivi prostori	351
<i>Slijepe pjege</i> Europskoga trga	353
 ČETIRI TRGA U CENTRU ZAGREBA	
Politike javnih prostora	362
Javni prostori, atmosfere i afektivni kapital	364
Bivanje na trgovima	368
 A CITY AS AN ENCOUNTER: THE ETHNOGRAPHY OF ZAGREB SQUARES	378
LITERATURA	394
FOTOGRAFIJE: AUTORI I IZVORI	415
ZAHVALE	418

STVARANJE TRGA: SUSRETI U JAVNOM PROSTORU, IZVEDBE I AFEKTI

Trg

"Trg, slobodan gradski prostor, potpuno ili djelomično okružen građevinama. Nastaje postupnim oblikovanjem, planskim preuređenjem neke urbane cjeline ili prema unaprijed projektiranim urbanističkim osnovama, te ima svoju arhitektonsko-estetsku, odn. urbanističku namjenu." (Hrvatska enciklopedija)

"Trg je zapravo mjesto gdje ljudi borave, kreću se, sjede, piju kavu, nešto se dešava. Mislim, to je ideja trga, da ljudi tamo susreću jedni druge, da razgovaraju." (kazivač, stanovnik Zagreba)

Ova je knjiga kulturnoantropološka studija o četiri zagrebačka trga. Jedan od njih ima povijest od 150 godina i prvi je trg koji je planski uspostavljen u modernom Zagrebu druge polovice 19. stoljeća, a na njega su se do kraja toga stoljeća nadovezala još dva trga tvoreći novu gradsku okosnicu, istočni perivoj zagrebačke donjogradske Zelene potkove. Četvrti pak trg ima povijest od svega nekoliko godina, nastao je u 21. stoljeću i posljednji je trg izveden u gradskoj jezgri suvremenog Zagreba. Unatoč vremenskoj dimenziji koja nastanak trgova razdvaja u različita stoljeća i političko-društvene sustave, prostorno nisu toliko udaljeni, povezuje ih šetnja od dvadesetak minuta.

Trg kralja Tomislava je najjužniji od istraživanih trgova, prvi na izlazu s glavne željezničke stanice koja je nekada označavala rub grada. Trg je prepoznatljiv upravo po kipu konjanika na južnoj strani i zgradi Umjetničkog paviljona žute boje sa staklenom kupolom na sjevernoj strani trga te parku i cvjetnim rundelama između njih. Krećući se prema sjeveru i prijelazom trotračne prometnice, šetnja vodi preko **Trga Josipa Jurja Strossmayera** s parkom u kojemu stoji Strossmayerov spomenik s jedne strane zgrade bivšeg Kemijskog laboratorija, a spomenik "Strijeljanje talaca" s druge strane. Ta je zgrada danas knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti čija se, pak, neorenesansna građevina nalazi na sjevernom obodu trga. Prijelazom prometnice ćemo se naći na **Trgu Nikole (Šubića) Zrinskog**, popularno zvanog **Zrinjcem**, gdje u sjeni dvjestotinjak platana stoji Muzički paviljon, meteorološki stup, vodoscoci i biste hrvatskih velikana. Šetnja se dalje nastavlja kratkom Praškom ulicom koja izlazi na središnji gradski trg – Trg bana Josipa Jelačića – te njegovom istočnom stranom i prolaskom kroz Ulicu Augusta Cesarca stižemo na **Europski trg**. Na popločanom trgu, preuređenom povodom ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju, nalazi se obilježje *Zvijezda EU*, a prostorom dominiraju Ban centar, zgrada staklene strukture te zastave Europske unije.

Iste ćemo prostore transponirati u kulturnoantropološki registar kako bismo mogli ušetati u ovu studiju. **Trg kralja Tomislava** je pun ljudi, počevši od prostora uz sam spomenik, na čijem podnožju sjede ljudi raznih dobi i čini se da prate ritam trga, neki hrane golubove; grupe mladih sjede i druže se na travnatim

površinama, često u formi kruga, uz glazbu; na dijelu travnatog prostora grupa djece igra nogomet; stupovi za zastave na rubu trga prema tramvajskoj stanici nose zastave duginih boja. **Trg Josipa Jurja Strossmayera** je prepun ljudi, gibaju se u ritmu elektronske glazbe, žamor je veliki, glasovi razgovora nadmeću se s glasnim zvukom glazbe; dimi se i miriši pečenje, oni koji naručuju zbijeni su

EUROPSKI TRG

**TRG NIKOLE
ŠUBIĆA ZRINSKOG**

**TRG JOSIPA JURJA
STROSSMAYERA**

**TRG KRALJA
TOMISLAVA**

Sl. 1 Zagreb, Donji grad

uz kućice; stoji se u grupama, s pićem i hranom u ruci; na pozornici se najavljuju utakmice svjetskog nogometnog prvenstva koje će se pratiti na video zidu tijekom večeri; atmosfera uzbuđenja, iščekivanja, gužve i dobrog raspoloženja. Na **Trgu Nikole (Šubića) Zrinskog** ljudi sjede u sklopivim ležaljkaama razbacanima po dijelu travnate površine, vruća je ljetna večer; grupa djece sjedi na travi, na dekcicama, pjevaju rođendansku pjesmu i dobacuju se balonima; neki su u prolazu sjeli na rub bazena vodoskoka; sve klupe su pune; ispred Muzičkog paviljona je sve više ljudi, prate u ritmu swing glazbu, a nekoliko, više ili manje plesno uigranih, parova pleše, izvode figure i zabavljaju se na plesnom podiju koji je za ovu priliku označen postavljenim linoleumom na tlu. Zvuk trga, glazba i žamor prate prolazak Praškom ulicom, doduše sve slabije, ali miješajući se sa zvukovima središnjeg trga – Trga bana Josipa Jelačića – kojima prolazimo put Ulice Augusta Cesarca do Europskog trga. I **Europski** je **trg**, inače tiši u odnosu na vrevu glavnoga trga, ove ljetne večeri vrlo frekventan. Ljudi sjede na terasama kafića čavrljajući uz laganu glazbu; djeca trčkaraju naokolo penjući se na sada praznu pozornicu pjesničkoga festivala i koristeći *Zvijezdu EU* kao zaklon u igri skrivača; turisti u zbijenim grupama promiču prema autobusnom stajalištu na Palmotićevoj ulici zastajkujući na štandovima sa suvenirima i domaćim proizvodima.

Ove dvije šetnje, kao i dva uvodna citata, ocrtavaju dva različita pristupa trgovima. Trgovi su dio planskog i/ili postupnog urbanističkog oblikovanja u gradskome tkivu, otvoreni prostori dizajnirani u suodnosu s okolnim izgrađenim prostorom, prostori koji nastaju u određenom povijesnom trenutku i njime su arhitektonsko-urbanistički i estetski uvjetovani. Ali trgovi su, *zapravo*, reći će jedan naš sugovornik u istraživanju, mjesta gdje ljudi borave, prolaze, šeću, druže se, razgovaraju. Trgovi su mjesta susreta i svakodnevnog javnog života. Takvi su življeni trgovi u fokusu našega kulturnoantropološkog pristupa. U užem smislu, s aspekta urbane antropologije i antropologije prostora i mjesta, riječ je o pristupu koji u središte istraživanja stavlja "oprostornjavanje kulture". Kulturu definiramo kao "višestrukie i kontingentne forme znanja, moći i simbolizma" koje obuhvaćaju raznovrsna ponašanja i interakcije ljudi međusobno te njihov odnos s okolišem u cjelini (materijalnim, prirodnim, živim i neživim), zatim procese materijalnog oblikovanja, kao i kognitivne procese, vjerovanja, percepcije i imaginaciju (Low 2017: 7). "Oprostoriti" kulturu znači analizirati društvene prakse, odnose i reprezentacije *u* prostoru i u međudjelovanju *s* prostorom (ibid.; usp. Čapo i Gulin Zrnić 2011). Polazište je takvome pristupu društveno-humanistička maksima da društveni odnosi i kultura stvaraju prostor, ali je istovremeno i sam prostor sustvaratelj društvenih odnosa.

Naše se istraživanje trgova odvijalo unutar znanstveno-istraživačkog projekta "Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet" koji se bavio kulturnoantropološkim i kulturnogeografskim istraživanjem suvremenog Zagreba.¹ Analitički okvir "stvaranja grada" koji smo razvijale u okviru projekta je bio usmjeren k tome da se "razaberu i razumiju višestruki, višeslojni i međuovisni akteri, čimbenici i procesi suvremenih transformacija u glavnom gradu Hrvatske" (www.citymaking.eu). Istraživačka pitanja koja smo postavljale unutar projekta su oblikovala i naše

istraživanje trgova: kako različiti akteri "stvaranja grada" (gradska uprava, udruge civilnog društva, civilne inicijative, stanovnici) zamišljaju i oblikuju grad i njegove javne prostore i kako se te različite slike i oblikovanja odnose jedni prema drugima? Koje strategije koristi gradska politika za stvaranje određenog identiteta grada, poglavito konstruiranjem identiteta središnjih gradskih trgova? Kojim svakodnevnim praksama stanovnici grada simbolički upisuju sebe i svoja iskustva u grad, osobito u javne prostore? Kako su dominantne političke, društvene i kulturne vrijednosti (nacija, demokracija, multikulturnost, društvena različitost, tolerancija) doživljene u svakodnevnoj urbanoj praksi na javnim prostorima? Ovome smo pridodale i istraživačka pitanja koja su specifično proizašla iz odabrane teme istraživanja: kako se trg *stvara*, restrukturira i resemantizira? Koja ključna obilježja ljudi vezuju uz trgoe, kako uspostavljaju odnos prema tim prostorima? Kojim se mehanizmima i tehnikama određuje i propituje dimenzija javnosti (dostupnosti, otvorenosti, demokratičnosti) na trgovima? Postaju li trgovi mjestima konstrukcije kolektivnih identiteta i na koje načine? Kako se stvara "osjećaj mjesta" na trgovima, kakve afekte bivanje tamo izaziva? Koju ulogu u stvaranju trga imaju javna događanja, druge organizirane i spontane izvedbe, ali i svakodnevna uobičajena korištenja prostora? S obzirom da se istraživanje odnosilo na trgoe koji su nastajali u različitim povijesnim razdobljima – od devetnaestostoljetnih trgova "dugog trajanja" do sasvim "novog" trga, recentno oformljenog na mjestu dotadašnjeg uličnog križanja – sva su ova pitanja zanimljiva i u komparativnoj perspektivi.

Stvaranju zagrebačkih trgova doprinose raznovrsni društveni akteri: ljudi koji u gradu žive, privremeno borave ili kroz njega prolaze, gradske i državne vlasti, nositelji prostornih i kulturnih politika, pripadnici nacionalnih i međunarodnih organizacija i institucija, kao i nevladinih udruga, arhitekti, urbanisti i konzervatori, povjesničari umjetnosti i umjetnici, stručnjaci iz područja urbanih studija, mediji i aktivisti, djelatnici u turizmu i turisti, organizatori i izvođači javnih događanja.² Premda smo svjesne odnosa moći upisanih u javni prostor, među strategije i taktike svih tih grupa i pojedinaca koji definiraju što to trg jest, što bi trebao biti i kako ga se treba, može ili ne smije koristiti, ne uvodimo valorizaciju. Svaku od njihovih naracija o trgovima i aktivnosti na njima smatramo jednakovrijednim činom "oprostornjavanja kulture".

Koncept kojim su mnogi naši sugovornici opisivali svoj angažman u stvaranju grada i trga ili predstavljali kolektivan odnos njih i njima sličnih te svojevrsno "pripadanje" gradu je pojam "građanin". Pojašnjavanje toga što je grad u političkom, popularnom, a i znanstvenom diskursu povlači i nastojanja da se definira tko je građanin i kako se on prema gradu odnosi. Prema tom smo se pojmu trebale postaviti u brojnim navratima pri ovom istraživanju, budući da su definicije s kojima smo se susretale često bile normative, propisujuće, prikazivale su se kao dominantne istine koje uključuju neke skupine i hijerarhijski ih postavljaju na višu ljestvicu vrijednosti, a neke Druge isključuju. Taj pojam u ovoj studiji shvaćamo kao relacijski koncept čije određivanje ovisi o

² Kategorije društvenih aktera koje smo nabrojale nisu međusobno isključive, dapače, brojni su naši sugovornici istodobno pripadali različitim skupinama. Većina je priča o trgovima kao mjestima (raznovrsnih vidova) susreta koje donosimo i analiziramo u ovoj knjizi ispričana iz lokalnoga rakursa, iz perspektive ljudi koji trajnije nastavaju grad i njegove trgoe, dok smo glasove posjetitelja Zagreba zahvaćale povremeno i situacijski.

¹ Projekt se odvijao pod voditeljstvom dr. sc. Jasne Čapo u razdoblju 2014. – 2018., a bio je financiran iz fonda Hrvatske zaklade za znanost. Više o projektu: www.citymaking.eu.

tome u kojem se kontekstu i naspram koga uspostavlja. Sugovornici u našem istraživanju su ga koristili u brojnim značenjima i za različite svrhe: nekada su iskazivali svoju lokalnu pripadnost gradu, činjenicu da su u Zagrebu rođeni ili im je Zagreb mjesto prebivališta; u nekim je slučajevima obuhvat pojma uži i odnosi se na određenu društvenu klasu u određenom povijesnom periodu ili, pak, na kategoriju "starosjedioca". U nekim se naracijama definicija proširuje pa označava državljane Republike Hrvatske, dok u trenucima upućivanja na pripadnost ove države Europskoj uniji obuhvaća i europsku i/ili kozmopolitsku identifikaciju (u sintagmama poput "građanin Europe" ili "građanin svijeta"). Sve te razine ujedno podrazumijevaju adekvatne norme ponašanja – onog "građanskog", ponovno raznorodno definiranog, ali načelno pozitivno konotiranog. Iako pojam "građanin" nije u središtu naše studije, ipak se na više mjesta u knjizi na njega referiramo, u kontekstima u kojima je potreban za razumijevanje suvremenih društvenih dinamika i mehanizama kojima se trg stvara danas pozivajući se na etiketu "građanstva".

Prateći tako stvaranje trgova, u obzor istraživanja uzimamo materijalnu izgradnju urbanog prostora, ali i načine na koje ljudi bivaju u njima i pune ih značenjima, doživljavaju reprezentativnim licem grada i mjestom življene svakodnevice. Pisati o zagrebačkim trgovima iz pogleda etnologije i kulturne antropologije znači iznijeti jedno viđenje Zagreba, njegovih potencijala i neuralgičnih točki, raznovrsnih vizija i realiteta. No, takvo istraživanje ujedno daje uvid u relevantne društvene procese, u aktualni hrvatski politički, ekonomski i kulturni kontekst, ali i u globalne trendove – sve se te silnice premećavaju, stapaju, a ponekad i sučeljavaju na trgovima, čineći ih, prije svega, mjestima ljudskih interakcija i susreta.

Grad kao susret

Svako novo istraživanje o gradu ujedno je i novo propitivanje toga što je grad. S jedne strane stoje radovi koji grad smještaju u kategorije veličine prema teritorijalnom širenju i brojnosti stanovništva, u povijesne modele ili skupove prema funkcijama koje grad realizira u regionalnom, nacionalnom ili internacionalnom smislu, ili se pak gradovi klasificiraju prema političko-ekonomskim kriterijima. Tu se nižu mali i veliki gradovi, gradovi srednje veličine, glavni gradovi, metropole, socijalistički i kapitalistički gradovi, postsocijalistički gradovi, industrijski i deindustrijalizirani gradovi, zapadnjački gradovi, azijski gradovi, gradovi trećeg svijeta, svjetski gradovi, globalni gradovi. S druge strane, brojne su sociološke, kulturnogeografske i kulturnoantropološke studije grada koje u središtu imaju čovjeka – način života, navike, društvenost, pripadanje, sjećanja, subjektivnost – pa bismo umjesto pitanja što je grad, prikladnije mogli postaviti pitanje "tko je grad" prema tezi da "grad uvijek i prije svega čine ljudi" (Stipetić 1974: 20). Riječima urbanog sociologa s početka 20. stoljeća, grad je "stanje uma, skup običaja i tradicija, organiziranih stavova i osjećaja koji pripadaju tim običajima i prenose se tom tradicijom. Drugim riječima, grad

nije puki fizički mehanizam ili umjetna konstrukcija. On je uključen u životne procese ljudi koji ga čine" (Park 1967 [1925]: 1).

Grad je, dakle, i objekt (materijalnost, struktura, organizacija) i subjekt (ljudi) u prepletenom međudodnosu, a parafrazirajući jednu misao Henrija Lefebvrea, možemo reći da grad stvaraju ljudi, ali su istovremeno i njime stvarani (1991 [1974]). Ta je sveobuhvatnost poimanja grada uvijek istraživački izazov. U nekim studijama istraživači polaze od strukturalnih čimbenika stvaranja grada, prvenstveno od političko-ekonomskih parametara koji svojim fokusom, danas iznimno važnim za analizu suvremenog urbaniziranog svijeta, ipak reduciraju (djelomično i esencijaliziraju) razumijevanje grada kao fenomena kompleksnog na svim razinama. Društveno-humanistički pristupi uvode kulturnu, simboličku i diskurzivnu dimenziju kao konstitutivne čimbenike stvaranja grada.³ U našem se kulturnoantropološkom pristupu i u dosadašnjim studijama, oslanjamo na struju urbane teorije koja konceptualizira *grad kao proces* u smislu "nedovršenosti, varijabilnosti, različitosti, fluidnosti" (Gulin Zrnić 2009). Pritom naglašavamo urbanu življenu svakodnevicu u kojoj pojedinci internaliziraju, afirmiraju, propituju, transformiraju ili odbacuju vrijednosti i okvire koje nudi aktualni politički, ekonomski, društveni i kulturni sustav te unutar toga dinamičnog odnosa kreiraju vlastite identitete i subjektivnosti (Gulin Zrnić 2009; Kelemen i Škrbić Alempijević 2012).

Nastavljajući se na takve okvire proučavanja grada, u ovoj knjizi uvodimo i novu prizmu kroz koju želimo dohvatiti kompleksnost i razumijevanje urbane stvarnosti: promišljanje grada temeljimo na konceptu *susreta*. S jedne je strane to proizašlo iz konglomerata teorijske i studijske literature koju smo čitale u pripremi i tijekom ovoga istraživanja, a koja se doticala simboličkog interakcionizma, socijalne konstrukcije prostora i društvenog sjećanja, fenomenoloških pristupa, teorija afekta i izvedbe. U mnogima je od pročitanih studija susret implicitan temelj analize, bilo da se radi o socijalnoj interakciji ili interakciji čovjeka s materijalnim okolišem. Susret je, uostalom, i ključni metodološko-epistemološki okvir koji smo primijenile, budući da i metoda sudjelovanja i metoda intervju podrazumijevaju interakciju, susrete s ljudima i prostorom. Susret podrazumijeva dolazak u kontakt (rječničke definicije susreta naglašavaju i neočekivanost i slučajnost kao element susreta), postavljanje u međudodnos (od neprimjećivanja i ignoriranja do burne afektivne reakcije) i međudjelovanje (akcije i činovi sustvaranja prostora i ljudi koje susret generira). Susret je također trenutak, no time ne implicira ni statičnost ni lokaliziranost. Naprotiv. Trenutak susreta postoji upravo zato što prethodno postoji kretanje: ono je, paradoksalno, sadržano u trenutku susreta.

U urbanim studijama u kojima se, s polazišta različitih disciplina, već više od stoljeća istražuje grad, susret nije nepoznat, ali gotovo da i nije teoretiziran. To je tim neočekivanije s obzirom da je susret u srži onoga što čini grad: gustoća i heterogenost stanovništva neminovno stvara prilike za susrete. Među urbanim teorijskim klasicima, tek smo nakon višekratnih čitanja studija Henrija

³ O političko-ekonomskim i društveno-humanističkim pristupima vidjeti opuse Davida Harveya, Manuela Castellsa, Saskie Sassen, Sharon Zukin, Jamesa Donaldsa, Ulfa Hannerza, Michela de Certeaua, Anthonyja Cohena, Sethe Low i dr.

Lefebvrea uočile koliko je važno poimanje susreta u njegovom promišljanju urbanog. Njegova su pisanja o gradu prožeta mišlju da se urbano ključno definira kao *simultanost* i *susreti* koji zajedno čine srž grada, njegovu “mentalnu i društvenu formu” u svim povijesnim razdobljima i u svim njegovim različitim materijalizacijama. U modernom je društvu simultanost “intenziviranija i gušća”, pa je odatle ojačan i “kapacitet za susret i okupljanje”. Urbane stvarnosti, smatra Lefebvre, nema bez okupljanja, “bez susreta, potencijalnog ili realiziranog, sa svim ‘objektima’ i ‘subjektima’”, iz čega proizlazi i ono što je imaginativno, destabilizirajuće i nepredvidivo. Konačno, i Lefebvreova se reformistička misao o “pravu na grad” odnosi na pravo na urbani život koji je transformiran i obnovljen upravo poimanjem urbanoga kao “mjesta susreta” (Lefebvre 1996: 122-138, 147-174).

U knjizi koja početkom 21. stoljeća nudi okvire za nova promišljanja i zamišljanja grada (*Cities. Re-imagining the Urban*), urbani teoretičari Ash Amin i Nigel Thrift *ontologiju grada* definiraju upravo *susretom* što implicira stvarno ili moguće povezivanje i stvaranje zajedništva, stvaranje novih oblika veza u gradu i s gradom (2002). U temelju je takvog poimanja “proces” i “potencijal”. Drugim riječima, u susretu se ne radi samo o mehaničkom nadodavanju, nego o jukstaponiranju i “srastanju” koje je nepredvidivo. Susret, prema tome, ima potencijal stvaranja nečega što je više od zbroja odvojenih pojedinačnih dijelova – potencijal “*novog* postajanja”. Potencijal je tim veći što i oni koji se susreću nisu jednoznačni entiteti, nego se konstituiraju hibridnim prepletanjem različitih mreža. Ontologija grada kao susreta, naime, podrazumijeva napuštanje kartezijanskog poimanja prostora i ustrajava na razumijevanju prostora, vremena, čovjeka te njihovih međusobnih odnosa kroz *mreže*. Mreže djeluju na različitim razinama, od globalne do lokalne, u stalnom su kretanju i ispreplitanju. I sam se pojedinac definira spletom subjektnih pozicija koje su sve dio nekih postojećih mreža. U konstelaciji takvoga poimanja odnosa, susret, kao i reakcije na njega i njegovi ishodi, čine “formativni element urbanoga svijeta” (Amin i Thrift 2002: 26-30).

Susret je često imenovana, ali rijetko problematizirana kategorija u brojnim dosadašnjim tekstovima koji se bave gradom. Uočavamo ga, među ostalim, u opisima i analizi susreta čovjeka sa sveukupnom kompleksnošću modernoga grada na samome početku 20. stoljeća u radovima jednoga od pionira urbanih studija, Georga Simmela (1976 [1903]), zatim u bogatom opusu Ervinga Goffmana iz druge polovice 20. stoljeća, u kojem se usmjerava na susrete i interakcije ljudi u javnim prostorima (1961, 1963), kao i u analitičkom interesu za susrete u 21. stoljeću kada se repozicionira i propituje dominacija čovjeka u susretu s drugim vrstama, prirodnim i materijalnim oblicima (Latimer i Miele 2013; Wilkie 2015). Utoliko je susret u analitičkom temelju mnogih studija i tema u humanističkim i društvenim znanostima. No tek se recentno taj korpus studija revalorizira u smislu teorijskog promišljanja susreta koji se prethodno nerijetko tretirao kao samorazumljiv pojam.⁴ U uvodnom poglavlju zbornika

⁴ Fokus je našega osvrta na gradu kao susretu, no napominjemo da je u kulturnoj antropologiji upravo *susret* različitih naroda i kultura ključan okvir nastanka same discipline i definiranja njezina predmeta istraživanja. Susret je sadržan u literariziranim opisima prvog doticaja istraživača i istraživane zajednice, posebice u etnografskim opisima kojima se spoznaje različitost. U tom se smislu problematizira u okviru postkolonijalne kritike koja kulturne susrete promatra s pozicije odnosa moći.

Encountering the City, autori Jonathan Darling i Helen Wilson (2016) teoretiziraju susret kao “relacijske događaje” i kao specifičan vid kontakta koji definiraju četirima osnovnim obilježjima. Prvo, susreti “fundamentalno uokviruju urbana iskustva i subjektivnosti”; drugo, u srži je susreta “održavanje, stvaranje i prerađivanje razlike”; treće, susreti “proizvode i obuhvaćaju mnogobrojne temporalne registre”; konačno, susreti su točke “potencijalne transformacije i pristupa promjeni” (Wilson i Darling 2016: 2, 9-12). Kao iskaz i agens gradske društvenosti susreti nisu u pravilu harmonični ni tolerantni naspram razlike, kako bi to sugeriralo popularno tumačenje pojma. Oni mogu biti i mjesta “krivog srastanja” ljudi i materijalnosti ili “lošeg spoja” među ljudima, pokretači konflikata i prijepora, kritike i otpora.

Na tragu navedenih studija, u ovome istraživanju gradu i stvaranju trgova pristupamo poimajući njihovu ontologiju kao susret. Pritom uspostavljamo tri okosnice odnosa grada i susreta: to su *javni prostor*, *izvedba* i *afekt*. Takav je odabir, s jedne strane, odraz suvremenih strujanja i tendencija u humanističkim i društvenim znanostima koje naglasak stavljaju na praktičnu, senzornu, doživljajnu i afektivnu sferu kulturnih fenomena i procesa. S druge strane su na njega utjecali i naši specifični istraživački interesi koji uključuju urbanu antropologiju, studije javnih događanja i izvedbi općenito, kulturnoantropološko bavljenje umjetnošću u javnom prostoru, metode istraživanja kulturnih praksi i afekta. Istodobno su nas na ova čvorišta pri proučavanju odnosa grada i susreta uputili zaključci, zasnovani na terenskom istraživanju, o tome koje značajke ljudi pripisuju trgovima i kako se susreti na trgovima najčešće aktualiziraju i otjelovljuju. Tako su ključne riječi kojima se određuje javni prostor otvorenost, pristupačnost i dostupnost svima, što su sve odreda obilježja koja pružaju mogućnost susreta. Nadalje, susreti imaju naglašenu izvedbenu komponentu, kako je pokazao Erving Goffman, budući da se ta interakcija realizira igranjem društvenih uloga i predstavljanjem sebe drugima (1963). Konačno, afekt promatramo kao intenzivnost koja se javlja upravo pri susretu s drugim pojedincima ili s materijalnošću trgova. Time, uz primjenu povijesnog i diskurzivnog pristupa, istraživanje usmjerujemo i prema tjelesnom, multisenzornom i afektivnom iskustvu susreta kao nužnom za razumijevanje odnosa prostora i kulture.

Javni prostor

Grad i javni prostor su gotovo u metonomijskom odnosu. Grad predstavljaju javni prostori jer se upravo njima iskazuje grad kao zajednica ljudi – to su ključna mjesta urbane društvenosti, urbanih susreta. To su urbani susreti, s jedne strane, s nama nepoznatim ljudima, a s druge strane, to su susreti s različitošću. I jedno i drugo – susret s nepoznatim i s različitim – u srži je onoga što definira grad kao specifičnu ljudsku zajednicu. Osim toga, ti susreti na neki način materijaliziraju grad kao “zamišljenu zajednicu” – zajednicu velikog broja ljudi koji se međusobno ne poznaju, ali postoji svijest da su stanovnici

jednoga grada.⁵ Među njima postoji svojevrsan latentan osjećaj pripadnosti gradu koji će se iskazati kada ta "zamišljena zajednica", grupa nepoznatih, dobije specifičan situacijski okvir. Taj se okvir u javnim prostorima realizira organiziranim javnim događanjima i manifestacijama, festivalima, procesijama, protestima, umjetničkim performansima ili drugim okupljanjima koja imaju određeni sadržaj ili cilj. Susret i dijeljenje javnoga prostora, u zabavnom ili festivalskom, političkom ili religijskom registru, može među ljudima kreirati situacijsku bliskost i povezanost koja je potentna za daljnje procese urbane identifikacije. Ovo je jedna od teza koja je u podlozi naših istraživanja.

Da bi javni prostor ispunio takav potencijal susreta s nepoznatim i različitim, on mora imati određenu karakteristiku – mora biti dostupan svima. Otvorenost i dostupnost javnog prostora implicira idealističku viziju demokratskog društva utemeljenog na pluralnosti, koncenzusu i jednakosti (v. Jacobs 1961; Whyte 1980; usp. Low, Taplin i Scheld 2005; *New Urban Agenda UN* 2017⁶). No, suvremena urbana stvarnost nam pokazuje i distopijsko lice u kojemu je otvorenost i dostupnost anulirana privatizacijom javnog prostora, kontrolom i isključivanjem (v. Mitchell 1995; Low 2003; Low i Smith 2006).⁷ Odatle je pitanje javnosti javnoga prostora ključno političko pitanje koje se u teorijskom smislu definira pravom, i to "pravom na grad" (Lefebvre 1996). Iz tog prava proizlaze i legitimiraju se građanski angažmani i akcije koji zahtijevaju uspostavu (povrat, obnovu) javnosti javnoga prostora tamo gdje je ona ugrožena (Mitchell 2003). U tom se smislu javni prostori i susreti u njemu promatraju kao temelj javnog života i jamstvo uspostavljanja javne sfere u kojoj se pojedinci okupljaju, uživo ili virtualno, i pokreću debatu o relevantnim i akutnim društvenim problemima (Habermas 1991; Mouffe 2002). Ova studija u središtu ima zagrebačke trgove kao javne prostore, pa iz toga proizlaze i pitanja o tome koliko su ti prostori javni (dostupni svima, otvoreni, inkluzivni, sigurni, demokratski u smislu participativnog odlučivanja na njima i o njima), razlikuje li se (i kako) javnost trgova s obzirom na vrijeme njihova nastanka i na njihovo značenje u urbanom tkivu, te koji se prijepori vezani uz suvremeni život iskazuju na tim istraživanim javnim prostorima.

Oslanjajući se na različite inter/disciplinarne teorije i studije o javnim prostorima, naš se pristup istraživanju temelji na razumijevanju dvostrukog utjecaja kojim se oni oblikuju: javni prostori nose otisak političkih, ekonomskih i materijalnih čimbenika, kao i odnosa moći u okviru kojih su javni prostori proizvedeni,⁸ ali također i taktika prisvajanja te značenja i iskustava koja u njih

⁵ Ideja grada kao zamišljene zajednice se oslanja na poznatu tezu Benedicta Andersona o naciji kao zamišljenoj zajednici (1983).

⁶ "New Urban Agenda", dokument je koji su Ujedinjeni narodi prihvatili 2016. godine, jedan od recentnih primjera na globalnoj razini u kojemu je vizija javnih prostora konstitutivna za viziju demokratskih društava i održivih gradova: "sigurni, uključivi, dostupni, zeleni i kvalitetni javni prostori koji su pristupačni za obitelji, koji unapređuju društvene i međugeneracijske interakcije, kulturne izričaje i političku participaciju kao poželjne vrijednosti te promiču društvenu koheziju, uključivost i sigurnost u miroljubivim i pluralističkim društvima, u kojima se zadovoljavaju potrebe svih stanovnika, prepoznajući specifične potrebe onih koji su u ranjivim pozicijama" (2017: 5).

⁷ U domaćim sociološkim studijama (urbani) javni prostor uključen je u šira istraživanja stavova stanovnika o kvaliteti života, stambenim uvjetima ili planiranju prostora i sl. te u istraživanja koja se bave recentnim urbanim fenomenima kao što su gentifikacija, urbana revitalizacija i odnosi različitih aktera u planiranju grada (pr. Dakić, Perković, Rogić i Stojković 1989; Svirčić Gotovac 2002; Čaldarović 2011; Zlatar 2013; Svirčić Gotovac i Zlatar 2015; Čaldarović i Šarinić 2017 i drugi radovi navedenih autora).

⁸ Raspravi o navedenim temama su značajno doprinijeli Henri Lefebvre, David Harvey, Edward Soja i dr.

upisuju korisnici tog prostora.⁹ Taj dvostruki utjecaj oblikovanja javnog prostora nije međusobno isključujući, dapače, on je sustvarateljski. U antropologiji prostora se te dvije komplementarne perspektive nazivaju "društvena proizvodnja" i "društvena konstrukcija" prostora: prva obuhvaća arhitektonske i urbanističke, političke, ideološke, tehnološke i ekonomske čimbenike koji utječu na stvaranje materijalnog prostora, dok druga perspektiva obuhvaća simboličke i fenomenološke aspekte življenog prostora, društvene prakse i iskustva javnih prostora (Low 2006, 2017). U ovoj studiji prezentiramo obje dimenzije istraživanih trgova: i odvojeno, i u međudjelovanju tijekom vremena. Jedan od recentnih i zornih primjera isprepletenosti tih utjecaja "odozgo" i "odozdo" kojim se stvaraju javni prostori jest aktualni proces brendiranja Zagreba.

Bez obzira boravi li osoba u nekom javnom prostoru (tijekom šetnje, druženja, protestiranja i dr.) ili samo tim prostorom prolazi, riječ je uvijek o *susretu* čovjeka i prostora koji je kognitivan, emocionalan i tjelesan. Taj je susret definiran, prvo, našim znanjem, lokalnim i često implicitnim, o tome kako se u prostoru ponašati, što je dozvoljeno ili nedozvoljeno, što proizlazi iz značenjskih razina koje su u prostor upisane i naturalizirane ili definirane administrativno, primjerice odlukom o komunalnom redu, konvencijama zaštite prostora i sl. (usp. Cresswell 1996). Drugo, javni se prostor oživljava mislima, osjećajima i sjećanjima, uspostavom osobnih značenjskih razina s prostorom. U tom susretu prostor, dakle, može potaknuti introspekciju, ali i izazvati intuitivno, komparativno ili imaginativno povezivanje "s drugim prostorima, drugim ljudima, drugim vremenima, sa čitavom mrežom asocijacija" koje se granaju iz tog susreta čovjekove svijesti i prostora (usp. Basso 1996: 55-56). Konačno, prostor se aktivira i čovjekovim bivanjem i kretanjem u njemu pri čemu spoznaje prostor multisenzorno (vizualno, haptički, auditivno, olfaktivno). U tom se susretu odvijaju procesi "otjelovljenog stvaranja mjesta" (Sen i Silverman 2014). Kretanje kroz prostor kojim se konstituira grad i odnos prema gradu, jedno je od ključnih mjesta mnogih utjecajnih autora i koncepata urbanog kretanja u smislu spoznaje, doživljaja i djelovanja (kao što su *flâneur*, *dérive*, prostorne taktike).¹⁰ Teoretizirajući prostor također iz pozicije kretanja, Doreen Massey (2005) nudi ideju prostora kao "događaja" (*event*) u kojemu se "ovdje i sada" uspostavlja uvijek kontingentno jedinstveni multiplicitet različitih kretanja na različitim skalama – kretanja mnogobrojnih pojedinaca, prirode, atmosfere i geoloških elemenata, povijesti i trendova (modnih, novčarskih, političkih i dr.). Mjesta su jedinstvena upravo po toj svojoj "nabačenosti-zajedno" (*throwntogetherness*), što zahtijeva uvijek nanovo pregovaranje oko modusa zajedničkog bivanja. U tim mijenjajućim konstelacijama proizašlim iz kretanja ne postoji sigurnost unaprijed uspostavljene koherencije ili kolektivnog identiteta: mjesto je, dakle, uvijek iznova "izazov" i "invencija" (Massey 2005: 140-141, 151 i dr.).

⁹ Navedeni pristup aktualiziraju u svojim istraživanjima već spomenuti teoretičar Henri Lefebvre, arhitekt Kevin Lynch, sociolozi i antropolozi Michel de Certeau, Margaret Rodman, Miles Richardson i dr. Istraživanje mjesta i prostora se u antropologiji i drugim humanističkim i društvenim znanostima intenzivira u 1990-ima u okviru tzv. prostornog obrata (usp. Čapo i Gulin Zrnić 2011).

¹⁰ Usp. Charles Baudelaire, Walter Benjamin, Guy Debord, Michel de Certeau.

Ovakva konceptualizacija prostora, primijenjena na javni prostor kojim se bavimo, predstavlja i konstantno prisutno upozorenje pred lakoćom upadanja u promišljanje o prostoru kao fiksnome, na što najčešće i nuka činjenica njegove materijalne "statičnosti". Još jedan iznimno važan aspekt, koji uočavamo kod Massey, ali je puno razrađeniji u jednoj drugoj studiji – onoj autora Henrija Lefebvrea o *analizi ritma (rhythmanalysis)* – jest promišljanje prostora u dimenziji vremena ili u prostornovremenskom jedinstvu. Lefebvre (2004) definira ritam kao interakciju prostora, vremena i energije te daje primjere simultanosti ritmova u gradu: ritmovi kretanja mnogobrojnih tijela, ritmovi reguliranja hodanja na ulici (semafori, prepreke), regulirani ritmovi radnog vremena, školske nastave, otvorenih ili zatvorenih dućana i raznih drugih institucija, noćni ritmovi, ritmovi prirode (godišnja doba, rast drveća), ritmovi zgrada (izgradnja, dogradnja, propadanje) itd. Perspektiva ritmova nam daje uvid u organizaciju prostora, discipliniranje tijela, prostorne rutine, cikličke i linearne ritmove, prijepore oko korištenja prostora koji proizlaze iz različitih ritmova, kao i u konstrukciju osjećaja mjesta. Lefebvreovo je promišljanje o različitim suodnosima ritmova kao jednom od čvorišta za interpretaciju prostora u urbanom kontekstu, latentno prisutno u nastavku studije. Vrijeme, dakle, definiramo kao "četvrtu dimenziju prostora" (Bakhtin 1981: 84). Takav nas pristup javnom prostoru, kao i vremenskoj kategoriji, vraća na koncept susreta pri čemu se udaljavamo od definiranja mjesta kao fiksnih, "trajnih lokaliteta" da bismo ih razumjeli kao "trenutke susreta" i "varijabilne događaje" (Amin i Thrift 2002: 30).

Izvedba

Trenuci susreta su važni za razumijevanje drugog temeljnog fenomena koji uzimamo kao polazište u studiji zagrebačkih trgova – *izvedbe*. Izvedba (koncept koji dolazi iz teatroloških studija) je aktivnost koja je "prostorno i vremenski uokvirena, uprizorena i predložena drugima" (Schechner 2003: 87). Međutim, šireći prethodno uvriježenu teatrološku definiciju koja primat daje izvedbenim umjetnostima i kazališnim nastupima, teatrolog Richard Schechner zagovara pristup "širokog spektra" koji u korpus izvedbe uvrštava i raznovrsna javna događanja, rituale, igre, sportove, zabave, činove igranja odgovarajućih društvenih, profesionalnih, rodnih, klasnih i drugih uloga, postupke u sferi politike, religije i popularne kulture itd. (ibid.: 8). Odatle, kao postavke izvedbe u obzoru ove studije, uzimamo *raznovrsne vidove djelovanja izvedbenoga karaktera u javnom prostoru*. Nadalje, izvedba u kulturnoantropološkoj perspektivi nije "samo prikazivanje prethodno postojećeg scenarija; ona je činjenje, oblikovanje, stvaranje" (Fabian 1990: 13). U takvom značenju izvedba nije samo festivalska manifestacija ili koncert koji se organizirano odvijaju na nekome trgu, odnosno izvedba se ne događa samo na pozornici, nego i kroz sve sudionike koji kao gledatelji, šetači ili pak puki prolaznici sudjeluju u događanju manifestacije u prostoru. Specifične izvedbe su i protesti i procesije u kojima sudionici (vjernici, demonstratori) postaju ključni akteri izvedbe. Nadalje, izvedba se odvija i kada se ne održavaju nikakve manifestacije, u dnevnim gradskim rutinama pri čemu

svaki susret ljudi u prostoru i/ili s prostorom predstavlja svojevrsnu izvedbu – način ponašanja, kretanja, suodnošenja. U tom se smislu svaka okolnost u javnom prostoru definira njegovom materijalnošću i društvenom dinamikom, postaje specifična *scena*, a ponašanje i interakcije u javnom prostoru nas čine *izvođačima* (aktivnim činiteljima).¹¹ U tom je smislu svaka izvedba *stvaranje* kulture i *stvaranje* grada.

Slijedeći kulturnoantropološki interes za kulture svakodnevice, u pojedinim poglavljima ove knjige preispitujemo do koje se mjere i na koje načine i svakidašnja interakcija licem u lice na zagrebačkim trgovima može sagledavati kroz prizmu izvedbe. Pritom se oslanjamo na polazišta sociologa Ervinga Goffmana i brojnih kasnijih antropologa izvedbe koji, na Goffmanovu tragu, analiziraju kojim se tehnikama ljudi predstavljaju u različitim kontekstima svakodnevnog života i kako njihovim predstavljajima možemo pristupiti kao izvedbenim činovima (usp. Goffman 1963; Palmer i Jankowiak 1996). Izvedba je tako još jedna dimenzija promatranja javnih događanja i raznovrsnih praksi u javnim prostorima koja naš fokus pomiče s konkretnog prostora na *susret*, na *interakciju* među ljudima i na njihov odnos s materijalnošću, s pitanja što se u javnom prostoru čini na pitanja *tko*, *za koga*, *kako* i *zašto* to čini.

Valja naglasiti da jedno od uporišta za prenošenje koncepata vezanih uz izvedbu na etnološko i kulturnoantropološko bavljenje kulturnim i društvenim fenomenima i procesima imamo i u ranijoj domaćoj akademskoj produkciji, poglavito onoj folklorističkoj, etnoteatrološkoj. Naime, još je polovicom prošloga stoljeća Nikola Bonifačić Rožin, folklorist i teatrolog, svoja dva stručna interesa povezao pri bavljenju tzv. "narodnim dramama", razmatrajući raznorodne običaje i druge tradicijske prakse, prvenstveno u ruralnim sredinama, iz dramaturške perspektive (1963). Na blizak je način o "folklornom kazalištu" kasnije pisao Ivan Lozica, šireći predmet svojega istraživanja i na gradske tradicije (1996). Izvedba je često tematiziran i problematiziran pojam u radovima brojnih suvremenih hrvatskih folklorista, posebice onih koji s etnomuzikoloških i etnokoreoloških pozicija analiziraju smotre i druge vidove predstavljanja folkloru, zatim istraživača koji se bave hrvatskim performansom, ali i stručnjaka koji u središte pozornosti stavljaju izvedbe roda (usp. Ceribašić 2003; Čale Feldman 2001; Marjanić 2014; Muraj i Vitez 2008).

U srži je izvedbe nakana izvođača da se svojom pojavom i djelovanjem u (javnom) prostoru drugima predstavi u odgovarajućem svjetlu ili svijest o tome da na temelju njegovog ponašanja u javnom prostoru drugi ljudi o njemu stječu određeni dojam. Fokus je na onima koji obavljaju neki izvedbeni čin, ali istodobno i na onima za koje, pred kojima i s obzirom na koje se on obavlja. U slučaju trgova, ti su drugi često ljudi s kojima dijeli i zajednički koristi taj javni prostor, oni s kojima se u prostoru susreće (Goffman 1961: 8). Otvorenost i javnost javnog prostora, kontinuirana prisutnost ljudi u njemu predstavljaju karakteristike koje trgove čine pogodnim mjestima za pretvaranje u scenu. Tako zasnovana scena može imati definiranu pozornicu, kulise i rekvizite, ali to

¹¹ Time se oživotvoruje ideja zastupljena u etnologiji i kulturnoj antropologiji već tri desetljeća, koja izmiče ljude iz pozicije pasivnih preuzimatelja kulture i pridaje im ulogu *graditelja kulture* (Frykman i Löfgren 1987).

nije nužno zato što se scena u ovakvome pristupu stvara ukrštanjem ljudskih putanja i interakcijama s drugim osobama i s okolišem. Ona može biti fluidna, pokretna i fragmentarna, nerijetko se ne usidruje u neku prethodno definiranu lokaciju, već prati izvođača. Iz takve perspektive, izvedba počinje u *trenutku i mjestu susreta izvođača i publike*, što se ne mora nužno podudarati sa službenim otvorenjem nekoga javnog događanja (Schechner 2004: 87). Granice među kategorijama "izvođača" i "publike" u tom su kontekstu pomične i propusne (usp. Kelemen i Škrbić Alempijević 2012: 47) pa osobe koje dolaze u interakciju mogu istovremeno usvajati više uloga i međusobno ih zamjenjivati.

U svjetlu odmaka suvremene humanistike od razmatranja kulture isključivo kao diskursa, a paralelno s jačanjem interesa za praktičnu, djelatnu, materijalnu, tjelesnu i senzornu dimenziju ljudske svakodnevice, od osamdesetih godina dvadesetog stoljeća naovamo izvedbenost kulture nadaje se kao jedan od usustavljajućih koncepata za bavljenje čitavom lepezom različitih ponašanja (Kirshenblatt-Gimblett 2016: 25). Pritom izvedbenost nije svojstvo koje je imanentno nekome objektu ili kulturnome činu, već je kontekst taj koji je presudan za prosuđivanje (iz perspektive izvođača, ali i istraživača) postavljali se određeno djelovanje u prostoru i doživljava kao izvedba ili ne. Hod kroz javni prostor, ako je on definiran kao scena za održavanje modne revije, ili pred grupicom tinejdžera koji će znatiželjnim pogledom promatrati svaki korak svoga vršnjaka, možemo analizirati kao vid izvedbe, predstavljanja pred drugima. I sama potencijalna izloženost društvenih aktera javnom pogledu (čak i kad se primjerice na trgu ne mogu opaziti drugi ljudi), također može javni prostor transformirati u *scenu*. U tom se okviru ponašanja pojedinca profiliraju s obzirom na to da ga (možda) netko drugi promatra i stječe dojam o tom pojedincu zbog vidljivosti njegovih postupaka. Utoliko svaka radnja u javnom prostoru može poprimiti značenje izvedbe, pri čemu se prezentacijska dimenzija stavlja u prvi plan, bez obzira na to je li ona prethodno predviđena ili je spontana, bez obzira na to je li ceremonijalna, ritualna ili svakidašnja. Recentne definicije izvedbe zahvaćaju i šire područje od onoga kojim se bavi ova knjiga, uzimajući u obzir i privatne zone i javnom oku skrivene individualne rutine, pri kojima se naizgled ništa bitno ne odvija, kao platforme za praćenje izvedbenosti kulture (usp. Ehn i Löfgren 2010: 79). No, s obzirom da osnovno polazište našega istraživanja čine strategije i taktike stvaranja grada, izvedbe kojima se bavimo u ovoj knjizi su u pravilu smještene u javnom prostoru koji ujedno i redefiniraju.

Ovakvo nam je poimanje izvedbe u javnom prostoru omogućilo da kroz istu prizmu promotrimo vrlo raznolike vrste susreta. Njima smo obuhvatile strukturirana, kulturnim politikama isplanirana, gradskim dozvolama regulirana te nacionalno, pa i globalno prepoznatljiva javna događanja, poput festivala i drugih kulturnih manifestacija, umjetničkih performansa, izložbi, sajмова, političkih skupova, religijskih obreda, sportskih susreta, prosvjeda, organiziranih šetalačkih tura itd. No, na istoj smo analitičkoj ravni tretirale i one manje formalne, javno nenajavljene i poluspontane vidove okupljanja, kakva se odvijaju oko gerilskih umjetničkih ili aktivističkih intervencija. Konačno, povremeno smo zahvaćale i one prostorne rutine i vrste ponašanja toliko ugniježdene

u svakodnevicu da ih promatrači ni ne tretiraju kao događaj: naše nam je istraživanje pokazalo da se i sjedenje na određenoj javnoj površini, šetanje i igranje također mogu ostvariti kao sastavnice izvedbe. One se za sudionike susreta na trgovima ujedno ostvaruju kao točke svakidašnjeg afekta, a za istraživače prostora kao fragmenti uvida u "društvenost, identitete, izmaštane svjetove, tjelesna stanja i javne osjećaje svih vrsta" (Stewart 2007: 12-13). Zato smo tijekom istraživanja pažnju također obratile na trenutke kada se na promatranim trgovima, naizgled, riječima nekih naših sugovornika, "ne događa ništa". Povremenu (ne)događajnost prostora možemo promatrati, jednako kao i trenutke zgusnutih praksi, u svjetlu selekcije onih načina osmišljavanja i korištenja prostora koji se smatraju primjerenima određenoj lokaciji. Pasivnost, usporenost ritmova, prorijeđenost komunikacije i činjenja u prostoru utoliko predstavljaju još jedan kut iz kojeg možemo ocrtati njegove izvedbe.

Izvedbe se mogu ostvariti kao agensi društvene proizvodnje, ali i društvene konstrukcije grada. Sve one mogu poslužiti za potvrđivanje aktualnog društvenog poretka, ali mogu otvarati i nove vizure čitanja i doživljavanja javnog prostora, a i društva u cjelini. Izvedbe na trgovima se time ostvaruju kao mehanizmi aktualiziranja i preoznačavanja gradskog prostora. Transformativnost prostora se uvelike temelji na izvedbenim okvirima kojima se on uvijek iznova modificira, na potencijalu da oživi kao scena za raznolike ljudske prakse i imaginacije, kolektivne i individualne. U istom se prostoru istodobno susreću, križaju, a ponekad i međusobno pobijaju raznorodne izvedbe koje mogu funkcionirati i kao načini na koje različite skupine zaposjedaju i bivaju u tom prostoru.

Pomak koji se ostvaruje u sagledavanju izvedbi kao trenutaka susreta u javnom prostoru i u svakodnevici, u odnosu na klasične teatrološke definicije izvedbe kao portala prema nekom paralelnom fiktivnom svijetu za koji se u pravilu kupuje ulaznica (primjerice pri dolasku na kazališnu predstavu), se sastoji u promatranju realnosti same iz izvedbene perspektive. U ovoj se studiji taj pristup konkretizira u analizi "svagdane i blagdane" zagrebačkih trgova u ključu izvedbe. Nadalje, kako pokazuje Jon McKenzie u svojoj knjizi *Izvedi ili snosi posljedice*, postoji sistemski pritisak u svim životnim sferama, pa tako i u akademskim krugovima, koji diktira izvedbe koje su učinkovite, djelotvorne, estetski i kulturno vrijedne, tehnološki napredne, ujedno ih privilegirajući kao dominantan predmet istraživanja u odnosu na one koje to nisu (McKenzie 2006: 25; usp. Škrbić Alempijević 2016a: 25). Za razliku od toga, u svom istraživanju izvedbe nismo postavljale hijerarhijski, premda smo bile svjesne odnosa moći koji se manifestiraju pri njihovoj realizaciji. U odstupanju od zacrtanog scenarija ne vidimo grešku, već šansu za improvizaciju, resemantizaciju ustaljenih obrazaca i ostvarenju drukčijih susreta. Težište je našeg interesa upravo na heterogenosti izvedbi u prostoru i višeglasju njihovih sudionika pri čemu našu istraživačku pažnju jednako privlače i one izvedbe koje se u dominantnom političkom, ekonomskom, društvenom, ali i znanstvenom diskursu definiraju kao nezanimljive. Naša zadaća utoliko nije vrednovanje izvedbi prema njihovoj uspješnosti, estetskoj kvaliteti, atraktivnosti i reprezentativnosti, a nećemo se upuštati ni u procjenjivanje korisnosti ili štetnosti određenih akcija za javni prostor. Kao cilj ove knjige postavljamo analizu raznorodnih mreža

aktera, isprepletenih i ukrštenih strategija i poetika kojima se gradski prostor stvara kao mjesto susreta posredstvom izvedbi. One su silnice "privremenog urbanizma" koji napušta opsesiju stalnošću gradske materijalnosti, petrificiranošću njezinih oblika i značenja, a pozornost usmjerava na mijene prouzročene povremenim, situacijskim i kontekstualnim korištenjima urbanog prostora (Smith 2016: 29).

Izvedbe imaju svoju politiku, svoj scenarij i svoj narativ, bilo da se radi o službenim dokumentima kojima se regulira korištenje gradskih površina, o programima organiziranih manifestacija ili o, često implicitnim, društvenim kodovima doličnog ponašanja u javnosti (Goffman 1963: 5). One ujedno imaju svoju praktičnu komponentu koja uključuje konkretno bivanje i tjelesne radnje u prostoru, čine susret dijelom individualnog i kolektivnog iskustva mjesta i rezultiraju određenim učincima, nerijetko i neplaniranima i nepredviđenima, koji doprinose slojevitosti i kompleksnosti doživljaja trga i grada. One izazivaju afekt.

Afekt

Pri susretima na trgovima, pri doticajima ljudskih subjekata u konkretnom urbanom okruženju dolazi do određenog međuodnosa, međuutjecaja i međudjelovanja – riječ je o afektu. Afekt definiramo kao "intenzivnost koju pojedinac doživljava u društvenom kontekstu u odnosu na drugu osobu, grupu, biće, stvar, pojavu ili koncept" (Škrbić Alempijević 2016b: 65). On je potencijal i sposobnost pojedinaca da djeluju na druge i na sve oko sebe, kao i da se na njih djeluje. Intenzivnost kojom se bavimo u našim studijama jedan je od temeljnih koncepata u teoriji afekta. On nadilazi, odnosno širi granice uvriježene definicije ovoga pojma u rječničkim tumačenjima i u popularnom govoru, koji epitet "intenzivno" izjednačavaju sa snažnim djelovanjem i jakim izražavanjem nekog doživljaja.¹² Intenzivnost u istraživanjima afekta označava izazivanje pažnje, poticaj na reakciju, na djelovanje, promišljanje i osjećanje drukčije od dotadašnjih, koji ne moraju (ali mogu) rezultirati izraženom vanjskom ekspresijom; mogu se očitavati kao žustra promjena, ali i kao tek lagani titraj u doživljaju i ponašanju pojedinca ili grupe (usp. Frykman i Povrzanović Frykman 2016: 4; Massumi 1995: 88; Stewart 2007: 12). S obzirom da je fokus ove analize bio na stvaranju javnoga prostora, pri našim smo istraživanjima zagrebačkih trgova tu intenzivnost zahvaćale, s jedne strane, pri autoetnografskim uvidima u kojima smo iskazivale što u našem iskustvu grada znači susret s materijalnošću trgova i s ljudima na njima. S druge smo strane intenzivnosti afekta istraživački mogle pratiti pri promatranju sa sudjelovanjem u vidu nama vidljivih (promjena) ponašanja različitih aktera u javnom prostoru, dok su nam pri intervjuima naši sugovornici opisivali impulse i reakcije koje doživljavaju pri boravku na promatranim trgovima i pri uključivanju u istraživane izvedbe.

Pri našem je tematiziranju afekta fokus na čimbenicima koji nas pri susretu pokreću na djelovanje, na načinima na koje do toga dolazi i na reakcijama i odjecima tog susreta. Afekt nije jednosmjernan vid interakcije, već se odvija i dijeli unutar mreže aktera koje su područje našega interesa u ovoj studiji. Prevedemo li ove teze u okvire konkretne izvedbe na zagrebačkim trgovima, primjerice performansa tijekom uličnoga festivala, naše se istraživanje usredotočuje na sljedeće interakcije i motive: zanima nas kako se bivanje performeru u prostoru, njegovo zauzimanje i aktiviranje dijela trga svojim nastupom, kretanjem, gestama, glasom i rekvizitima, odražava na druge subjekte u prostoru – kako oni na njega reagiraju, što rade, kako se postavljaju u odnosu na performeru, kako, pak, oni stvaraju trg? No, istodobno promatramo kako ta publika povratno djeluje na njega, kako s njime ulazi u interakciju, kako se njihova prisutnost odražava na izvedbu, postaju li dijelom te izvedbe i kojim tehnikama? Zatim fokus i proširujemo pa pratimo kako djelovanje te grupe u jednom segmentu prostora utječe na širu dinamiku na trgu – postavljaju li se drugi akteri na trgu i druga događanja u nekakav odnos naspram toj izvedbi, usmjeravaju li se i oni prema izvedbi ili je (hotimično ili ne) ignoriraju, utječe li izvedba na njihovo pozicioniranje i djelovanje na trgu? Te intenzivnosti među ljudima u prostoru i u odnosu na prostor, te njihove učinke shvaćamo kao modus i pokretač stvaranja trga.

Usmjeravanje na afekt pomaže nam da se odmaknemo od promatranja prostora i objekata u njemu isključivo u smislu neutralne kulise za izvedbu. Promatrajući međudjelovanje ljudi i prostora – prateći afekt – trgovima pridajemo ulogu aktera u društvenoj mreži, on postaje agens u podržavanju, pokretanju ili opiranju određenim društvenim dinamikama. Time prihvaćamo postojanje afektivne geografije, kao i tvrdnju da "postoji nešto u prostoru, u materijalnim objektima, u okolišu što premašuje, prestiže i nadilazi ljudsku imaginaciju, a što proizvodi afekt koji ljudska bića svejedno mogu doživjeti" (Navaro-Yashin 2012: 16). To "nešto u prostoru" shvaćamo kao ranija značenja koja su ljudi upisali u taj prostor te kao nepisana pravila i očekivana ljudska ponašanja u njemu. Materijalizacija i oprostornjavanje afekta postaju sve važnijim aspektom u recentnim etnološkim i kulturnoantropološkim studijama koje se bave afektom. Ilustrativan primjer te tendencije je zbornik radova *Sensitive Objects. Affect and Material Culture*, koji su uredili Jonas Frykman i Maja Povrzanović Frykman (2016). Polazeći od "osjetljivih predmeta" u odnosu na koje se stvara afektivni naboj, urednici i autori radova u zborniku pokazuju da afekt u tom kontekstu ne leži u "naboju" koji je neovisan i imanentan predmetu ili prostoru. On se očituje u praksama koje ljudi vezuju uz njih, načinima na koje im pristupaju i koriste ih, silnicama kojima ih okoliš inspirira (Frykman i Povrzanović Frykman 2016: 20). Usto, ljudi povratno djeluju na predmete i mjesta, modificirajući ih, čuvajući ih, stvarajući ih. Ovaj je pristup ključ i za našu teoretizaciju afektivnosti prostora.

Teorija afekta u našoj knjizi usmjerava istraživačku pozornost prema senzornim, tjelesnim, praktičnim i iskustvenim dimenzijama stvaranja trga, ali i prema mijenama u kognitivnim procesima pokrenutima susretom s ljudima na trgu i materijalnošću trga – prema drukčijim čitanjima i naracijama o trgu ili

¹² Usp. "intenzitet", "intenzivno" u *Hrvatski jezični portal*, <http://hjp.znanje.hr> (pristup: srpanj 2019).

osnaživanju postojećih. Premda se doživljava na razini pojedinca, afekt nije samo individualni podražaj, već ga možemo promatrati kao kolektivni fenomen, kao poticaj kulturnim i društvenim procesima. Zato je i predmet etnologije i kulturne antropologije. To ne znači da je afekt uniforman, da će svi akteri pri susretu doživljavati istu vrstu afekta. Pri spomenutom performansu u okviru uličnog festivala, pojedini će ljudi iz publike na izvedbu reagirati osmjehom, napetim praćenjem, usklikima iznenađenja i/ili pljeskanjem, drugi će odgovarati na izvođačeva pitanja i dopustiti da ih on uvuče u izvedbu, treći (naročito djeca) će jurnuti prema izvođaču i ući u krug koji je tijelima publike omeđen kao scena, a neki će samo stajati bez vidljive reakcije, svejedno privučeni izvedbom. Utoliko afekt ne podrazumijeva samo burnu trenutačnu reakciju, što ovaj pojam često označava u popularnom diskursu; on se izražava i u vidu suptilnijih promjena držanja, tjelesnih postura, gesta i ponašanja, a ponekad i u vidu naizgledne pasivnosti. No, već činjenica da pojedinac stoji u krugu koji formira publiku privučen izvedbom i promatrajući izvođača, pokazuje da je ostvaren afektivan međudodnos, da su intenzivnosti među akterima prenesene (Seigworth i Gregg 2010: 1-2).

Trg je, kao mjesto susreta, i mjesto zgusnutih afektivnih potencijala i djelovanja. I osjećaj se mjesta definira afektivnim interakcijama, kao odnos i napetost između ljudi i mjesta u kojima borave (Feld i Basso 1996). Osjećaj mjesta uvelike počiva na afektivnim atmosferama, jer "postoji li itko tko nije, barem jednom, ušao u prostoriju i 'osjetio atmosferu'?" (Brennan 2004: 1). Slično je i s trgovima: zakoračivši u taj prostor, prolaznici mogu (ali i ne moraju) osjetiti, riječima našeg sugovornika, "*neku vibru u prostoru*", neko komešanje na tom mjestu i među ljudima, bilo ono privlačno ili odbojno, uzbudljivo ili uspavljujuće, potiče li da još ubrzanije promaknemo prostorom ili zastanemo i udahnemo tu atmosferu. Afektivna atmosfera se temelji na prethodnim iskustvima i sjećanjima pojedinaca i grupa vezanih uz taj konkretan prostor, zatim na doživljajima i predodžbama o sličnim prostorima ili tom tipu prostora, na uvriježenim načinima njegova korištenja, ali i na izvedbama koje nastoje afirmirati ili, pak, izmijeniti dominantna čitanja tog prostora. Tako nastojanja urbanog brendiranja i stvaranja prepoznatljivog imidža pojedinih gradskih lokacija ili grada u cjelini možemo promatrati u svjetlu stvaranja afektivne urbane atmosfere. Naši su sugovornici, organizatori javnih manifestacija i turistički djelatnici, u tom smislu govorili o stvaranju "ugodaja" ili "štimunga" na promatranim zagrebačkim trgovima. Ta atmosfera uspostavlja vezu s prethodnim doživljajima trga, bilo da ih afirmira ili nastoji izmijeniti. To naročito dolazi do izražaja kod manifestacija koje se održavaju na brojnim gradskim lokacijama, poput *Adventa u Zagrebu*, pri čemu organizatori izvedbi ustrajavaju na stvaranju razlikovnosti i prepoznatljivosti određenih lokacija, na drukčijim sadržajima i drukčijim iskustvima koja događanja nude. Iz te perspektive afektivna atmosfera postaje ključ interpretiranja i stvaranja trga – Zrinjevac postaje više "građanski", "starozagrebački", "reprezentativan", "uglađeni", "ima starinski štih", dok je Europski trg prije svega "europski", "moderan", "kozmpolitski" i "suvremen".

Dodatno pitanje koje nam nameće istraživanje afekta jest njegova vremenska ograničenost. Afekt, kao i izvedbu, karakterizira privremenost djelovanja, a

granice su mu definirane trajanjem susreta u javnom prostoru. Naša je teza da, bez obzira na to što afekt određujemo kao situacijsku intenzivnost, a izvedbu kao privremeno djelovanje u prostoru koje najčešće ne ostavlja materijalni trag u njemu, susreti na trgovima ostvaruju trajniji učinak na percepciju i ponašanja ljudi na trgu. Te ćemo procese akumuliranja afekta i upisivanja izvedbi u javni prostor i u doživljaj grada osvijetliti ovom knjigom. Uvid u sva navedena očista koja smo predstavile – trg sagledan kao mjesto susreta, kao javni prostor, mjesto izvedbi, stvaranja i realizacije afekta – ostvarile smo primjenom kvalitativne metodologije i kreiranjem specifičnih etnografija trgova.

Trgovi kao teren: o metodama i građi istraživanja

Istraživanje koje smo provele o trgovima i na trgovima je utemeljeno u kulturnoantropološkoj metodologiji. Metoda s kojom smo započele istraživanje i kontinuirano je provodile tijekom gotovo tri godine je bila promatranje sa sudjelovanjem (Brinkmann 2013; Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek 2006; Hammersley i Atkinson 2007).¹³ Riječ je o metodi koja podrazumijeva boravljenje u istraživanim prostorima i fokusirano promatranje aktivnosti u prostoru, kao i naše uključivanje u te aktivnosti u istraživačke svrhe. S obzirom da smo obje stanovnice Zagreba, i prije istraživanja smo boravile na trgovima, prolazile, sjedile na klupama, dolazile na manifestacije. Međutim, postavljanje našeg uobičajenog urbanog iskustva u istraživački registar je značilo učestale, ciljane i mnogosatne boravke na trgovima, u različito doba dana i godišnjih sezona, višekratno posjećivanje raznih manifestacija, a također i uključivanje u situacije koje su se odvijale na trgovima, od organiziranih zabavnih manifestacija do protesta. U nekim smo situacijama pri oblikovanju gradskih etnografija trgova primjenjivale fenomenološke postavke koje su podrazumijevale djelatno tjelesno i iskustveno uključivanje u strategije i prakse stvaranja trgova (usp. Frykman i Gilje 2003). Fenomenologija nam je, kao istraživačka metodologija, omogućila "da sagledamo i da opišemo što to tvori naš življeni svijet te kako taj svijet (d)oživljavamo uspostavljanjem intersubjektivnih odnosa, tjelesnim bivanjem u njemu i svim svojim osjetilima" (Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić 2016: 18). To je u našem slučaju ponajprije značilo sudjelovanje u mnogobrojnim izvedbama na istraživanim trgovima i prakticiranje onih vidova ponašanja i susreta koje smo na njima zamjećivale.

Djelovanje po uzoru na druge društvene aktere u tim javnim prostorima nas je dovelo u neke nove situacije koje izvan istraživanja nisu bile dio našeg osobnog načina korištenja prostora. Jedna je od istraživačica tek u okviru istraživanja prvi puta sjela na terasu jednoga od ugostiteljskih objekata na Europskom trgu, prostoru koji je ona, kao i brojni njezini sugovornici, prethodno koristila ponajprije za prolaženje prema nekoj drugoj lokaciji te ga nije

¹³ Metodu promatranja sa sudjelovanjem smo provodile u razdoblju od sredine 2015. godine na Europskom trgu, odnosno od sredine 2016. godine na Zrinjercu, Strossmayerovom i Tomislavovom trgu, zaključno do sredine 2018. godine.

doživljavala kao mjesto za izlazak i duži boravak. Druga je istraživačica tek u okolnostima istraživanja i s velikom zadrškom stupila na travnate površine istraživanih parkova. Istraživački se u tom činu vrlo zorno pokazuje koliko je naše ponašanje u javnom prostoru naučeno i naturalizirano. Naime, podlogu zadrške stupanja na travu činilo je pravilo koje je donedavno zabranjivalo korištenje travnatih površina javnih parkova – površine su na istraživanim trgovima bile ograđene niskim ogradama, a prekoračivanje je moglo izazvati opomenu ili kaznu komunalnog redara. Takva se pravila internaliziraju tijekom života i discipliniraju ponašanje u javnom prostoru. Navedeni segment korištenja prostora, uključivo i promjene formalnih pravila koja dozvoljavaju/ zabranjuju određene aktivnosti su bile sastavni dio istraživanja. Osim toga, iskoračivanje je na travnatu površinu pobudilo novu senzaciju gradskoga prostora, osjećaj ugodne mekane travnate površine nasuprot uobičajenoj tvrdoći asfalta: iako je tzv. korporealni pristup bio dio našeg istraživačkog plana, osvježavanje osobnih otjelovljenih praksi je važan segment metode promatranja sa sudjelovanjem, obogaćene fenomenološkim pristupom.

Usmjeravanje na takve osjetilne doživljaje prostora, kako istraživačica, tako i ostalih ljudi na trgovima, približava nas jednom od glavnih istraživačkih rakursa u našim studijama: opisu i analizi afekta, intenzivnosti koja se stvara pri bivanju i djelovanju ljudi u prostoru. U metodološkom smislu primijeniti teoriju afekta pri promatranju sa sudjelovanjem znači usredotočiti se na učinke susreta ljudi u prostoru i s prostorom, na njihova senzorna i kognitivna iskustva koja proizlaze iz te interakcije, na njihove reakcije, prisjećanja i postupke potaknute boravkom na trgovima (Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić 2016: 75-77). U obzor su našeg istraživanja time ušli opisi vlastitih impresija i procesa koje boravak na istraživanim trgovima pokreće, bilježenje reakcija i promjena ponašanja prouzročenih susretima na trgu, ali i naracije brojnih sugovornika o tome što odnos koji uspostavlja su svojom urbanom okolinom kod njih izaziva.

Metoda promatranja sa sudjelovanjem, koja je rezultirala gustom etnografijom života na trgovima, aktivnostima i situacijama koje se na trgovima odvijaju, uključila je i fotografiranje javnih prostora. Vizualni medij tretiramo kao važnu građu ne samo ilustrativno nego i stoga što kasniji pregled fotografija daje nove informacije, primjerice, može se rekonstruirati tzv. bihevioralna mapa, način korištenja trga u određenom trenutku (koji dijelovi trga se koriste, koje aktivnosti, koji broj ljudi u pojedinim aktivnostima). Fotografije, dakle, omogućuju da se nadoknadi detaljnost promatranja koju istraživač vrši na terenu – pri tome je istraživač fokusiran holistički, nastojeći spoznati prostornu stvarnost u svim dijelovima trga i svim osjetilima (vizualno, zvuk, miris, dodir), no takvom pristupu povremeno izostaje praćenje detalja, u čemu naknadno pomaže fotografija. Korpus građe sakupljen kroz promatranje sa sudjelovanjem dijelom je arhiviran u dokumentacijskoj projektnoj bazi “Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet” u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu.

Druga metoda istraživanja je bio intervju.¹⁴ Čitav niz polustrukturiranih intervju imale smo s osobama koje su ekspertni stručnjaci i koje svojim profesionalnim

¹⁴ Polustrukturirane i otvorene razgovore smo obavile s osamdesetak osoba.

djelovanjem utječu na oblikovanje grada –arhitekti, povjesničari umjetnosti, konzervatori, predstavnici lokalne samouprave, članovi nevladinih udruga koje se bave gradskom problematikom, turistički djelatnici, organizatori manifestacija, umjetnici.¹⁵ Znanja koja smo tim intervjuima sakupile pomogla su nam da razumijemo funkcioniranje grada kao kompleksnog sustava u okvirima državne i županijske legislative i prakse,¹⁶ aktualne gradske politike i odluke, djelovanje konzervatorske službe, zatim vizije razvoja grada, trgova i javnih prostora pomoću projekata različitih struka i ambicija, te također ona čvorišna mjesta u kojima se različita stručna znanja konfrontiraju. Intervjue smo provele i sa osobama koje, iako nisu dio upravljačkih gradskih tijela, čine važan utjecaj na oblikovanje grada svojim civilnim angažmanom, umjetničkim ili aktivističkim pristupom od inicijativa za različite nove gradske aktivnosti, do ciljane kritike gradskog upravljanja. U obje ove skupine kazivača, razgovor o njihovom profesionalnom djelovanju ili civilnom angažmanu smo preplele i s pitanjima o njihovim osobnim iskustvima življenja u gradu i korištenja javnih prostora te su nam bili izvor i kao stručnjaci, i kao građani. Najviše intervju smo provele sa stanovnicima grada: neki od njih su stanari zgrada na obodima trgovima, a drugi su stanovnici drugih gradskih četvrti koji prolaze ili borave na trgovima – neki vrlo rijetko, drugi učestalo, dnevno, poslovno, neki pak prigodno u vrijeme većih javnih manifestacija, neki su uvijek u prolazu bez zadržavanja, drugi navraćaju da bi proveli vrijeme na trgovima. Naši su sugovornici bili različite dobi (od 20 do 80 godina) te različite duljine življenja u Zagrebu od nekoliko godina do cjeloživotno, a također, raznolikih su i profesionalnih i životnih interesa. Svaki je razgovor bio novi *urbani susret* u smislu upoznavanja prizme kroz koju stanovnici grada doživljavaju i koriste istraživane javne prostore, no razgovor je uvijek uključivao i komentare na grad kao cjelinu (gdje su onda istraživani trgovci dio te cjeline) kao i opis i osvrt na življenje u gradu (s fokusom na javnim prostorima) u kontekstu osobnih i obiteljskih okolnosti života pojedinca. Razgovori o trgovima su tako uvijek inherentno dobivali barem dvije relacijske okosnice – cjelinu grada i pojedinačnu biografiju – i obje čine iznimno važan kontekst za antropološko razumijevanje javnog prostora.

Suvremene teme kulturne antropologije, kao što su istraživanja u okviru antropologije grada, su utjecale na modifikacije klasičnih *in-situ* etnografskih metoda u lokalnim zajednicama, u smislu njihove prilagodbe za praćenje fenomena koji se odvijaju u mobilnom i fluidnom kontekstu te u prostorno znatno opsežnijem aspektu. U tom je smislu i ovo istraživanje nametnulo iznalaženje prikladnijih modusa, a jedan koji se pokazao kao vrlo potentan za istraživanje javnih prostora je šetajuća etnografija.¹⁷ Ona podrazumijeva intervju

¹⁵ Dio osoba pozvanih da sudjeluju u istraživanju umjesto intervju se odlučio za pisane odgovore. Naravno, kao i u svakom istraživanju, ne odazovu se svi pozivima na suradnju u istraživačkom projektu.

¹⁶ U sustavu lokalne i regionalne samouprave Republike Hrvatske *Grad Zagreb*, kao glavni grad države, ima poseban status grada i zasebne županije, usp. <https://uprava.gov.hr/o-ministarstvu/ustrojstvo/5-uprava-za-politicki-sustav-i-organizaciju-uprave-1075/lokalna-i-podrucna-regionalna-samouprava/842> (pristup: srpanj 2019)

¹⁷ U hrvatskom jeziku ne postoji domaćen izraz, pa se oslanjamo na engleski pojam *walking ethnography*. Neki bi od mogućih prijevoda mogli biti hodajuća ili pješačka etnografija, no dok ova dva pojma podrazumijevaju samo medij kretanja (hodanje, pješačenje), šetanje uključuje i način kretanja, ali uključuje i značenjsku razinu šetnje – laganog hoda u svrhu razonode, odmora, potencijalnog susreta. Razlika od uobičajene šetnje jest u tome što je iniciraju istraživači, a razgovor uz šetnju istraživač usmjerava prema temama svojega istraživanja koje je vezano uz prostor.

koji se izmješta iz zatvorenog prostora i odvija se u kretanju istraživanim gradskim prostorima.

Kretanje (gradom) kao epistemološko-metodološka dimenzija ima već podlogu u kulturnoantropološkim pristupima. Antropolog Marc Augé (2002) opisuje kako grad poznajemo po rutinskom i ponavljanom, po putovima naših kretanja u određeno doba našega života (u školu, na fakultet, na posao, u obiteljske posjete, u izlaske i dr.). Pješačko kretanje gradom može imati i dimenziju flanerizma, neobaveznog, neciljanog i znatiželjnog kretanja dokoličarskog karaktera (na što upućuju Charles Baudelaire, Walter Benjamin itd.), ali koje inherentno ima i istraživački eros pa je figura *flâneura* prispodobiva i za znanstvenika koji se bavi istraživanjem grada (usp. Nuvolati 2014). Svojevrzne eksperimentalne tehnike šetanja – brzi prolasci urbanim ambijentima u smjerovima koji nas privlače (*dérive*) – u temelju su kretanja kakvo se teoretizira i prakticira u okvirima psihogeografskog pristupa (usp. Coverly 2006). Koncept takvih šetnji sadrži ciljano kritičko promatranje i promišljanje grada, posebice načina na koji suvremeni urbani (kapitalistički, konzumeristički) prostori utječu na način kako ljudi misle i djeluju, ali zahtijeva i inventivnost i kreativnost kao oblike narušavanja postojeće urbane logike i prostorno-društvenih odnosa. I kritički i inventivni impuls šetnji je poticajan za osmišljavanje šetajućih etnografija kao istraživački otkrivajućih i očudojućih. Michel de Certeau (2003) je ukazao na važnost spoznavanja grada iz pješačke perspektive, odozdo, iz perspektive ulice, hodanja, kretanja (za razliku od perspektive odozgo i panoramskog pogleda). U etnografskim studijama okupljenima u zborniku *Ways of Walking* autori i urednici propituju hodanje kao praksu koja ujedinjuje materijalno, socijalno i simboličko u konstrukciji znanja, konstrukciji prostora kao i u konstrukciji naracija (Ingold i Vergunst 2009). Na tragu svih različitih pristupa pješačkom kretanju, hodanje se u posljednjem desetljeću etablira kao vrijedna istraživačka metoda (usp. Shortell i Brown 2014; Pierce i Lawhon 2015; Jenks i Neves 2000).

Šetajuća etnografija, kako smo je osmislili i provodili u ovome istraživanju, podrazumijevala je da subjekt istraživanja prolazi (hoda, šeta) gradom zajedno s istraživačicom i pri tome kazivač-šetač komentira prostore kojima prolazi i ljude koje susreće. Pretpostavka je ovoga pristupa da pojedinac u svojem trenutnom kretanju uvijek nanovo reaktivira vlastito spoznavanje grada i odnos prema gradu te istovremeno i imaginaciju grada. Na takvoj se kognitivno-afektivnoj podlozi događa i selekcija onoga što se zamjećuje, oblikuje se trenutni komentar u kretanju i konstituira se identitetski odnos prema lokaciji, gradu i ljudima. Naglasak je pritom na strategijama i taktikama korištenja i stvaranja prostora kretanjem tijekom etnografskog istraživanja (usp. Pink 2006), na pripisivanju značenja, na opisivanju osjećaja mjesta i njegovih mijena pri šetnji. Putanje kretanja predlagale su istraživačice u cilju zahvaćanja javnih prostora koji su bili u istraživačkom fokusu, primjerice određeni trg, no često je to bio i širi urbani prostor (Donji grad) unutar kojega su naši sugovornici sami izabirali rute kretanja do istraživanog trga, što nam je posredno dalo uvid u rutine prostornog kretanja pojedinca. Tijekom šetnji smo provodile audio snimanje koje je uz razgovor bilježilo i ukupni zvukolik šetnje, a

često popraćeno i fotografiranjem scena i situacija koje je kazivač-šetač komentirao.¹⁸

Već se nakon prvih probno provedenih šetajućih etnografija pokazao njezin potencijal u bogatstvu impulsa koje je kretanje stvaralo, odnosno stalno mijenjajuće pozicije u prostoru dovodile su do uvijek novih okolnosti, vizura, zvukova, situacija i susreta koji su nukali na razgovor o doživljaju i praksama u javnim prostorima *za vrijeme* bivanja u njima. Odatle se pokazala njihova epistemološka potentnost jer teško da bi se u okolnostima izvođenja statičnog intervju (često u zatvorenom prostoru stana, ureda, kafića) moglo postaviti odnosno imaginirati baš toliko pitanja koliko ih je otvarala kontinuirano izmjenjujuća situacija hodanja *kroz* prostor: susret s proscem kojemu kazivač pridaje pažnju i prilog, dijete koje se penje po spomeniku, mladenci koji se fotografiraju u parku, ulični svirač koji izvodi crkvene pjesme, pas koji nam se pridružio i tražio pažnju, policajac u prolazu, jakna ostavljena na kanti za smeće, turisti na *segwayu*, miris hamburgera, zvuk orijentalnog ritma, papirić na travi.... baš je svaka situacija iz trenutka u trenutak bila podloga za komentar o praksama i doživljaju javnoga prostora koji se često konstruirao komparacijom s iskustvima u javnim prostorima u drugim gradovima ili usporedbom kako je bilo nekada ili pak sjećanjima na vlastite ranije doživljaje u tome prostoru. Tako je šetajuće etnografije u najvećoj mjeri obilježila kontingencija koja je rezultirala stvaranjem bogate istraživačke građe.

Šetajuća etnografija ima snažno izraženu dimenziju "otjelovljenosti" u konkretnom, trenutnom prostoru i vremenu, ona je u punom smislu relacijska i afektivna – prema fizičkom, materijalnom prostoru (kretanje je uvjetovano materijalnom okolinom) i prema ljudima (susreti, dodiri, mimoilaženja). Naime, hodanjem se stvara "intimnost s urbanim kontekstom i ljudima koji koriste urbani prostor" (Shortell i Brown 2014: 17). Kretanjem tijela kroz grad se potiče komentiranje svih zapažanja na razini percepcije (vid, sluh, miris, okus, dodir), odnosno oblikuje se kao "multisenzorna etnografija" (Pink 2009; usp. Sen i Silverman 2014). Šetnjom, nadalje, omogućujemo *in-situ* aktualnost simultanosti različitih urbanih ritmova (Lefebvre 2004) s kojima se pojedinac susreće, odnosno kojima živi i razumijeva prostor. Pritom smo svjesne da se naša istraživačka šetnja kojom povezujemo zagrebačke trgove i u kojoj nam se pridružuju različiti društveni akteri ostvaruje kao još jedna izvedba kojom se urbani prostor stvara i puni značenjima. Šetajuća nam etnografija tako zorno otkriva činjenicu važeću za sve tipove etnografskoga rada: da uspostavljanjem točaka našeg analitičkog interesa, etnografskih mjesta na zagrebačkim trgovima i istraživačkih ruta duž njih ujedno djelatno doprinosimo njihovu sustvaranju (Pink 2006: 192-193).

Osim terenskog i etnografskog istraživanja, građu smo za ovu studiju prikupile i drugim pristupima. Arhivski nam je dio istraživanja bio potreban kako bismo sakupile podatke o urbanističkim i arhitektonskim projektima koji su se ticali istraživanih trgova. Za trgove istočnoga kraka Zelene potkove smo koristile

¹⁸ Audio snimanje s fotografiranjem se pokazalo kao vrlo dobra kombinacija građe koja je proizašla iz šetajuće etnografije jer se međusobno nadopunjuje. Više o vrijednosti fotografije u šetajućoj etnografiji v. Yi'En 2013.

opsežan opus povjesničarke umjetnosti i zagrebačkog urbanizma Snješke Knežević koja je obradila i interpretirala arhivsku građu o izgradnji i oblikovanju trgova. Za projekte njihove revitalizacije u drugoj polovici 20. stoljeća, kao i za projekte uređenja prostora Europskog trga smo koristile arhivsku građu Gradskog ureda za stratejsko planiranje i razvoj Grada Zagreba, kao i privatnu arhivu arhitekta Branka Silađina. Izvore o svakodnevicu na trgovima kao i uvide u gradske politike i događanja tijekom druge polovice 20. stoljeća smo pronašle u novinskim izvadcima sakupljenima u arhivskom fondu *Vjesnikova novinska dokumentacija 1962.-2006.* u Hrvatskom državnom arhivu,¹⁹ te u člancima u zagrebačkom *Komunalnom vjesniku* za izdanja 1985.-1996. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu).²⁰ Uvide u zagrebačku svakodnevicu 20. stoljeća, posebice na istraživanim trgovima, smo dobile i korištenjem književnih i esejističkih izvora, kao i različitih fotografskih i razgledničkih kolekcija.²¹ Za razumijevanje suvremene gradske politike smo koristile aktualne gradske odluke i pravilnike te razvojne i strateške dokumente koji su svi dostupni na službenom portalu Grada Zagreba te na portalu *Službeni glasnik Grada Zagreba*. Internetski izvori su nam bili višestruko korisni: omogućili su nam pregled različitih stranica, portala i novina u kojima se predstavljaju raznovrsne javne manifestacije koje su bile dio našega interesa, a dostupan slikovni i video materijal na internetu omogućio je kvalitetniju kako pripremnu terensku fazu, tako i naknadne uvide na terenska događanja koja smo pratile. Svaka vrsta izvora donosi drugačiju razinu informacija i drugačiji diskurs, ali i ima potencijal odgovoriti na različita pitanja, od onih koja se, primjerice, dotiču opsega dozvoljenih radnji u javnom prostoru, do onih koja odgovaraju na pitanje diskurzivne reprezentacije nekog javnog događanja i identiteta grada.

Ova je suautorska knjiga rezultat višegodišnjega istraživanja,²² zajedničkoga promišljanja i analize, povezivanja recentne teorijske i metodološke literature s vlastitim tehnikama rada, opažanjima i zaključcima. Nakon što smo uvodno izložile svoja temeljna polazišta, pristupe i koncepte koje koristimo u ovoj studiji, pozivamo vas da stranicama naše knjige prošetate zagrebačkim trgovima, zavirite u njegove izvedbe, afekte i susrete koji se na njima odvijaju. Svoje ćemo etnografije trgova u drugoj cjelini započeti analizom onih starijih, u svijesti i praksama građana etabliranih, ali zato ništa manje mijenjajućih, zagrebačkih prostora: Zrinjevca, Strossmayerovog i Tomislavovog trga. U trećoj

ćemo se cjelini baviti, pak, "trgom u nastajanju": Europskim trgom koji se tretira kao novi zagrebački trg, premda sam taj prostor egzistira od samih početaka definiranja donjogradskog urbanog rastera. Četvrta cjelina ove knjige donosi zaključna razmatranja o kompleksnom odnosu (javnog) prostora i (javne) kulture shvaćenih u raznolikim etnološkim i kulturnoantropološkim registrima od življene svakodnevice do politika prostora.

¹⁹ Arhivski fond HR-HDA-2031. Pregledani su segmenti fonda koji se odnose na zagrebačke društvene, kulturne i političko-upravne teme (UP 188, 190-191; KUL 404-408, 476) koje su selektivno prikupljene kao izresci iz dnevnih novina i tjednika – *Večernji list*, *Vjesnik*, *Jutarnji list*, *Novi list*, *Danas* i dr.

²⁰ NSK, novinski fond. *Komunalni vjesnik* počinje izlaziti kao Delegatsko glasilo stambeno-komunalnih djelatnosti grada Zagreba 1985. Sporadično su pregledani i brojevi *Večernjeg lista* u godini održavanja Univerzijade 1987. godine.

²¹ Slikovne materijale koje smo pregledale (ciljano s fokusom na četiri istraživana trga) su Digitalna zbirka Nacionalne i sveučilišne knjižnice, Fototeka Muzeja grada Zagreba i zbirka razglednica Damira Kremenića te mnogobrojan fotografski materijal koji je bio dostupan na internetu (portali i *facebook* grupe koje kao svoju temu imaju grad Zagreb) kao i fotografske baze nekih organizatora javnih događanja i manifestacija (Svibanj projekt d.o.o., [BLOK], Hrvatsko društvo likovnih umjetnika i dr.) i privatnih arhiva (Slavka Pavić).

²² Valentina Gulin Zrnić provodila je istraživanja vezana uz Zrinjevac, Strossmayerov i Tomislavov trg, dok se Nevena Škrbić Alempijević koncentrirala na Europski trg. Odatle su i dijelovi terenskih bilježaka koje uključujemo u tekst (Studen i *Intermezzo*, razgled grada i tijelovska procesija u cjelini o "starim" trgovima te četiri scene u cjelini o "novom trgu") ispisani kao pojedinačni uvidi istraživačica u "ja" formi za razliku od ostatka analitičkog teksta. Time se zadržava autentičnost etnografske bilješke kao dokumenta, a istovremeno služi i kolažiranju pisanja etnografije, uz opsežne deskripcije i cjelovitije navođenje iskaza naših sugovornika kojima se isprepleće tekst.

TRG NIKOLE (ŠUBIĆA) ZRINSKOG
TRG JOSIPA JURJA STROSSMAYERA
TRG KRALJA TOMISLAVA

SUSRETI S TRGOVIMA: ŠETNJA, SVAKODNEVICA, MANIFESTACIJE

Scena prva: Studeni *intermezzo*

Subota, 5. studenog 2016.

“Danas na Zrinjevcu nema ni jedne kućice, ni jednog štanda... praktički nema žive duše, na klupama nema ljudi!” kaže moja sugovornica na prelasku zebre prema Trgu Nikole Šubića Zrinskog kod Praške ulice. Prokomentirala sam da je to možda zbog oblačnog i prohladnog dana. Današnja je šetnja, zaključujem, *obična* subotnja šetnja kakve se, uostalom, i rijetko ulove uslijed mnoštva događanja na Zrinjevcu. Ovo je pravi zrinjevački *intermezzo* između bučnih stavaka različitih manifestacija koje se odvijaju u svako godišnje doba. Predah prostora – između kulinariskog Zrinjevca ispunjenog kuharima, kuhinjskim aparatima, reklamama za posude, kulinarskim radionicama, mirisima hrane i degustacijama upriličenima za *Food Film Festival* koji sam posjetila početkom jeseni, i adventskog Zrinjevca – okićenog, osvjetljenog, blještavog i uskomešanog kakav će postati za tri tjedna. Zrinjevac u predahu između mnogih javnih događanja, trenutak je u kojemu je moguće osjetiti eleganciju kojom odiše.

Drveće je prorijedilo svoje krošnje, lišće je platana boje meda, grmovi su hortenzija požutjeli, park je dobivao topli smeđi ton. Povjesničarka umjetnosti Željka Čorak je napisala da Zrinjevac nudi “velike slikarske panorame godišnjih doba”. Ova je jesenska odisala mirnoćom i dostojanstvenošću mameći pogled na gotovo antropomorfna stabla čije grane izgledaju kao raširene ruke poziva, a šare se na bjelkasto-srebrnkastoj kori mogu imaginacijom prispodobiti najrazličitijim obrisima životinja i likova. Tek je nekoliko prolaznika raštrkanih po cijelom Zrinjevcu koji unose kretanje u trenutno, inače miran, prostor. I zvuk glazbe unosi kretanje, ritam pjesme uz gitaru. Stariji gospodin, ulični svirač, je na svojem uobičajenom mjestu, na klupi uz meteorološki stup. Čak ni uz stup nema ljudi koji inače proučavaju temperaturu, očitavaju tlak zraka, fotografiraju se. Na klupi uz Glazbeni paviljon sjede djed i unuk, toplo odjeveni, razgovaraju, dijete se penje po klupi. Paviljon dugo ne vidjeh u njegovoj čistoj konstrukciji, izgleda gotovo ogoljen bez šarenih balona, mašnica, natpisa, reklama, žica, zvučnika.... Izgleda kao sa slika s početka 20. stoljeća, kao da smo šetnjom zakoračile u neko drugo vrijeme. Dvoje male djece trčkara po Paviljonu, roditelji stoje u blizini. Fontane na jugu vinule su vodoskok: obitelj s petogodišnjakinjom

stoji uz bazen, dijete zadivljeno gleda. Moja sugovornica komentira da su vodoskoci predivni, “voda u njima je posebno živa i dinamična [...] oživljava ovaj prostor zvukom i pokretom”. Prolazi čovjek noseći mnoštvo vrećica iz dućana i s velikim paketom toaletnog papira ispod ruke. Naznaka živog svakodnevnog stanarskog života na obodima parka.

Zrinjevac je uredno pometen, tek je jutarnje otpalo lišće rahlo na stazama i na travi. Zaustavljamo se u razgovoru uz cvjetnu rundelu na južnoj strani ispunjenu tamno ljubičastim maćuhicama. Odjednom dolazi veći broj ljudi raznih dobi, prolazi prema središnjem dijelu parka i dalje prema glavnome trgu. Ubrzo ponovo osjećaj pustog prostora. Ne zadugo, jer nailaze nove grupe ljudi. Interpunkcija obližnjeg semafora razdjeljuje trenutke Zrinjevca na pune i prazne. Dolazeći s juga, mnogi zastajkuju uz platanu koja je rastvorena u donjem dijelu debla nudeći skrovište djeci u igri, ili, čini se češće, zanimljiv fotografski motiv za djecu, odrasle, turiste. Izgleda kao skulptura u drvu. Veća je zanimljivost od pokrajnjih bisti hrvatskih velikana ili same zgrade Akademije. Otac mobitelom fotografira svoju djevojčicu koja stoji u rastvorenom deblu, smiješe se, primaju za ruke i odlaze dalje. Gotovo svi koji prolaze fotografiraju baš tu platanu, taj motiv. Iznenađeni su, razdragani. I odlaze putem središnje aleje, no već dolazi nova grupa puštena zelenim svjetlom. Prolaze djed, baka sa štapom i unuka; prolaze četiri momka, dvojica nose jarmulke koje odaju nešto više o njihovu identitetu od onoga što bi se moglo iščitati iz njihova *casual* odjevnog stila. Ostali uobičajeno gradski – traperice, tajice, tenisice, mnogi već i s toplim jaknama i zimskim kapama. Vrijeme je oblačno, ali nije otužno, kaže moja sugovornica. Samo malim pomicanjem s mjesta uz stablo prema ulici i zebri zvuk hučećih vodoskoka je zamijenila buka prometa, gomila automobila koji na trotračnoj cesti jure smjerom prema zapadu. Već je tridesetak ljudi koji čekaju s druge strane ceste. Zeleno. Pokret dviju grupa neznanaca jednih prema drugima: mimoilaženje, okrnutost, izmicanje. Nevjerojatna je intuitivna koreografiranost prolaska velikog broja ljudi na semaforima, gustoća trenutka i zbijena tjelesnost: izvedba susreta u ritmu semafora. Prema nama dolazi novi gradski zvuk – istočnjački muzički ritam uz bubnjanje i pjesmu – a tek potom kolona od desetak pripadnika Hare Krišna pokreta odjevenih u šarenu prozračnu odjeću, nose instrumente, ljuljaju se u ritmu, neki nude vjerske knjige prolaznicima; sugovornica kaže da “unose živost u grad”.

Dogovaramo se da “uđemo” na Strossmayerov trg. On je nekako izvan puta, traži angažman skretanja sa šetnice, ali onda nudi skrovitost bivanja. Trgom prolaze rijetki prolaznici pogleda usmjerenog prema cilju kojem su se uputili;

na dvije udaljene klupe sjede stariji muškarci, jedan se odmara odloživši štap uz klupu, drugi jede kruh, beskućnik, siromaški odjeven, zguren; prolazi čovjek u šetnji sa psom. "Trg je pust" komentira sugovornica svoj dojam: na asfaltiranoj površini nema nikoga, a u toj "pustoši" dominira glomazan Strossmayerov kip, tek naznaka Meštrovićeve vizije preuređenja trga u velebni reprezentativni prostor. Opet se vraćamo na pješačku transverzalu sjever-jug, među ljude koji ne zastajkuju ni trena u svojem kretanju: na toj zapadnoj šetnici Strossmayerovog trga uz ulicu nema klupa što ovu dionicu prostora čini različitom od Zrinjevca i Tomislavovog trga. Zgrade uokolo su "ekstremno lijepo uređene", posebice u usporedbi već s onima u bočnim ulicama - "oronulo, grafiti, otpada žbuka", komentira sugovornica. Takva se jedna potkrala i na ovim trgovima: ugaona zgrada Trga kralja Tomislava i Ulice baruna Trenka, negdašnja zgrada Društva sv. Jeronima, zapuštena je.

Prelazimo cestu prema Umjetničkom paviljonu i presreću nas tri mlade osobe u sportskoj odjeći, trče krugove po Tomislavovu trgu, susrećemo ih u našoj šetnji svako malo, brzi su, unose ritam trčanja u šetajuće trgovce, ali i unose "prizor koji ne očekuješ ovako na Lenucijevoj potkovi", kaže moja prijateljica koja cijeli život živi u neposrednoj blizini. Primorane smo hodati gornjom uličnom šetnicom. Donja je šetnica, naime, zajedno s cijelim parkom potpuno zatvorena i ograđena, tek su klupe stiješnjene na donjoj šljunčanoj stazi koja je preostala između ograde i nasada, no toliko usko da klupe ne čini lako dostupnima za prilaz. A i tko bi sjeo, gledao bi na park kroz mrežu ograde, prizor građevinskih radova i postavljanja podloge na travi gdje će u prosincu niknuti adventsko klizalište. No dotad, gotovo mjesec dana, javni park je nedostupan. U sredini parka stoji fontana, netom postavljena replika stare, u okviru višegodišnjeg projekta obnove ovoga trga. Gornja je šetnica puna ljudi, a klupe su potpuno prazne. Susrećem prosjaka bez ruku kojega svakodnevno vidam, njegovo mjesto je potez od izlaza iz Pothodnika i šetnica uz Tomislavov trg. Na jednoj kanti za smeće obješena je siva zimska jakna: možda je ostavljena da je pokupi onaj kome je potrebna u ove prohladne dane. Dotad, obješena na kantu, stvara dojam statue, nekog čudnovatog kipa. Prolaznici se ne osvrću ni na trkače, ni na ostavljenu jaknu, ni na prosjaka; hodaju u svom smjeru i mirno se mimoilaze.

Pogled prema jugu nudi tri plana: u prednjem je kip Tomislava, a u stražnjem je zgrada Glavnog kolodvora – oba plana poznate razgledničke vedute; u srednjem planu, pod nogama Tomislava, zakrivajući ulaz u zgradu Kolodvora, razapeta tri bijela šatora, "tri mala cirkusa" u opisu moje prijateljice koja objašnjava da se u njima prodaju knjige, uglavnom "sve po 5 kuna". Na platou ispod Tomislavova kipa uobičajen ritam kretanja ljudi na tramvajskoj stranici – naleti ljudi koji

izlaze iz tramvaja, trčanje na tramvaj, čekanje i šetkanje. Dva smetlara u radnim odijelima u upadljivo žarko žutim zaštitnim prslucima razgovaraju. Veliko komešanje golubova i vrabaca na dijelu oko spomenika, bore se na tlu oko razbacanih komada kruhova koje je netko očito ciljano donio da nahrani ptice. Puknuo je Grički top. Podne. Sve ptice sinkronizirano uzletješe stvorivši užasnu prašinu i u trenutku se spustiše. Počinje zvuk sirene. Nemilo podsjeća na ratne godine, tijelom je prošla jeza od toga zvuka, ali prepoznajem ravnomjeran ton, znak prestanka opasnosti. Provjera infrastrukture obavještavanja u slučaju prave opasnosti. Čini se da se nitko nije osvrnuo na sirenu, čak ni ptice nisu reagirale. Spustile smo se niz nekoliko stepenica u park do drveta magnolije. Bez lišća i cvjetova izgleda kao razigrana prostorna skulptura. Često upravo ispod ovoga drveta vidim skupine migranata kako se okupljaju, sjede, razgovaraju, odlaze u grupama prema centru ili prema autobusu, vjerojatno na dugavsku liniju do Prihvatilišta za tražitelje azila gdje su smješteni. Odlazimo ponovo na gornju šetnicu i komentiramo koliki je veliki prostor zauzeo kafić kod izlaza iz Pothodnika i Importanne Centra. Prilazi tramvaj, skreće iz Mihanovićeve ulice: tlo podrhtava, tramvaj škripi, a buka onemogućava trenutnu konverzaciju. No, potakla nas je da kasnije, hodajući, razgovaramo o zvukovima grada: od zvuka vodoskoka u fontanama na Zrinjercu, do zvukova raznolike muzike kad su neke javne manifestacije, žamor ljudi, razni dijalekti i jezici, automobilske trube, sirene jurećih vozila Hitne ili Vatrogasaca, zvuk dječje igre i glasova, različita zvona mobitela i djelići telefonskih razgovora koje prećujemo u prolazu. Šetamo ponovo prema sjeveru i glavnome trgu. Prosjak u oronuloj robi zagledava u kantu sa smećem. Na zgradi preko puta dva velika, već izbljednula, plakata na kojima se smiješi pjevačica Maja Šuput uz oglas za proslavu Nove 2013. godine. U istome bloku zgrada, u izlozima, na ulazima ili pak na reklamama postavljenima na ulici redaju se ponude turističkih agencija, muško šišanje, Arapski centar i stolovi kafića na pločniku uz zgradu, obrubljeni pleksiglasom prema kolniku i tramvajskoj pruži, natkriljeni velikim bijelim suncobranima: kafić ne radi, stolovi i stolci su sakupljeni i svezani. Ipak, utječu na tijek prolaznika, usko grlo, ljudi se stisnu, propuštaju i opet razilaze kada prođu tu instaliranu prepreku. Zaobilaze i brojne plastične kante za smeće postavljene ispred stambenih ulaza.

Cijelim putem ne nailazimo na puno ljudi na pločniku, a nešto je gušći protok ljudi na strani gdje su parkovi nego uz zgrade. Na Strossmayerovom trgu i dalje pusto, no ispred hotela *Palace* stoji grupa stranih turista. Pojavilo se nakratko sunce. Opet smo na Zrinjercu, gotovo sat i pol kasnije. Dvije obitelji, roditelji i petero djece igraju nogomet uz paviljon, napucavaju loptu, a istočna strana

paviljona označena je kao gol; očevi i djeca su u trenirkama. Na zidiću paviljona uočavamo otisnuti grafit "Pravo na izbor!". Trag u prostoru na prosvjedni skup u svibnju. Prolaze dva policajca, izgledaju kao da neobavezno šetaju. Više je šetača, prolaznika: rijetki zastajkuju, ponajviše oni koji šetaju pse, neki su na uzici, neki nisu; pas daje ritam kretanja prostorom. Nitko ne sjedi na travi. Punkt je za zastajanje i ponuda publikacija i letaka o duhovnosti koji stoje na priručnim nosačima, a uz njih dvije žene, stoje tiho, nenametljivo, a tek se diskretno na publikacijama uočava oznaka Jehovinih svjedoka. Prolaze dva mladića sa sendvičima u rukama, a nama je to povod da razgovaramo o jedenju na otvorenom prostoru. I uočavamo čovjeka koji pije i umiva se na pumpi uz paviljon. Uz njega kolica i vreće prepune plastičnih boca, okrpja prije daljnjeg transporta boca i dnevne zarade. Nakon nekoliko koraka susrećem poznanika, dragost susreta, kratki razgovor, pozdrav i svatko nastavlja svojom rutom. Nakon nekoliko nas daljnjih koraka u šetnji zaustavlja gospodin srednje dobi, djeluje kao došljak u Zagreb, povučenim nas je i tihim glasom zamolio da mu objasnimo put do Klaićeve bolnice. Zrinjevac je zamjetno puniji ljudima, nekoliko baka s djecom, mame s kolicima, prolaznici s vrećicama iz nabavke. Moja sugovornica primjećuje nove klupe, sviđa joj se njihova elegancija, posebno spiralnih rukohvata od kovanog željeza. Lijep fotografski detalj. Klupe su prazne. Studeni je.

Trgovi i njihova lica

Trgovi neprestano mijenjaju svoja lica. Šetnjom kroz iste trgove u jutarnje, podnevne, popodnevne, večernje ili noćne sate istoga dana, u nedjeljni dan ili u dane tjedna, u raznim mjesecima u godini ovi trgovi bivaju drugačiji po aktivnostima u njima, ljudima koji u njima borave ili prolaze, događanjima koji se odvijaju, po zvukovima, mirisima, bojama, dekoracijama, atmosferama. U toj promjenjivosti ono što se čini trajnijim jest materijalnost trgova, izgrađene zgrade na obodu, spomenici, odnosno sve ono što bismo ucrnali kao "punine" koje strukturiraju prostor. Tu je i specifična "zelena arhitektura", ali mekša od one izgrađene – drveće, ukrasni grmovi i cvjetne runde postojano oblikuju prostor i čine ga prepoznatljivim, ali su, opet, uvijek i u prirodnoj mijeni rasta i godišnjih ciklusa. Sve ono između zgrada, ispod krošnji, između klupa i nasada nije puka "praznina" trga. Tek zajedno taj odnos volumena – izgrađenog, izraslog, oblikovanog i otvorenog prostora na Zrinjevcu, Strossmayerovom i Tomislavovom trgu – čini "kolektivnu prostornu raskoš" (Čorak 1994: 10) koja im daje važnu crtu lica, prepoznatljiv karakter. On se, nadalje, oblikuje i povijesnošću prostora. Trgovi su građeni u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća te predstavljaju "vrhunsko gradograditeljsko i arhitektonsko dostignuće toga razdoblja u nas", trgovi su "spomenik epohe europske kulture koja je stvorila novi grad" (Knežević 2013: 32-33) i "ideal epohe uspona građanskoga društva" (Knežević 2014: 8). Oblikovanje ovih trgova usko veže izgradnju i stvaranje grada i građanstva toga vremena:

"Nove društvene potrebe, estetski zahtjevi i ekonomski potencijali mladoga građanstva, nositelja kulture utemeljiteljnog razdoblja, potiču uokvirenje prostornih okvira u kojima bi se razvile i potvrdile njihove potrebe i stil života: novih reprezentativnih društvenih prostora." (Knežević 2013: 35)

Ta prepletenost materijalnosti i društvenosti koja je upisana u osnutak i povijest istraživanih trgova također oblikuje i sadašnji karakter trgova jer se to povijesno značenje i danas reinterpreтира. Neke manifestacije koje se posljednjih godina odvijaju na trgovima upravo se pozivaju na taj građanski, stari zagrebački i agramerski "štih". Tako, primjerice, *Promenadni koncerti* na Zrinjevcu koji se kontinuirano od 2000. godine odvijaju subotom od proljeća do jeseni,²³ koncertima u Glazbenom paviljonu "slijede tradiciju" sviranja orkestara i "glazbene baštine zagrebačkih pjesama" s kraja 19. stoljeća i međuratnog razdoblja (Rukavina 2004), a uz kostimirane se likove i "šnefotografa" stvara atmosfera građanskoga Zagreba. Prema riječima se organizatora sviraju stare pjesme s "modernijim aranžmanom" (ibid.), a tako se prezentira i gradska povijest – s modernijim aranžmanom – te postaje dio turističke ponude grada. Upravo je Turistička zajednica grada Zagreba (TZGZ) i organizator toga događanja (u okviru manifestacije *Zagrebački vremeplov*), a djelatnici nam u razgovoru objašnjavaju da je inicijativa za obnovom zrinjevačkih koncerata i bila motivirana željom da se izvuku "neki momenti koji su pomalo pali u zaborav, a nose dušu grada" i koje "treba samo izvaditi van i ponuditi", a koncerti su na Glazbenom paviljonu bili upravo takvi "momenti" – daju "štih jednog prekrasnog srednjeeuropskog grada sa jednom kulturom i tradicijom". Istraživani trgovi su, u vrijeme nastanka, bili "mjesto predstavljanja i samoogledanja grada" (Knežević 2013: 42), a isto bismo mogli reći za njih i danas. To su reprezentativni urbani javni prostori koji su istaknuti simboli identiteta grada, posljednjih godina izrazito vitalni, oživljeni brojnim javnim manifestacijama kojima se oblikuje (novi) urbani habitus, a koji korelira s europskim i svjetskim trendovima urbanoga razvoja (festivalizacija, turistifikacija). Koji su to novi "momenti" koji danas stvaraju ove javne prostore i koji im daju "dušu"?; koje su to "nove potrebe i stil života" suvremenog građanstva koje tē prostore/trgove koristi i istovremeno ih stvara?; koje se nove vrijednosti i kako se upisuju u prostor trgova u suvremenom gradu? – neka su od pitanja kojima se bavimo u ovoj studiji.

Istraživana tri trga čine cjelinu istočnog perivojnog kraka zagrebačke donjogradske Zelene potkove. Stoljeće i pol duga povijest ovih trgova daje nam uvid u mijene odnosa grada prema ovim trgovima i načina njihova korištenja. Trgovi su imenovani po velikanima iz tisućljetne hrvatske povijesti. **Trg Nikole Šubića Zrinskog** je imenovan u čast hrvatskog bana i vojskovođe (1508. – 1566.), proslavljenog zapovjednika obrane utvrde Siget pred turskim osvajanjima 1566. godine. Ovaj je trg ime dobio u doba izgradnje, uz obilježavanje tristote godišnjice sigetske bitke godine 1866., a recentno je izmijenjeno radi povijesne korekcije:

²³ Koncerti se na Zrinjevcu održavaju i tijekom 1990-ih, primjerice godine 1994. se u dvosatnom podnevnom programu "od Uskrsa svake subote" održavaju koncerti simfonijskog puhačkog orkestra Hrvatske vojske, čime se "gradu vraća tradicija koncerata" (K.E. 1994).

godine 2014. je iz imena trga izostavljeno prezime Šubić.²⁴ **Trg Josipa Jurja Strossmayera** je imenovan po hrvatskom biskupu, političaru, piscu i meceni (1815. – 1905.), osnivaču Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti²⁵ čija zgrada stoji uz biskupov spomenik na trgu. Trg se ranije nazivao upravo prema toj istaknutoj zgradi – Akademički trg – no, nakon postavljanja Strossmayerovog spomenika 1926. godine, trg je preimenovan. **Trg kralja Tomislava** nosi ime po hrvatskom vladaru iz 10. stoljeća, a tako je imenovan 1927. godine u okviru vizije preoblikovanja trga i postavljanja monumentalnog spomenika njemu u čast što će biti realizirano dvadeset godina kasnije. U razdoblju 1918. – 1927. trg se nazivao Trg I, a prvobitno pak ime trga iz 1895. godine bilo je Trg Franje Josipa I, u čast posjete habsburškog monarha gradu Zagrebu.

Rijetko se u razgovorima, pa čak i u medijima, čuje puno ime trgova: uglavnom ih se naziva Zrinjevac, Štros i Tomislavac, iako neka od tih neslužbenih imenovanja imaju dugu povijest upotrebe, a druga su relativno novije konstrukcije.²⁶ Iako se radi o tri trga i tri imena, ponekad se čitav potez triju trgova istočnog kraka Zelene potkove naziva imenom Zrinjevac, kako u razgovorima koje smo vodile, tako i u medijskim napisima, ne samo suvremenim, nego i u člancima u službenim gradskim glasilima iz 1970-ih, 1980-ih i 1990-ih godina. Također,

Sl. 2 Zrinjevac, 1960-ih godina

²⁴ Iako je potomak bribirskih Šubića, Nikola Zrinski u svoje doba nije nosio to prezime, nego je ono pridodano u hrvatskoj historiografiji 19. stoljeća. U ovoj studiji koristimo uvriježeno ime trga s oba prezimena koje je bilo u upotrebi gotovo 150 godina. Tijekom istraživanja većina naših sugovornika nije imala saznanje da je ime trga izmijenjeno, izuzev onih koji stanuju u okolnim zgradama na toj adresi.

²⁵ Akademija je osnovana pod imenom Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1866., a preimenovana je 1991. godine.

²⁶ Primjerice, neki su kazivači napomenuli da je ime Tomislavac za Trg kralja Tomislava recentnije u upotrebi, jer da se tako ranije nazivao planinarski "Tomislavov dom", danas hotel, na Medvednici; kolokvijalni je naziv Tomislavac za taj trg danas vrlo prisutan u medijima dok ga u novinskoj građi iz ranijeg razdoblja, koju smo čitale, nismo zapazile. Neki ističu da se naziv Štros ne odnosi na prostor Trga J. J. Strossmayera nego na Strossmayerovo šetalište na Gornjem gradu, no upotreba je ovoga kolokvijalnoga naziva bila evidentna i u razgovoru sa starijim kazivačima koji su živjeli na prostoru trgova sredinom 20. stoljeća, pa pretpostavljamo da je riječ o dugotrajnije prisutnom skraćenom imenovanju.

iako se službeno imenuju trgovima, sugovornici najčešće o njima govore kao o parkovima, što oni doista i jesu. Ti su prostori oblikovani kao perivojni parteri s velikim travnatim površinama, drvoredima, grmovima i cvjetnim nasadima.²⁷

Svaki od tri istraživana trga ima svoj poseban karakter. **Zrinjevac** je obilježen otmjenošću i "aristokratizmom" (Čorak 1994: 19). Tu crtu ne gubi ni u vrijeme kada je trg, ponajviše 1970-ih godina, zapušten, otuđen od ljudi, s "barbarski asfaltiranim šetnicama" (ibid.: 45), a u sjećanju nekih kazivača samo prolazan prostor između drugih važnih gradskih punktova na kojima se odvija gradski život. Danas se društveni život vratio na ovaj trg, dapače, preplavio ga je. Prema mišljenju je mnogih on najljepši park, a u svakom je slučaju jedan od najstarijih u Donjem gradu. "Glavni sadržaj ovoga trga je vrijeme", piše Pavao Pavličić, "dapače, cijeli je Zrinjevac jedan golemi spomenik vremenu [...] astronomskom vremenu, i meteorološkom, i povijesnom, i svakodnevnom, običnom" (Cajzek i Pavličić 1998: 70-71). Arheološki muzej, spomenici (biste) hrvatskim velikanima iz povijesti, sudske institucije (Vrhovni i Županijski sud) koje izriču presude o trajanju kazni, meteorološki stup koji mjeri vrijeme (sat) i pokazuje vrijeme (temperatura i tlak zraka), antikvarijat (knjiška trgovina koja je desetljećima bila na zrinjevačkoj adresi) – sve su to objekti na Zrinjercu koji čuvaju, odčitavaju, odmjeravaju, proučavaju ili svjedoče o vremenu. Zrinjevac sâm pak "nije vremenu podložan", tvrdi autor, ne mijenja se (ibid.). Međutim, u posljednjih dvadesetak godina, od kada Pavličić bilježi svoje opservacije, pa do

danas, Zrinjevac je ipak podlegao vremenu, ovom sadašnjem, u kojemu je krucijalno izmijenjen odnos prema trgu-parku: dozvoljeno je korištenje zelenih površina. Sjedenje, ležanje i igranje na travi, nove su izvedbe na trgu, znak novog vremena na Zrinjercu i novog karaktera trga.

Za razliku od otvorenosti Zrinjevca, **Strossmayerov trg** skrovitijeg je karaktera, potrebno je skrenuti s dominantnog smjera kretanja sjever-jug, iza grmolikih nasada i drva magnolije, da bi se došlo na široki asfaltirani trg. Njegova svakodnevica 1980-ih godina otkriva čitavu galeriju gradskih likova koji su u izmaku s brze trase od središnjeg gradskog trga prema glavnoj željezničkoj stanici, našli odmorište prepoznajući smirenost trga:

Sl. 3 Trg J. J. Strossmayera, 1960-ih godina

²⁷ Ukupna površina Trga Nikole Šubića Zrinskog je 27 400 m² (zelene površine 9 100 m²), Trg Josipa Jurja Strossmayera ima površinu od 23 300 m² (zelene površine 7 900 m²), a Trg kralja Tomislava 29 200 m² (zelena površina 8 900 m²) (Knežević 1996: 427, 457, 483).

“bakice abonirane uvijek na iste klupe spokoja, islužene konobare koji ne moraju više nikoga posluživati, ekskurziste kojima se nikud ne žuri i školarce koji baš tu uče onu svoju najtežu lekciju. [...] i flegmatične ravnodušnike koji svim spomenicima ovoga svijeta okreću leđa, ljupke frajljice kojima je idilični trg ona prava štacija, dokone umirovljenike sa svojom vječnom križaljkom, pak lijepe duše, šengajске i neizlječive samotnike kojima je svaka noć isto što i noć uzdisaja.” (Vereš 1980)

Karakter ovoga trga sjajno opisuje i Pavličić ističući ravnotežu dviju karakteristika trga. Na trgu je zgrada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti koja prolaznicima govori “da tu stoluju neke vrijednosti koje zauzimaju visoko društveno mjesto i traju kroz povijest”, a uz nju park koji služi kao dječje igralište, uči se hodati, lopta se, biciklira, zvoni “dječji žamor koji objavljuje da život teče dalje”: trg pokazuje supostojanje “uzvišenog i običnog”, ravnotežu “između povijesti i svakodnevnog života” (Cajzek i Pavličić 1993: 66-67). U posljednjim godinama nove prakse narušavaju kako uzvišenost tako i običnost trga: festivalske prilike koje sve češće zaposjedaju trg, od *auto-showa* do *burgerfesta*, stvaraju novi konzumeristički naboj ovoga, inače tihog gradskog prostora.

Tomislavov trg se sastoji od parka u sniženom parteru omeđenog Umjetničkim paviljonom na sjevernoj strani te spomenikom hrvatskom kralju na južnoj strani. Trg je ubrzano uređen 1895. godine kako bi grad reprezentativno dočekao cara Franju Josipa I koji je doputovao vlakom u posjet Zagrebu. Dolazak vlakom i izlazak na trg iz kolodvorske zgrade i s perona, i mnogim je kasnijim posjetiteljima, doseljenicima, školarcima, studentima, turistima prvi susret s gradom, prva vizura grada koja ostavlja snažan dojam ljepote i skladnosti prostora.²⁸ Pavličić, međutim, govoreći o karakteru ovoga trga, ne vidi njegovu reprezentativnost, nego njegovu “sniženost”: njegov “glavni sadržaj” je “jedna golema rupa”, u kojoj se doduše nalazi lijep park, no taj je trg “opomena”, “rupa u našoj savjesti” s obzirom da iza pruge već desetljećima postoji novi grad koji nikada nije sa starim dijelovima grada prikladno spojen prometnim i pješačkim pothodnicima koji bi bili u nastavku “rupe” (Cajzek i Pavličić 1993: 62-63). Iako je ovo posve neuobičajeno viđenje trga, iznimno je zanimljivo jer upućuje da pogled na trgove mora sezati dalje, prema odnosu s drugim gradskim prostorima. Danas, neposredno s druge strane pruge stoje zapušteni i devastirani objekti industrije, bankarstva i trgovine²⁹ koji čine prostorni purgatorij između niza triju zelenih, reprezentativnih i turističkih trgova sa sjeverne strane pruge te nastavka gradske osi prema jugu.

Oni s juga, kao uostalom i iz ostalih dijelova Zagreba, uvijek idu “u grad”, pri čemu je “grad” metonimija centra, gradskoga središta. Njegova privlačnost proizlazi iz heterogenosti funkcija (političke i upravne, trgovačke, uslužne, vjerske, kulturne, obrazovne, reprezentativne), posebice ukoliko one izostaju

²⁸ Oduševljenje se tim prizorom iskazuje još od vremena uređenja trgova pa do danas. Antun Gustav Matoš je 1905. godine, prilikom dolaska vlakom u Zagreb zabilježio: “Izašavši iz glavne stanice na trg ne mogah ga spoznati. [...] izrasle palače elegantne kao u Nizzi i Ženevi” (cit. u Muraj 2013: 12), a sasvim recentni iskazi stranaca koji se kroz Tomislavov trg prvi puta susreću s gradom potvrđuju oduševljenost prizorom: “Nema ništa ljepše nego prvi put izaći iz Glavnog kolodvora i ugledati Zagreb [...] izaći iz kolodvora bilo je prekrasno, prekrasno! Wooow!” (Čapo i Kelemen 2017a: 18).

²⁹ Objekti Paromlina te Zagrebačke banke i trgovine na autobusnom terminalu, danas potpuno propali objekti, ograđeni radi opasnosti po život, kao materijalni svjedoci zapuštanja dijela grada neposredno u nastavku reprezentativnih trgova, dapače, glavnih aduta današnje turističke ponude grada.

Sl. 4 Trg kralja Tomislava i Glavni kolodvor, 1960-ih godina

u drugim dijelovima grada, no i iz svojevrzne ekskluzivnosti jer “ići u grad” često znači i društveni “izlazak”, promjenu rutine i uključivanje u neke druge vrste, možda nesvakodnevne, događajnosti (Gulin Zrnić 2009: 115-117). “Rijeke ljudi uputile su se danas u središte glavnog grada”, piše u jednom novinskom iskazu o otvaranju manifestacije *Advent u Zagrebu* 2017. godine, događanje je *More knjiga* na Zrinjercu posjetilo “više od 10 000 ljudi” u tjedan dana iste godine, a *Film Food Festival* je na Zrinjercu 2018. posjetilo 150 000 ljudi u deset dana.³⁰ Unatoč proizvoljnosti procjena, sve to ipak govori o velikoj privlačnosti centra, posebice istraživanih trgova, u vrijeme organiziranih manifestacija. Tada ona ključna funkcija središta grada, uza sve gore nabrojane, biva društvena funkcija u punom intenzitetu zbog brojnosti gradskih stanovnika i potencijala mnogobrojnih susreta. No, sve različite izvedbe okupljanja, neformalnog druženja, susretanja i interakcija u javnom prostoru, a posebice kada su potencirane javnim manifestacijama, o kojima će biti više riječi u nastavku studije, uspostavljaju se kao **moгуćnost** za stvaranje urbane kohezivnosti, imaginacije, identifikacije i subjektivnosti.

Javna događanja u centar grada unose i nove ritmove. U sasvim su doslovnom smislu to ritmovi glazbe kojom se ispunjaju istraživani trgovi tijekom različitih manifestacija. Razni su glazbeni stilovi od starogradskih i šansona, preko valcera i tanga do hip hopa i housa, sugestivni u kreiranju karaktera trgova, bilo da nastupom puhačkog orkestra na zrinjevačkom paviljonu učvršćuju

³⁰ Iz medijskih objava: Balić 2017; Ozmec-Ban 2017; <http://www.journal.hr/lifestyle/gastro/koncertom-the-frajlj-zavrsio-food-film-festival-2018/> (pristup: listopad 2018)

Sl. 5 Zrinjevac, ritmovi rasta, 2017.

"stari", "građanski" karakter, ili eklektičnim *beatovima*³¹ s montažne pozornice na Strossmayerovom trgu stvaraju novi "urbani" karakter. Kada, međutim, Henri Lefebvre (2004) govori o ritmu, upućuje na važnost sagledavanja raznih temporaliteta u prostoru i njihovih odnosa: grad je "poliritmičan", može se analizirati kao množina različitih ritmova. "Ništa nije nepokretno", smatra Lefebvre, samo neki elementi u prostoru imaju spori ritam pa ih možemo doživjeti kao statične. Tako, primjerice, zgrade ili drveće na istraživanim trgovima koji su svojom materijalnošću pozicionirani u prostoru više od stoljeća, možemo percipirati kao čvrste i gotovo nepromjenjive elemente trgova koji ne dijele ritam brzoga kretanja, prometa i promjenjivog načina života

naše suvremene svakodnevce. Drveće se na trgovima, međutim, povinuje ritmovima godišnjih doba, ritmovima rasta, listanja, cvjetanja, sušenja i ogoljelosti, ritmu cikličkih orezivanja i zamjene drveća koja su dio gradskoga vrtlarskog održavanja. Zgrade imaju svoj ritam trajanja, propadanja, obnove, ali i svoj življeni ritam kojega kreiraju stanari ovisno o tome tko naseljava zgrade: sve je veći broj starijih stanara u zgradama na istraživanim trgovima, praznih stanova, stanova pretvorenih u urede ili u apartmane za iznajmljivanje koje koriste povremeni turisti – sva ta različita korištenja definiraju ritmove dnevnog, sezonskog ili višedesetljetnog života zgrada.

Svakodnevni su ritmovi u prostoru i gradu često proizvod regulacija i normi, odnosno uređivanja i discipliniranja života i ljudi u kompleksnoj urbanoj zajednici. Ritam je semafora pravilan u reguliranju kretanja i odnosa pješačkog i kolnog prometa u raznim smjerovima. Ritmovi se školskih smjena, kao i radnih smjena, odražavaju na prostor kada đaci ili radnici u valovima prolaze trgovima na putu prema centru ili prema autobusnim i tramvajskim stanicama. Odatle, promjene reguliranih ritmova u sklopu političkih, društvenih i ekonomskih trendova određenog razdoblja, kao što je radno vrijeme, znatno utječu na temporaliziranost prostora. Esejist Veselko Tenžera, prateći život Zagreba, komentirao je krajem sedamdesetih godina "realizam radnog vremena" industrijskih smjena, ali u stvari još "ratarsku koncepciju vremena" ranojutarnjeg početka rada i ranoga lijanja što onemogućava legitimiranje

većernih sati kao vremena društvenosti i kulture, odnosno uspostavu ritma "urbanog vremena" (Tenžera 2017: 85-86). Toj se temi vraća i u 1980-ima komentirajući kako "noćna društvenost grada" ne postoji, ljudi su "zaključali vrata i ogradili se od grada", a grad ostaje "prazni organizam": večernji su sati "slobodno vrijeme" – "sati knjige, glumca, mislioca, glazbenika, majstora kuhinje" – međutim, između radnih i večernih sati "nema dodira, komunikacije, nešto je u tom krugu potrgano" (ibid.: 223-227). Večernja i noćna cezura u vremenu grada, pa tako i prostoru istraživanih trgova, danas više nije slučaj. Gradski pravilnici koji reguliraju ritam života dopuštaju kasni noćni rad ugostiteljskih objekata i kasne priredbe na otvorenom, do ponoći i još kasnije, posebice u vrijeme javnih događanja na trgovima.

Usklađenost raznih urbanih ritmova stvara "euritmiju", "zdravi" urbani organizam, "normalnu (rečeno normiranu!) svakodnevnost"; međutim, neki ritmovi mogu uzrokovati nesuglasje, "aritmiju" (Lefebvre 2004: 16). Primjerice, novi ritmovi javnih događanja u svojem trajanju (broj dana, dugi noćni sati, mogućnost brzine kretanja s obzirom na broj ljudi koji dolazi u prostor) nisu sasvim neprijeporni. Kolni je i pješački ritam reguliran semaforom rutiniziran u svakodnevicu, no pojedine situacije "razbijaju ritam, alteriraju i zaobilaze *sinkronizaciju*" (ibid.: 67). To se događa, primjerice, prilikom manifestacije *Advent u Zagrebu*, posebice vikendom, kada veliki broj ljudi prolazi zapadnom šetnicom trgova u oba smjera, mimoilaženje je usporeno, a prolazak pješaka zebrom traje i dulje od vremena predviđenog semaforom onemogućavajući predviđeno kretanje automobilima i izazivajući izraze negodovanja, trubljenje i naguravanje na prometnim križanjima te zaustavljanje i stajanje tramvaja na potezima uz šetnice.

Manifestacije stvaraju ključnu promjenu ritma svakodnevce – rutiniziranog kretanja prostorom na putu do posla, škole, tržnice ili neke druge uobičajeno ciljane dnevne rute. One mijenjaju i dnevni, i večernji, i noćni ritam prostora. S jedne strane aktivnosti tijekom manifestacija potenciraju u parkovima zone zaustavljanja, odmora, druženja, boravka te time usporavaju ritam svakodnevce nasuprot brzom i ciljanom prolaženju trgovima. S druge strane, s obzirom da se manifestacije odvijaju često do ponoći, pa i duže u noć, ritam je aktivnoga života na trgovima produžen. Ti su novi ritmovi koji stvaraju i nova urbana iskustva, rezultat novog odnosa prema radnom i slobodnom vremenu, novih oblika zabave i socijalizacije kao i novog urbano-turističkog i poduzetničkog odnosa prema javnom prostoru. Novi ritmovi za neke građane predstavljaju "aritmiju" – ometanje habitualnih ritmova stanara na trgovima (otežano rutinizirano prolaženje, noćna buka i sl.) kao i uznemiravanje kvalitete trgova pa neki građani izbjegavaju dolazak na trgove u vrijeme velikih manifestacije. One, pak, same po sebi, postaju dio novoga urbanog ritma mjerenog cikličnim vremenom – ponavljanje manifestacija iz godine u godinu te njihova vezanost uz određene kalendarske termine stvara godišnji ciklus urbanoga života i njegovu reprodukciju.

U etnografiji šetnje na početku poglavlja, komentar o tome da se na trgu ne događa *ništa* i da nema *nikoga* proizlazi iz neizrečene usporedbe s trgom kada

³¹ Engl. *beat* – oznaka za dobu takta, metrička okosnica muziciranja, ritam, puls.

Sl. 6 Zrinjevac, *intermezzo*, 2018.

se na njemu događa neka organizirana javna manifestacija. U posljednjim su godinama Zrinjevac i ostali trгови scena javnih događanja najrazličitijih tema, mnogobrojnih organizatora i različitog intenziteta posjećenosti. Iako broj posjetitelja na manifestacijama koje ne ograđuju javni prostor i koje ne naplaćuju ulaz, nije egzaktno iskaziv (neke okvirne procjene, doduše, postoje, kao u primjerima ranije spomenutim), posjećenost se manifestacija može opisati i senzornim doživljajem gustoće ljudi u prostoru kao i doživljajem kretanja kroz prostor. Prilikom otvaranja manifestacije *Advent na Zrinjevcu* 2016., primjerice, kretanje od oko stotinjak koraka koje se uobičajeno prelazi u minuti, od cvjetne rundele na južnom dijelu trga do Glazbenog paviljona u središtu parka, za adventskog događanja prolongirano je i na preko 5 minuta. Zbog brojnosti ljudi u prostoru relativizira se i rutinsko vrijeme i doživljaj kretanja o čemu ilustrativno govori i detalj našega etnografskog opisa: "na središnjoj šetnici je gužva, 'pužemo' u gomili, uz tjelesni doživljaj stisnutosti i nemogućnosti okretanja i skretanja, nošenosti velikim kolektivnim organizmom". Iako je ovo možda ekstreman primjer kada na trgovima *ima* nekoga, činjenica je da javne manifestacije koje se organiziraju na trgovima dovode i veliki broj posjetitelja koji prolaze, zastajkuju ili se kraće ili duže zadržavaju na trgovima i šetnicama. Odatle je onda razumljivije da se dan bez manifestacije percipira kao ne-događajna situacija, a mali broj ljudi na trgovima kao praznina. Ako bismo manifestacije na javnim prostorima, u okviru jedne etnološke asocijacije, prisposobili blagdanima u tradicijskoj kulturi koji se javljaju u određenim vremenskim okvirima tijekom godine i popraćeni

Sl. 7 Zrinjevac, adventsko događanje, 2016.

su posebnim izvedbama, onda sve ono što je izvan toga postaje "svagdan" – svakodnevni život trgova.³² U tom smislu, javna događanja stvaraju "festivalsko vrijeme i festivalski prostor", te se iz te perspektive onda o "nefestivalskom" govori "kao o 'svakodnevnom', 'uobičajenom', 'normalnom'" (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012: 19). Ta se razlika, riječima kazivača, ponekad opisuje kao "puno" i "prazno". Javna događanja u svakom smislu pune prostor, on je "zatrpan" – štandovi i kućice, pozornice, stupovi sa zvučnicima i žice, između stabala obješene zastavice ili druge dekoracije, ležaljke na travi, stolovi, stolice, baloni, mašnice – oprema i dekoracija pojedinih javnih događanja zapunja prostor koji je, uz to, i "pun ljudi". U dane kada nema javnih događanja, prostor je trgova "nekako prazan" i u oblikovnom i u društvenom smislu. Javne manifestacije, s obzirom na njihovu brojnost tijekom godine, ali i trajanje u vremenu (sve češće su manifestacije koje traju tjedan do desetak dana, no i one koje traju 4 – 6 tjedana) čini da svakodnevnica trgova bez organiziranih manifestacija postaje gotovo iznimna pojava.

U ovoj nas studiji zanima život trgova i u vrijeme različitih javnih događanja (manifestacija) kao i u vrijeme svakodnevne kada se ne održavaju manifestacije. No te segmente ne pratimo u njihovoj binarnoj odvojenosti nego postavljamo tezu o njihovu preplitanju u izvedbenom i značenjskom smislu. Drugim riječima, u središtu je analize prepletanje svakodnevnih i manifestacijskih aktivnosti i ponašanja, materijalnog preoblikovanja, percepcija i doživljaja prostora.

³² Etnografski pregled hrvatske tradicijske kulture nosi naslov "Svagdan i blagdan hrvatskoga puka" (Čapo Žmegač, Muraj, Vitez, Grbić, Belaj 1998).

Nove izvedbe

Tijekom istraživanja na trgovima se odvijao veliki broj javnih događanja.³³ Kao što smo istaknule u uvodu, pod javnim događanjima podrazumijevamo različita organizirana događanja (izvedbe) u javnom prostoru (na istraživanim trgovima) koja se razlikuju prema temama, organizatorima, trajanju, strukturi aktivnosti, predviđenoj publici kao i brojnosti posjetitelja. U našem je istraživačkom fokusu pitanje kako se raznim javnim događanjima trgovi preoznačavaju temama koje se u njih upisuju, izmijenjenom materijalnošću te praksama koje se manifestacijama stvaraju, potiču, zanemaruju ili mijenjaju.

Jedna skupina manifestacija koje smo pratile bili su društveni prosvjedi i protestne povorke, umjetničke instalacije i performansi, te religijske procesije. Ta su događanja kratkotrajna (najčešće u trajanju od nekoliko sati) i minimalno i/ili privremeno modificiraju prostor u kojemu se odvijaju kako bi omogućili tehničku izvedbu događanja ili pak u cilju prenošenja poruke. Primjer je prve, tehničke modifikacije postavljanje pozornice uz spomenik kralju Tomislavu za vrijeme prosvjeda za tzv. "kurikularnu reformu" 2017. godine, ili postavljanje boksačkog ringa na Tomislavovom trgu za izvedbu umjetničkog performansa Siniše Labrovića 2010., kao i postavljanje i prenošenje pokretnoga oltara kroz sva tri trga tijekom godišnjih tijelovskih procesija. Druga se vrsta modifikacije događa specifičnim dekoriranjem prostora, transparentima i plakatima koji resemantiziraju prostor. Roza baloni i zastave duginih boja na Glazbenom paviljonu označavaju da su Zrinjevac "osvojili" LGBTIQ građani za vrijeme *Povorke ponosa*, latice cvijeća na pločniku i miris tamjana u zraku preoznačavaju trgove u ritualni prostor za vrijeme religijskih procesija, a umjetnički plakat s nagim tijelima izložen na oglasnome stupu upravo je i postavljen s ciljem da provokativnošću propita upisana značenja u prostor. Uzvikivanje, skandiranje i zviždanje na protestnim okupljanjima ili pjevanje crkvenih pjesama na vrijeme procesije stvara i drugačije zvukolike prostora. Sve ove intervencije u prostoru različitim diskurzivnim modalitetima (vizualno, tekstualno, zvukom, mirisom) mijenjaju "semiotički krajolik" (Jaworsky i Thurlow 2010). U tom je smislu važno istaknuti da sve takve intervencije komuniciraju sa značenjem upisanim u prostor. Umjetnički plakati *Hrvatski proizvod* kao i *Povorka ponosa* propituju društvene vrijednosti (rodne, tjelesne, nacionalne, umjetničke) koje su dominantno obilježile stvaranje prostora Zrinjevca krajem 19. stoljeća kao što su patrijarhalne vrijednosti, heteronormativizam ili klasicistička umjetnička norma, a koje su eksplicitno (spomenici) ili implicitno (norme ponašanja) prisutne u prostoru trga. Tijelovska procesija prolazi javnim prostorima i obraća im se kao mjestu stanovanja, rada i svakodnevnog života te ih preoznačava i posvećuje obrednim činom. Prosvjed se za tzv. "kurikularnu reformu" odvija na Tomislavovom trgu, u blizini zgrade Glavnoga željezničkog kolodvora, tranzitnoga mjesta koje u prosvjedu postaje simbol odlaska i iseljavanja, a Labrovićev se meč s ministrom kulture kojim propituje odnos državnih institucija i pojedinaca odvija upravo u sjeni spomenika kralja Tomislava kao simbola hrvatske državnosti i samostalnosti. Za razliku od mnogih drugih

javnih događanja koja kreiraju festivalske, zabavne, informativne ili turističko-promotivne programe, u opisanim izvedbama takvi elementi nisu dominantni. Zabava, naravno, nije isključena kao doživljaj bilo da proizlazi iz dobroga raspoloženja (interakcija ljudi, muzika) kao na "kurikularnom" prosvjedu ili je čak ciljano izazvana (kao u Labrovićevu boks-meč performansu), no u navedenim događanjima zabavni karakter nije primarna poruka javnoga događanja. Također, iako, primjerice, religijska procesija može biti i turistička atrakcija, to nije ono što određuje njezin karakter. Navedeni su primjeri izvedbeni okviri koji resemantiziraju trgove u političkom, društveno-kritičkom i kozmološkom registru.³⁴

Manifestacije koje imaju festivalski i kulturno-turistički karakter su vrlo brojne tijekom godine, traju u razdoblju od desetak dana do nekoliko tjedana, velika je brojnost posjetitelja, domaćih i stranih, i velika je medijska popraćenost događanja, a većina ih ulazi i u set manifestacija kojima se brendira grad. Tijekom tih javnih događanja značajno se (često i na duže vrijeme) mijenja materijalnost trgova privremenim objektima i predmetima u svrhu dekoriranja trgova, organiziranja novih aktivnosti, ozvučivanja prostora, sponzorskog reklamiranja i slično (štandovi, klizalište, pješčani nasip, pozornice, filmski ekrani, stolovi, stolice i razne druge vrste sjedalica, zvučnici, zastavice itd.). U okviru nekih manifestacija su organizirani koncerti, filmske predstave i raznovrsne prezentacije, dječje ili tematske radionice, kao i povezivanje programa manifestacija s događanjima u kulturnim institucijama (muzeji, galerije). U nastavku ih predstavljamo ilustrativnim pregledom njihovog okvirnog odvijanja tijekom godine te skicom njihove medijske reprezentacije.

Advent na Zrinjercu je manifestacija koja se odvija od 2011. godine i reklamira kao ona "gdje je sve započelo", odnosno s kojom je počelo oblikovanje programa *Advent u Zagrebu* Turističke zajednice grada Zagreba. Taj se program odvija na raznim lokacijama ponajviše u centru grada, od prvog adventskog vikenda do blagdana Sveta tri kralja ili tjedan duže, kako u kojoj sezoni. Na Zrinjercu koji uvijek nudi "bijeg od svakodnevice", tijekom adventskog i božićnog razdoblja stvara se "božićna bajka", a oblikovanje prostora (lampice visoko na stablima, kuglice, vrata s dekoracijama) i ponuda (gastronomska i suvenirska) dodatno ciljaju na stvaranje asocijacija, sjećanja i nostalgije na obiteljska blagdanska okupljanja i sreću koju se može na ovom događanju "istinski ponovo proživjeti", kako se navodi u službenom opisu događanja.³⁵

Ledeni park se na Tomislavovom trgu organizira od 2014. godine. Šetnice se parka pretvaraju u klizališne staze uz koje se privremeno sagradi gledalište (*Ledeni vidikovac*) i nižu se ugostiteljske kućice, a poseban dojam ostavlja i osvjettljenje vodoskoka te zgrade Umjetničkog paviljona. Kao "najveće i najljepše klizalište u ovom dijelu Europe", zajedno s klizačkim, muzičkim i kulturnim programima, ova se manifestacija oglašava kao "blagdanska atrakcija prepuna zabavnog sadržaja i romantične atmosfere" i "čarobna zimska idila na ledu".³⁶

³³ Predstavljanje u nastavku teksta uključuje većinu manifestacija održanih u istraživačkom razdoblju od lipnja 2016. do srpnja 2018. godine, uz neka ranija događanja koja su se jednokratno održala na prostoru trgova.

³⁴ O navedenim primjerima, kao studijama slučaja, bit će više riječi u poglavljima o procesijama, protestima i umjetničkim intervencijama u nastavku ove studijske cjeline.

³⁵ <http://www.adventzagreb.com/advent-u-zagrebu/advent-na-zrinjercu> (pristup: siječanj 2018)

³⁶ <http://www ledenipark.hr/>; <http://www.adventzagreb.com/advent-u-zagrebu/ledeni-park> (pristup: siječanj 2018)

Sl. 8 Trg J. J. Strossmayera, *Kod Rudolfa*, 2016.

Sl. 9 Trg J. J. Strossmayera, *Welcome Spring Festival*, 2018.

Kod Rudolfa i *Fuliranje* na Strossmayerovom trgu su dvije manifestacije u okviru već spomenutog programa *Advent u Zagrebu*. *Kod Rudolfa* je manifestacija koja se prvi i jedini puta održala u "adventskoj" sezoni 2016./17. s programom koji je u najvećoj mjeri bio usmjeren na djecu (dječje priredbe, predstave i animirani filmovi, igraonice, maskote, dekoracija prostora, vrtuljak, poni za jahanje).³⁷ *Fuliranje* je manifestacija koja se s lokacije u Tomičevoj ulici preselila na Strossmayerov trg za *Advent* 2017. godine i koja se odvijala pod motom "Life is a circus!" te uz najavu "oaze gastro užitaka, sjajne glazbe i dobre zabave". Brojne gastro kućice, rakijarnica, pozornica, palete za sjedenje i bačve kao stolovi za stajanje, cirkuske zastavice, *ringišpil*, velika napuhana skakalica i tobogan za djecu transformiraju prostor u ovom "urbanom i originalnom događanju".³⁸

Welcome Spring Festival se održava u proljetnim mjesecima na Strossmayerovom trgu od 2017. godine. Najavljuje se kao "mjesto na kojemu se ljudi i priroda vole" te kao festival pozitivnih promjena, a usmjeren je na educiranje o očuvanju okoliša i gospodarenju otpadom. Programski je koncipiran kroz dnevne interaktivne radionice za djecu, natjecanja (Mala olimpijada otpada), tematska predavanja i tribine, predstave i filmove te večernje koncerte. Osim ugostiteljskih štandova, privremena materijalnost trga izmijenjena je i brojnim kantama za recikliranje otpada različite vrste.³⁹

Promenadni koncerti i *Plesne večeri na Zrinjercu* se odvijaju u sklopu programa Turističke zajednica grada Zagreba *Zagrebački vremeplov* kojim od sredine travnja do kraja rujna, vikendima, predstavlja zagrebačka prošlost na trgovima Gornjeg i Donjeg grada. *Promenadni koncerti* su na Glazbenom paviljonu bili začetak programa (od 2000. godine), ubrzo dopunjeni kostimiranim likovima s kraja 19. stoljeća, sajmom antikviteta, izložbama, kočijom, te od 2011. i plesnim večerima ispred Paviljona kojima se "oživljava duh nekadašnjih zagrebačkih plesnjaka" iz vremena 1950ih-1970ih godina. Program na Zrinjercu se temelji na širokom

vremenskom rasponu predstavljanja povijesti i kulture grada, namijenjen je "Zagrepcanima i gostima", s istaknutom turističkom promocijom grada.⁴⁰

Cest is d'best je "međunarodni, multimedijalni ulični festival" koji se krajem svibnja/početkom lipnja (u raznim dužinama trajanja, okvirno oko tjedan dana) održava na raznim lokacijama u centru grada Zagreba, a jedna je od njih i Zrinjevac. Osnovan 1997. godine na tragu "europske urbane tradicije" i "njegujući zagrebački identitet", festival "oživljava gradske trgove i ulice, vraća im šarm i optimizam". Dio se manifestacije odvija na Zrinjercu gdje je program usmjeren na dječje aktivnosti, radionice i predstave, a na trgu se odvija oslikavanje pločnika, festival umjetničkih zastavica, performerske predstave uličnih zabavljača i večernji koncerti na Glazbenom paviljonu.⁴¹ U suradnji sa ovim festivalom, 2016. godine se na Zrinjercu održao i dvodnevni *New Orleans Festival* predstavljajući glazbenu i kulinarsku kulturu toga multikulturnog američkog grada, uz izložbu fotografija postavljenu na centralnoj šetnici.

Artikuliranje se na "najšarmantnijem zagrebačkom trgu" – Strossmayerovom – odvijalo tijekom desetak dana u svibnju 2014. i 2016. Najavljeno je kao "jedinstveni ulični kulturno-umjetnički festival" koji okuplja hrvatske i regionalne književnike, glumce, glazbenike i "druge kreativce". Uz Strossmayerov je spomenik postavljena inscenacija dnevne sobe s kaučevima i foteljama gdje su gosti u razgovoru s publikom predstavljali svoje misli, ideje, nadahnuća i dileme vezane uz njihov profesionalni život. Na festivalu su ponuđene i "Gastro zona" s grafičkim oslikanim kućicama, "Dječja artikulacija" s kreativnim radionicama, prodajna izložba svih vrsta umjetničkih radova te glazbeni DJ program.⁴²

Animafest Open Air, filmske projekcije na Zrinjercu uz *Svjetski festival animiranoga filma* koji se održava u Zagrebu od 1988. godine, a program je na otvorenome uveden 2015. godine. Manifestacija je u parku organizirana kao "cjelodnevno druženje ljubitelja animacije", a tijekom popodnevni sati, prije projekcija, nudi "obiteljski kino-piknik", filmske i likovne radionice te čitanje knjiga za djecu. Na zrinjevačkom se travnjaku postavlja montaža s platnom, a već se naredne godine dodaju vreće za sjedenje, sponzorski jastučići i ručnici za ležanje. Zrinjevac se ovim projekcijama pretvorio u "kino na otvorenom".⁴³

Festival slastica Slatki gušti se na Zrinjercu održava tijekom desetak dana u lipnju od 2013. godine pa se oglašava kao "već tradicionalno gastronomsko događanje u glavnom gradu", a nude se torte i kolači, palačinke, sladoledi, kokteli i prirodni sokovi "najboljih zagrebačkih slastičarnica". Program uključuje kulinarske radionice, natjecanja slastičara, nagradne igre vezane uz slastice, druženje s "omiljenim blogericama" i "blogersku konferenciju" te večernje koncerte. Uz srednju sjevernu aleju parka se nalaze kućice s obje strane šetnice, a uz svaku od njih nekoliko stolića i stolica raznih dizajnerskih stilova.⁴⁴

⁴⁰ <http://www.infozagreb.hr/zagrebacki-vremeplov> (pristup: siječanj 2018); Tomašević 2013.

⁴¹ <http://www.cestisdbest.com/> (pristup: siječanj 2018)

⁴² SEEbiz / H 2014; Zagreb.info 2016; <http://www.zgportal.com/aktualno/najave/arhiva/2016/artikuliranje-jedinstveni-kulturno-umjetnicki-ulicni-festival/> (pristup: siječanj 2018)

⁴³ <http://www.journal.hr/lifestyle/kultura/animafest-kino-na-otvorenom-na-zrinjercu/>; http://www.animafest.hr/hr/2016/side_event/read/animafest_open_air_zrinjevac_2 (pristup: siječanj 2018)

⁴⁴ Promo 2017; Zagreb.info 2018a.

³⁷ <https://relaxino.com/dogadanje/kod-rudolfa-advent-u-zagrebu> (pristup: siječanj 2018)

³⁸ <https://www.fuliranje.com/> (pristup: siječanj 2018)

³⁹ <https://zg-magazin.com.hr/proljetni-festival-na-strossmayerovom-trgu/#more-48088> (pristup: listopad 2018)

Sl. 10 Zrinjevac, Festival slastica Slatki gušti, 2017.

Sl. 11 Trg J. J. Strossmayera, Artikuliranje, 2016.

Sl. 12 Ljeto na Zrinjercu, relax zona, 2016.

sl. 13 Trg J. J. Strossmayera, adventsco Fuliranje, 2017.

More knjiga se na Zrinjercu organizira od 2015. godine s ciljem da "promovira čitanje i ljubav prema svijetu knjiga". Desetodnevno događanje krajem lipnja/početkom srpnja trg pretvara u "najpopularniju i najzabavniju zagrebačku plažu" s pješčanom površinom uz vodoskok "gljivu", ležaljke na travi, sjenovite instalacije, police s knjigama i "book-barovima". U večernjim se satima održavaju filmske projekcije i glazbene DJ večeri.⁴⁵

Zagreb Classic na Tomislavovom trgu se odvija tijekom lipnja i srpnja od 2016. godine kao "open-air festival", dio programa *Zagrebačko kulturno ljeto* (ZgKUL) kojim se Zagreb želi pozicionirati kao privlačna "ljetna kulturna destinacija". Oglašeno kao "uživanje u glazbi na travi", ovo događanje okuplja domaće i strane orkestre, ansamble, zborove, dirigente i soliste koji na velikoj pozornici postavljenoj uz Umjetnički paviljon izvode klasični glazbeni repertoar – opere, operete, mjuzikle, koncerte i balet, uz gostovanje jazz i tamburaških orkestara s inovativnim glazbenim obradama. Godine 2018. programu je dodana nova aktivnost – "likovna kolonija/likovna akcija" u kojoj mlađi umjetnici različitih stilova slikaju motive tijekom održavanja koncerata, među publikom koja doživljava nastanak slikarskog djela stvarajući tako interaktivnu izložbu na otvorenome.⁴⁶

Ljeto na Zrinjercu je manifestacija tijekom tri tjedna u srpnju, pokrenuta 2016. godine s ciljem da oživi grad tijekom ljetnih mjeseci. Program nudi koncerte, dječje radionice, nastupe komičara, "relax" i "sport zone", jutarnje vježbanje na travi i večernje plesne događaje. Na trgu su štandovi s ponudom jela i pića, na travnjacima ležaljke. Park se opisuje kao "zelena oaza" svima onima koji se u srpnju "griju na vrućinama gradskoga asfalta", kao mirni i romantični ljetni gradski punkt.⁴⁷

Foodballerka je na Strossmayerovom trgu bio "food i football festival" koji se održao od sredine lipnja do sredine srpnja 2018. tijekom *Svjetskog nogometnog*

prvenstva, a na trgu je bio postavljen veliki ekran za praćenje utakmica. Događanje je oglašeno kao "retro carstvo nogometa, super klope i sjajne zabave" s ponudom "street fooda", uglavnom roštilja, te "craft pive" i večernih koncerta. Organizator je organizirao i "dječju zonu" te mjesto za "mlade majke" odnosno prostor za previjanje i "prostor za dojilje". Događanje je na društvenim mrežama komentirano kao "čista emocija, veselje i dobra vibra".⁴⁸

Film Food Festival na Zrinjercu je ljetni "gurmanski festival na otvorenom posvećen filmovima u kojima hrana igra glavnu ulogu", a održava se od 2015. godine tijekom desetak dana početkom rujna. Niz kućica na sjevernoj strani trga nudi prezentacije "najboljih i najkreativnijih zagrebačkih restorana, bistroa, slastičarna i vinoteka", kao i "street-food brandova" te "pop-up restorana" uz "kulinarske i vinske radionice". U večernjim se satima pušta filmska projekcija na platnu, a travnati dio parka postaje gledalište "na dekićama". Program se najavljuje kao "višeosjetilno iskustvo" koje povezuje "dvije umjetnosti" – filmsku i kulinarsku.⁴⁹

Zagreb Burger Festival na Strossmayerovom trgu je desetodnevna manifestacija tijekom rujna, započeta 2016. godine. Festival svoja "zelena vrata" na trgu otvara "burgerskim fanovima", kako stoji u najavi, gdje "majstori zanata s velikom strašću i ljubavlju pripremaju gourment delicije", razne vrste burgera koji svaki "priča svoju priču", a naglasak je na kvaliteti i inovativnosti u pripremi. Trg je ispunjen kućicama, stolovima i raznim sjedalicama (pr. bale sjena), u dječjem kutku skakalicama i vlakićem, a "fantastična glazbena ponuda" nudi razne urbane ritmove tijekom cijeloga dana.⁵⁰

Bijela noć je događanje u kojemu "grad sanja suvremenu umjetnost", kao dio svjetske inicijative predstavljanja umjetničkih performansa, instalacija i intervencija. Krajem rujna 2017. su se na Zrinjercu održali "Zvučni susreti",

⁴⁵ mozagreb.info 2017.

⁴⁶ Zagreb.info 2018b; Gavrilović 2018.

⁴⁷ N.B. 2016; ; Lice grada 2018a.

⁴⁸ Zagreb.info 2018c; <https://hr-hr.facebook.com/foodballerka/> (pristup: listopad 2018)

⁴⁹ Špiljak 2018; <https://www.foodfilmfestivalzagreb.hr/program>; <https://relaxino.com/dogadjanje/food-film-festival-zagreb> (pristup: listopad 2018)

⁵⁰ I.P. 2017; <https://burgerfestival.hr/> (pristup: listopad 2018)

Sl. 14 Trg kralja Tomislava, *Bijela noć – Samo šuma*, 2017.

Sl. 15 Trg J. J. Strossmayera, *Bijela noć – Znanost i umjetnost*, 2017.

"instant kompozicija" u kojoj se kombiniralo posude s vodom, tave, brusni papir i elektronsku glazbu, stvarajući svojom glazbeno-scenskom izvedbom "novi ritam noći". Istovremeno u parku na Strossmayerovom trgu odvijala se "zvučna i prostorna svjetlosna instalacija" koja se aplicirala preko spomenika na zgradu Akademije, a na Tomislavovom trgu su postavljena stabla u teglama te uspostavljeno ozvučenje i osvjetljenje koje je stvaralo privid kretanja kroz gustu šumu s nemanima. Ovo događanje u večernjim i noćnim satima trebalo je potaknuti posjetitelje na "istraživanje te uživanje u umjetnosti i kulturi".⁵¹

Niz je i manifestacija tijekom godine koje se organiziraju u cilju afirmacije manje vidljivih ili depriviranih društvenih skupina, u svrhu javno-zdravstvene promocije i edukacije ili pak obilježavanja posebnih aktivnosti ili dana. Te su manifestacije kraćega trajanja (poludnevne, dnevne, rjeđe višednevne), manjeg opsega intervencija u samome prostoru, često popraćene dužnosnicima državne i lokalne razine čijim uključivanjem događanje dobiva na važnosti upravo u svrhu afirmacije manifestacijskih tema. Brojnost posjetitelja varira, a radi veće privlačnosti događanja organiziraju se i koncerti, plesni nastupi, izložbe, edukacijske radionice i prigodna prodaja najčešće u svrhu ciljanog sakupljanja novca za specifične društvene aktivnosti.

Dan nacionalnih manjina Grada Zagreba je manifestacija na javnim prostorima koja se održava od 2009. godine, a posljednjih nekoliko godina na Zrinjercu, jednodnevno događanje, subotom, u svibnju ili početkom lipnja. Na ovome događanju sudjeluje dvadesetak predstavnika nacionalnih manjina koje tradicijskom glazbom i plesom, nošnjama, tradicionalnim jelima, tiskanim izdanjima i sl. prezentiraju svoju prisutnost u životu grada. Na otvaranju se, riječima gradonačelnika, ističe važnost gradskih nacionalnih manjina za izgradnju "multietničkog, multikulturalnog i multikonfesionalnog Zagreba". Osim štandova, događanje je upotpunjeno izložbom fotografija o aktivnostima zajednica na panoima duž zapadne šetnice ovoga trga.⁵²

⁵¹ HINA 2017b; <https://www.infozagreb.hr/bijela-noc> (pristup: listopad 2018)

⁵² <https://www.zagreb.hr/en/dan-nacionalnih-manjina/108246> (pristup: siječanj 2018); <https://www.01portal.hr/grad-zagreb/obiljezen-dan-nacionalnih-manjina> (pristup: listopad 2018)

Sl. 16 Zrinjevac, *Dan narcisa – Utrka za fajterice*, 2018.

Sl. 17 Zrinjevac, *Dan nacionalnih manjina Grada Zagreba*, izložba na šetnici, 2018.

Tjedan udruga je višednevno događanje na Zrinjercu krajem svibnja u kojemu se predstavljaju udruge grada Zagreba (njih preko stotinu) najrazličitijih profila (socijalnog, humanitarnog, zdravstvenog, aktivističkog, tehničkog, ekološkog i dr.). Održava se od 2001. godine u organizaciji gradskih tijela koja i financijski podržavaju njihov rad kojim se "unaprjeđuje kvaliteta života građana", a cilj je manifestacije upoznavanje građana s radom udruga, njihovim programima i akcijama, dok pojedine udruge nude i volonterske usluge na licu mjesta (mjerenje tlaka, šećera i sl). Na trgu se postavljaju štandovi – info punktovi o udrugama, a samo je događanje, najčešće otvaranje manifestacije, popraćeno folklornim ili dječjim nastupom ili nastupom neke od prisutnih udruga.⁵³

Svjetski dan sindroma Down (21. 3.) je na Zrinjercu obilježen 2014., 2015. i 2016. godine humanitarnim koncertom glazbenih zvijezda "Sunčana strana dlana" i nastupom djece s Downovim sindromom s ciljem promoviranja aktivnosti Udruge za sindrom Down, osvješćivanja javnosti o poštovanju različitosti, uključivanja djece u obrazovni sustav i sakupljanja donacija za terapijske aktivnosti. Na trgu je postavljeno nekoliko info-štandova uz dekoraciju Paviljona bojama i simbolima osoba sa sindromom Down.⁵⁴

Nacionalni dan osoba s intelektualnim teškoćama (16. 5.) je jednodnevno događanje 2018. na Zrinjercu kojim se potiče integracija osoba s poteškoćama u svakodnevni život, a koje se na događanju predstavljaju svojim nastupima i kreativnim radovima u svrhu "senzibiliziranja javnosti" kako bi se pokazalo da se i "te osobe mogu uključiti u društvo i biti komunikativne". Na trgu je postavljeno nekoliko prodajnih i info-štandova o udrugama, a na otvaranju je istaknuto da "Grad Zagreb u svojem djelovanju slijedi napredno, humano i civilizirano društvo u kojem se stvaraju i potiču ne samo bolji uvjeti za zdravlje i život već i za potpunu integraciju osoba s invaliditetom u život i aktivnosti zajednice".⁵⁵

⁵³ Buljan 2017.

⁵⁴ Golemac 2014; G. Ba. 2015; Tominac 2016.

⁵⁵ GZ/MM 2018; Ravlić 2018.

Svjetski dan zdravlja (7. 4.) se obilježava na različitim lokacijama u gradu, a 2017. godine događanje se odvijalo na Zrinjercu. Uz prisutnost je predstavnika iz javnoga života i mreže civilnih udruga i volontera provedena javnozdravstvena kampanja, navedene godine posvećena depresiji te je u sklopu obilježavanja održan i Festival mentalnog zdravlja "Borimo se protiv depresije". Plakati udruga naredani su uz paviljon, postavljeni su info štandovi, a organizirano je i nekoliko punktova za razgovor sa stručnjacima i psihološko "mjerjenje raspoloženja". Cilj događanja, koje svake godine ima drugu zdravstvenu temu, jest promicanje zdravlja i preventivnog djelovanja te informiranje o dostupnim uslugama i pomoći.⁵⁶

Nekoliko je još javnozdravstvenih kampanja koje se odvijaju dijelom i na Zrinjercu. Europski *Dan zdrave dojke* (15. 10.) se u svrhu edukacije i poticanja samopregleda i prevencije protiv zloćudne bolesti, dijelom održao na Zrinjercu 2016. uz edukativne radionice i nutricionistička savjetovanja.⁵⁷ *Dan narcisa* (prva subota u proljeću) je jednodnevna akcija posvećena podizanju svjesnosti i borbi protiv raka dojke, a dio se manifestacije 2018. godine održao na Zrinjercu – *Utrka za fajterice* – u znak simboličke podrške oboljelim ženama.⁵⁸ S prvim je danom rujna 2018. godine otvoren *Zlatni rujan*, mjesec podizanja svijesti o malignim bolestima djece uz prigodan program u kojemu su sudjelovala djeca (revija, zbor), maskote i info štand.⁵⁹ Posljednjih je pet godina Zrinjercu i lokacija vikend događanja u svibnju/lipnju – *Bolnica za medvjediće* – kojoj je cilj smanjiti strah djece od liječnika te naučiti djecu o važnosti čuvanja zdravlja. Studenti medicine djecu okupljaju u dva velika šatora postavljena na trgu: jedan je čekaonica u kojoj se djeca igraju, crtaju i razgovaraju o zdravlju, a drugi je ordinacija za plišane životinje.⁶⁰ U studenom se, u "Mjesecu borbe protiv ovisnosti", od 2012. godine odvija *Zagrebački cener*, ulična noćna utrka od 10 000 metara koja starta sa Zrinjevca i većim ili manjim dijelom obilazi park (2018. godine je i ciljna linija bila na tome trgu); na tome se trgu nalaze i sponzorski šatori, okrepa i zdravstvena pomoć, dok su na susjednom Strossmayerovom trgu postavljene svlačionice. Osim trkača svih dobi, trg je ispunjen i mnogobrojnim koji bodre i navijaju s transparentima stojeći iza ograda kojima je odvojena trkaća tura (ulice i šetnice).⁶¹

Gerontološki tulum, manifestacija uz *Međunarodni dan starijih osoba* (1. 10.) koja se održava od 2004., predstavlja aktivnosti domova za starije osobe i udruga umirovljenika, a okuplja goste iz cijele Hrvatske. Na štandovima se prodaju rukotvorine koje izrađuju starije osobe u svojim aktivnostima, a angažirani su i u glazbenim i folklornim nastupima, plesovima, kostimiranim slikama. Održava se i rekreacijski program te preventivno-zdravstveni program (besplatni ciljani pregledi). Manifestacija se tijekom 14 godina odvijala na Zrinjercu, a 2018. se godine održala na Strossmayerovom trgu.⁶²

⁵⁶ <https://www.hzjz.hr/sluzba-promicanje-zdravlja/festival-mentalnog-zdravlja-na-zrinjercu/> (pristup: siječanj 2018)

⁵⁷ <http://www.zgportal.com/scena/2016/arhiva/edukativnim-programom-na-zrinjercu-obiljezen-dan-zdrave-dojke/> (pristup: siječanj 2018)

⁵⁸ Jutarnji.hr 2018; <https://www.zagreb.hr/medjunarodni-dan-narcisa/124546> (pristup: listopad 2018)

⁵⁹ 24sata 2018.

⁶⁰ mojzagreb.info 2018; <https://hr-hr.facebook.com/bolnicazamedvjedice/> (pristup: listopad 2018)

⁶¹ <https://www.cener.hr/> (pristup: studeni 2018)

⁶² I.D. 2016; Brnčić i Budigam s.a.; Kos 2018; <http://najmudriji.hr/> (pristup: listopad 2018)

Sl 18 Zrinjerci, *Dan hrvatskih tržnica "Plac & piknik"*, 2018.

Tijekom posljednjih su godina trgovali bili i jednokratna pozornica za različite manifestacije. *Svjetski dan socijalnoga rada* (18. 3.) je obilježen javnim skupom na Zrinjercu 2014. godine s idejom "pružanja vedrijeg i optimističnijeg pogleda na inače teške izazove za socijalne radnike u uvjetima dugotrajne krize" uz sudjelovanje mnogih udruga i ustanova koje su informirale građane o svojem radu i aktivnostima. Program je uključivao glazbu i bubnjarsku radionicu, a prostor je bio uređen bez štandova, ali s reklamnim majicama kvačicama ovješanim na konopce između stabala iznad sjeverne šetnice. Natpisi su na majicama istaknuli načela profesije, ali su prezentirani i kao poticaj svima za sudjelovanje "u procesu željenih promjena": "uvažavanje različitosti", "promicanje jednakosti i pravednosti", "oblikovanje zajednica", "poticanje sudjelovanja", "omogućavanje održivog načina življenja".⁶³ Godine 2012. je na Zrinjercu održana središnja svečanost uz *Svjetski dan Crvenog križa* (8. 5.), a 2018. je godine u svibnju, "velikom smotrom" obilježena *140. obljetnica Hrvatskog Crvenog križa*.⁶⁴

U rujnu 2018. je na Zrinjercu jednodnevnim događanjem obilježen *Svjetski dan mira* (21. 9.), a trg je za taj dan preimenovan u "park tolerancije" uz brojne edukativne radionice. Nekoliko dana kasnije obilježen je *Svjetski dan turizma* (27. 9.) uz suvremeni glazbeni i plesni program, dok je u ranijim godinama, prema najavama, program uključivao folklornu i starogradsku scenu uz izrazitu promotivnu turističku aktivnost, uz zagrebačke delicije i informativne brošure.⁶⁵ Dva je dana kasnije, također na Zrinjercu, održan *Dan hrvatskih tržnica* "Plac & piknik" na kojemu su se predstavili hrvatski

⁶³ <http://www.czss-zagreb.hr/obiljezavanje-svjetskog-dana-socijalnog-rada-javni-skup-na-zrinjercu>; <http://husr.hr/web/?tag=svjetski-dan> (pristup: siječanj 2018)

⁶⁴ Ficko/VLM 2012; D.M./HRT 2018.

⁶⁵ Klindić 2018; <http://www.infozagreb.hr/novosti/obiljezen-svjetski-dan-turizma>; <https://mint.gov.hr/vijesti/proslava-svjetskog-dana-turizma-i-zavrsetka-sezone-zagrebackog-vremeplova/5420> (pristup: listopad 2018)

Sl.19 Zrinjevac, Međunarodna smotra folklor, mimohod, 2017.

poljoprivredni proizvođači i regionalni tradicijski proizvodi namjeravajući "omogućiti posjetiteljima opuštanje u gradskom parku uz okuse i mirise domaće hrane". Proizvodi su se prodavali tržničkim štandovima ukrašenima regionalno prepoznatljivim stolnjacima, uz nastup folklornog ansambla, dok su po travnjacima bile razbacane bale sijena.⁶⁶

Na Zrinjercu se održavaju i predstavljanja regija Hrvatske u svrhu turističke promocije. Uz 238. godišnjicu osnivanja Gorskog kotara kao administrativne jedinice, Društvo Goranin pozvalo je građane Zagreba u studenom 2016. na *Obilježavanje rođendana Gorskog kotara*, uz promenađni koncert i nastupe goranskih kulturno-umjetničkih društava.⁶⁷ U lipnju 2018. je održano *Međimursko prošćenje*, "kulturno-vjerska manifestacija" u organizaciji zavičajnog društva Međimuraca u Zagrebu, uz glazbene nastupe folklornih skupina i muzičara te predstavljanje starih zanata i "autohtonih proizvoda" na štandovima kroz sjevernu šetnicu, ukrašenu tom prigodom sijenom te preimenovanom u "Međimursku ulicu".⁶⁸ U mjesecu srpnju 2017. godine održao se i *Mimohod sudionika Međunarodne smotre folklor*, višednevne manifestacije koja prezentira baštinu hrvatskih regija, iseljenika i folklorne tradicije drugih naroda, a održava se u Zagrebu više od 50 godina. Manifestacija je 2017. godine završila svečanom povorkom folklornih grupa i ansambala koji su krenuli sa Zrinjevca i produžili prema središnjem Trgu bana Josipa Jelačića na završni nastup.⁶⁹

⁶⁶ DHT/MM 2018.

⁶⁷ mozagreb.info 2016.

⁶⁸ Županić 2018.

⁶⁹ <http://www.msfr.hr/Smotra/hr/hr-program.html> (pristup: listopad 2018)

Sl. 20 Zrinjevac, 8. Dani Indije, 2016.

Sl. 21 Zrinjevac, Zagreb pozdravlja Austriju, 2017.

Nekoliko je manifestacija imalo za cilj predstaviti svjetske nacionalne kulture. Trodnevno je događanje na Zrinjercu u lipnju 2016. bilo dio dvotjedne manifestacije *8. Dani Indije* s ciljem upoznavanja i povezivanja dvije kulture. Na trgu je predstavljen klasični indijski ples, glazba i tradicionalne priče, a navečer su bile projekcije indijskih filmova. Tijekom dana se održavao i "Indijski bazar" na kojemu se nudila hrana, začini, knjige, kozmetika, tetoviranje kanom, informacije o ajurvedskoj medicini i prehrani kao i o turističkim aranžmanima.⁷⁰ Godinu je dana ranije, 2015., u sklopu višemjesečne manifestacije *Festival Francuske u Hrvatskoj Rendez-vous* kojom se predstavljala francuska kultura, postavljena u travnju izložba "Tour de France" na panoima duž zapadne šetnice na Zrinjercu prezentirajući u slikama povijest utrke, pobjednike i krajolike kroz koje utrka prolazi. Na Tomislavovom trgu je održano u sklopu festivala dvodnevno koncertno događanje "Glazba i grad" s programom francuskih šansona i francuskih kompozitora uz sudjelovanje francuskih solista na otvorenoj pozornici.⁷¹ U lipnju 2017. se godine na Zrinjercu održala višednevna manifestacija *Zagreb pozdravlja Austriju* (u godini kulture Hrvatska-Austrija), podsjećajući na povijesne kulturne veze grada s austrijskom kulturom, a u cilju jačanja sasvim suvremenih veza – onih turističkih. Na pločama su po travi bile ispisane agramerske riječi (zagrebačke riječi njemačkog podrijetla), ispred Glazbenog paviljona se učilo plesati valcer te osnove mačevanja kao podsjetnik na utjecaje dvorske kulture, čitalo se pjesme austrijskih pjesnika u prijevodu na hrvatski, a na travnjacima se u *ligeštulima* ležalo u podnožju "Alpa" odnosno drvenih konstrukcija planina zasiježenih vrhova na koja su se djeca penjala.⁷²

U događanjima kojima se obilježavaju posebni *dani* na svjetskoj/međunarodnoj, nacionalnoj ili lokalnoj razini je učestalija prisutnost predstavnika političke vlasti – predsjednika države, premijera, ili gradonačelnika Zagreba. Tako su predsjednik Josipović u svoje vrijeme kao i predsjednica Grabar Kitarović

⁷⁰ <http://zg-magazin.com.hr/8-dani-indije-u-zagrebu/>; <http://www.indija.hr/index.php?p=events&id=324&past=1> (pristup: siječanj 2018)

⁷¹ Rendez-vous 2015; <https://hr.ambafrance.org/Rendez-vous-festival-Francuske-u> (pristup: siječanj 2018)

⁷² T.R./h 2017.

posjetili manifestaciju *Svjetski dan sindroma Down* na Zrinjevcu, izložili prigodne riječi te se družili s osobama koje imaju sindrom Down, a izaslanik predsjednice i premijer Plenković su posjetili manifestaciju *Dan zdrave dojke*. Zagrebački gradonačelnik Bandić je prisutan na otvaranju većine takvih događanja, između ostalog i stoga što je grad Zagreb, ili neki od posebnih gradskih ureda (pr. Gradski ured za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom, Gradski ured za zdravstvo i dr.), u organizaciji same manifestacije, a mnoga događanja odvijaju se pod pokroviteljstvom gradonačelnika. On je također prisutan i na otvaranju nekih manifestacija turističkog karaktera, kao što su adventska događanja, stoga što predstavljaju izrazitu promociju Zagreba.

U iniciranju i organizaciji različitih događanja uključuju se gradska ili državna tijela, građanske udruge, tvrtke i agencije koje u svojoj djelatnosti imaju organizaciju festivala i priredbi, promidžbu i/ili turizam, a mnoge su manifestacije u organizaciji ili pod zajedničkom kapom i koordinacijom Turističke zajednice grada Zagreba. Većina javnih događanja poduprta je i komercijalnim sponzorima koji se tijekom manifestacija oglašavaju u javnome prostoru istaknutim zastavicama, letcima, oznakama na stolicama i ležaljka, ukrasima na drveću, natpisima, reklamnim punktovima za fotografiranje ili izloženim predmetima (pr. automobili).

Poruke koje se različitim manifestacijama odašilju kao slika grada unekoliko su različite. U okviru se afirmacijsko-edukacijskih događanja prezentira "multietičan, multikulturalan i multikonfesionalan Zagreb"⁷³ (*Dan nacionalnih manjina*, iz govora gradonačelnika), grad tolerantan prema različitostima i solidaran s "ljudima u nevolji" i s ljudima u različitim zdravstvenim poteškoćama (manifestacije koje promoviraju javnozdravstvene programe), grad koji "u svome djelovanju slijedi napredno, civilizirano i humano društvo"⁷⁴ (*Dan osoba s intelektualnim teškoćama*, iz govora gradonačelnika), grad kulturne otvorenosti (manifestacije koje prezentiraju druge nacionalne kulture). U okviru se manifestacija koje imaju više kulturno-turistički karakter, Zagreb promovira u kombinaciji staroga, građanskoga, europskoga grada i/ili modernog središta premreženog globalnim trendovima, od kojih ponajviše dominira gastro-kulinarska scena uz ponudu "sjajne glazbe i dobre zabave", suvremeni urbani lifestyle.

Slike o gradu koje se konstruiraju različitim manifestacijama pokazuju široki dijapazon karakteristika kakav Zagreb teži biti ili kakav Zagreb već jest.⁷⁵ Organizirana javna događanja su okviri koji daju povoda okupljanju ljudi, stvaraju **mjesta susreta** onih koji se međusobno poznaju, ali i nepoznatih građana. Richard Sennett (tumačeći Rousseauovo poimanje) navodi da grad stvara izvjestan životni stil dokolice u kojemu se ljudi ne susreću iz intencionalnih funkcionalnih razloga, nego je riječ o susretanju "u kontekstu nefunkcionalnog druženja, društvene interakcije radi nje same" (Sennet 2015: 142). U okviru manifestacija na trgovima koje u srži imaju okupljanje ljudi,

društvene su interakcije potencirane, te se umjesto "učtivog neobaziranja" (engl. *civil inattention*, Goffman 1963) koje definira prolazne i ulične susrete stranaca, u *susretima* tijekom manifestacija i *boravkom* na trgovima dokida strogi formalni odnos javnoga ponašanja uobičajen u javnim prostorima i stvara se svojevrsna javna familijarnost i ležerno miješanje stranaca koji dijele zajednički interes za program aktivnosti koji manifestacija nudi, ili jednostavno uživaju u bivanju među ljudima na nekom događanju. Izaći u javni prostor danas doslovno znači "izaći da bi se družilo ili činilo nešto ugodno", a iz čega onda proizlazi i specifična "javnost koju pojedinac traži i susreće" (Bodnar 2015: 2093). Pri tome je važan čimbenik da su društvene interakcije u pojedinačnim manifestacijskim okvirima zaogrnutе specifično kreiranim scenografijama na istraživanim trgovima, zvukolicima, ritmovima, ponudom hrane i pića, zabavom, igrom, plesom – sve to zajedno stvara specifičnu "afektivnu atmosferu" (Anderson 2009) pojedinih manifestacija u javnim prostorima. Ne samo, dakle, socijalne interakcije *per se*, nego i afektivne atmosfere u kojima se one odvijaju, kao i urbani prostor (trg) na kojemu se odvijaju, konstruiraju specifične okolnosti koje su vrlo potentne za stvaranje osjećaja zajednice i osjećaja pripadnosti gradu. Upravo taj segment koji povezuje materijalno (prostor), društveno (interakcije) afektivno (atmosfera) i osobno (doživljaj) nazivamo **afektivni kapital**, potencijal koji se općenito kumulira participiranjem u životu na javnim prostorima, a posebice u javnim manifestacijama, koji oblikuje individualni odnos prema gradu, ali izrasta iz kolektivnog bivanja na javnim prostorima.

Postavke suvremenog života trgova

Navedenim pregledom nisu iscrpljene sve priredbe i događanja koja se odvijaju na istraživanim trgovima, ali njihova množina ovdje navedena govori o nekim trendovima (kulturnim, turističkim, društvenim i dr.) koji se odražavaju na promjene u javnom prostoru i o kojima će biti riječ u narednim poglavljima. Jedna od ključnih promjena koja se na istraživanim trgovima kao javnim prostorima dogodila jest **promjena načina korištenja trgova u smislu mogućnosti korištenja zelenih površina**. Ovu je promjenu teško konkretno datirati, a u percepciji mnogih naših kazivača intenzivnije korištenje travnatih partera trgova događa se okvirno nakon 2010. godine Tome je zasigurno pridonijelo uklanjanje niskih ograda (stupići sa žicom) koje su stajale uokolo travnatih površina i kojih se sjećaju mnogi sugovornici. Njihovo je uklanjanje značilo uklanjanje fizičkoga i vizualnoga znaka u prostoru koji je priječio prijelaz na travnjake.⁷⁶ Drugim riječima, izmjena toga segmenta materijalnoga oblikovanja prostora otvara mogućnosti za neke druge i drugačije izvedbe javnog ponašanja u svakodnevici (sjedenje, ležanje na travi i sl.), ali i korištenje travnatih površina kao poligona za aktivnosti tijekom organiziranih javnih događanja.

⁷³ <https://www.zagreb.hr/en/dan-nacionalnih-manjina/108246> (pristup: siječanj 2018)

⁷⁴ GZ/MM 2018.

⁷⁵ O percepciji gradova koja se stvara javnim manifestacijama, konkretno *Špancirfestom* u Varaždinu, *Festivalom dalmatinskih klapa* u Omišu te *Ogulinskim festivalom bajke*, v. Kelemen i Škrbić Alempijević 2012.

⁷⁶ Točno datiranje uklanjanja ograda oko travnjaka u istraživanim parkovima nismo mogle saznati ni u literaturi i materijalima koju smo koristile, kao ni u razgovoru s pojedinim djelatnicima gradskih ureda i zavoda.

Nadalje, za korištenje javnih površina (trgova i zelenih površina) koje su u vlasništvu "Grada Zagreba" u svrhu je održavanja manifestacija (kulturno-turističkih, prosvjednih, religijskih i dr.) potrebna **dozvola gradske uprave**.⁷⁷ U Zagrebu je to u djelokrugu Gradskog ureda za prostorno uređenje, izgradnju grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet. Stručno povjerenstvo koje o tome odlučuje, pri tome se vodi s nekoliko gradskih odluka i pravilnika. Prije svega, *Odlukom o komunalnom redu* (2014) koja, između ostaloga, propisuje načine i uvjete korištenja javnih površina, uključivo i "javnih zelenih površina" kao površina s vegetacijom "kojih je korištenje namijenjeno svima" (čl. 2), a u izmjenama se i dopunama navedene *Odluke* iz 2017. godine uvodi i pojam "javnoga parka" kao prostora koji je "oblikovan planski raspoređenom vegetacijom i sa sadržajima namijenjenima šetnji, odmoru, igri i rekreaciji građana" (čl.1). *Odluka o komunalnom redu* regulira svakodnevni život u gradu, tako i na istraživanim trgovima, definirajući, primjerice, zabranjene radnje (oštećivanje stabala i raslinja, vezanje bicikala za drveće i komunalnu opremu, crtanje i pisanje po javnim površinama i dr.) (čl. 71-95/2014), pri čemu se na zaštićenim javnim prostorima primjenjuju zakoni o zaštiti kulturnih dobara odnosno zaštiti prirode. Odluka propisuje i mjere održavanja javnih površina kao i mogućnosti postavljanja privremenih građevina za potrebe sajmovi i javnih manifestacija. Za ovo je potonje, potrebno pribaviti suglasnosti raznih gradskih upravnih tijela (za promet, za uređenje javnih gradskih površina, za zelenilo), a za prostore koji su pod zaštitom kao kulturno dobro, zaštićena kulturno-povijesna cjelina ili zaštićeni dio prirode – a istraživani su trgovi zaštićeni po sve tri spomenute osnove – potrebna je i suglasnost gradskog upravnog tijela nadležnog za zaštitu spomenika kulture i prirode (čl. 32/2014).

Druga gradska regulacija koja je važna za organiziranje javnih manifestacija je *Odluka o davanju u zakup i na drugo korištenje javnih površina* (2015) kojom se definira:

"postavljanje kioska; postavljanje pokretnih naprava; postavljanje privremenih građevina; organiziranje manifestacija humanitarnoga, kulturnog, sportskog, ekološkog i drugoga sličnog promotivnog sadržaja, podjelu promidžbenog materijala iz ruku, komercijalno fotografiranje, snimanje reklamnih spotova i filmova, bez postavljanja pokretnih naprava i privremenih građevina." (čl.1)

Naknada se za zakup određuje prema pravilniku o kriterijima koji donosi gradonačelnik, a koji može odlučiti i da se javna površina daje u zakup i bez naknade (navedena *Odluka*, čl. 3/2015). Gradonačelnik je 2015. godine donio *Pravilnik o kriterijima za određivanje zakupnina i naknada za korištenje javnih površina za postavljanje kioska, pokretnih naprava, privremenih građevina, komunalnih objekata u općoj uporabi, organiziranje manifestacija i organizaciju gradilišta*. Njime se određuje (čl. 5) da se za "humanitarna, kulturna, sportska, politička i slična događanja" javna površina kojom upravlja "Grad Zagreb" koristi bez naknade, a prema određenim zonama (istraživani trgovi su "zona II"), veličini objekta i dužini trajanja manifestacije, određene su visine naknada za postavljanje kioska, šatora, pozornica, paviljona, drugih pokretnih naprava

⁷⁷ Javno se događanje prijavljuje, također, i policijskoj upravi.

Sl. 22 Trg kralja Tomislava, uređenje za adventska događanja, 2016.

i instalacija. Ravnajući se navedenom *Odlukom* i *Pravilnikom* povjerenstvo koje odlučuje o zakupu javnih površina posredno odlučuje i o karakteru javnih prostora (i grada općenito) činom odobravanja ili neodobravanja zakupa za određene manifestacije, odnosno mogućnošću preferiranja/izostavljanja određene vrste manifestacija.⁷⁸

Sljedeća je važna karakteristika koja stvara promjene u javnom prostoru činjenica da su javna događanja na trgovima besplatna, **ne plaća se ulaznica** za sudjelovanje niti su manifestacije ograđene. Za vrijeme se manifestacija slobodno koriste travnjaci (sjedenje, ležanje) kao i sve instalacije na njima (dodane klupe, penjalice i sl.), slobodno je sudjelovanje na koncertima, plesnim večerima, na radioničkim programima i filmskim projekcijama. Od navedenih se različitih događanja koji po svojem karakteru mogu biti komercijalne kulturno-turističke manifestacije (koncerti, sajmovi i dr.), ulaznica plaća jedino za manifestaciju *Ledeni park*, odnosno za klizanje, dok pristup klizalištu i postavljenom vidikovcu ostaje slobodan. S obzirom na globalne trendove odnosa prema javnim prostorima i njihove privatizacije u smislu ograđivanja, naplaćivanja ulaznica i kontrole (Smith 2016), zadržavanje dostupnosti i otvorenosti trgova čini izrazitu kvalitetu gradskoga života. Stoga i svaku manifestaciju možemo promatrati kao nukleus društvenosti s potencijalom stvaranja urbane kohezije i identifikacije. No, s druge strane, sudjelovanje i posjećivanje manifestacija osim što pretpostavljivo ovisi o pojedinačnim afinitetima,⁷⁹ primjerice preferiranju kulinarskih ili umjetničkih festivala, vrsti glazbe i slično, ovisi i o ekonomskom stanju građana s obzirom na cijene hrane

⁷⁸ Pojam "kulturne" manifestacije, iako se pod taj naziv mogu uvrstiti razna događanja, nije definiran, a nije ni specifično određeno hoće li se zakup odobravati za sva kulturna događanja za koja organizator zatraži ili će se pri odlučivanju voditi računa o sadržaju i programu manifestacije. Iako tijekom istraživanja nismo mogli doći do službenih osoba u gradskoj upravi koje bi nam to pojasnile, naša je pretpostavka da se odobravanje zakupa ne odvija makinalno, već se, uz različite druge interese na temelju kojih se donosi odluka, povjerenstvo vodi i idejom koliko pojedini prijedlog manifestacije odgovara viziji razvoja i karaktera grada. Dopuna *Pravilnika* iz iste 2015. godine (*Službeni glasnik grada Zagreba* 27/15) utvrđuje da gradonačelnik može neke "gospodarske, turističke i druge slične manifestacije" proglasiti "od posebnog interesa za Grad" te umanjiti naknadu za 50%. Koji je to poseban interes za grad nije definirana stavka

⁷⁹ Naravno, uzimamo u obzir da nisu svi skloni odlasku na manifestacije iz raznih razloga: ne vole takav tip provođenja vremena, nisu našli sadržaj koji bi im odgovarao, ne vole gužve i sl. Takvih doživljaja manifestacija i grada je također bilo u intervjuima s našim kazivačima.

i pića koje se nude tijekom pojedinih manifestacija, pri čemu, primjerice, visoke cijene za konzumaciju jela i pića mogu biti nepoticajne za dolazak siromašnijih društvenih slojeva na određena događanja. Stoga je korištenje javnih površina, i gradske politike prema javnim prostorima koje to reguliraju, vrlo kompleksna tema i o tome će biti riječi u nastavku studije.

Još je jedna izrazita promjena u javnim prostorima **brojnost i gustoća manifestacija u vremenskom slijedu**. Manifestacije su se na otvorenom, tijekom povijesti istraživanih trgova, odvijale uglavnom kao koncerti u Glazbenom paviljonu na Zrinjevcu, a ta je urbana tradicija od 2000. godine oblikovana u suvremenu manifestaciju *Promenadni koncerti* u organizaciji Turističke zajednice grada Zagreba. Zajedno su s uličnim festivalom *Cest is d'best* pokrenutim nekoliko godina ranije, 1997. godine, ove manifestacije pokazale potencijal javnoga prostora u organizaciji društvenog života grada, naklonost građana za okupljanjem na programima na otvorenom, te posebice, mogućnost razvoja turističke ponude grada upravo javnim događanjima. Od 2011. godine kada se pokreće *Advent na Zrinjevcu* koji se kao javni prostor dotad, prema riječima organizatora, doživljavao "nedodirljivim", sve češće organiziraju javna događanja na istraživanim trgovima, s velikim porastom intenziteta događanja u posljednjih pet godina i to onih zabavno-kulturno-turističkog karaktera kao i onih edukativno-afirmacijskih. Dužina trajanja manifestacija je od nekoliko sati subotnjega jutra (pr. *Gerontološki tulum*) do 6 ili 7 tjedana kontinuirano (pr. adventske manifestacije na istraživanim trgovima) te u tom smislu različito utječu na svakodnevni urbani život, do te mjere da zbog dužine trajanja i same manifestacije postaju svojevrsna svakodnevica. Trg koji je najzastupljeniji kao mjesto manifestacija je Zrinjevac koji je od svojega osnutka u drugoj polovici 19. stoljeća imao tradiciju javnih događanja na Glazbenom paviljonu koji je i danas središnje mjesto zrinjevačkih programa i manifestacija. Manifestacije se na Tomislavovom trgu organiziraju u posljednjim godinama, a po svojoj su specifičnosti to manifestacije koje zahtijevaju veći prostor zbog produkcijskih osobitosti. Sniženi parter parka kojim se odvaja od svih drugih tranzitnih tijekova grada, park bez stabala koji bi priječili pogled na pozornicu i velika travnata površina koja može primiti brojne posjetitelje, pogodni su za organiziranje velikih spektakla kao što su oni u okviru događanja *Zagreb Classic* s velikom pozornicom potrebnom za simfonijske, dramske i baletne nastupe te s potrebnim infrastrukturnim instalacijama (ozvučenje, osvjetljenje i dr.). Strossmayerov trg koji je imao karakter skrovitosti, u posljednje je dvije godine doživio svoje ekstrovertiranje. Rijetke su se manifestacije na trgu uglavnom programski zadržavale na asfaltiranom dijelu trga definiranom unutar grmolikoga raslinja, no adventskim *Fuliranjem* 2017. godine događanje se pretilo na sve travnate površine trga (uz spomenik, između drveća, na rubovima). Druga značajna promjena je u karakteru manifestacija koje se održavaju na tome trgu – ranijih godina one su bile većinom orijentirane na dječje programe i radionice (*Hlapićev sajam*, *Advent kod Rudolfa*) dok posljednjih godina manifestacije imaju izrazitu gastronomsku orijentaciju (*street food*), a po stilu se, izboru glazbe i zabave orijentiraju na mlade i posjetitelje srednje dobi. Ti se programi održavaju na središnjem dijelu trga, a dječji se sadržaji u novome obliku – skakalice, vlakići, *ringišpil* – nalaze na travnatim površinama

zapadne šetnice. Ovaj nas komentar upućuje na činjenicu da se manifestacije programski mijenjaju, a vrlo često i s tendencijom produživanja manifestacija koje su ocijenjene uspješnim u smislu privlačnosti za posjetitelje. Tako je, primjerice, *More knjige* s početnih četiri dana u prvoj 2015. godini produženo na deset dana 2018. godine. No, i one manifestacije koje nemaju turistički i zabavni karakter, kao što su primjerice prosvjedni skupovi i povorke, u ovome su stoljeću sve brojnije na istraživanim trgovima. Parafrazirajući francuskog antropologa Marca Augéa (2001) koji opisuje suvremeno doba "supermoderniteta" figurama "preobilja",⁸⁰ u zagrebačkoj svakodnevici istraživanih trgova možemo konstatirati **manifestacijsko preobilje**. Tako bismo nazvali specifičnost suvremenog urbanog života koja se očituje u brojnosti različitih manifestacija na javnim prostorima, njihovu kapacitetu da sukreiraju identitet grada (brend) kao i urbanu identifikaciju pojedinca (pripadnost i povezanost s gradom) susretima i društvenim odnosima koje manifestacije potiču, posebice i afektivnom atmosferom koje manifestacije proizvode. Manifestacijsko preobilje stvara "antropološko" mjesto, no dok se ono u slučaju Europskog trga stvara iznova, kao "trg u nastajanju", u slučaju se Zrinjevca, Strossmayerovog i Tomislavovog trga mjesto redefinira i resemantizira s obzirom da su to "trgovi u trajanju" te u sebi već imaju upisana mnogobrojna povijesna, društvena i identitetna značenja.

Kako bismo razumjeli koja su sve značenja upisana u prostore istraživanih trgova – značenja koja nastaju njihovim urbanističko-arhitektonskim oblikovanjem, mjerama zaštite kao i korištenjem trgova – u sljedećem ćemo se poglavlju baviti poviješću istočnog kraka Zelene potkove u drugoj polovici 19. stoljeća te u dugom, i mijenama obilježenom, 20. stoljeću.

⁸⁰ Augé (2001) govori o tri figure preobilja – o preobilju događajnosti (ubrzanošću političkih događaja koji silovito mijenjaju svijet), prostora (dostupnost svijeta suvremenom komunikacijom – zrakoplovima ili internetom) te individualne referencijalnosti kao dominantnog modusa stvaranja odnosa prema svijetu.

TRGOVI U TRAJANJU

Scena druga: *Upoznaj svoj grad*

Subota, 9. rujna 2017.

Turistička je vodičica pozdravila grupu od oko 25 ljudi koji su se okupili na tematskom razgledu *Zeleni Zagreb* u toplo subotnje rujansko poslijepodne. Podsjetila je da smo na edukativnom, besplatnom razgledu grada za Zagrepčane *Upoznaj svoj grad!* koji organizira Turistička zajednica grada Zagreba te najavila da ćemo obići trgove Zelene potkove i da ćemo "imati prilike naučiti nešto novo", a znak raspoznavanja grupe su "naša srčeka", crveni licitari na špagi koje su neki iz grupe objesili oko vrata.⁸¹ Krećemo s Trga bana Jelačića preko Praške ulice do Zrinjevca i zaustavljamo se raspršeno na sredini sjeverne zrinjevačke šetnice.

Pozivajući nas da se približimo "jer smo na otvorenom prostoru", a žamor i buka su veliki s obzirom na javnu manifestaciju koja se odvija na Zrinjercu, grupa se kumulirala i vodičica započinje priču o povijesti trgova:

"Nalazimo se na **Zrinjercu**, vjerujem da svi poznate Zrinjevac. Da li ste svi iz Zagreba?" – Dio ljudi u grupi potvrdno kima glavom. – "Manje više jeste. Znači upoznati ste s tim trgovima, vjerojatno ste svi bili pojedinačno na svakom od tih trgova, ali vjerojatno niste znali neke detalje, neke informacije i zanimljivosti o tim trgovima... Dakle što je bitno: nalazimo se na samom začetku istočnog dijela Lenucijeve ili Zelene potkove. Milan Lenuci je idejni začetnik Zelene potkove, a zovemo je tako zato što imamo jako puno zelenila u parkovima i na trgovima koji se kumuliraju u zelenu površinu. Ideja je došla u 19. stoljeću, urbanist Milan Lenuci odlučio je napraviti veoma važnu, za nas danas veoma važnu, urbanističku cjelinu – Potkovu. Ona se u stvari može usporediti s *ringom* u Beču, nešto slično kako oni imaju tamo, mi imamo ovdje. Možda i znate da smo mi jako puno utjecaja dobili iz Austrije i Njemačke, jer u to doba kada je Donji grad bio građen, a govorimo o kraju 19. stoljeća i početku 20. stoljeća, glavni centri za edukaciju, za kulturu su bili u Beču, Budimpešti i Pragu, pa nam je puno utjecaja došlo iz tih područja – to vidimo u arhitekturi, u jeziku, u riječima koje koristimo.

⁸¹ Besplatne razglede grada za Zagrepčane već nekoliko godina organizira Turistička zajednica grada Zagreba tijekom rujna i/ili listopada s različitim tematskim šetnjama: 2017. godine tako je uz tematsku turu *Zeleni Zagreb* koja je bila usmjerena na "upoznavanje i uživanje u prekrasnim oazama Zelene potkove", organizirana i šetnja *Zagrebarium*, "kostimirani razgled grada koji priziva čudnovati Zagreb s kraja 19. stoljeća" te *Redoviti razgled grada*, obilazak najpoznatijih atrakcija. Usp. <http://www.infozagreb.hr/novosti/upoznaj-svoj-grad-besplatni-razgledi-gra-da-za-zagrepčane-59a571728f13c> (pristup: listopad 2017.)

Na samom trgu Zrinjevac, koji je inače prvi javni park u gradu Zagrebu, u Donjem gradu, u 19. st. došli su na ideju da veliki javni prostor pretvore u javni park. Veliki otvoreni prostori, kao što je Zrinjevac ili bilo koji drugi veliki trg, prije su služili kao sajmišta, ljudi su došli ovdje sa stokom, svinjama, drva za ogrjev i ovdje bi prodavali raznorazne proizvode i životinje. Javne površine pretvorene su u Lenucijevu potkovu – sam oblik podsjeća na potkovu, jako je puno zelenila. Tijekom šetnje vidjet ćemo razne spomenike i neke značajne zgrade i slobodno možete pitati neke detalje koje možda neću spomenuti.

Ovdje na samom početku Zrinjevca imamo meteorološki stup – da li ste nekad dolazili ovdje, provjeriti temperaturu? Funkcionira savršeno, pokazuje temperaturu, vlagu, tlak. Ovdje je postavljen 1884. godine. i izrađen je novcem kojega je darovao građanin grada Zagreba koji je bio porijeklom Židov. U to vrijeme Židovi su bili dosta važan dio društva u Zagrebu, bili su bogati, bili su bankari, odvjetnici, arhitekti i slično pa neke građevine koje danas imamo u gradu Zagrebu datiraju iz tog perioda, 19. stoljeća i izgrađeni su novcem koji su ti građani darovali gradu Zagrebu. Dakle, ovaj naš meteorološki stup je i dalje u funkciji, postavljen je u 19 stoljeću i materijal koji je korišten – znate odakle dolazi? – sa istarskog poluotoka!

Odavde ćemo prošetati prema drugom punktu, ali samo da vidim gdje ćemo se probijati – kako vidite, ovdje imate *Food Film Festival* – dakle to je festival koji je posvećen filmovima, ali filmovima koji za glavnu temu imaju hranu, pa imamo raznorazne štandove s hranom, sa pićem, i nakon 20 sati, ako nema kiše, puštaju se filmovi koji govore o hrani, kojima je hrana glavna tema – ovdje na otvorenom.

Nešto malo o zgradama koje okružuju ovaj trg: vama sa lijeve strane imamo žutu zgradu, to je naš Arheološki muzej koje ima raznorazne kolekcije koje pričaju o povijesti grada Zagreba, u vremenu od pretpovijesti do nekih kasnijih razdoblja, unutra se nalazi i mumija, došla je iz Egipta, ali kada su je odmotali, otkrili su čudan natpis i uspostavilo se da je to zapis na etruščanskom jeziku, to je najduži sačuvan zapis na etruščanskom jeziku i nalazi se u našem muzeju, poznat kao *zagrebačka lanena knjiga*.

Na drugoj strani imamo Vrhovni sud, zgrada sa dvije zastave, Republike Hrvatske, naravno, i zastava Europske unije u koju smo ušli 2013. godine kao 28. članica. Dalje, bijela zgrada je naš Županijski sud, dalje se nalazi Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija i još niže na toj strani imamo razne ambasade."

Vodičica procjenjuje da ćemo teško proći središnjom šetnicom: s obje strane su kućice koje nude gastro delicije, a uz svaki stol su i stolice različitog stila; posjetitelji se zadržavaju ispred kućica, stoje u manjim grupama, razgledavaju, isprobavaju, sporo je kretanje prema središnjem Glazbenom paviljonu. Stoga vodičica predlaže da krenemo do Arheološkog muzeja i da po zapadnoj šetnici, pokraj ceste, koja je manje zakrčena, prođemo dalje prema jugu. Hodamo u grupicama: nekoliko parova, majka s djecom, nekoliko starijih gospođa. Buka je izrazita: muzika, prolazak tramvaja, žamor. Djeca se igraju oko vodoskoka. U prolazu susrećemo likove kostimirane u grožđe, jagodu i bananu, dječje animatore koji nude reklamne letke poznatog proizvođača kuhinjskog posuđa.

Jedna gospođa komentira da je "na Zrinjevcu stalno kao fešta" i da joj se to sviđa. Druga gospođa iz grupe pita: "Zašto je zatvoren ovaj *Lenuci* [restoran na adresi Zrinjevac 15]?", netko dobacuje "Koliko sam frapea tu popila! Nije se zvao *Lenuci*, zvao se *Splendid!* Ma grozno, godinama ovako stoji." Zapuštena vrata restorana otkrivaju dugotrajniju zatvorenost – prljava staklena vrata s ponekim zalijepljenim letkom, već oronulim i potrganim koji nosi obavijesti o kreditima ili o organizaciji nekih putovanja; dvostruki lanac i lokot na vratima. U nastavku, na uglu, zgrada je francuske, a ranije američke ambasade.

Zaustavljamo se i grupiramo na sredini šetnice i nastavlja se upoznavanje grada.

"Oko nas je drveće – platane, kada su se uređivali parkovi to je bilo jako popularno drvo za perivoje i većina ovdje je starija od 140 godina. U 19. stoljeću su ih počeli uvoziti iz Italije, iz Trsta."

Između drveća su klupe, na nekima su zalijepljene naljepnice maloga formata na kojima piše "Vrijedim više". U razgledu koji upućuje na povijesnu veličinu trgova te uz kulisu zabavnog gurmanskog programa na trgu, naljepnica je na klupi trag surove stvarnosti, kampanje za poboljšanje položaja mladih na tržištu rada.

Prelazimo semafor grupno i zaustavljamo se u središtu sljedećeg trga Zelene potkove.

"Nalazimo se na **Strossmayerovom trgu** koji je nazvan po biskupu Josipu Jurju Strossmayeru, čiju skulpturu možete ovdje i vidjeti. Zna li čiji je ovo rad?" – iz grupe se iz više usta čuje odgovor – Ivan Meštrović. Vodičica nastavlja s nekoliko informacija o Meštroviću, "našem najpoznatijem kiparu" te o Strossmayeru kao

"veoma značajnoj ličnosti iz 19. stoljeća", koji je "potpomagao osnivanje i gradnju raznih institucija, škola, akademija, uključujući i Jugoslavensku akademiju, danas Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti". Upravo zgrada Akademije nalazi se iza kipa, upućuje vodičica, u kojoj se čuva originalna Bašćanska ploča i Strossmayerova galerija starih majstora od 15. do 19. stoljeća. Upućuje i da pogledamo "kuću Milana Lenucija, začetnika ideje Zelene potkove. Živio je u kući koja ima crveni tornjić na vrhu, to je bila njegova kuća. Sve kuće koje vidite na potezu do Kolodvora s jedne i druge strane, to su bile kuće bogatih obitelji, višeg statusa, palače, a danas imaju razne namjene, neke su muzeji, neke galerije, razne institucije, hoteli – na primjer hotel *Palace*, koji je i inače drugi najstariji hotel u gradu Zagrebu, iz 1907. godine. Dandanas se zove *Palace*, jer je bila palača."

U daljnjem kretanju prema sljedećem trgu, komentiramo s jednom gospođom da su uz onu zrinjevačku, novo postavljene pumpe za pitku vodu na Strossmayerovom i Tomislavovom trgu. Postavljene su recentno na poticaj građanske inicijative koja je zahtijevala da se omogući pristup pitkoj vodi u javnim prostorima. Jedva možemo razgovarati od prometne buke dok čekamo na semaforu. Zaustavljamo se ispred Umjetničkog paviljona.

"Da li ste možda bili već nekad u Umjetničkom paviljonu na nekoj izložbi?", pita vodičica. "Vrlo često" odgovara netko iz grupe. "Umjetnički paviljon je od samog začetka, služio striktno kao umjetnička galerija. Zanimljivo oko građevine, je to da nije bilo zamišljeno da bude ovdje nego u Budimpešti, to je bio pred sam kraj 19. stoljeća, 1896. Milijenska izložba u Budimpešti, kad je Mađarska slavila 1000 godina svog postojanja; mi Hrvati, hrvatska država, morala je sudjelovati sa svojim djelima na Milenijskoj izložbi. Gore su napravili dizajn, sagradili zgradu, a kad je izložba završila, razmontirali su je, prevezli vlakom ovdje u Zagreb i ponovo je podigli. To je jedna od prvih montažnih gradnji u 19. stoljeću u ovome dijelu Europe. Danas je u njoj izložba skulptura suvremenog umjetnika Ljubomira Stahova. Zgrada je u žutoj boji – krajem 19. stoljeća kada se gradio ovaj dio grada, mi smo bili pod utjecajem Beča, a Beč je bio centar vladavine, moći. Beč je koristio žutu boju za zgrade jer je označavala zlato, opisivala je moć, pa se ta ideja prožimala i u druge države Carstva, tako da reprezentativne javne građevine u Donjem gradu, većina njih su žute boje, svjedoče da su iz tog perioda Austro-Ugarske, s kraja 19. stoljeća.

Ova siva zgrada [Trg kralja Tomislava 17], nije baš u najboljem stanju – možete vidjeti pločicu sa Slavoljubom Penkalom – izumitelj. Zna neke njegove izume?" Vodičica nastavlja nabrajati neke izume – naliv-pero s krutom tintom,

mehanička olovka, rotacijska četkica za zube, praškasti detergent. “On je živio u ovoj kući, imao je radionicu koja je izvozila u mnoge države svijeta, a kasnije se preselio sa tvornicom u drugu zgradu u Praškoj ulici, niže prema trgu.”

Spuštamo se šljunčanom stazom prema parku, mnoštvo ljudi sjedi ili leži na travi. “Ovo nam je sada već treći trg u nizu – **Trg kralja Tomislava** – jeste li klizali ovdje? Morate probati, jako je zabavno, prilika je svaki Advent, u 12. mjesecu. Da li znate da je zadnje dvije godine za redom, 2015. i 2016. Zagreb dobio titulu najboljeg adventskog grada u Europi?” Gotovo svi potvrđuju da znaju. “Sve ove površine sa šljunkom budu pretvorene u klizalište i onda imamo jednu jako zanimljivu zimsku aktivnost ovdje. Možete vidjeti i kip kralja Tomislava, rad Frangeša Mihanovića, veoma značajan kipar. Spomenik je postavljen 1947. – iste godine kada je maknut kip bana Jelačića s glavnoga trga, u doba Jugoslavije.” Vodičica nastavlja s kratkim informacijama iz hrvatske povijesti od kraljevstva preko kasnijih političkih saveza do neovisnosti 1990. Gospođa iz grupe komentira da su “dobro sredili” trg, objašnjavajući da se “dugo radilo, mijenjala se fontana ovo proljeće”.

“Imamo i neke značajne građevine u blizini. Ovdje ispred nas je, naravno znate, naš Kolodvor, sagrađen krajem 19. stoljeća. Arhitekt je Ferenc Pfaff, jako poznati mađarski arhitekt, specijaliziran za željezničke stanice, kombinacija klasicističkog stila. Ovaj dio grada nije izgledao ovako kao danas, ovo je bila jedna od prvih građevina ovdje u ovom dijelu. Grad je donirao zemljište da se napravi kolodvor. Da li znate da je jedan James Bond sniman ovdje? – *Iz Rusije s ljubavlju*, Sean Connery. U filmu putuju vlakom *Orient Express*, a on je imao jednu stanicu u Zagrebu, to je i jedna od lokacija gdje se snimao film.” Uz razgovor o filmu grupa je krenula prema Trgu Ante Starčevića, sljedećem u nizu trgova Zelene potkove. Jedna gospođa iz grupe prokomentirala je da se osjeća “kao turist u vlastitom gradu”!

Kratka povijest trgova do sredine 20. stoljeća – oblikovanje prostora i novi urbani habitus

Ovaj turistički razgled grada za lokalce, domaće, Zagrepčane, nije koncipiran puno drugačije od razgleda za strance: napominje povijesni okvir izgradnje i urbanistički koncept Zelene potkove, upućuje na važne zgrade, odnosno institucije na trgovima, kao i na neke spomenike i njihove autore, daje informacije koje relacioniraju grad s europskim ili globalnim referencama (bečki urbanistički i arhitektonski uzor, lokacija filmske produkcije, dodijeljena priznanja adventske destinacije). Lokalci upoznaju možda neke nove detalje o svojem gradu, ali su isto tako svojim životom i sami dio proživljene povijesti grada: poznaju što je negdje nekada bilo, povezuju to sa svojim osobnim sjećanjem (frapei u Splendidu), uočavaju promjene u prostoru – zatvoren restoran, uređena fontana, nove pumpe za vodu. Upravo su to čvorišta koja

su istraživački zanimljiva jer govore o trendovima obnove i rekonstrukcije (fontana), dugotrajnih procesa povrata nekretnina nacionaliziranih nakon Drugog svjetskog rata (zgrada) ili angažmana civilnih akcija koje mijenjaju prostor i potencijal urbanog življenja (pumpe za pitku vodu). No, razgled implicitno govori i o drugim trendovima koji su razvidni u šetnji: trend javnih manifestacija koje oživljuju i okupiraju javne urbane prostore, ali istovremeno stvaraju neke nove ritmove u gradu koji mogu biti u koliziji sa šetnjom ili prolaskom kroz trgove, adventizacija grada koja je prijeporna u odnosu na trgove kao spomeničku baštinu, buka u prostoru koja narušava mogućnost uobičajene konverzacije, ili glas koji u vidu naljepnice u javnom prostoru tiho viče o velikom društvenom problemu statusa mladih obrazovanih osoba. Ovaj je razgled, kao i svaka druga šetnja gradom, susret s raznim vremenskim i društvenim urbanim slojevima koji supostoje u prostoru.

Bavljenje suvremenim transformacijama središnjih gradskih javnih prostora u Zagrebu nemoguće je bez uvida u povijest njihova nastanka i oblikovanja jer to uvelike definira i današnji odnos prema tim prostorima. U ovoj studiji ne pretendiramo dati detaljan uvid u razvoj ovih trgova, to je već sa svojim sustavnim istraživanjima učinila povjesničarka umjetnosti Snješka Knežević ispisavši urbanističku povijest Zelene potkove (1996). S osloncem na navedenu studiju izdvojit ćemo one elemente koji su i danas važni za razumijevanje kontinuiteta i mijene trgova.

Sredinom 19. stoljeća, 1850. godine, Zagreb postaje jedinstvena gradska općina i grad se intenzivno počinje razvijati i modernizirati. Tijekom dva desetljeća, od sredine 1860-ih do sredine 1870-ih,⁸² izrasta ideja stiliziranog gradskog središta s parkovno-perivojnim okvirom i monumentalnom arhitekturom javnih zdanja kao urbana vizija Zagreba koja odgovara njegovu tadašnjem prosperitetnom, modernizacijskom, političko-ekonomskom i društveno-kulturnom razvoju (Knežević 1996: 85-86).⁸³ Snješka Knežević upravo 1870-te godine imenuje “utemeljiteljskim razdobljem” kompleksno definiranim liberalizmom i historicizmom koje je dovelo do “dramatične promjene svijesti protagonista građanske kulture” i novih zahtjeva javnog i društvenog života, iz čega je onda proistekla i nova predodžba grada koja se realizirala kao “zajedničko umjetničko djelo” planera, arhitekata, umjetnika, političara i intelektualaca u cilju oblikovanja reprezentativne prostorne i društvene sredine (1996: 10, 77, 86, passim). Pojedinačni se perivoji već oblikovani u 1870-ima, kao i novi planirani, konceptualno povezuju kao “estetički okvir”, a njihovo domišljanje kao cjelovite urbane strukture u 1880-ima se pripisuje inženjeru Milanu Lenuciju, predstojniku Gradskog građevnog ureda. Donjogradska je Zelena potkova, kako je kasnije imenovana, slijed od osam trgova – otvorenih i izgrađenih prostora, koji konceptijski predstavljaju jedinstvenu cjelinu, no u nastajanju tijekom desetljeća, poglavito do pred Prvi svjetski rat, predstavljaju

⁸² Dva ključna dokumenta za urbanistički razvoj Zagreba u navedenom razdoblju su prva regulatorna osnova iz 1865. i druga regulatorna osnova iz 1887. godine koje zacrtavaju izgradnju Donjeg grada.

⁸³ O širem kontekstu hrvatskog razvoja u navedenom razdoblju, o procesima modernizacije te o društvenoj i ekonomskoj transformaciji usp. Gross i Szabo 1992.

Sl. 23 Zrinjevac, 1905.

zbir različitih stilskih i autorskih, arhitektonskih i umjetničkih utjecaja.⁸⁴ Istočni krak Zelene potkove čine Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava, a njihove ćemo tri prostorne i društveno-kulturne značajke koje su upisane u oblikovanje trgova – socijalnu elitizaciju prostora, konstrukciju mjesta sjećanja te stvaranje novih urbanih navika – predstaviti u nastavku poglavlja.

Oblikovanje javnog, otvorenog, parkovnog prostora od početka 1870-ih godina ide usporedno s oblikovanjem okolnog prostora kao izgrađenog, dapače, u planerskom smislu oni se sustvaraju, a u društvenom smislu podupiru. Drugim riječima, izgradnja zgrada, kao i oblikovanje perivoja te društvene prakse u javnom prostoru mnogostruko su povezane. U prethodnom je desetljeću uokolo Zrinjevca, koji je tada imao funkciju sajmišta, stajalo nekoliko niskih pučanskih kuća, a na istočnoj strani ženska kaznionica i objekt vojarne (blok iz Petrinjske ulice). S uređenjem se Zrinjevca 1872. – 1873. godine, vojarna počinje tretirati kao "nagrada najljepšeg trga u Zagrebu", na mjestu kaznionice gradi se sudbena palača (1877. – 1878.), a planovi o podizanju obrazovnih institucija uokolo trga (osnovna škola, ženska učiteljska škola) posustali su pred pritiskom građanstva za prodajom zemljišta,⁸⁵ te je 1875. izgrađena prva u nizu privatnih palača na trgu (palače obitelji Ožegović, Vranczyany, Buratti i dr.) (Knežević 1996: 51 i d.). Do početka 20. stoljeća uz obode triju trgova niču reprezentativne palače i

⁸⁴ Prema današnjim nazivima to su sljedeći trgovi i parkovi: Trg Nikole Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera, Trg kralja Tomislava, Trg Ante Starčevića, Botanički vrt, Trg Marka Marulića, Trg Ivana Mažuranića, Trg Republike Hrvatske. Recentno, govorimo i o devetom parku – na prostoru uz željezničku prugu, južno od zgrade Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje. U prostornom redefiniranju te lokacije, građanskom inicijativom 2012. godine, umjesto planiranog parkirališta oblikovan je javni park, odnosno, "tematski fitness park" ("Adrenalinski park"). Takvo oblikovanje u skladu je s idejom slijeda parkova Zelene potkove, iako sadržaj i ime koje se koristi za park jasno upućuju na suvremene odrednice i potrebe grada. Usp. <http://1postozagrad.tumblr.com/post/50738946859/zelena-potkova-dobila-deveti-park-zelena> (pristup: travanj 2017)

⁸⁵ Riječ je o aristokraciji i obogaćenom građanstvu, odnosno, o pritisku kapitala na proizvodnju prostora.

Sl. 24 Trg kralja Tomislava (nekada Trg Franje Josipa I), 1899.

nešto oblikovno suzdržanije dvokatnice i trokatnice građanskih kuća, a uokolo se smještaju i reprezentativne zgrade javne namjene – Akademija znanosti i umjetnosti, Matica hrvatska, novčarske institucije, institucije državne vlasti (sudbena palača, državni erar), sveučilišni kemijski laboratorij, Umjetnički paviljon, Književno društvo sv. Jeronima, zgrada željezničkog kolodvora.⁸⁶ Izgrađeni volumeni nose opća historicistička obilježja (neorenesansnog, neobaroknog i neorokoko stila) i secesijski izričaj (na samome prijelazu stoljeća), a privatne se zgrade odlikuju i stilskim posebnostima koje su odraz individualizma toga doba (Knežević 1996: passim). Već je 1870-ih godina na Zrinjercu uočljiv suodnos prostorne i društvene produkcije grada kojega bismo suvremenim rječnikom nazvali procesom gentrifikacije. Uređenjem Zrinskoga trga kao javnoga parka 1873. rastu cijene okolnom zemljištu i na novome prestižnom trgu grade se kuće gradske elite, "aristokracije loze i novca, inteligencije i novih građana", a to potom utječe na promjenu izgleda i karaktera perivoja: pet godina nakon prvog uređenja, perivoj 1878. dobiva novu geometrijsku shemu s više šetnica i izrazito dekorativnoga partera, s mnogim kružnim cvjetnim nasadima egzotičnog bilja, rododendrona, ružičnjaka, cvjetno oblikovanim grbovima i drugim uzorcima, s provizornim bazenima i oblikovanim grmovima koji obrubljuju zelene plohe (Knežević 1996: 66, 71–75). Dekorativnost i estetizacija bit će još naglašenije u uređenju perivoja na tadašnjem Trgu Franje Josipa I (danas Trg kralja Tomislava) na samome kraju 19. stoljeća: geometrijski pravilna shema spuštenoga partera oblikovana je koncepcijom francuskog parka s cvjetnjacima i zim zelenim nasadima na kosinama, fontanom u središtu i širokim stazama, sve uokvireno izdignutim drvoredom, te postaje iznimna

⁸⁶ Na trima se trgovima planiralo i druge zgrade u raznim projektima, ali koji nisu realizirani (Narodni muzej, različite škole i sveučilišne zgrade i dr.). Zemljište se za zgrade javne namjene pribavlja u pregovorima između gradske i državne vlasti, eksproprijacijom, gradskim sredstvima, sredstvima zemaljske vlade, zamjenama i dizanjem kredita (Knežević 1996: passim).

scenografija zgradi Umjetničkog paviljona, a reprezentativna funkcija ovoga parka gotovo je nadmašila socijalnu (Knežević 1996: 159-160). U čitav je taj prostor koji se proizvodi u drugoj polovici 19. stoljeća, kako onaj izgrađeni (privatne, državne, javne zgrade) tako i otvoreni (parkovi, perivoji), upisana građanska elitnost i reprezentativnost i to ostaju njegove karakteristike u smislu dugog trajanja, elementi na kojima se i danas brendira grad, dio identiteta i promidžbe suvremenog grada.

Osim navedene promjene karaktera prostora trgova u smjeru njihove socijalne elitizacije, druga je promjena išla u smjeru oblikovanja prostora kao mjesta sjećanja, u duhu isticanja nacionalne ideje 19. stoljeća, a koja je opet i sama proistekla od građanske intelektualne elite vremena. Između 1879. i 1911. godine Julije Klović i Andrija Medulić, Krsto Frankopan, Nikola Jurišić, Ivan Kukuljević, Ivan Mažuranić i Ruđer Bošković dobili su biste na zrinjevačkoj adresi,⁸⁷ August Šenoa (1913. godine) i Dragutin Domjanić (1940. godine) na Strossmayerovom trgu, Medulić je postavljen i kao spomenik ispred Umjetničkog paviljona (1930. godine), a 1926. je postavljen spomenik J. J. Strossmayeru na istoimenom trgu. Spomenik je Petru Preradoviću stajao od 1895. do 1950-ih godina na samome južnom dijelu Strossmayerovog trga, a u međuratno vrijeme planira se i izvodi spomenik kralju Tomislavu koji će svoju postavu realizirati neposredno nakon Drugog svjetskog rata, 1947. godine. Hrvatski kraljevi i vojskovođe, umjetnici, književnici i znanstvenici, svi redom "veliki muževi" u stilu nacionalne historiografske valorizacije 19. stoljeća, pretvaraju nove perivoje u "mjesto sjećanja" (Nora 2006). No, ideje su "oduhovljenja prostora" bile puno opsežnije od onih koje su u konačnici realizirane i koje danas poznajemo. Godine 1879. planiralo se isklesati "kolosalni monument Zrinskoga" u prikazu opsade Sigeta koji bi se postavio u središte Zrinjevca (nerealizirano), a kipar Ivan Rendić izradio je već i model spomenika te ga dao na uvid javnosti; Ivan Meštrović 1925. godine predlaže projekt preuređenja tadašnjeg Akademikskog trga (danas Trg J. J. Strossmayera) s kipom J. J. Strossmayera (realizirano) između postojeće zgrade Akademije i novo planirane Narodne galerije na mjestu Kemijskog laboratorija (nerealizirano), te oblikovanje kameno popločanog trga s poprsjima Strossmayerovih suvremenika (nerealizirano); arhitekt Viktor Kovačić predlaže 1904. projekt preuređenja Trga Franje Josipa I (danas Trg kralja Tomislava) s alegorijskim likovima i postavljanja monumentalnog spomenika habsburškom caru na trgu ispred kolodvora (nerealizirano); a taj je projekt nadahnuo preuređenje istoga trga u prijedlogu kipara Roberta Frangeša Mihanovića koji je sredinom 1930-ih napravio Tomislavov spomenik i zamislio preuređenje cijeloga trga u "Forum Croatorum", simbolički i kulturni prostor posvećen "mitu nacije", s monumentalnim spomenikom imenom "Hrvatska" i kolonadom poprsja hrvatskih velikana (nerealizirano) (Knežević 1996: 76, 243-247, 277-283). Iako danas trgove doživljavamo kao fiksne prostore, oni su slijedom povijesne kontingencije mogli izgledati i drugačije. Neke su ideje izazivale i prijepore javnosti vezano uz lokacije, odabir umjetnika ili kvalitetu izvedbe djela. Međutim, desetljeća će oblikovanog prostornog i spomeničkog kontinuiteta učiniti da

⁸⁷ Bista Rudera Boškovića postavljena je uz zgradu tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti koja nosi zrinjevačku adresu iako se prostorno nalazi na Strossmayerovom trgu.

Sl. 25 Zrinjevac, oko 1925.

negdašnji prijepori, iako zapisani u povijesnim knjigama, danas ne čine dio doživljaja istraživanih trgova.⁸⁸

Konačno, parkovi i perivoji postaju novi urbani sadržaji u drugoj polovici 19. stoljeća, istovremeno i novi društveni prostori te signaliziraju stvaranje novih urbanih navika i afekata. To je mijenjanje urbanog karaktera djelomično posljedica sve brojnijeg novog profila građana, "arivističkog sloja bogatih građana, trgovaca i poduzetnika", te novih društvenih i kulturnih potreba "prosvijećenog građanstva" koje osim funkcionalnog i utilitarnog načela gradogradnje, od novih gradskih prostora očekuju estetski, reprezentativni i novi društveni naboj – perivoji postaju "mjesto susreta, sastajanja, kulture razonode, igre i potrošnje" (Knežević 1996: 35-36). Odmah po preuređenju 1873. godine na Zrinjercu počinju promenadni koncerti subotom, jednome kavanaru dodijeljeno je mjesto za prodaju slastica, sladoleda i soda-vode, a mali broj klupa (samo njih šest) dopunjuje se stolicima koji se iznajmljuju od privatnog poduzetnika (ibid.: 40). Značajna godina koja će znatno utvrditi upravo takav – zabavan, dokoličarski i konzumeristički – karakter ovoga, a posljedično i ostalih parkova, bilo je postavljanje Glazbenog paviljona 1891. godine u središnji prostor Zrinjevca. Prethodno planirano kao mjesto sjećanja sa spomenikom Zrinskome pred Sigetom, koje bi cijelome perivoju dalo snažni memorijalni simbolički nacionalni naglasak, s paviljonom se konceptijski preobražava, profanizira i utvrđuje kao mjesto zabave. Takav je karakter Zrinjevca, kao i ostalih perivoja, danas čak možda i njihova dominantna oznaka.

⁸⁸ U tom je smislu zanimljivo usporediti koliko je prijepornost oko spomenika na Europskom trgu konstitutivna aktualnom stvaranju toga trga i pratiti koliko trajanje nekog materijalnog objekta u prostoru dokida prijepornost, posebice s obzirom da se prostor s vremenom realizira oblicima korištenja i značenja kojima taj konkretni prijepor više nije u središtu.

Trgovi se kao javni prostor oživljuju sadržajima koji se na trgovima ili uokolo njih nude, u smislu da se njima stvara veći potencijal društvenosti. Mnoge stambene kuće na obodima trgova vrlo brzo prenamjenjuju prizemne, ulične prostore za različite sadržaje (trgovine, lokali, apoteka, putničke agencije i dr.), upućujući na nove potrebe i stil života (bogatog) građanstva krajem 19. stoljeća i u prvoj polovici 20. stoljeća. U palači Ožegović na zapadnom obodu Zrinjevca 1883. godine je otvorena kavana *Zagreb* u stilu bečkih kavana, s visokim stropovima, tapiserijama na zidovima, prostranim dvoranama i biljarskim stolovima (Sabotič 2007: 197–198, 208–209). Kavana u toplim danima “zaustavlja dio ulice” i stvara terasu – “još teatralniji prostor” od same kavane jer su posjetitelji kavane mogli vidjeti i “slučajni gledatelji, prolaznici”, pa vlasti ipak traže da se na uličnom prostoru stavi pregrada (“lončanice, željezo ili drvo”) te naplati taksa: Ljudevit Lang, vlasnik kavane na Zrinjskom trgu 17, je morao 1903. godine za 50 četvornih metara ulične terase platiti 100 kruna naknade (ibid: 200).⁸⁹ Nešto je južnije, na Strossmayerovom trgu, Schlesingerova palača petnaestak godina po izgradnji pretvorena u hotel *Palace Croatia* (1907. godine) svjedočeći i o sve prisutnijim “strancima” u gradu Zagrebu koji će onda, kao i danas pod imenom “turista”, postati važan pokazatelj razvijenosti i atraktivnosti grada.

Između dva svjetska rata je na Zrinjercu prizemlje ugaone zgrade s današnjom Ulicom A. Hebranga preuređeno u knjižaru s velikim staklenim izlozima, a slično i druge zgrade u nizu u kojima su se nalazile agencije – parobrodarska i putnička društva. Opisujući život u Zagrebu u međuratnom razdoblju u romanu “Zrinjerc”, Zlatko Milković spominje kako su “male družbe dječaka od dvanaest, trinaest i četrnaest godina” nedjeljom ujutro boravile na Zrinjercu, igrale se oko Glazbenog paviljona, a posebno su ih mamilili “izlozi na Zrinjercu” u kojima su se oglašavala parobrodarska društva i gdje su znali “sate i sate prostajati pred tim izlozima i gledati slike gradova, zemalja i brodova” maštajući i želeći “vidjeti svijeta” (1933: 23). Takva su luksuzna putovanja bila privilegija građanstva koje je šetalo po zrinjerskim alejama. To su bili “ljudi rođeni u carstvu”, sjeća se jedan naš sugovornik svoje obitelji, ljudi koji su bili građanskih zanimanja (suci, liječnici, ljekarnici), koji su “polako hodali”, “govorili odmjereno”, “odnosili se po bontonu”, “govorili hrvatski i njemački”, imali su svoje “obrede posjećivanja”, a “stanovi su bili puni čudnih kredenaca i vaza”. U međuratnom se razdoblju, međutim, Zagreb ubrzano industrijalizira i sve veći broj stanovnika pripada novom društvu sloju, radništvu. I oni dolaze na Zrinjerc ako je suditi po realističnom Milkovićevom socijalnom romanu. Idiličnost Zrinjerca, šetnji, igre i ljepote toga prostora koju se opisuje kroz glavni lik romana, ipak biva zasjenjena životnom pričom kroz koju proizlazi bijeda radničkog života i obespravljenosti, bolesti i propadanje, a park se resemantizira kao mjesto duboke (klasne) podijeljenosti međuratnoga gradskog stanovništva:

“Kadgod prolazim Zrinjercem, osjećam u grudima kao ubod nožem. Čini mi se, da su sve one raskošne palače, oni blještavi izlozi, ona glazba, auta, konzulati sa izvješnim zastavama, sve, sve je to učinjeno samo zato, da se još više istakne

ona razlika, koja nas dijeli. Razlika između ljudi i ljudi. Na Zrinjercu se svi mi sastajemo. I bogati i siromašni i ružni i lijepi. Ali ne sastajemo se zato, da se zbližimo, da osjetimo pod onim krošnjama platana da smo braća, već da još više osjetimo onaj jaz, koji nas dijeli. A taj jaz prolazi baš Zrinjercem, prolazi svim onim alejama i omeđen je svim onima palačama i izlozima, koji nas dijele.” (Milković 1933: 164)

Iako su trgovi kao javni prostori omogućavali društvenu heterogenost, navedeni doživljaj Zrinjerca upućuje da su mnogim elementima oblikovanja i korištenja u njega bila upisana značenja aristokratizma i elitizma. Otvorenost se i dostupnost trgova, dakle, mora očitavati u kontekstu ukupne značenjske karakterizacije prostora i implicitno upisane namjene korištenja. Zanimljivo je da mnogi od sadržaja na obodima trgova – putničke agencije, ambasade, raskošni izlozi, ugostiteljski objekti – ostaju obilježje prostora i nakon Drugog svjetskog rata.⁹⁰ Međutim, karakter se trgova u drugoj polovici 20. stoljeća intenzivno mijenja uslijed nekoliko čimbenika: politika razvoja industrijskoga grada odmiče interes s povijesnog centra grada (uključivo i istraživanih trgova) prema izgradnji novih industrijskih i stambenih zona, no s druge se strane centar grada promišlja i regulira sve aktualnijim konceptima konzervatorske zaštite prostora. Utjecaji i prepletanja tih su čimbenika tema poglavlja u nastavku.

Sl. 26 Trg kralja Tomislava, ratni vrtovi, 1945.

⁸⁹ Na Zrinjskom trgu je naknada iznosila 2 kruna po četvornom metru, dok je na Trgu bana Jelačića iznosila 4 kruna, a na Sveučilišnom trgu (današnji Trg Republike Hrvatske) 1 krunu po četvornom metru (Sabotič 2007: 200), što govori o važnosti i razvijenosti gradskih prostora na samome početku 20. stoljeća.

⁹⁰ Neposredno krajem Drugog svjetskog rata fotografska dokumentacija otkriva sasvim neuobičajene vizure na trgovima, primjerene ratnoj gradskoj stvarnosti: park na Tomislavovom trgu služio je uzgoju hrane, a na Zrinjercu je bio grob poginulog vojnika (grada iz Fototeke Muzeja grada Zagreba).

Kratka povijest trgova u drugoj polovici 20. stoljeća i na početku 21. stoljeća – "kriza centra", konzervatorska zaštita i reafirmacija javnog prostora

Tijekom druge polovice 20. stoljeća zagrebački je razvoj fokusiran na izgradnju industrije, prometne infrastrukture i stambenih naselja, a sva su se tri razvojna cilja realizirala izvan centra, na širem području grada. Tri se istraživana trga u razvoju grada toga vremena tretiraju u ukupnosti odnosa prema Donjem gradu. Prema *Direktivnoj regulatornoj osnovi* iz 1953., Donji je grad, uz stanovanje, trebao dobiti i izrazitu poslovnu funkciju; iako *Osnova* nije odobrena, u prostor je upisana razvojna intencija. U 1950-im se godinama u urbanističkim i arhitektonskim krugovima raspravlja ideja o "produženju Zelene potkove" kojim bi se parkovna okosnica Donjega grada (posebice linija tri istraživana trga) protegnula i na prostore južno od željezničke pruge, a pritom se predlagalo i premještanje zgrade Željezničkog kolodvora čime bi se otvorila priželjkivana vizura do Save gotovo s Trga kralja Tomislava, ali bi se značajno promijenio i karakter toga prostora (Špikić i Gorup 2017: 15–16). U istome se desetljeću promoviraju i konzervatorske vrijednosti zaštite objekata i ambijenata koje se realiziraju i u obliku konkretnih dokumenata: novoosnovani Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba donio je već 1962. godine *Rješenje o zaštiti urbanističke cjeline Donji grad sa Vlaškom ulicom* (istraživani trgovi uključeni su u navedeno Rješenje)⁹¹ te se upisuje u "Registar nepokretnih spomenika kulture grada Zagreba" (ibid.: 24–28). Ta će cjelina, zajedno s još dvije pojedinačno zaštićene cjeline – Tkalčićevom ulicom (zaštićena 1963.) te Gornjim gradom i Kaptolom (zaštićeni 1965.) – postati 1968. godine dio jedinstvene cjeline "Stari Grad Zagreb" u "Registru nepokretnih spomenika kulture", a koja je u prostorno široj zoni (proširenje 1971.) preimenovana u "Povijesnu urbanu cjelinu grada Zagreba" 1986. godine.

U kontinuiranom će slijedu ta **povijesna urbana cjelina** i novim zakonodavstvom Republike Hrvatske, odlukom Ministarstva kulture iz 2010. godine na državnoj razini, zadržati status "kulturnog dobra".⁹² Istraživani su trgovi, kao dio Zelene potkove koja ulazi u registar kulturnih dobara, potpali navedenom odlukom pod "sustav zaštite A" odnosno "potpunu konzervatorsku zaštitu povijesne urbane strukture, pejzažnih obilježja i pojedinačnih građevina vrijednih očuvanja" (*Rješenje* Ministarstva kulture 2010), a u zaštitu su uključene i pojedinačne zgrade na obodu trga kao i pojedini objekti unutar trgova (spomenici na trgovima, Glazbeni paviljon, fontana "Gljiva", meteorološki stup) (ibid.). No i prije toga *Rješenja* iz 2010. godine koje štiti širu povijesnu cjelinu, **Zelena potkova** je, kao "urbanističko-arhitektonska i parkovna cjelina trgova" s "pripadajućim parkovnim uređenjem, soliternom arhitekturom, arhitekturom na parkovnom perimetru, spomeničkom plastikom te svom urbanom opremom", cjelovito i zasebno zaštićena u svojstvu **kulturnog dobra** odlukom Ministarstva kulture 2004. godine (*Rješenje* Ministarstva kulture 2004.). Dodatna je razina

⁹¹ Kao segment Vlaške ulice, u *Rješenje* je uključen i prostor križanja ulica Vlaška-Cesarčeva-Kurelčeva, v. poglavlje "Kratka povijest trga – funkcije i vizije" u tematskoj cjelini "Europski trg".

⁹² Kronološki podaci o registraciji statusa kulturnog spomenika/dobra prema zapisu u *Rješenju* iz 2010. godine; v. i Knežević 1996; Špikić i Gorup 2017.

Sl. 27 Trg J. J. Strossmayera, spomenik "Strijeljanje talaca", 2017.

odnosa prema trgovima definirana i činjenicom da su parkovi na Zrinjevcu, Strossmayerovom i Tomislavovom trgu, zbog svoje kulturno-povijesne, hortikulturne i estetske vrijednosti stavljeni "pod posebnu zaštitu" kao "**spomenik prirode**" ("spomenik vrtne arhitekture") odlukom negdašnjeg Republičkog zavoda za zaštitu prirode SR Hrvatske još 1970. godine, a takav je status prolongiran i do današnjih dana (Upisnik zaštićenih područja RH).⁹³ Ukratko, istraživani su trgovi zaštićeni po tri osnove: kao pojedinačni parkovi koji imaju status spomenika parkovne arhitekture, kao dio Zelene potkove koja je "kulturno dobro", te kao dio povijesne urbane cjeline grada Zagreba, a odnos prema trgovima definira se *Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara te Zakonom o zaštiti prirode*.

Sve su te razine zaštite osigurale svojevrsno očuvanje trgova, odnosno njihovo minimalno mijenjanje u odnosu na urbani izgrađeni okoliš kakav je oblikovan do sredine 20. stoljeća. Neposredno nakon Drugog svjetskog rata dva su nova simbolička naglasaka obilježila prostor. Godine 1947. je konačno realizirano postavljanje spomenika kralju Tomislavu na istoimenom trgu što je planirano još u predratnom razdoblju, no zbog različitih je razloga odgađano. Druga je značajna simbolička promjena u prostoru bila postavljanje skulpture Frane Kršinića "Strijeljanje talaca" na južnoj strani Strossmayerovog trga, 1954. godine, kao prvog spomenika posvećenog Narodnooslobodilačkoj borbi u

⁹³ *Upisnik zaštićenih područja*, Hrvatska agencija za okoliš i prirodu (usp. <http://www.bioportal.hr/gis/>); u smislu zaštićenog područja ("spomenik parkovne arhitekture") na istraživanim trgovima riječ je samo o parkovnim dijelovima veličine 3.00 ha na Trgu Nikole Šubića Zrinskog, 1.43 ha na Trgu Josipa Jurja Strossmayera i 2.16 ha na Trgu kralja Tomislava (<http://park-maksimir.hr/> - "zaštićena područja Grada Zagreba") (pristup: siječanj 2018); usp. Paladino i Staničić 2013.

užem centru grada.⁹⁴ Tijekom socijalističkih desetljeća promjena je uočljiva i u perivojnom uređenju: parkovi su doživjeli reduciranje u oblikovnom i hortikulturnom smislu.

U *Detaljnem urbanističkom planu Centra Zagreba* iz 1973. godine,⁹⁵ koji je nastao na podlozi i viziji *Generalnog urbanističkog plana Zagreba 1971.*, postojeći je donjogradski centar središte raznovrsnih gradskih funkcija s tendencijom smanjivanja industrije, ali povećanja uredskih i trgovačkih prostora te smještaja velikog broja kulturnih i obrazovnih institucija, a osim zgušnjavanja funkcija, uočava se da centar grada ima problem s velikom prometnom zagušenosti.⁹⁶ Traganje se za "identitetom grada" u planovima iz toga vremena kreće u smjeru Gornjeg grada, podbrežja Medvednice i rijeke Save (Maleković 1974) dok istraživani trgovi nisu istaknuti dio identitetske potke već su tretirani kao okosnica razvoja centra grada koji će se dalje planski razvijati južnije, na prostoru Trnja. Krajem sedamdesetih su godina u javnosti sve prisutnije kritike razvoja centra koje je "najveće gradsko zaštićeno područje u Evropi", a nosi teret glavnih gradskih funkcija te je fizički i socijalno degradirano (Brkan 1979). Novinski opisi sivoga grada, zapuštenosti, otpadanja žbuke, rupa na cestama i zakrčenost automobilima, "umiranja grada" i kritika višedesetljetnog zanemarivanja centra grada, sasvim se sigurno odnose i na istraživane trgove (Zečković 1970; Kusin 1979).⁹⁷ Povjesničarka umjetnosti Željka Čorak 1979. godine piše kritički o tome da se "građevno-higijenski i funkcionalno zapuštaju trgovi takve kvalitete kao što su Zrinjevac, Strossmayerov trg, Tomislavov trg" (Čorak 1994: 21), a u osvrtu arhitekata iz 1980. se konstatira da je zbog "materijalnih (ne)mogućnosti i nebrige" počela "devastacija zelene potkove i to u funkcionalnom i prostornom smislu, kao i u pogledu opreme, obrade površina i detalja", te se trgovi, kao i čitava cjelina Donjeg grada, vrednuju "u funkciji samo jedne gradske dimenzije – prometa" (Kranjc, Siladin i Šerbetić 1980: Obrazloženje).

Krajem sedamdesetih se planira obnova donjogradskih fasada i "interpoliranje novih oblika života" (Zečković 1970), a sve je prisutnija i ideja konstruiranja pješačke zone oko centra, koja će svoje konkretne oblike i dobiti u velikom

⁹⁴ Skulptura je postavljena na mjesto gdje je stajao spomenik Petru Preradoviću – taj je spomenik preseljen na trg u centru grada koji je prije Drugog svjetskog rata nosio njegovo ime, a koji u socijalističkom razdoblju mijenja ime u Trg bratstva i jedinstva (Cvjetni trg). U različitim se izvorima godina postavljanja Kršinićevog spomenika razlikuje, ovdje navodimo podatak prema Galeriji nepokretnih kulturnih dobara Grada Zagreba – Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, <http://www1.zagreb.hr/galerijakd.nsf/c31dd4a135787898c1256f9600325af4/6cc5ec3cd073131fbc1257f3e0049119e?OpenDocument> (pristup: siječanj 2018)

⁹⁵ Za pripremu Detaljnog urbanističkog plana, Urbanistički zavod grada Zagreba je naručio i interdisciplinarnu studiju o funkcijama gradskoga centra (zaštita povijesnog središta, simboličko značenje, kulturna funkcija, zelenilo, slobodno vrijeme, trgovački sadržaji, promet) koje na temelju anketnog istraživanja daje uvid u stanje, percepciju, korištenje i probleme zagrebačkog Gornjeg i Donjeg grada (Prelog i suradnici 1978).

⁹⁶ *Detaljni urbanistički plan centra Zagreba 1973.*; Kovačević 1975. Problem se s prometom u centru grada odnosi na gustoću prometa i na parkiranje: s jedne strane nema dostatnih parkirališta u centru što, s druge strane, rezultira okupiranjem svih javnih površina parkiranim automobilima (uključivo i parkiranje uz zgrade duž zapadne strane istraživanih trgova, kao i sjeverne strane Zrinjevca, na lokacijama koje su danas zabranjene za parkiranje). Promet je neriješen problem i u sljedećem desetljeću i česta je tema članaka u gradskom glasilu *Komunalni vjesnik*, a i u središtu je kritike u sociološkoj studiji o Donjem gradu krajem 1980-ih godina (Dakić, Perković, Rogić i Stojković 1989).

⁹⁷ "Gradska politika nije dirala centar punih 20 godina, pa je došlo do umiranja centra, a to sigurno znači i umiranje grada." (Zečković 1970).

Sl 28 Zrinjevac, parkiranje u centru grada, 1980.

preoblikovanju grada osamdesetih godina, povodom pripreme grada za Univerzijadu 1987. godine. Velike su rekonstrukcije osamdesetih bile fokusirane na središnji trg i javne prostore jugozapadno od središnjeg gradskoga trga (Gajeva i Bogovićeve ulice, Cvjetni trg). Istraživani su trgovi dobili nekoliko obnovljenih fasada, no u smislu rekonstrukcije nisu dodirnuti značajnijim promjenama iako su bili predmet arhitektonskih promišljanja. Godine 1980. nastaje *Idejno rješenje rekonstrukcije i uređenja istočnog dijela Zelene potkove* autora-arhitekata Mihajla Kranjca, Branka Siladina i Berislava Šerbetića.⁹⁸ Zrinjevac, Strossmayerov i Tomislavov trg su u ovoj viziji jezgra buduće pješačke zone koja bi se oblikovala u donjogradskoj cjelini. Autori polaze od poštivanja oblikovanog prostora koji već ima "vlastiti život" te manjim ili većim zahvatima žele omogućiti "suvremenu revitalizaciju". Za Zrinjevac tako predviđaju kameno popločivanje prostora oko Glazbenog paviljona te uspostavu ljetne ugostiteljske terase. Na Strossmayerovom trgu predlažu prenamjenu zgrade Kemijskog laboratorija u "polivalentni izložbeni prostor" te preuređenje uz spomenik "Strijeljanje talaca" južno od zgrade, a koji bi se pristupnom kamenom plohom i uređenim zelenilom postavio u adekvatan polukružni prostorni i vizualni odnos prema zgradi Umjetničkog paviljona. S predloženim bi se promjenama na Strossmayerovom trgu, smatraju autori, i zgrada Kemijskog laboratorija i Kršinićev spomenik koji su "zagubljeni" i zarasli u "nekontrolirano zelenilo" otvorili u prostoru i omogućili jasniji kontinuitet trgova.

⁹⁸ Ovi su arhitekti bili i autori natječajnog rješenja za obnovu središnjeg trga (tada Trg Republike) 1978. godine.

Sl. 29 "Motiv sa Zrinjevca", 1958.

Na Tomislavovom trgu se predviđa adaptacija Umjetničkog paviljona u smislu otvaranja većih mogućnosti etaže na razini parka, kao dodatka u vidu manjih izložbenih prostora, prodajnih galerijskih prostora i kavana s ljetnom terasom. Predlaže se i uređenje prostora uz kip kralja Tomislava, nešto izmijenjene dispozicije, te uz oblikovanje proširenog i otvorenog popločanog prostora uz spomenik "sa mogućnošću zaustavljanja i sjedenja", no i ostvarenja jedne od najatraktivnijih vizura prema centru grada. Veći je zahvat usmjeren i na zgradu Glavnoga kolodvora (dva aneksa, pothodnici, javna garaža) i predstanični prostor (regulacije prometa, zelenilo, fontane) (Kranjc, Siladin i Šerbetić 1980).

U cijeloj se zapadnoj vertikali trgova predviđa manjim preuređenjima na zgradama aktivirati prizemlja zgrada u smjeru ponude trgovačkih i poslovnih sadržaja, posebice na Strossmayerovom i Tomislavovom trgu gdje uvelike izostaju, a koji bi, smatraju autori, svoj puni smisao dobili kada se intenzivira pješački promet na širem području gradskoga centra. Idejni projekt cjelovito sagledava prostor trgova i predlaže u nekim segmentima jedinstvena rješenja

Sl. 30 "Motiv sa Zrinjevca", 1958.

koja bi onda i prepoznatljivo obilježila cijeli prostor, čak i kao "uzorak" uređenja buduće donjogradske pješačke cjeline. Tako se prostori okupljanja na svakom trgu predviđaju s kamenim popločenjem, dok se na središnjim šetnicama predlaže vraćanje sipine umjesto za stabla devastirajućeg asfalta te nova javna rasvjeta koja bi dizajnom i tehničkim uvjetima odgovarala vremenu, s razlikovanjem visokih (uličnih) i niskih (parkovnih, intimnijih) rasvjetnih tijela. Predviđa se osposobljavanje svih postojećih fontana koje su uglavnom tada bile izvan funkcije, te dogradnja novih (četvrta fontana na Zrinjercu te dvije na predstaničnom kolodvorskom prostoru), a predlaže se i postava "česmi pitke vode" na Zrinjercu i Strossmayerovom trgu. Predlaže se i dodavanje novih umjetničkih elemenata u prostor – na Zrinjercu se uz postojeća poprsja predlažu još dodatna dva poprsja na južnoj strani, a prostor ispred ulaza u Umjetnički paviljon je predviđen za poprsja deset "značajnih umjetnika novijeg doba".⁹⁹ "Sjedenju i odmoru na prostorima trgova posvećena je posebna pažnja",

⁹⁹ U prijedlogu se ne navodi čije bi biste bile nego se predlažu kao simbolički i oblikovni akcent u prostoru.

povećan je broj klupa, a promišlja se i mogućnost novog razmještaja klupa u prostoru čime bi se omogućile nove i drugačije vizure trgova. I drugi elementi urbane opreme (kante za otpatke, kiosci, oglasni stupovi, telefonske govornice, stupovi za zastave) su predviđeni kao jedinstveno rješenje na cjelovitom prostoru (Kranjc, Siladin i Šerbetić 1980).

Promišljanje se istraživanog prostora, niza triju trgova, nastavlja u kasnijim godinama u urbanističkim i arhitektonskim studijama i idejnim projektima koji zahvaćaju produženje zelene vertikale kao i novoga glavnoga trga južno od Glavnoga kolodvora i pruge. Prema procjeni povjesničarke umjetnosti Snješke Knežević, projekti iz 1980-ih i 1990-ih godina reinterpreteraju ovaj povijesni prostor na tragu izvorišta, "lenucijevskog historicizma", odbacujući "racionalistički racionalizam" i "okoštali dogmatizam lokalne zaštite spomenika" koji su prevladavali prethodnih desetljeća (1996: 301-302). Međutim, na istočnom je kraku Zelene potkove do kraja stoljeća realizirana djelomična obnova pojedinačnih zgrada (s obnovom pročelja kreće se u 1980-im, posebice s impulsom obnove grada za Univerziju 1987.) te parcijalni zahvati ambijentalne i hortikulture revitalizacije. Na Tomislavovom trgu je obnovljen drvored 1994., a na Strossmayerovom trgu 1995. godine; u narednim su godinama na tim trgovima uređene pješačke površine, travnjaci i cvjetnjaci te je restaurirana dekorativna perivojna oprema (fontane, stube, žardinjere) i postavljen novi urbani inventar (klupe, košare za otpatke); godine 1995. su originalne biste hrvatskih velikana na Zrinjevcu i Strossmayerovom trgu zamijenjene replikama umjetničke izrade;¹⁰⁰ 1998. rekonstruirana je tramvajska pruga i komunalna infrastruktura na sva tri trga (Knežević 2010: 82). U godinama 2000. – 2001. se provodi prvi cjelovitiji i studiozno pripremljen projekt obnove Zrinjevca koji se preuređuje prema konceptu iz 1894. godine, s niže položenim travnjacima zrinjevačkih zelenih četvorina koje su obrubljene grmovima šišanima u obliku kugli i stožaca, a urbana se oprema (klupe, kandelabri i dr.) izvodi s osloncem na izvorni dizajn i relevantne povijesne slojeve (Knežević 2000/2001, 2009; Paladino i Staničić 2013).

U posljednjem se desetljeću, a na tragu prethodnih studija i projekata, nastavlja obnova trgova tzv. "punktualnim pristupom" (Knežević 2010), pojedinačnim zahvatima. U nastojanju obnove "centralnog doživljajnog ulaza u povijesnu jezgru grada Zagreba" gradska je uprava provela trogodišnji projekt na Trgu kralja Tomislava kao dio Programa gradnje i uređenja komunalne infrastrukture. Na Trgu je tako 2016. godine ugrađen sustav drenaže i oborinske odvodnje na pješačkim stazama, asfaltirane su gornje pješačke staze, sanirana je javna rasvjeta (novi temelji, kablovi, stupovi i svjetiljke) te izvedena dekorativna rasvjeta Umjetničkog paviljona. Godine 2017. je rekonstruirana fontana (izrađen novi bazen prema izvorniku, nova strojarnica za rad fontane i dekorativna rasvjeta), a 2018. je izvedeno krajobrazno uređenje parka, drenaža zelenih površina, sanacija pješačkih staza od sipine te zelenih površina sadnjom novog biljnog materijala, postavljena je nova komunalna oprema (koševi za otpatke,

Sl. 31 Trg kralja Tomislava, faza obnove, 2016.

klupe) i provedeno je uređenje – popločenje – površine oko spomenika kralju Tomislavu te su, umjesto stepenica, izgrađene rampe u sipini, a na samome su spomeniku izvedeni konzervatorsko-restauratorski radovi.¹⁰¹ Na prostoru trgova novi je spomenički akcent postavljanje biste Nikoli Šubiću Zrinskom uz zgradu HAZU 2017. godine, čime je, nakon više od 60 godina, istočni perivoj dobio novo spomeničko obilježje koje pak utvrđuje njegov postojeći nacionalno reprezentativni karakter.

Sumirajući razvoj grada u drugoj polovici 20. stoljeća, evidentno je da nije došlo do značajnijih intervencija u prostoru istraživanih trgova. S jedne je strane razlog bio zaštićenost toga prostora uredbama, odlukama i zakonima zbog njegove povijesno-kulturne i hortikulturno-estetske vrijednosti. S druge strane, razvoj grada i ulaganja su se orijentirala na novogradnju grada koja je odmaknula interes sa staroga centra. Međutim, karakter je centra i dalje njegova gusta matrica mnogih gradskih funkcija (obrazovna, kulturna, trgovačka, industrijska) zbog čega je on prometno prekapacitiran. Upravo se radi rješenja "malignog rasta prometa" promišljaju revitalizacije prostora (centra) grada krajem 1970-ih i u 1980-im godinama prošloga stoljeća, a koje se reflektiraju i na istraživanje trgove. Grad se počinje vrednovati iz vizure pješaka, motivom "pješačkog kretanja" (Čorak 1994: 50) te uređenih pješačkih zona koja obuhvaća trgove i ulice centra grada. U središte se promišljanja stavlja javni prostor, a taj je zaokret jedan od ondašnjih suvremenika i aktera gradskoga razvoja opisao u razgovoru sljedećim riječima:

"Do tada javnog prostora kao javnog prostora... on uopće nije postojao. Motiv, pojam javnog prostora, nije postojao. On se apsolutno izgubio iz tko zna kakvih razloga. [...] U Zagrebu javni prostor kao javni prostor nije se valorizirao niti uređivao... niti je bio na poseban način njegovan boravak u javnom prostoru. Nije postojao."

¹⁰⁰ Ta su se originalna kiparska djela tijekom zimskih mjeseci zaštićivala od vremenskih uvjeta i pokrivala prozirnim plastičnim kupolama, što kao jednu specifičnu praksu i vizuru spominju mnogi šetači Zrinjevcem u prethodnim desetljećima. O postavljanju replika v. J. K. 1995.

¹⁰¹ Podaci iz pisanog dopisa Gradskog ureda za prostorno uređenje, izgradnju Grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet (9.4.2018.). Predstavnici ureda su pozvani na suradnju i razgovor u okviru istraživanja, no, bili su u mogućnosti pripremiti samo pisani izvještaj kojim se odgovorilo na dio pitanja postavljenih u upitniku.

U drugoj su polovici 20. stoljeća, povijesna gradska cjelina i istraživani trgovi, koji su nastali kao odraz uspona građanskog društva, "pretvoreni u sive zone bez sadržaja koji bi se mijenjali u skladu s potrebama vremena i društva, odnosno lišenih želje za pamćenjem" (Križić Roban 2008: 70). Mnogi kazivači to i potvrđuju govoreći o Zrinjercu, Strossmayerovom i Tomislavovom trgu iz tog vremena kao o "sivim", "mrtvim", "sumornim" i "ispraznjenim" prostorima, "beživotnim" i "bez sadržaja". Prostori stvoreni za šetanje i dokolicu pretvoreni su u prostore prolaska. Velikom su broju ljudi s kojima smo razgovarale trgovi bili tranzitni prostor između dva prometno jaka punkta – središnjeg trga (ondašnji Trg Republike) s brojnim tramvajskim linijama, te južne strane Tomislavovog trga koje je bilo tramvajsko i željezničko čvorište s obližnjim terminalom za gradske autobusne linije.¹⁰² Rijetki su se na trgovima zadržavali jer na njima nije bilo sadržaja koji bi ih privukli da se zadrže. Nekada popularna zrinjevačka promenada je zamijenjena novim šetnicama (pr. korzo na nešto sjeverniji Praškoj ulici) i mjestima okupljanja (tadašnji Trg Republike), a koncerti u Glazbenom paviljonu nisu bili učestali. Suvremeni esejistički zapisi o gradu s kraja 1970-ih i početka 1980-ih zorno i opisuju svojevrsnu bezličnost grada: u Zagrebu su "ugašene ideje o životu u gradu", grad noću je "prazni organizam, bez srca i duše, malone urbana lešina", ljeti je to "poluprazan grad", građani ne vole otvorene prostore i parkove, "sve je prazno", a "kriza središta grada" posljedica je "naglog odumiranja razloga i mogućnosti komuniciranja" (Tenžera 2017: 59-69, 210, 222-224). Javni su prostori, kao "prostori u kojemu se dešava ono što je grad", prema riječima jednog našeg sugovornika, izgubili funkciju "druženja, okupljanja i razmjene informacija". Osvrćući se upravo na jedan od istraživanih javnih prostora u ovoj studiji, na Zrinjevac, Željka Čorak u 1970-im godinama konstatira da je trg "totalno otuđen građanima Zagreba": sa svih su se strana na obodima smjestile institucije i ustanove koje su "pasivne prema gradskom stanovniku" – sudovi, ambasade, putničke agencije – te ne postoje sadržaji koji bi stvarali *zajedništvo* – "temeljni princip urbanog postojanja" (Čorak 1994: 45, 77).

Jedan je od rijetkih takvih društvenih sadržaja na istraživanim trgovima koji je u sjećanju mnogih s kojima smo razgovarale *Splendid Express* na zrinjevačkoj adresi, restoran na dva kata, sa svjetlećim natpisom i velikom staklenom stijenom na ulazu – "ponos Zagreba", prema riječima jednoga kazivača. Bilo je to mjesto u gradu koje mnogi stariji pamte jer su tamo kušali prve frappe. Preko dana je restoran nudio brzu prehranu, "izvanredna klopna na brzaka", "fantastična kava", a "donji dio, ovaj prvi dio *Splendida* je bio carstvo penzionera, pogotovo subotom i nedjeljom, to su penzići zaposjeli, bili su oni visoki stolovi gdje bi se nalaktili i stajali". Posjetitelji su bili "svih profesija". "Splenda" je imala vrlo rano i televizor, sjećaju se naši sugovornici, "mali ekran" oko kojega su se okupljali gosti kada su bile nogometne utakmice, uz "borbu za stolac" i dobro mjesto ispred ekrana. Tamo se "često pjevalo", a gosti su bili i članovi Studentskog kulturno-umjetničkog društva Ivan Goran Kovačić koje je svoje prostorije imalo u pokrajnjoj zgradi. U potezu dalje prema jugu, na zapadnoj

Sl. 32 Zrinjevac, *Splendid Express*, oko 1980.

strani, kazivači se sjećaju još dva kafića iz socijalističkog razdoblja. Jedan je kafić *Dinara*, popularno zvan "mala Splenda", koji se nalazio u podrumskom prostoru u koji se ulazilo strmim stepenicama i bio je okupljalište lokalnog stanovništva. Drugi je kafić *Bacchus* koji je bio na glasu kao okupljalište homoseksualne populacije, kao i obližnji Strossmayerov trg, uz objekt javnog WC-a i u skrovitijim grmovitim prostorima parka uz Kemijski laboratorij.

Kazivači se sjećaju raznih sadržaja u bloku zgrada na zapadnoj strani Zrinjevca: voćarna, trgovina lovačkim priborom, antikvarijat, urar, velika poslovnica JAT-a (putnička zrakoplovna kompanija Jugoslavenski aerotransport), turističke agencije s maketama brodova u izlozima. Na uglu Zrinjevca i ondašnje Ulice 8. maja je bio konzulat Sjedinjenih Američkih Država koji mnogi pamte po "čitaonici u staklu", izlozima prema parku, u kojima su se izlagale "američke novosti" i "dostignuća", na velikim panoima sa slikama – jedan je budući agronom krajem 1960-ih tamo čitao o proizvodnji hrane u hidroponima, a budući informatičar, tada desetogodišnjak, proučavao slike o osvajanju svemira

¹⁰² Gradski je autobusni terminal zajedno s pothodnikom koji do njega vodi sa Trga Ante Starčevića izgrađen 1973. – 1974. godine.

– bio je to “izlog u svijet”.¹⁰³ Istočna je strana Zrinjevca i ostalih trgova bila manje frekventna, velikim dijelom zbog institucija – ambasade, sudovi, policija – koje su na izvjestan način kontrolirale prostor i činile ga manje atraktivnim za šetnju i boravak, a jedno sjećanje akademika Nikole Batušića (2006) navodi čak i izostanak klupa na šetnici u parku ispred policijske zgrade kako bi se obeshrabrilo bilo kakvo zadržavanje. Mali broj klupa, ili njihov razmještaj u prostoru, upotrebno su definirali trgove. Bilo je to vrijeme i kada se nije smjelo sjediti na travi ni prelaziti na travnate površine parkova.

Život je u centru grada donekle oživio urbanom revitalizacijom povodom održavanja Univerzijade (Međunarodne studentske sportske igre) u Zagrebu 1987. godine kojom se promovirala pješačka zona centra i vraćanje života u javne prostore. No, u 1990-ima su, zbog ratne nesigurnosti, uzbuna i napada,¹⁰⁴ trgovci i dalje obilježeni suspregnutom društvenošću.

U narednim ćemo poglavljljima analizirati različite društvene prakse koje se odvijaju na trgovima – šetanje, sjedenje, glazbovanje, igranje i dr. Koliko i kako su se te prakse izmijenile tijekom vremena? Koje su nove urbane navike u gradu 21. stoljeća? Mijenjaju li se društvene prakse spontano ili utjecajem gradskih kulturnih politika? Koliko je održavanje zabavnih i kulturno-turističkih manifestacija izmijenilo odnos prema trgovima i parkovima, njihovu materijalnost i društvenost? Kako se resemantizira javni prostor uslijed novih društvenih praksi i javne kulture?

¹⁰³ Izlozi su bili postavljeni u međuratnom razdoblju kada je tijekom 1930-ih prizemlje zgrade bilo u funkciji knjižare i zadržani su u poslijeratnom vremenu kada je zgrada bila u funkciji američkog konzulata, a uklonjeni su 1990-ih rekonstrukcijom zgrade prema prvobitnim nacrtima palače Patriarch. Međutim, zbog potrebe zaštite, zazidani su podrumski otvori, na prozore su stavljene rešetke, a zgrada je okružena gusto postavljenim, masivnim niskim “stupićima” prema kolniku. Snješka Knežević ističe da je time narušen društveni karakter te građanske kuće koja je kroz sve sadržaje, uključivo i američku čitaonicu, imala otvorena vrata za susrete i druženje, a “popravkom” je postala “bunker”, “demonstracija nadmoći i sile” te kao takva ne odgovara ni karakteru trga na kojemu se nalazi (Knežević 2003: 329-333). Američka je ambasada preselila na drugu lokaciju 2003. godine, a u zgradi se danas nalazi veleposlanstvo Republike Francuske, rešetke su zadržane, a stupići su razrahljeni i primjereniji oblikom, slijede dizajn uobičajenih zagrebačkih prometnih stupića.

¹⁰⁴ Tijekom Domovinskog rata jedan je napad na Zagreb imao reperkusije i na istraživanim trgovima. U svibnju 1995., uslijed srpskog raketiranja civilnih ciljeva u Zagrebu, projektlima je pogođen i istočni ulični dio Strossmayerovog trga.

Sl. 33 Zrinjevac, 2018.

Sl. 34 Trg J. J. Strossmayera, 2018.

Sl. 35 Trg kralja Tomislava, 2017.

SCENE I RITMOVI URBANIH NAVIKA

Šetanje: od promenade do adventiranja

"Razgledavanje perivoja, a ubrzo i posjećivanje – svakodnevno, a osobito masovno u nedjelju i za blagdane – postaju ritual zagrebačkog života. Uz vojnu glazbu, sladoled i slastice, uparadeni Zagrepčani svih uzrasta posvajaju Zrinjevac kao novost koja im nudi ljepotu, društvenost i kulturu." (Knežević 2014: 10)

Novi je društveno-kulturni obrazac ponašanja koji se oblikuje uspostavom trgova šetanje u tim novim zagrebačkim javnim prostorima 19. stoljeća. Javni pješački parkovi nastaju kao novi oblici društvenosti u europskim velegradovima (Pariz, London) još u prvoj polovici 18. stoljeća i tumačenjem Richarda Sennetta, jedan su segment stvaranja moderne javnosti, prostorni okvir u kojemu se odvijaju "spontani susreti", susreti "znanaca i neznanaca", susreti s društvenom različitosti. Pri tome se stvara nova "javna geografija" – stvaraju se nova ponašanja odnosno impersonalne društvene konvencije (govor, odijevanje, pozdravljanje, časkanje i dr.) koje se u "međusobnim susretima" tretiraju kao "dolične" ili "vjerodostojne" (Sennett 2015: 60-61, 104). Takvu novu javnu geografiju možemo prisposoditi i istraživanjem trgovima u 19. stoljeću. O tome nam svjedoče, primjerice i onodobne upute o "pristojnom vladanju u javnom životu" (Jambrišak 1896). Građanski bonton o vladanju na ulici tako nalaže da "onomu, koji dolazi u susret, ne valja zuriti u lice, već neprislusno i ravno preda se gledati", upućuje da je u mimoilaženju pokraj nekoga nepristojno okrenuti glavu na stranu, da djevojke moraju paziti na hod, jer ne dolikuje im "teško stupanje", "zibanje" ili "poskakivanje" već "stidno i laganim korakom", a muškarac pak, kad nosi štap ili suncobran, ne treba da drži te stvari pod rukom jer bi to moglo da bude opasno po druge, a nije ni lijepo; još manje ne smije tim stvarima mahati po zraku" (Jambrišak 1896: 172-175). Mnoštvo pravila definira kretanje ulicom (žene uvijek s desne strane, starije osobe također; "u vrevi i gunguli mora muško vazda naprijed, da prolaz napravi" i dr.), a također i pozdravljanje i odzdravljanje pri susretima jer to "odaje već izdaleka naobražena čovjeka":

"Kada [muškarac] na ulici, mimohodom hoće koga da pozdravi, ne treba se pokloniti, nego pogledavši onu osobu, podigne šešir desnom rukom i ne stavlja ga prije na glavu, dok ne prođe ženska ili velika ličnost, koju je pozdravio. Ako imade smotku u ustima mora je iz usta izvaditi prije nego što pozdravi. Dobri znanci pozdravljaju se samo letimičnim skidanjem šešira. U novije doba pozdravljaju se gospoda među sobom često i na vojnički. [...]"

Na javnim šetalištima, u vrtovima odzdravlja ženska muškarcu sjedeći: dok on ne smije sjedeći pozdraviti. Kad djevojka pozdravlja gospodu, mora da ustane." (Jambrišak 1896:176, 178).

Sl. 36 "Šetalište na Zrinjskom trgu", 1908.

Trgovi i parkovi tako postaju ne samo urbani prostori prirode kojima je ovladala kultura (pravilni drvoredi, minuciozno uređeni cvjetni rundeli, odabrani grmovi) nego i scena za šetanje kao izvedbu kulture, oblike ponašanja i ophođenja koji su se smatrali pristojnima i prikladnima ovisno o socijalnom, rodnom ili dobnom statusu. Trgovi su i prostorno i društveno bili obilježeni kulturom.

Kao i današnje šetnje, i negdašnje šetnje možemo zamisliti kao multisenzorno iskustvo doživljaja prostora, njegove estetike, boja i mirisa cvjetnih nasada, grmovitih oblika, igre sunca i sjene na šetnicama obrubljenima drvoredima platana, uz svježinu vode i zvuk fontana, žamor razgovora, dovikivanja, smijeha, zvukove glazbe koračnica i klasičnih arija iz Paviljona, glasanje ptica, zvukove prometa. Zrinjevac je, kao prvi od trgova, postao paradigmom šetnje kao nove društvene prakse u javnom prostoru. U socijalnom romanu Zlatka Milkovića iz 1933. godine, Zrinjevac je metonimija Zagreba, "tko pozna Zrinjevac, pozna Zagreb", jer se na Zrinjevcu osjećaju zagrebački "trzaji i otkucaji srca", "dah njegove duše" i "svaki pokret njegovog glomaznoga tijela". Na mnogim stranicama opisuje kako je sve "vrvilo od ljudi", "prva aleja bila je tako puna, da se jedva moglo prolaziti", a "tramvaji su se teškom mukom probijali među mnoštvom i neprestano zvonili" (1933: 3-4, 86). Zrinjevcem se prolazilo "tisuće i tisuće puta", uživalo "u ljepoti nasada, cvijeća", oćaravalo se "golemim vodoskokom", slušalo Rossinijevu "ouverturu Wilima Tella", tražilo "sunca i zraka" na tom mjestu gdje se "znanci sastaju" da si ispriopovijedaju "najnovije događaje" (ibid.: 3-6). Nedjelja ujutro, opisuje Milković, bilo je "mnoštvo ljudi, guranje i turanje, buka i vika naroda" (ibid.: 24), a "već mali gimnazijalčići iz trećeg, četvrtog razreda naherili koketno svoje šeširiće na glavi i šetali se u hrpi amo tamo ili se opet natiskali njih pet, šest na jednu klupu i smijali se prolaznicima na sav glas" (ibid.: 10-11).

Uz ove literarizirane slike Zrinjevca, muzejski fotografski i razglednički materijal s kraja 19. stoljeća i u prvim desetljećima 20. stoljeća¹⁰⁵ otkriva promenadni karakter trgova, društvenu i generacijsku heterogenost, šetački uzus odijevanja i uređenosti (koju će S. Knežević nazvati "uparađenost", a R. Sennett "vizualnim kodom" u javnosti), a poneki detalji zanimljivi su jer pokazuju da su se u parkove izvodili i kućni ljubimci (psi) te da nije bilo nepoznato sjedenje na kamenim rubovima i stepenicama na Tomislavovom trgu ili na podestima uz izloge u prizemljima zgrada. Na mnogim fotografijama uočljive su i klupe u parkovima na kojima se šetači ili prolaznici odmaraju ili gledaju "komešanje općinstva" (Milković 1933: 6).

Šetnički se karakter parkova nastavlja i u poslijeratnom razdoblju. Stariji se naši sugovornici sjećaju šetnji Zrinjecom iz svojega djetinjstva: "poslije Drugog svjetskog rata, ja sam bila mala djevojčica, ponekad bi se sa mnom ovuda prošetali i tu su svi iznosili svoju lijepu odjeću, baš ono na način još ono bivšeg stoljeća"; drugi kazivač svjedoči da je s ocem, kao dječak, nedjeljom prijedpodne dolazio na Zrinjevac neposredno nakon rata. No, u narednim se desetljećima događa promjena lokacije šetnji: u 50-tim i ranim 60-tim godinama 20. stoljeća, sugovornici govore o *korzu* – šetalištu srednjoškolaca i studenata na potezu Praške ulice (ulica sjeverno od Zrinjevca koja ga spaja s Trgom bana Jelačića), odnosno neki spominju produženi potez *korza* Praškom ulicom i zapadnom stranom Zrinjevca, uz zgrade do tadašnjeg američkog konzulata. Sastajalo bi se na jednom mjestu, a potom se šetalo "gore –dolje". No, potom i *korzo* "umire": kao novo važno društveno okupljalište definira se tadašnji Trg Republike.¹⁰⁶ Javni prostori, dakle, imaju svoje povijesne "životne" cikluse atraktivnosti i zanemarenosti, ispunjenosti i praznine.

U 70-tim i 80-tim godinama 20. stoljeća trgovci više nisu mjesta šetnje i reprezentacije u mjeri u kojoj su to bili ranije. Većina sugovornika opisuje ih riječima "sivi", "prolazni", "mrtvi", upućujući da se karakter istraživanih trgova radikalno izmijenio: mnogima su trgovci svakodnevna ruta prolaženja prema autobusnom stajalištu za prijevoz u novoizgrađena novozagrebačka naselja južno od Save. Šetanje je zamijenjeno prolaženjem. Većinu su desetljeća tijekom druge polovice 20. stoljeća trgovci – parkovi ispražnjeni od sadržaja i ranijih značenja. Koristili su ih, odnosno češće boravili u njima lokalni stanovnici, a rijetki se sjećaju povremenih koncerata u Glazbenom paviljonu koji su onda i bili poticaj za okupljanje.

Upravo s asocijacijom na tradiciju koncerata u Glazbenom paviljonu, uvedeni su početkom ovoga stoljeća *Promenadni koncerti* subotom ujutro na Zrinjecu u okviru programa Turističke zajednice grada Zagreba, čime su nanovo rekreirane šetalačke prakse. Dolazak na trg je značilo poslušati glazbu, prošetati

¹⁰⁵ Muzej grada Zagreba (Fototeka); Nacionalna i sveučilišna knjižnica (digitalizirana zbirka); izložba "Pozdrav iz Zagreba", Umjetnički paviljon, 9.7. – 21. 8. 2016., autori izložbe Sanja Bachrach-Krištofić i Daniel Rafaelić (na izložbi su predstavljene razglednice i fotografije te kratki filmski prikazi Zagreba, posebice Donjega grada, u razdoblju od 1891. do 1927. godine).

¹⁰⁶ Dijelom je razlog tomu bilo emitiranje programa na platnu na sjevernoj strani Trga već od 1945. godine, emitirali su se tzv. *žurnali* – vijesti i, prema sjećanju kazivača, filmske novosti i crtani filmovi, te su se pojedinci zaustavljali tamo i gledali program. S vremenom se formirala *špica* na potezu južne strane trga, "od hotela Dubrovnik do početka Praške".

Sl. 37 Trg kralja Tomislava, adventske dekoracije, 2016.

šetnicama, susresti nekoga. Ova, i mnoge druge organizirane manifestacije turističkog i zabavnog karaktera na trgovima, koje su posebice učestale u posljednjih nekoliko godina, postaju "društvene prilike", prostorom i vremenom "strukturirajući društveni kontekst" u kojemu se odvija susretanje i druženje, zajedno s određenim očekivanim oblicima javnoga ponašanja kao i očekivanim duhom događanja i "emocionalnom strukturom" koji odgovaraju specifičnim prilikama (Goffman 1963: 18-19). Jedna će mlada sugovornica reći, opisujući svoj doživljaj trgova za vrijeme *Adventa u Zagrebu*, da će dekoriranost prostora, ljepota i ponuda "primamiti da se ideš *prošetati* po gradu". Šetanje u vrijeme adventskih manifestacija postaje *adventiranje*. Tim su pojmom sugovornici opisivali šetnju po adventskim trgovima i drugim lokacijama, kraće ili duže zadržavanje ovisno o vrsti glazbe, ponude, ili susretu s poznatim osobama te participiranje u ozračju koje je spoj "urbanoga" i "tradicijskog, Božićnoga". Pojam "adventiranje" u smislu šetnje možemo povezati s pojmom "španciranje", izvedenicom iz njemačkog jezika (*spazieren*) koja znači "kretati se, pješačiti umjerenom brzinom radi odmora i razonode".¹⁰⁷ Stavljanje ovih suvremenih praksi u domenu dokolice zacrtava i puni šetalački krug, onaj kojim su trgovci i nastali uz i kroz oblikovanje nove građanske navike u drugoj polovici 19. stoljeća.

A nova, dakle, navika 21. stoljeća, jest šetati i boraviti na trgovima u hladnim zimskim prosinačkim danima u kojima se grad "uadventio", kako je to istaknula jedna kazivačica, opisujući kako su trgovci ukrašeni, uređeni i osvijetljeni. Ako adventiranje započinjemo s juga, krećemo od Trga kralja Tomislava koji je u večernjem osvjetljenju "glamurozan", čuje se od jednoga šetača: na gornjim šetnicama prolazi se ispod "baldahina lampica" koji je instaliran između drvoreda, reflektori se poigravaju bojama na fasadi Umjetničkog paviljona, a

¹⁰⁷ "Špancirati se", *Hrvatski jezični portal*, <http://hjp.znanje.hr> (pristup: ožujak 2018). Pojam i praksa "španciranja" u središtu je varaždinskog festivala *Špancirfest* (v. Kelemen 2012).

Sl. 38 Zrinjevac, 2017.

Sl. 39 Trg kralja Tomislava, 2015.

njegova kupola iznutra je osvijetljena plavkastom bojom; na drugoj je strani reflektorom osvijetljen kip kralja Tomislava, a nešto diskretnije i klizalište označeno hrvatskim i engleskim *Ledeni park / Ice Park* – natpisom na lukovima iznad bočnih stepenica. Osvjetljenje je toliko da za *selfije* ne treba bljeskalica. Dodatni efekt stvaraju i svjetleći štapovi poslagani na klupi, namijenjeni prodaji, ali i brzom uklanjanju jer je riječ o nelegalnoj, odnosno neregistriranoj prodaji. Spuštanje na donju šljunčanu šetnicu šetača ubacuje u koridor između restoranskih drvenih kućica i visokih stolova, ljudi koji naručuju ili koji konzumiraju; gusto je mimoilaženje ljudi u oba smjera. Neki zastaju susrećući poznanike, neki pak jer su uočili da su se djeca odvojila pa ih okretanjem i dozivanjem traže, drugi zastaju jer odlučuju hoće li ići na klizanje ili nešto naručiti, neki već pristupaju ogradi klizališta, proučavaju led i komentiraju klizalice, poneki kretanjem tijela doživljavaju prostor u ritmu glazbe koja se pušta na razglas, vreva i naizgled kaotično, što se možda ne bi toleriralo u neko drugo vrijeme. Ali ovo je *adventsko* vrijeme, blagdansko i festivalsko, i dolaskom na trgove već se preliminarno očekuje manje šetnja, a više gužva. Oni koji je ne vole, ne dolaze na trgove u ovo doba godine.

Broj ljudi koji prelaze trotračnu prometnicu prema Strossmayerovom trgu je toliko da pješaci prisvajaju pravo prelaska bez obzira na izmjene svjetla na semaforu i trubeće automobile. Uz prostor prometnice nema atraktivnih adventskih vizura, Umjetnički paviljon s ulične, ulazne strane ne privlači pogled, a još manje Kršinićev spomenik. Ono što šetača priprema na dolazak na novi trg je ritam i sve glasniji zvuk glazbe koji privlačno vodi do izvora zvuka, do središta Strossmayerovog trga markiranog i kružnim objektom – šankom, a iz toga se središta na sve strane simetrično rastežu konopci s raznobojnim zastavicama. Pravo mjesto za zaustavljanje i naručivanje nečega iz ponude hrane. S velikom se kartonskom šalicom punom vruće juhe šetač pažljivo okreće i izlazi iz već nagomilane grupe ljudi koji dalje naručuju. Smješta se uz obližnji prazan stol – bačvu i, čekajući da se juha rashladi, cupka u ritmu glasne disco glazbe diskretno proučavajući posjetitelje: mladi, mladi, mladi, grupe, parovi, srednja dob, starija dob, pojedinci – gotovo svi s kapama i zabundani. Ljudi djeluju razdragano. Stolu prilaze dvije djevojke, odlažu svoju hranu i odmah među

Sl. 40 Prijelaz Ulice baruna Trenka između Tomislavovog i Strossmayerovog trga, Advent u Zagrebu, 2016.

neznancima započinju komentari što tko jede i kakvi su okusi. Zrak je uostalom pun mirisa hrane, najjači je miris kobasica, koje i kao dekoracija vise na mnogim štandovima. Šetač može nastaviti šetati po istome trgu jer pruža obilje atrakcija – karusel za djecu, kućice prodavaonice rekvizita *Igara prijestolja* kao i inscenirana stolica za koju se čeka red kako bi se sjelo i fotografiralo. Kafići i stolovi uz šetnicu na travi, poseban kafić za kućne ljubimce, sponzorska kupola i zabavne sponzorske instalacije koje nukaju da posjetitelji pristupe i stave svoje lice uz instalaciju anđela i Djeda Mrza. Posjetitelji se zabavljaju i fotografiraju mobitelom. Nedaleko je i montažna pozornica za nastupe, uz Strossmayerov spomenik, a ispred pozornice drvene sponzorske kocke za sjedenje, sve su zauzete. Odlazeći s trga, prolazi se kroz montirana vrata gdje uz program događanja stoji i obavijest da će se snimljeni materijal potencijalno naći na društvenim mrežama – obavijest javnosti da se adventiranje iz fizičkog prostora prebacuje i u virtualni, kao nova dimenzija šetnje i bivanja na trgovima.

Ponovo prijelaz prometnice u gomili. Jedna se djevojka zaustavlja, namješta se prema Zrinjercu i fotografira, ljudi je na prijelazu zaobilaze i gledaju što radi. Festivalsko je vrijeme tolerantnije nego svakodnevnica u kojoj zaustavljanje ritma hodanja i stajanje nasred prometnice ne bi prošlo blagonaklono. Mnogi se zaustavljaju čim prijeđu cestu i fotografiraju jer je ta pozicija dobra za uhvatiti veličinu trga. Park titra od lampica na drveću, vodoskoci ukrašeni lampicama izgledaju kao svjetleće skulpture, a po šetnicama mnoštvo ljudi, nije moguće brzo hodati, zastajkuje se uz kućice, gleda se ponuda, suvenir, slatkiši, baloni, drvene igračke, plišane igračke, glinene pločice s natpisima, nakit od koralja, šalice... Na kućicama se, uokolo Glazbenog paviljona, prodaje hrana i piće. Na jednoj je od kućica dogovoren susret s prijateljima, nalazimo se, naručujemo kuhano vino i pomičemo se uz stol na kojemu stoji teglica sa pšenicom povezanom trakicom s hrvatskom trobojnicom. Etnologinja odmah u tome prepoznaje integriranje starih tradicijskih običaja u suvremena urbana događanja, uz zvuk *acid jazz* glazbe i grijalica zraka koje su zaslužne da se boravak na trgovima produži stvarajući mjesto topline u prohladnoj zimskoj manifestaciji na otvorenom. Nakon pola sata krećemo središnjom šetnicom između štandova, prolazimo pokraj drvenih vrata koja dekoriraju šetnicu, možda

Sl. 41 Advent na Zrinjercu, 2017.

postavljena s ciljem da se javni prostor imaginira i doživi kao interijer, kao dom, kao prislan prostor. Bacamo pogled na meteorološki stup, nekoliko je stupnjeva iznad nule. Nastavljamo prema Europskom trgu gdje uskoro počinje koncert.

Promenadna su šetanja iz 19. stoljeća i adventiranje iz 21. stoljeća prakse koje imaju za cilj kretanje, rasonodu, susretanje i urbani doživljaj. I jedno i drugo u svoje su vrijeme nove urbane navike koje odgovaraju potrebama, estetici i društvenosti građana svojega vremena. Promenada je postala "ritual zagrebačkog života" (Knežević 2014: 10); danas je taj ritual "adventiranje". Iako ovaj pojam uzimamo iz zimskog blagdansskog spektra i imenom nije odgovarajući za ostatak godine, modus "adventiranja" kao društvene prakse i korištenja trgova specifičan je za sve vrste šetanja i bivanja na trgovima tijekom javnih manifestacija koje se na njima odvijaju. Jedna je sugovornica šetanje po trgovima i obilaske gradskih lokacija sa manifestacijama tijekom lipnja, srpnja i kolovoza nazvala "ljetni advent". U ljetnoj sezoni to može biti šetnja od Tomislavova trga gdje se na *Zagreb Classicu* "uživa u glazbi na travi" te se krene preko Strossmayerovog trga, gdje okupljeni grupno gledaju nogometnu utakmicu na *Foodballeki*, i nastavi do *Mora knjiga* na Zrinjercu i eventualno se, uz "book-koktel", smjesti u ligeštol u toploj ljetnoj noći. Razlika između promenadnog šetanja i "adventiranja" leži u odnosu prema prostoru.

Kada su trgovci građeni, oblikovani su i za šetanje: historicističko je oblikovanje promišljalo i trg, i park, i oblike, i fasade zgrada na obodima kao cjelinu, kao "unutrašnjost grada", kao interijer, kao "prizor" (Čorak 1994: 31, 125) koji nudi šetaču prostorni estetski doživljaj gledanjem i kretanjem. Današnje "adventiranje" – šetanje i boravljenje na trgovima tijekom manifestacija – oblikovani grad koristi kao kulise, koje su dodatno inscenirane montažnim

Sl. 42 Trg kralja Tomislava, Ledeni park, dekorativni bor i infrastruktura, 2017.

objektima, dekoracijama i osvjetljenjima, a uz to ide i čitav paket još mnogo toga – tehnike, generatora, kablova, reflektora, montažnih javnih WC-a, kontejnera za smeće, dostavnih vozila, policijskih vozila, reklamnih panoa, pa čak i postavljanje borova u kantama kako bi se u francuskom cvjetnom perivoju inscenirao alpski Božićni ugođaj. Sve to stvara dodatnu vrijednost prostoru, no ako se pretjera, onda oblikovani trg koji bi trebao postati cjenjeniji s manifestacijom postaje tek puki fizički prostor u kojemu je manifestacija smještena. Drugim riječima, ne postaje manifestacija dodana vrijednost prostoru, nego se prostor koristi kao lako dostupna dodatna vrijednost manifestaciji. Historicistički trg u svoje vrijeme funkcionira kao "prizor" i stvara "svijet definiran pogledom" (Čorak 1994: 30); isti trg u današnje vrijeme funkcionira tako da se zatire *taj* prizor mnogobrojnim nadodanim elementima, za svijet koji se sada definira afektom, intenzivnim doživljajima poticanim i novim oblicima materijalnosti, i glazbom, i okusima. "Adventiranje", odnosno novi modusi šetnje u 21. stoljeću znače sve to zajedno, uključivo i instantni transfer šetnje, odnosno njezinih slika (najčešće zabilježenih mobitelom), na društvene medije (*facebook*, *instagram*, *twitter*), u svijet definiran drugačijim, virtualnim pogledima. Ta je činjenica vrlo važna za konstrukciju prostora: naime, slikom (ili videima) s manifestacija se prenosi dojam prostora, ljudi i atmosfere – oni koji nisu trenutno tamo ili koji nisu uopće nikada bili tamo, stvaraju tako predodžbe onoga što na trgovima mogu očekivati, očekivanja koja će se nastojati realizirati u trenutku stvarnog susreta s trgovima i koja oblikuju novi urbani imaginarij.

Sl. 43 Zrinjevac, 2017.

Sl. 44 Zrinjevac, klupa Ljubionica, 2017.

Etnografija klupa

Uz šetanje, učestala je izvedba na trgovima i sjedenje na klupama. Uz koncerte i promenade na Zrinjercu neposredno nakon Drugog svjetskog rata, jedan se kazivač sjetio i "bijelih, drvenih, sklopivih stolica" koje su se pohranjivale u skladišnoj prostoriji ispod Glazbenog paviljona na Zrinjercu i iznajmljivale za "1 dinar" i "uvijek je falilo stolaca". Iako se rijetki toga sjećaju, ova će praksa sa stolicama inspirirati jednu novu, realiziranu četrdesetak godina kasnije, u doba Univerzijade, kada su na tada obnovljenom Trgu Republike postavljene stolice na raspolaganje građanima da se njima koriste odnosno da ih postavljaju i poslože na prostoru trga prema trenutnim željama i potrebama pojedinaca i grupa.

No, ključna su mjesta za sjedenje klupe u perivojima. U svakoj su od zrinjevačkih aleja klupe danas postavljene u dva reda, u hladovitoj krošnji platana. U čestim prolascima uočavamo da su klupe očito drago mjesto boravka ili funkcionalno mjesto odmora jer su uglavnom pune, a ako nisu, onda je to posljedica lošega vremena koje ni ne priziva za duži boravak na otvorenom. Sjede stariji, mnogi s unucima, majke ili roditelji s djecom, turisti svih dobi, mladi ljudi, parovi, djeca na izletu u Zagreb... Neki sjede satima i uz njih se izmjenjuju mnogi koji dođu i kraće se zadrže. Klupe se često dijele, na njima sjede dvije međusobno nepoznate osobe, a kako je rekla jedna starija građanka s kojom smo zajedno sjedile na klupi u toplu večer kasnoga rujna, bili bismo previše sebični da klupu imamo samo za sebe. Duže sjedenje zajedno stvara doživljaj intimnosti, pa se lako zametne razgovor, distanciran doduše i opći, ali opet nekako privatn. Na klupi su se preko puta izmjenjivali sjedači – kratko su se zadržale djevojke koje su jele komad pizze, potom gospođa srednjih godina koja je čitala knjigu ali više ju je privlačila živost kretanja ljudi i trčkanje djece uz aleju pa je otvorena knjiga počivala u krilu; sjela su i dva muškarca, stranci, prateći pogledima prolazak ljudi, posebice dotjeranih žena i djevojaka; kratko je sjela, samo na trenutak zastala, sakupljačica boca s dvije ogromne vreće plastičnoga blaga, nakon što je pregledala sadržaj kante za otpatke koja se nalazila uz klupu; potom je sjela djevojka naizgled sama, ali u stalnoj

komunikaciji s nekime putem mobitela, pišući poruke i ne dižući pogleda, potpuno nezainteresirana za kretanje pokraj nje. Nakon što je otišla, klupa je nakratko predahnula, no ubrzo su njezini novi privremeni sjedači postali mladić i djevojka koji su bili čas obuzeti sobom, a čas zagledavali mlade roditelje s kolicima. Ma kako kratka bila prepletenost života pojedinaca i klupe, ona čini biografiju klupe i biografiju grada. Klupa je okosnica izvedbe sjedenja (kao javnog ponašanja) u javnom prostoru, koje je ključno za zadržavanje ljudi jer će upravo ono učiniti od prostora mjesto susretanja, sastajanja i boravljenja, a ne puko mjesto prolaženja, ona je supstancijalna za javni prostor trga ili parka.

Jedna klupa uvijek izaziva više pažnje od drugih – klupa *Ljubionica*, u stvari obična parkovna klupa koja je umetnuta u dizajnirano postolje koje čini pozadinu klupi, a oslikano je zelenom pergolom te natpisom "*Ljubionica*, drvena klupa za park". Ova je intervencija stvorila novu scenu i nove interakcije s klupom u prostoru parka. Postavljena u proljeće 2015. godine i zadržavši se i u narednim godinama, postala je svojevrsna atrakcija za fotografiranje nje same ili, češće, s mnogima koji su na nju sjeli – parovi, pojedinci, prijateljice, djeca, roditelji i djeca, sve moguće dobne kombinacije ovjekovječene su s klupom. Neki se smijulje kada na nju sjednu, drugima je poticaj za nježnosti, trećima tek mjesto za sjedenje ako su druge klupe zauzete, neki se libe sjesti ne znajući je li im na njoj mjesto, a drugi opet fotografiraju klupu u prolazu ni ne zastajkujući. Klupu je postavila reklamna agencija želeći se i sama promovirati, ali pokazivanjem važnosti dobre ambalaže te je slično intervenirala na nekoliko javnih mjesta u javnim prostorima grada s ciljem da obične predmete iz naše okoline (koš za otpatke, stalak za bicikle, rasvjetni stup i dr.) učini primijećenima (Imago 2015). Obična je klupa na Zrinjercu tako postala neobična, afektivna materijalnost koja se zamjećuje i koja izaziva reakcije. Još je jedan primjer klupa s ciljanim porukama kreativni i umjetnički projekt *Klupaonica* koji se organizira unutar manifestacije *Cest is d'best*. Godine 2017. tema je festivala bila *hippy* pokret uz njegovu 50-tu godišnjicu te su nakon umjetničkog natječaja izabrane četiri klupe i postavljene na Zrinjevac. Poruke klupa bile su poruke i simboli mira, s cvjetnim, razigranim i šarenim instalacijama. Klupe postaju učestalo mjesto fotografiranja, izrade *selfija*, vrlo su zamijećene i prihvaćene. Slično je bilo i 2016. godine kada je *klupa ljubavi* postavljena na Tomislavovom trgu tijekom adventskog događanja kao dio projekta *Romantični Zagreb*. Klupa je bila dizajnerski specifična, bijele metalne konstrukcije, uočljiva zbog svoje različitosti u odnosu na druge, drvene klupe, a također i porukama koje su u stripovskim balončićima pozivale na izvedbe ljubavi.¹⁰⁸ I dok je *Ljubionica* postavljena bez velike pompe, predstavljanje *Klupe ljubavi* postalo je specifičan izvedbeni okvir: predstavljanje koje je bilo medijski popraćeno vodila je televizijska voditeljica, uz glazbenu kulisu DJ-a i "brzih ritmova", a na "druženje" je stigao i gradonačelnik Bandić te članica uprave korporacijske tvrtke koja je i inicirala postavljanje klupe. Posjetitelji su pozvani da uslikaju *selfije* te ih podijele na društvenim mrežama uz najavu nagrada. Sjedenje, dakle, na baš toj klupi postaje specifična izvedba u javnom fizičkom prostoru, fotografijama se ciljano prenosi u javni virtualni prostor: potencijal izvedbe u javnom fizičkom

¹⁰⁸ # tkokaže da te ne mogu poljubiti, # tkokaže da se neću malo nasloniti na tebe i #tkokaže da ti neću otopiti srce. Izvor: <https://www.tkokaže.hr/događanja/zagreb-na-tomislavcu-dobio-jos-jednu-klupu-ljubavi/>; <http://studentski.hr/vijesti/hrvatska/romanticni-zagreb-dobio-petu-klupu-ljubavi> (pristupi: ožujak 2018)

Sl. 45 Zrinjevac, *Park tolerancije*, 2018.

Sl. 46 Zrinjevac, *Klupa ljubavi*, 2016.

prostoru u kojemu nas netko *može* vidjeti, prebacuje se u fiksni vizualni resurs u javnom virtualnom prostoru da će nas drugi vidjeti upravo u toj izvedbi, sjedenja na *klupi ljubavi* kao dio atrakcije i aktualne senzacije. Sama izvedba (boravak, sjedenje i viđenost u javnom prostoru) izaziva nove izvedbe (fotografiranje) kojima se potom omogućava produženost prvobitne izvedbe, ali u javnom prostoru drugačijeg karaktera. Ta izvedbena premreženost između fizičkog i virtualnog javnog prostora, čini izvedbu trajnijom (iako u fiksnom trenutku) te resursom za vrlo konkretna sjećanja koja se ugrađuju u prostor.

Klupe osim svoje namjene kao objekt u prostoru koji služi sjedenju, odmoru i društvenosti, postaju i nositeljima specifičnih poruka. Jedna je takva i poruka *Frendovske klupe*. Riječ je o međunarodnom humanitarnom projektu edukativnog i interaktivnog karaktera koji potiče inkluzivnost među djecom vrtićke i osnovnoškolske dobi i suzbijanje vršnjačkog nasilja. Djeca oslikavaju klupu koja onda postaje poziv za druženje i prijateljstvo, a time potiče povezanost, komunikaciju, poštovanje i empatiju, odnosno, riječima inicijatora *Frendovske klupe Hrvatske* (Laboratorij zabave), "najveće poruke često [su] skrivene u malim jednostavnim stvarima, kao što je primjerice sjedenje na klupi".¹⁰⁹ Ovaj izvedbeni okvir upisuje mnoga značenja u izvedbu sjedenja koja se profiliraju iz "dodane vrijednosti" izvedbe – oslikavanje klupa, angažiranje djece, edukacija i senzibilizacija. Na Zrinjercu je jedna takva klupa oslikavana 21. rujna 2018. kao dio obilježavanja *Svjetskog dana mira* u organizaciji Centra za promicanje demokracije i očuvanja sjećanja na Holokaust, zajedno s Vijećem četvrti Donji grad koja je tih dana slavila svoj *Dan četvrti*. Park Zrinjevac preimenovan je tim povodom u *Park tolerancije* (Lice grada 2018b). *Frendovska klupa* je tako, organizacijskim okvirima, dobila nova značenja i dodatnu simboličku težinu. Toga je dana travnati parter sjeverozapadnog dijela Zrinjevca bio preuređen za namjenu druženja djece. U poslijepodnevnom su satima organizirani zabavni i interaktivni punktovi (Punkt mira, Punkt tolerancije, Multikulturni punkt, Zid lijepih želja) koje su vodili mladi voditelji te animirali okupljenu djecu, njih dvadesetak, kvizom, društvenim igrama, poticali djeci primjerene razgovore na temu inkluzivnosti, a grupa je djece oslikavala

¹⁰⁹ <https://www.laboratorijzabave.hr/buddy-bench-prva-hrvatska-frendovska-klupa/> (pristup: ožujak 2018)

Sl. 47 Trg J. J. Strossmayera, klupe kao mjesto okupljanja, 2017.

Sl. 48 Trg J. J. Strossmayera, klupe iza kućica, 2018.

klupu. Gotovo bez ikakve interakcije, na štandovima uz Glazbeni paviljon koji su bili stražnjom stranom okrenuti aktivnostima na travi, predstavljale su se udruge i inicijative koje djeluju u okviru četvrti Donji grad, sa svojim volonterima i materijalima. Rijetki su zastajali uz štandove, možda i stoga što u samome prostoru nije bilo jasno što nude, niti je bio postavljen neki zajednički natpis ili okvir događanja. Odatle se čini da je značenje *Frendovske klupe* bilo marginalno. Po završetku predviđenog programa, oko 18 sati, djeca i roditelji su se razišli, Punktovi su razmontirani, a klupa je odnesena; u kratkom roku u prostoru nije bilo znaka koji bi govorio o događanju, klupi i porukama, tek papirić, "post it" u boji, koji se odlijepio sa "Zida lijepih želja" i zametnuo se na travi. Ono što specifičira ovu izvedbu je napetost između snage poruke koju se želi promovirati i kratkotrajnosti izvedbene pojavnosti u prostoru, odnosno pitanje transformativnog potencijala stvorenog unutar specifičnog izvedbenog okvira u prostoru.

Nove i neobične klupe u javnom su prostoru primijećene, često medijski reklamirane ili popraćene te izazivaju nove izvedbe. Izostanak klupa, međutim, u jednom ranijem razdoblju, bio je manje primijećen, ali značajno govori o karakteru prostora, odnosno dijela parka u određenom povijesnom trenutku. Živeći cijeli život "na rubu potkove" i poznajući njezine prostore, akademik Nikola Batušić je uočio izostanak triju klupa tijekom socijalizma, "prazan prostor pred brojem 7" na Zrinjercu. Ta se "nasilna amputacija u istočnoj aleji" dogodila, smatra, zbog toga što je raskošna palača preko puta klupa bila posebne namjene nakon Drugog svjetskog rata, "Služba državne sigurnosti" tadašnje države.¹¹⁰ U zgradu "tajne policije" su mnogi ulazili "na razgovore" pod raznim sumnjama ili pak kao "tajni žbiri" predajući izvješća o sugrađanima: stoga, kako se ne bi zagledavalo i pogledom narušavalo tajnost doušnika i privođenja, Batušić zaključuje da je vlast uklonila "opasne zrinjevačke klupe" kako bi se osigurala od "nepoželjnih pogleda" (Batušić 2006: 113-118). Prema njegovim su uspomenama, klupe ponovo vraćene nakon 1993. godine. Naši su istraživački prolasci Zrinjercem češće tijekom proteklih godina uključivali istočnu aleju i

¹¹⁰ Ta se služba nazivala i UDBA, tajna državna policija i represivna okosnica režima.

Sl. 49 Trg kralja Tomislava, klupe nakon obnove trga, 2017.

Sl. 50 Trg kralja Tomislava, klupe na parkovnom parteru, 2018.

klupe su bile u nizu, često i posjećene, no zapažanje Batušića (2006) o tome da zgrada nema pločicu s brojem, stoji i desetak godina kasnije, "kao da se nitko više ne želi prisjetiti one davne, danas tako mrske numeracije" (ibid.: 118).¹¹¹

Klupe također izostaju i iz dijela Strossmayerovog trga, konkretno na uličnoj zapadnoj strani trga koja stoga ima naglašeniji tranzitni karakter.¹¹² No, na istočnoj su uličnoj strani ovoga trga poredane klupe i na njima se često zatječu parovi; istočna je šetnica, kao i kod drugih trgova kojima se ovdje bavimo, daleko manje frekventna. Posebno je pak ozračje kada se sa uličnih strana uđe u središte trga, na čijim su obodima klupe, neke i vrlo zaklonjene grmljem i stablima. Ta skrovitost donekle utječe i na korisnike klupa: često smo na tim klupama susretale beskućnike i sakupljače boca kako sjede i jedu, ili legnu i odmaraju se, ponekad tu nalaze mirno mjesto za brojanje i preslagivanje svojega plastičnoga resursa. Na ovome trgu kao da je za njih mirnije mjesto dočim na ostalim trgovima, gdje je više ljudi tijekom dana, rade, sakupljaju boce, uvijek užurbani, posebice u vrijeme manifestacija. Iz razgovora s njima saznajemo da je njihova aktivnost u javnom prostoru tolerirana, međutim duže boravljenje ili spavanje beskućnika na klupama nije, te upućuju na povećanu kontrolu javnih prostora iz kojih se oni udaljuju zbog prekršaja protiv javnog reda i mira, primjerice, zbog odavanja skitnji i prosjačenju.¹¹³ Redovni su korisnici trga i vlasnici pasa koji u više i manje pravilnim dnevnim ritmovima izvode pse, a klupa je *locus* njihova susreta.

U nastavku prema jugu, u pravilnom se razmaku nižu klupe na uličnim stranama Tomislavovog trga. Vrlo često su pune. Ljeti je to mjesto na kojemu prvo dođe hlad. Mnogi sjede i gledaju prolaznike. Na ponekoj se klupi prodaje nakit, posložen na priručnom podestu koji se brzo može pospremiti; djeluje kao izvedba koja nije potpuno dozvoljena, a prodavač rado razgovara s prolaznicima, no rijetko tko zastane, uglavnom se gleda u prolazu. U nekim sezonama na klupama susrećemo uvijek iste ljude, poneki su iz kvarta, iz

obližnjih ulica i sjedanje uz njih često vodi razgovoru. Neki sjede i mrmljaju prema prolaznicima, razaznaje se da prose. Klupe su na uličnim stranama postavljene jednostrano, na strani bliže parku, a okrenute prema ulici, s pogledom na kolnik i zgrade. Predlažući rekonstrukciju istočnog kraka Zelene potkove 1980., arhitekti Mihajlo Kranjc, Branko Siladin i Berislav Šerbetić posebnu pažnju u idejnom projektu posvećuju "sjedenju i odmoru na prostorima trgova" želeći intervenirati upravo u taj estetski i društveni moment. Projekt stoga predviđa povećani broj klupa u parkovima, a na Tomislavovom trgu se predlaže i promjena smjera okrenutosti klupa kako bi se sjedenjem otvorio "pogled na središnji zeleni prostor kome se danas okreću leđa" (Kranjc, Siladin i Šerbetić 1980). Stručnjaci, ocjenjivači prijedloga, nisu suglasni s promjenom smjera klupa jer "svjedoči o nerazumijevanju ishodišnog koncepta Milana Lenucija, realiziranog 1898.": klupe su na višoj razini ciljano postavljene tako da nude pogled na arhitektonske fronte i život ulice, dok one na nižoj razini trebaju pružiti doživljaj parka ("Promemorija" 2014). Klupe i danas okreću leđa parku. No, u jednome drugome izvedbenom okviru, tijekom ljetnih koncerata *Zagreb Classic*, ljudi na klupe sjedaju okrećući se licem prema parku i postavljenoj pozornici. U takvoj situaciji moguće da bi i okrenuli klupu, no ona je u obnovama posljednjih godina dobila betonsko postolje u koje je učvršćena. Izvedba sjedenja se mijenja tako što se sjeda naopako, odnosno tijelo se okreće prema atrakciji u parku, narušavajući predviđenu upotrebu i smjer gledanja, no da klupe nisu fiksirane, bilo bi ih moguće jednostavno okrenuti. U mnogim je gradovima i parkovima klupe moguće okrenuti i premjestiti, no kontroliranost je ovoga središnjeg gradskog prostora definirana i tom nemogućnošću. Materijalnost inače pomičnih objekata, kao što je klupa, u ovome parku biva fiksirana za tlo, dok je materijalnost inače trajnijih i dapače doslovno korijenski vezanih oblika s tlom u prostoru kao što su biljke, postao promjenjiv, zamjenjiv i potrošni dio parka u suvremenosti. Klupu nije moguće okrenuti kako bi se prikladnije pratila manifestacija, ali travu i grmlje je moguće zamijeniti (trava u rolama, novi grmovi) kako bi se trgovi nakon manifestacija, koje znatno narušavaju njihovo zelenilo, što prije "vratili u prvobitno stanje".¹¹⁴

Klupe na donjim šetnicama Tomislavovog parka često udomljuju sasvim drugačije aktivnosti – osim onih koji sjede radi odmora i užitka, te su klupe i okupljalište grupica ljudi koji sate provode na klupi uz prazne boce koje redaju uz klupu, u živim razgovorima, debatama i druženju. U ljetnoj sezoni tijekom dana, klupe u parku znaju biti prazne jer, nezaštićene sjenom drveća, ne predstavljaju atraktivno mjesto boravka na suncu. S obzirom na relativno slabu osvijetljenost parka noću, te su klupe često popunjene parovima. No, klupe nisu jedino mjesto sjedenja.

¹¹¹ Na adresi Trg Nikole (Šubića) Zrinskog br. 7-8 danas se nalazi Ministarstvo vanjskih i europskih poslova.

¹¹² Fotografije s početka 20. stoljeća upućuju da su na toj uličnoj strani trga nekada bile postavljene klupe.

¹¹³ *Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira*; kao razlog za udaljavanje iz javnog prostora često navode i neposjedovanje osobne iskaznice (*Zakon o osobnoj iskaznici*).

¹¹⁴ O prijedlozima vezanim uz obnovu parkova nakon manifestacija v. poglavlje "Turistička destinacija Zagreb: javni prostori i kulturni proizvodi" u ovoj tematskoj cjelini.

Sl. 51 Trg kralja Tomislava, šetači pasa, 2017.

Osvajanje travnatih partera

Ovi su historicistički parkovi možda najveću promjenu doživjeli u činjenici da se sjedi, leži, druži, odmara i zabavlja na njihovim travnjacima. U povijesnom je kontekstu riječ o recentnoj pojavi koju naši sugovornici, a i mi same po življenom iskustvu u gradu, možemo okvirno smjestiti u razdoblje unazad desetak godina, kada se sjedenje na travi pojavilo sporadično, no u posljednjih 5 – 6 godina vrlo brojno.

Mnogi se kazivači sjećaju parkova koji su obrubljeni niskim ogradama: "svi travnjaci su bili ograničeni sa žicom i onim stupićima drvenim. To je bilo NE! Preko toga nema ni pasa ni ničega", sjeća se sedamdesetogodišnjak, a u pojedinim razdobljima na travi je bio i natpis o zabrani gaženja trave ili puštanja pasa. Parkovi su imali i čuvara, djelatnika gradskih službi, koji ih je obilazio i pazio, između ostaloga, da se ne prelazi na travu. Sredinom je devedesetih godina, 1994., saznajemo u *Komunalnom vjesniku*, Gradsko poglavarstvo osnovalo službu za čuvanje zelenila i angažiralo četiri čuvara zelenila koji su u smjenama od 7 do 21 sat čuvali zelenilo na dva gradska poteza, Zrinjevac – Glavni kolodvor, te Hrvatsko narodno kazalište – Glavni kolodvor (Butković 1995: 6). Istočni je krak potkove čuvao gospodin za kojega se u članku ističe da je rođeni Zagrepčanin i koji je svoj radni vijek proveo na poslovima hortikulture u tvrtki "Zrinjevac", a po umirovljenju su mu ponudili čuvanje parkova. "Čuvam ga od ljudi i pasa, od životinja štetočina", kazuje čuvar zelenila u članku, a najveći problem imaju s vlasnicima pasa koji "puštaju pse da gaze po cvijeću, po gredicama, da grebu travu, kopaju", vrlo rijetki vlasnici, tvrdi, sakupljaju "otpad iza psa" i drže pse na uzici, te se čudi da su mnogi u tom pogledu "neodgovorni i prema gradu, to jest njegovim parkovima", kao i njemu kao prema "službenoj osobi". Napominje i da se nogomet "ne bi smio igrati u parkovima, jer lopta odleti na travu, igrač ide po nju i trava je već pogažena". Na kraju napominje da se nada "da će građani ipak shvatiti što znači imati park u samom centru" jer kada to shvate "naš posao će biti suvišan" (ibid.). Čuvar zelenila je nosio bijelu košulju s kravatom i dizajnirano čuvarsko odijelo s prepoznatljivom kapom na

Sl. 52 Zrinjevac, okupljanje na travi, 2016.

kojoj je pisalo "Zrinjevac".¹¹⁵ Takvu službenu osobu ne vidamo više u parkovima, a i napis iz 1995. otkriva koliko se drugih praksi promijenilo kao i samo promišljanje grada od strane gradskih službi u posljednjih dvadesetak godina: korištenje zelenila za ljude i pse je dozvoljeno, dapače i poticano raznim javnim manifestacijama, dozvoljene su razne aktivnosti, a mnoga djeca igraju nogomet na travnjacima parkova u centru grada, vlasnici pasa imaju nove navike, a na Zrinjevcu je postavljena i posebna kanta za izmete pasa. Parkovi se više ne čuvaju od ljudi i u dva je desetljeća sasvim promijenjen odnos prema parkovima u centru: čuvar je doista suvišan, ne stoga što su građani usvojili tada očekivane uzuse ponašanja, nego stoga što su nova ponašanja u parkovima postala dozvoljena i poticana te sasvim drugačije vrednovana.¹¹⁶

Koliko je boravak na travi u središnjim parkovima bio Zagrepčanima stran tijekom proteklih desetljeća svjedoči i činjenica da su, kao neki kuriozitet, u novinama objavljene fotografije, primjerice, mladih turista koji su s ruksacima 1985. stigli u Zagreb i smjestili se na livadu Tomislavovog parka.¹¹⁷ Boravak na travnjacima parkova danas više nije nikakav kuriozitet. Iako je teško datirati početak te prakse u Zagrebu, posljednjih je desetak godina ona prisutna i prihvaćena društvena praksa na javnim parkovnim prostorima. Mnogi kazivači povezuju boravak na travnjacima u Zagrebu s praksama koje su uočavali u drugim svjetskim gradovima gdje je to, smatraju, duga i uobičajena urbana tradicija.¹¹⁸ Travnjaci u parkovima istočnog kraka Zelene potkove danas više

¹¹⁵ Opis prema slici u *Komunalnom vjesniku* uz članak Butković 1995. Jedan se kazivač sjećao "čuvara nasada" iz vremena NDH i neposredno nakon rata, koji je također nosio prepoznatljivu kapu i mesinganu pločicu s oznakom da je čuvar.

¹¹⁶ Eventualne prekršaje u prostoru trgova koji se tiču, primjerice, korištenja, čistoće i čuvanja javnih površina ili kretanja kućnih ljubimaca i dr., danas reguliraju komunalni redari prema relevantnim odlukama kao što je *Odluka o komunalnom redu* i sl. (<https://www.zagreb.hr/komunalno-redarstvo/101531>) (pristup: listopad 2018). Iako danas u parkovima izostaje dnevni uniformirani čuvar parkova kao djelatnik gradske službe, na mnogim manifestacijama angažirani su djelatnici privatnih zaštitarskih tvrtki kojima je funkcija osiguranje i zaštita manifestacije te održavanje reda, a manje briga za javne i zelene površine.

¹¹⁷ "Nizozemski turisti u Zagrebu – odmor pred odlazak u Split", autor fotografije: R. Rajtić, Zagreb 1985., Arhiva Večernjeg lista; izvor: <http://zagreb.org/photos.aspx?fp=1&id=830> (pristup: listopad 2018)

¹¹⁸ Ipak, u jednom ranijem istraživanju, početkom 2000-ih, u prostorima Novog Zagreba, sugovornici su komentirali kako su praksu sjedenja na travi po parkovima u njihovim stambenim naseljima donijele izbjeglice iz 1990-ih i ta je izvedba u prostoru smatrana provincijalnom i znakom ne-gradskog i ne-gradanskog načina ponašanja, dapače, i "nekulture" (Gulin Zrnić 2009).

Sl. 53 Zrinjevac, 2017.

Sl. 54 Trg J. J. Strossmayera, *Foodballerka*, 2018.

Sl. 55 Zrinjevac, *Zagreb pozdravlja Austriju*, 2017.

Sl. 56 Zrinjevac, *More knjiga*, 2017.

nisu ograđeni i tim je ukinut onaj materijalni znak u prostoru koji su građani odčitavali kao zabranu prelaska u okviru različitih kategorija prostora. Vrlo brzo prihvaćena od strane građana, ovu su novu urbanu naviku prepoznali i stručnjaci (arhitekti, urbanisti, povjesničari umjetnosti) te valorizirali u kontekstu sličnih europskih praksi koje treba uzeti u obzir u promišljanju i suvremenoj rekonstrukciji povijesne matrice:

"upozoravamo na nove navike: ležerno okupljanje (sjedenje, okupljanje, sunčanje) na travnjacima. Te navike ustalile su se u većini europskih povijesnih parkova i svjedočanstvo su nove kulture, drukčijeg posvajanja urbanih prostora. Taj aspekt ne bi trebalo ignorirati, pa postavljamo pitanje: hoće li se ta 'nova' tradicija moći održati u novom, naglašeno reprezentativnom liku trga?",

pišu stručnjaci kao osvrt na predloženu rekonstrukciju platoa uz kip kralja Tomislava, 2014. godine ("Promemorija" 2014). Neki su pak stručnjaci, prije svega oni iz domene zaštite spomenika kulture i prirode, izrazito kritični prema novim oblicima korištenja smatrajući da su neobarokni parkovi namijenjeni šetanju i sjedenju, a ne "valjanju po travi" te da o gradu puno govori činjenica da se ova "baština najviše urbanosti" dala na korištenje kao "slobodna površina" preko koje se prelazi kao prečicom preko livade i koja se koristi kao da već nije bremenita urbanim značenjima koja su u nju upisana. Neki građani, iako sami ne prakticiraju nove prakse, evaluiraju ih kao "neki novi život [koji] je udahnut" parkovima, kao "nova vrsta impulsa", "bez obzira što je to u suprotnosti s onim kako je bilo zamišljeno".

Mlađi Zagrepčani, oni koji su u posljednjih desetak godina počeli svoj intenzivni odnos s gradom u smislu izlazaka i korištenja javnih prostora, ni ne poznaju drugačiju situaciju nego slobodnu mogućnost boravka na travnjacima parkova u središtu Zagreba. Vrlo često govore u izrazima da je to "normalno". No, zamjetno je da stariji građani često imaju primjedbe, a mnogi zaziru da i sami zakorače na travnjake. Jedna je istraživačica svjedočila tijekom *norijade* u drugoj polovici 1980-ih kako je mladić na Zrinjercu trčao po travi i okupao se u fontani te zaradio novčanu kaznu. Discipliniranje je ponašanja u javnom prostoru te internalizacija kulturnih normi učinila da je i sama dugo oklijevala stupiti na

travu, pa makar i radi terenskog istraživanja kako bi izvela metodu sudjelovanja na događanjima na travnatom parteru. Sjedenje, ležanje, odmaranje, čitanje, sunčanje, trčanje, igranje, vježbanje, grljenje – sve na *travi* – nove su izvedbe javnoga života koje snažno mijenjaju i urbani habitus i karakter prostora. Riječima jednog pedesetogodišnjaka: "početkom nove ere", kaže, "pale su granice" i "građanstvo je osvojilo cijeli park".

Nove izvedbe sjedenja prakticiraju građani mlađe dobi. Za razliku od klupa koje su orijentirane prema prostoru kako bi pružile doživljaj, sjedenje na travi, ukoliko je više od dvoje-troje ljudi, često se oblikuje u formi kruga. Park na Tomislavovom trgu se puni sjedačima na travi već prvim toplim danima nakon zime. Mladi se sakupljaju pred večer, prema kazivanjima, okupljaju se prije ili nakon izlaska na druga mjesta. Mnogi uzmu neko piće, pa je utoliko Tomislavov trg zgodna lokacija jer je u blizini Pothodnika¹¹⁹ u kojemu trgovački centar radi cijelu noć, priča jedna djevojka. U noćnim satima grupe mladih u parku ponekad obiđe policija, legitimira, te eventualno opominje jer je zabranjeno piti na javnom mjestu.¹²⁰ Na istome se trgu jedna mikrolokacija, tijekom istraživanja, uočila kao mjesto okupljanja migranata i tražitelja azila. Jugozapadni dio parka, ispod magnolija, bilo je mjesto njihova okupljanja, zbog blizine Pothodnika i autobusnih stanica kojima su putovali do svojeg privremenog smještaja u novozagrebačkom naselju Dugave.

Sjedenje je na travi na Zrinjercu, za razliku od onoga što smo uočile kod sjedenja u parku na Tomislavovom trgu, često uprizoreno dodatnim materijalnim objektima/rekvizitima u okviru različitih javnih manifestacija. Tijekom manifestacije *Zagreb pozdravlja Austriju* u lipnju 2017. godine, po sjevernim zrinjevačkim travnjacima postavljene su ležaljke, ili, riječju koja odgovara manifestaciji jer reminiscira austrijski utjecaj u Zagrebu – *ligeštuli* – agramerski pojam za stolce za odmaranje koji se mogu namještati. Mnoge su agramerske riječi, zagrebačke riječi njemačkoga podrijetla, tom prigodom

¹¹⁹ Pothodnik povezuje Glavni kolodvor (Trg Ante Starčevića uz Trg kralja Tomislava) i gradski autobusni terminal.

¹²⁰ *Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira*; dio se regulacija ponašanja u javnom prostoru nalazi u *Odluci o komunalnom redu, Zakonu o zaštiti od buke, Zakonu o javnom okupljanju* i drugim srodnim aktima.

Sl. 57 Zrinjevac, *Film Food Festival*, 2018.

bile postavljene na drvenim šiljastim konstrukcijama s bijelo obojenim vrhovima. Te su konstrukcije predstavljale alpski krajolik u zelenom i suncem okupanom zagrebačkom gradskom parku. Uprizorenje Austrije i njezinih kulturnih vrijednosti, koje je Zagreb dobro poznavao i prihvatio tijekom svoje povijesti, toga se lipnja na zrinjevačkoj sceni odražavalo i kartonskim likovima postavljenima na travi u baroknim, građanskim i carskim odijelima te posebice zvukovima valcera Mozartove glazbe iz paviljona. Plesanje valcera, škola mačevanja, igranje starih i zaboravljenih dječjih igara i čitanje poezije dodatne su izvedbe u okviru ove manifestacije kojima su se isticale tradicionalne veze države negdašnjeg carstva i grada koji je bio na periferiji toga carstva. Preobražaj prostora je uključio i privremeno preimenovanje triju šetnica imenima Lujzijane, Karoline i Jozefine, cestama izgrađenima po Hrvatskoj tijekom austrougarskog razdoblja i imenovanima po habsburškim vladarima, kao i secesijski oslikanim zastavicama iznad šetnica asocirajući na utjecajni austrijski stil s kraja 19. stoljeća. U jednome je kutu travnjaka bila postavljena salonska sofa i fotelja te sobna svjetiljka stvarajući dojam građanskoga stana na zrinjevačkom travnjaku. Taj je dojam pojačala i žena koja je sjela u fotelju, izvadila knjigu i čitala. U pokrajnju su se sofu smjestili muškarac i žena, izvadili zapakirani kolač iz slastičarnice i pojeli ga odajući dojam zadovoljstva i zabavljanja. Interijernost, čak i intimnost ovoga kutka sjedenja na otvorenom prostoru još je dodatno postala izražena osvjetljenjem: oko 20 sati jedan je tehničar provukao dugačak električni kabel i uključio sobnu svjetiljku. Sjedenje se na Zrinjercu sada doista moglo gledati u novom svjetlu.

U izvedbenom se smislu nove prakse artikuliraju i dodatnim značenjima koja su oblikovali organizatori. Jedan je primjer javna manifestacija *More knjiga* koja se od 2015. godine organizira na Zrinjercu, konkretno, na sjeverozapadnom travnjaku parka. Taj dio parka ciljano postaje mjesto sjedenja, ležanja, odmaranja i sunčanja kao dio manifestacijskog koncepta. Uz Bolléovu se neoklasicističku fontanu instalira 40 tona pijeska, travnjak se pretvara u pješčani sprud, a historicistički park u plažu, i to u tematsku plažu kalifornijske "tropske atmosfere" 2016. godine, džungle 2017. te "egzotičnog nomadskog,

beduinskog svijeta" 2018. godine.¹²¹ Za sjedenje su ponuđeni "ligeštuli", njih preko stotinu, a organizatori svakodnevno tijekom manifestacije nabavljaju i dodatne ležaljke jer "nikad nema mjesta; ljudi sjede sa strane".¹²² Sa strane, naime, ljudi sjede na travi, na prostirkama koje sami donesu, na rubu fontane; a 2018. godine su, u ozračju prostornog nomadskog dizajna, na travi postavljeni i tepisi. Radi ugodnosti boravka na transformiranom travnjaku, prvih su godina postavljeni suncobrani, a kasnije dizajnerski riješena sjenila razapeta između platana. Materijalnost je prostora radikalno izmijenjena svim navedenim intervencijama. Organizatori manifestacije tvrde da je time stvoren "potpuno drugi tip događanja" koji se od drugih manifestacija – "sajamskih sa sto kućica" – "fokusira na sjedeći dio gdje se ljudi mogu opustiti, čitati knjigu". Morska atmosfera koja se stvara u kontinentalnom gradskom parku upravo ima za cilj, prema konceptu manifestacije, potaknuti čitanje i to stvaranjem materijalnog okružja koje asocira na doba godine u kojemu se ljudi, prema tumačenju organizatora, posvećuju čitanju – vrijeme ljeta, mora, odmora. Izabrani su naslovi izdavačke kuće koja i organizira manifestaciju ponuđeni na niskim policama razmještenima u prostoru: predviđeno je slobodno i besplatno korištenje, ali i povrat na policu. U ranim poslijepodnevima dolazi majka s djecom koja sasvim suvereno odlaze do police i prebire knjige tražeći neku po svojem ukusu, očito poznaju prostor i očekivano ponašanje u njemu tijekom ove manifestacije, sjedaju na deku i listaju knjige. U kasnijem satu, jedan mladić sjedeći u ligeštulu, drži knjigu u ruci, ali samo kao krinku koja mu možda opravdava boravak na manifestaciji; zaokupljen je praćenjem ljudi, dolazaka i odlazaka na manifestaciju. U večernjim satima čitanje više nije opcija jer nedostaje svjetla. Zrinjevački parter tada više nalikuje na "veliki kafić, lounge, na otvorenom", kako je to prokomentirao jedan sugovornik.

Jos jedna društvena praksa predstavlja *novum* – gledanje filmova u parku pri čemu travnjaci postaju gledalište. Tijekom manifestacija kao što je *Film Food Festival*, *Animafest* ili *More knjiga* na jednom se od sjevernih zrinjevačkih travnjaka postavlja filmsko platno. Travnjak se prvo rahlo, a potom sve gušće kako se primiće zakazano vrijeme početka filma, puni ljudima, najčešće grupama ili parovima. Travnato se mjesto za sjedenje zauzima tako da se postavi deka ili neki drugi oblik pokrova (pr. karimati), koje gledatelji donose sami ili pak iznajmljuju na štandu organizatora.¹²³ Poneki donose i niske stolce, a drugi pak iznalaze razne priručne načine kako bi na nešto sjeli – vrećice, jakne, mape i sl. U trenutku se sjedanja najneposredniji okolni prostor pretvara u neku vrstu "privatnog" prostora. To se ostvaruje već samim odlaganjem osobnih stvari, pića ili plastičnog tanjura s hranom pokraj mjesta sjedenja ili pak, kod onih koji sjede na dekama, veličina deke jasno označava "zauzeti" prostor u kojemu se uspostavljaju drugačija pravila. Tako, primjerice, oni koji sjede na deki ponekad izuvaju cipele i ostavljaju ih pokraj deke, potičući asocijaciju privatnosti i komocije, a u tako se novouspostavljenom prostoru pazi da se ne naruše granice. Oni koji prolaze travom zaobilaze i prekoračuju

¹²¹ tportal.hr/Hina 2016; I.P.- MV 2017; I.P.- MV 2018.

¹²² Prema kazivanju organizatora, sredinom manifestacije 2017.g. bilo je 102 ligeštula, a broj se povećavao na dnevnoj bazi.

¹²³ Na nekim je manifestacijama moguće uz kaučiju i iznajmiti deke za sjedenje koje se poslije filma vraćaju uz povrat novca.

Sl. 58 Zrinjevac, *More knjiga*, 2017.

"privatne" prostore, a nepažnja (koraci preko deke, sjedanje preblizu već uspostavljenom "privatnom" prostoru) izaziva negodovanje, kritiku, čak i ljutnju. Za razliku od sjedenja na travi kada nema ciljanih aktivnosti, a koje se često strukturira u formi kruga, u slučaju filmske prezentacije, kao i prilikom koncerata, postoji jasan fokus usmjerenja pažnje, pa se sjedenje realizira u nekoj vrsti spontano uspostavljenih i ne sasvim preciznih, redova, koji opet postaju smjernicama uspostavljanja privremenog reda prilikom fizičkog kretanja prostorom kao i suodnošenja (isprike radi prolaska, kretanje bez zadržavanja i dr.).

Sjedenje je na travnatoj površini središnjih gradskih parkova, ranije nezamislivo, danas vrlo uobičajen prizor. Istraživani trgovi i parkovi tako postaju "olabavljen prostor" (*loose space*), slobodniji od ranijih strogih pravila korištenja, te utoliko postaju i potencijalno kreativniji prostori (Franck i Stevens 2007). To se labavljenje u najvećoj mjeri realiziralo dopuštenjem gradske uprave koja ne samo da je uklonila fizičku barijeru (ograde) nego je, i u okviru dozvola koje daje za manifestacije i korištenje javnih površina, omogućila nove upotrebe prostora. Iako su se neke društvene prakse sporadično javljale i ranije, poput sjedenja ili ležanja na travi, činjenica da one postaju ključna komponenta organiziranih javnih manifestacija daje im legitimnost, jer su manifestacijama, naime, nove upotrebe prostora službeno dopustile gradske vlasti. One dopuštaju i značajnu izmjenu materijalnosti prostora privremenim rekvizitima i predmetima. Novo su oblikovanje prostora i novi oblici korištenja prostora, koliko god bili kreativni, organizirani odozgo (turistička zajednica, agencije i dr.), odnosno nijedno takvo događanje nije spontano, već ga je dozvolila i regulirala gradska uprava kao i pravila najma javnih površina. U tom je smislu proces "labavljenja" prostora ipak kontroliran. Jedan je sugovornik i komentirao da iako je riječ o "novoj vrsti impulsa u prostoru" koje procjenjuje pozitivnima, smatra da bi se trebalo omogućiti "neku vrstu neorganiziranih inicijativa". Svako događanje, naravno, uvijek netko inicira i organizira, no ovdje je pitanje mogu li se na olabavljenom javnom prostoru dogoditi i aktivnosti koje su potaknute odozdo, od stanovnika, kao što bi to moglo bilo, primjerice, razmjena rabljene robe ili pak okupljanje stanara trgova s ciljem da se poveže i aktivira lokalna zajednica. Koje su granice labavljenja (javnog) prostora?

Zakoni, pravilnici i odluke na državnoj i lokalnoj razini u stvari onemogućavaju bilo kakvo veće okupljanje (primjerice, više od 20 ljudi) i korištenje javnih prostora: okupljanje mora biti prijavljeno, a korištenje dozvoljeno. Otvorenost javnih prostora uvijek je regulirana: ako je riječ o manifestacijama mora biti dopušteno, a ako je riječ o življenoj svakodnevici mora biti uobičajeno i prihvaćeno. Sjedenje na travi i razne aktivnosti koje se na travnatim parterima odvijaju – loptanje, vježbanje, ležanje, čitanje, pjevanje uz gitaru, nogomet, igra lovice, jedenje, pijenje, ljubljenje na deki, slavljenje rođendana i slično – ulaze danas u domenu prihvaćenih i očekivanih društvenih praksi na istraživanim trgovima. Normalizacija izvedbe određenih praksi i javnoga ponašanja je promjenjiva kategorija, odnosno promjenjiv je doživljaj i vrednovanje, pa onda s time i granice ponašanja u javnom prostoru. Ležanje je na travi, na deki, danas dopušteno; neizrečeno pravilo jest da pri tome treba biti odjeven, pa ma kako oskudno. Ili, dozvolilo se i uobičajilo da na trgovima u okviru nekih manifestacija ugostitelji pripremaju kotlovinu kao dio gastro ponude; neizrečeno je pravilo da pojedinci sami ne pripravljaју hranu na trgovima. No, zanimljivo bi bilo vidjeti može li se ležati na travnjaku u kupaćem kostimu ili ispeći roštilj prilikom druženja na travi, odnosno, koje su granice transformacije življenog prostora kada su već gradske vlasti dozvolile da se park pretvori u pješčanu plažu, a trgovi napuče pečenjarama.

Konzumiranje kulture: *street food* i klasika

U šetnjama se na trgovima, na promeni krajem 19. i početkom 20. stoljeća, nudilo "sladoled i slastice" kojima se upotpunjavao boravak u javnim prostorima, a danas se upotpunjava širim spektrom ponude – kobasice i kuhano vino, burgeri i pivo, internacionalna i domaća kuhinja upriličeni su tijekom različitih događanja na trgovima. Globalni se kulinarski trend lokalno upriličio na zagrebačkim trgovima mijenjajući ih materijalno i senzorno. Na gotovo svim se manifestacijama prostor uvelike transformira postavljanjem kućica s ponudom hrane i pića uspostavljajući tako novu scenu. Kućice funkcioniraju kao kiosci s otvorenim štandovima i unutar manifestacija su dizajnerski ujednačene, pa će tako Zrinjevac biti prepoznatljiv sa svojim bijelim manjim kućicama koje se u sličnom obliku ponavljaju na raznim manifestacijama, a Strossmayerov trg sa smeđim i robusnijim kućicama uz koje ponekad stoji pečenjara.¹²⁴ Uz prodajni prostor ide i čitav niz "dodatne" opreme za konzumaciju: visoki stolovi, često u obliku bačvi, niski stolovi sa stolicama različitog dizajna, suncobrani ljeti ili pak grijalice za zrak zimi, dodatne kante za smeće. Sva ta nova materijalnost trgova, kako god privremena bila, definira kretanje prostorom, meandriranje između kućica koje ponegdje šetnice pretvaraju u koridore, zaobilaženje grupa ljudi koji stoje uz stolove. Privremeni objekti za konzumaciju snažno utječu na vizualnu sliku trgova gdje se, primjerice prozračnost prostora rasporedom drvoreda zatvara nizovima kućica ili se brojnošću kućica potpuno anulira

¹²⁴ Komentirajući izgled grada za vrijeme manifestacije *Advent u Zagrebu*, Romano Bolković (2016) ga naziva "barakni Zagreb", a sajmovanje "privilegiranim oblikom hrvatske društvenosti".

Sl. 59 Trg J. J. Strossmayera, Fuliranje, 2017.

pogled na zgrade i fasade trga koje čine historicistički "prizor", pogled na onaj "unutrašnji grad".

Sve veći broj javnih manifestacija uspostavlja i novi modus bivanja na trgovima, gdje je uz šetanje sve prisutnije (i sve očekivanje i traženije) konzumiranje hrane i pića. Ponuda je vrlo često sukladna manifestacijskoj temi. *Advent na Zrinjevcu* koji se konceptualno oblikuje kao tradicijski, nudi jela domaćeg, lokalnog, zagrebačkog i regionalnog zagorskog okusa, kao što su krpice sa zeljem i štrukli, dok je adventska ponuda jela na Tomislavovom trgu internacionalna: američki gulaš, turske baklave, blisko-istočni falafeli, britanski punch, švicarski relette, talijanski panettone, francuski šampanjac.¹²⁵ Manifestacije se na Strossmayerovom trgu tijekom cijele godine često osmišljavaju oko hrane koja, uz glazbu, čini glavni sadržaj događanja – "najbolji restorani i barovi", "kreativna ponuda sa svih strana svijeta u mesnim, ribljim, vegetarijanskim i veganskim varijantama", "poznati chefovi" i kombinacije neuobičajenih okusa, "najbolji od najboljih" burgera "spremljenih sa strašću i ljubavlju" samo su neke od najava ukazujući na centralnost teme hrane na manifestacijama.¹²⁶ Gastrokultura je danas rastući, produktivni i lukrativni urbani trend, a koji na istraživanim trgovima zadobiva svoju inačicu u obliku *street food* kulture. U mnogim gradovima svijeta ulični štandovi omogućavaju i susret s društvenom različitosti iskazanom hranom u smislu susreta s različitim etničkim (manjinskim) kulturama koje nastanjuju grad. U zagrebačkoj bi to inačici

¹²⁵ <https://relaxino.com/zanimljivost/posjetite-ledni-park-na-trgu-kralja-tomislava> (pristup: prosinac 2018)

¹²⁶ <http://www.journal.hr/lifestyle/gastro/15-jela-koje-morate-probati-na-fuliranju/>, <https://burgerfestival.hr/> (pristup: prosinac 2018)

značilo, primjerice, uključivanje i predstavljanje srpske, bošnjačke, albanske ili romske kuhinje, kao najbrojnijih zagrebačkih (manjinskih) etničkih skupina.¹²⁷ No, neke je njihove specijalitete, "autohtona jela", moguće kušati tek na jednokratnom godišnjem događanju kojim se obilježava *Dan nacionalnih manjina grada Zagreba* kada će gradonačelnik i apostrofirati "multikulturalni" Zagreb u svojem govoru, no u svim drugim događanjima na trgovima, višednevnim i eksponiranijim u medijima, promotivno naglašenima i brendiranim, poimanje zagrebačke multikulturalnosti "iznutra" uopće nije postojeće. Tako ni ne postoji kao dio nove *street food* kulture u manifestacijama na istraživanim trgovima koje nude "internacionalnu" i hrvatsku regionalnu (pr. dalmatinsku, istarsku i dr.), "vrhunsku" i "kreativnu" kuhinju.

Hrana i kulinarstvo (gastrokultura), kojima su uvelike obilježene mnoge manifestacije na trgovima, kao uostalom i same manifestacije kao kulturno-turistička događanja na javnom prostoru (urbana festivalizacija), dio su globalnih političko-ekonomskih i društveno-kulturnih trendova koji stvaraju grad i utječu na oblike, navike i ritmove urbanog življenja. U svjetskim razmjerima novi trend razvoja grada – postindustrijskog grada – pratimo od 1970-ih godina, a obilježava ga razvoj "simboličke ekonomije" temeljene na "proizvodnji" kulture (umjetnost, moda, glazba, dizajn, hrana, uključivo i turizam) kao i na novim urbanim životnim stilovima koji se uvelike uspostavljaju potrošnjom i hedonističkim konzumiranjem kulture (Zukin 1995, 1998). Kultura, pritom, shvaćena u najširem mogućem spektru od umjetnosti do načina života i "isprepletena s kapitalom i identitetom", postaje dominantno očiste kojim se grad (planirano) restrukturira u smislu brendiranja i urbane kompetitivnosti (Zukin 1995: 12; usp. Landry i Bianchini 1995).

Iako su u Zagrebu takvi trendovi istaknuto prepoznatljivi u ovome stoljeću, osvrst na posljednja dva desetljeća 20. stoljeća govori u prilog pojavi kulturne politike u 1980-ima koja je počela mijenjati grad, odnos prema kulturi i javnim događanjima. Zagrebački esejist, Veselko Tenžera, piše početkom 1981. da u Zagrebu nema publike na izložbama, predavanjima, kazališnim predstavama, te da je Zagreb "izgubio moć da proizvede kulturni događaj" (Tenžera 2017: 90-91). No, već nekoliko godina kasnije u svojim komentarima svjedoči o promjeni. Na izložbi je Meštrovićevih djela u novoobnovljenom jezuitskom samostanu Klovićevi dvori bio "masovni mimohod" i "publika iz svih krajeva Hrvatske", a na izložbi je Mimarine zbirke u vili Zagorje na Pantovčaku bila "masa divne publike, bujice mladarije, ljudi što žele sudjelovati u Događaju". Tenžera smatra da ovakvi "tipovi događanja i spektakla" koji publiku privlače više od klasičnih priredbi predstavljaju "simptom revolucije ukusa", a nova publika "oblikovala [je] svoj ukus u golemim sustavima masmedija, na stadionima i u rock dvoranama, suprotstavljajući novo zajedništvo tradicionalnom individualizmu" (ibid.: 96-99). Godine 1987. se u Zagrebu održava Univerzijada koja nije bila samo sportski spektakl nego i velika manifestacija koja je imala istaknuti kulturni program upravo u cilju promocije grada na međunarodnoj razini (Zekić 2007). Brojne se izložbe i koncerti održavaju u zatvorenim prostorima, no kazališne se predstave

¹²⁷ "Nacionalne manjine u gradu Zagrebu", <https://www.zagreb.hr/nacionalne-manjine-u-gradu-zagrebu/676> (pristup: siječanj 2018)

Sl. 60 Trg kralja Tomislava, Umjetnički paviljon, Zagreb Classic, 2017.

međunarodnih izvođača, u okviru festivala *Eurokaz*, prelijevaju u javni prostor grada stvarajući "spektakle na otvorenom" (Vnuk 2016: 83), koji postaju i specifična kulturna ponuda Zagreba u narednim godinama.¹²⁸

U 1990-ima je društvenost na otvorenim javnim prostorima suzdržana (u prvoj polovici desetljeća i zbog ratnih opasnosti), ali pred kraj desetljeća/stoljeća počinju se organizirati "zabave na trgovima" (koncerti, ulični svirači), kako ih imenuju novinski prilozi, najčešće upriličene prilikom proslave Dana grada. U 1990-ima se obnavlja i muziciranje na Zrinjercu, no tek od početka ovoga stoljeća pratimo sve veći broj kulturnih manifestacija na otvorenom, od obnovljenog *Zagrebačkog karnevala*¹²⁹ i pokrenutog *Zagrebačkog vremeplova*, oboje 2000. godine, do današnjih preko 50-tak manifestacija s različitim duljinama trajanja na istraživanim trgovima. Mnoge se od njih predstavljaju kao kulturno-turističke manifestacije jer u najširem smislu pojma **kultura** uključuju sve, od prehrambenih proizvoda obiteljskih gospodarstva na *Danu hrvatskih tržnica* do klasične glazbe na manifestaciji *Zagreb Classic*. Ono što tako različite vidove kulture povezuje jest njihova prezentacija u javnom prostoru, no osim prezentacije, i drugi su poticaji ili potencijali koji se uspostavljaju između kulture i javnog prostora:

"Jedan od ciljeva tih festivala [Zagreb Classic] je da se ljudima približi ta takozvana visoka kultura. Često puta i vi sami tijekom godine ne stignete ići,

¹²⁸ *Eurokaz*, Festival novog kazališta, je pokrenut u okviru kulturnog programa Univerzijade 1987, a u narednim godinama do kraja desetljeća u Zagrebu su održane predstave *Suz o Suz* na Dolcu kazališne grupe "La fura dels baus" (Španjolska), *L'île aux topies* na Jarunu (kazališna grupa "Ilotopie", Francuska) te *Snimanje foto romana* francuske kazališne grupe "Royal de luxe" (Vnuk 2016: 83-87).

¹²⁹ U "Karnevalskom manifestu" (2000. godine) kojega su izradili Slobodan Prosperov Novak, Željko Kovačić i Nenad Jandrić ističu da je cilj, osim karnevalskim ozračjem dati "injekciju slobode", ujedno i ostvariti neke gradske i turističke ciljeve kao što je vratiti Gornjem gradu "ljudsko lice", potaknuti društvenost i "internacionalizirati" identitet Zagreba.

Sl. 61 Trg kralja Tomislava, Zagreb Classic, 2017.

predstava počinje u pola 8 [19.30], radno vrijeme je do 17, 18 i vrlo je teško organizirat se, ponekad i nema ulaznica, ulaznice su nekad preskupe. Evo, jedan od ciljeva je da svake godine za kraj sezone svi oni koji to žele, bez obzira na obrazovanje, na dob, na sve, dođu i uživaju u tim predstavama. (...) Ono što je najbitnije je doprijet do ljudi i evo u tome pomažu i mediji. I ono što su jučer svi komentirali, uvijek se nekako kroz medije provlači da naši mladi slušaju narodnu glazbu, kako kažu novokomponovanu, da, možda i slušaju, ali ako mi koji se ovime bavimo budemo proaktivni, možda im pružimo mogućnost. Evo, jako puno mladih je bilo, to je baš oduševljenje. Baš sam rekao, ipak nije lako 2 i po sata stajati, sjediti i biti koncentriran na predstavu. To pokazuje da hrvatska kultura ima budućnost i ima dobar smjer i ovakve akcije doprinose tome da mi nju širimo, da dođe do onog posljednjeg čovjeka koji eventualno čak i ne bi došao pogledati balet. (...) Želi se [razbiti] ta mistika oko visoke kulture, ozbiljne glazbe, da je to zapravo jako jednostavno, ljepota je tu, ljubav je tu, samo treba doći među sugrađane." (Lušetić 2018)¹³⁰

U ovome je tumačenju nekoliko elemenata koji se javljaju i u obrazloženjima organizatora drugih javnih manifestacija. Prvo, organizatori često progovaraju o pozicioniranju kulture u suvremenom životu ističući nedostupnost vremena (novi način života, ritam radnog tjedna), ali i potencijalno financijsku nedostupnost kulturnih programa za dio građana. Drugo, istaknuto je da organizatori žele kulturu "iznijeti van na cestu", "iznijeti ljudima", "približiti visoku kulturu", "doprijeti do ljudi" doći "do posljednjeg čovjeka", bez obzira na obrazovanje, dob i druge socijalne karakteristike. U tom se smislu iščitava nakana organizatora za demokratizacijom kulture, posebice one koja se smatra "visokom kulturom" ili "elitnom". Dodatni je argument toga narativa i onaj koji implicira učenje o kulturi koje se takvim manifestacijama prenosi na stanovništvo. Kada

¹³⁰ Razgovor s Tedićem Lušetićem, pročelnikom Gradskog ureda za kulturu u TV emisiji "Studio 4", HRT 4, program, 5. lipnja 2018.

pojedina manifestacija potakne dolazak u neke gradske prostore, kada se samim dolaskom na trgove uči o njihovim nazivima i ustanovama koje se na njima nalaze, kada se u tim prostorima ponude kratke crtice o zgradama i negdašnjem životu, riječ je o upoznavanju s prostorom, njegovom poviješću i umjetničkim djelima u njemu smještenima, što je svojevrsno učenje grada koje se događa paralelno s posjetom manifestacijama na javnim prostorima. Klasični se glazbeni program u javnom prostoru nudi puno široj publici nego u koncertnim dvoranama te potiče senzibilizaciju i prema drugim stilovima od danas dominantnih; posjetitelji manifestacija često mogu prigodno posjetiti i izložbe u muzejima i galerijama na istraživanim trgovima (pr. u okviru manifestacija *Advent na Zrinjercu* ili *Ledeni park*), sam dolazak na manifestaciju može biti poticaj daljnjim kulturnim posjetima. U tom smislu organizatori govore o "proaktivnom djelovanju" i "kulturnom uzdizanju", te ističu i veliku odgovornost s obzirom na činjenicu da upravo oni kreiraju javna događanja. Kako bi ona bila uspješna, potrebno je razumjeti ritmove, navike i obrasce suvremenog urbanog života i rada te potrebe i senzibilitete građana, što zorno komentira jedan od organizatora:

"Ljudi odu tamo [na –manifestacije], zabave se, sretnu – usput! Znači, i zabavno je, i malo kulture, i besplatno je. To je cijeli jedan paket koji je u stvari današnjem građaninu važan."

O važnosti kulture za grad Zagreb progovara i direktorica Turističke zajednice grada Zagreba 2016. godine: "Kultura je zasigurno jedan od osnovnih pokretača kada se govori o gradskom turizmu, smatra M. Bienenfeld, kulturni su programi sve traženiji, a dovodenjem u javne, otvorene prostore još se više približavaju široj publici" (Balija 2016b). Kultura se, dakle s jedne strane demokratizira, dostupnija je građanima, a s druge strane se komercijalizira jer postaje resurs za razvoj urbane ekonomije temeljene na turizmu.

Kultura i javni prostor usko su prepleteni u stvaranju grada. Opisujući revitalizaciju javnih prostora Genove u 1990-ima, antropologinja Emanuela Guano sažima "novi etos vremena", nove oblike kulture i socijalizacije koji su lako prepoznatljivi i na zagrebačkim trgovima današnjice kao:

"želja za konzumiranjem 'kulture' kao mješavine osjetilnih užitaka posredovanih kroz ljepotu arhitektonskih i prirodnih krajolika, folklorne obrtničke proizvodnje i sitne trgovine, niz odabranih javnih, slobodnih i široko dostupnih urbanih aktivnosti od uličnog teatra do koncerata, od simpozija do plesnih performansa i muzejskih događanja, kao i uvijek-prisutnog užitka gledanja ljudi." (Guano 2017: 49)

Novi urbani životni stilovi, pa tako i onaj zagrebački koji se odčitava na javnim prostorima, zahtijevaju puno više od modusa šetanja koje je obilježilo društvenost trgova krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća. To "više", danas se realizira javnim manifestacijama koje stvaraju dodatne aktivnosti i multisenzorne podražaje od cjelodnevnog glazbenog zvuka na pojedinim manifestacijama koji konstruira atmosferu prostora do raznovrsnih okusa *street food* ponude. Jedan je od ilustrativnih primjera već ranije spomenuta

Sl. 62 Zrinjevac, *More knjiga*, 2018.

manifestacija *More knjiga* u okviru koje se park preobražava u plažu s pijeskom i "ligeštulima", a dizajnom sjenila za sunce i sjedalicama, kao i izborom glazbe te biranim koktelima, na Zrinjercu se stvara, prema medijskim najavama, "mješavina osjetilnih užitaka". No, cilj je manifestacije promicanje čitanja, a ta se (kulturna) nakana smješta u (kreativno) preoblikovani prostor u kojemu se "konzumira kultura" – knjige, film, dizajn. Riječima organizatora, željeli su "knjigu povezati uz nešto što je zabavno, što je toplo, što je *cool*, što je urbano i što je za mlađe generacije". Upravo mlađi – prema slobodnoj procjeni ljudi u dvadesetim i tridesetim godinama – predstavljaju građane koji najviše participiraju u manifestacijama koje smo pratili i etabliiraju nove obrasce dokolice i korištenja javnog prostora. Prema drugim komparativnim studijama, možemo ih prepoznati kao "urbanu srednju klasu", obrazovnu i s profinjenim (dizajnerskim) estetskim i kulturnim preferencijama, izabranog životnog stila te "refleksivnu" u smislu oblikovanja nove "kolektivne svjesnosti" (Zukin 1998: 835). Upravo takav profil posjetitelja kojima je namijenjena manifestacija *More knjiga*, opisuju njezini organizatori: ciljana su publika "mladi urbani ljudi u Zagrebu, milenijalsi",

"mladi intelektualci, ljudi koji vole umjetnost [...] mlade generacije koje su jako načitane, zanima ih sve, jako ambiciozni – taj tip ljudi zanimaju ovakva događa [...] to je naš cilj, pružiti nešto takvim ljudima."

Svojoj publici organizator želi ponuditi nešto "alternativno", događanje vezano uz knjigu koje "nije formalno, konzervativno i već viđeno", izbjeći konzumeristički akcent "megalomanskog reklamiranja" koje "nije u trendu s vremenom jer ljudi

Sl. 63 Zrinjevac, *More knjiga*, 2017.

dan danas traže suptilnije metode marketinga“, traže „nešto što izgleda lijepo i što je ugodno i što njima daje *value* i ima priču iza sebe, sadržajno je“. Kreirajući određenu atmosferu, zaključuje organizator, „uspjeli [su] privući određeni tip ljudi koji [im] je i bio cilj“; grad se mijenja, „dolaze nove generacije“.

U nastavku razgovora rezonira gore opisana slika „urbane srednje klase“, a uzori novoga životnoga stila nalaze se u svjetskim trendovima:

„vani [u inozemstvu, op.a.], to su ljudi koji jedu organsku hranu, koji paze na okoliš, koji kupuju eko stvari, to su ljudi koji paze da je sve lijepo i uredno, koji su svjesni i koji žele dati i pridonijeti zajednici. – Istraživačice: Je li to neko novo urbano građanstvo? – Da, apsolutno. Mislim da je to neka nova svjesnost koja postaje prestiž. Danas ako želiš biti osoba koju će netko cijeniti, koja će biti intelektualna osoba, koja će imati poštovanje, koja će imati neki prestiž, ti danas moraš biti osoba koja je pristojna, koja je samosvjesna, kojoj je stalo do okoline, koja pazi, koja je obzirna.“

Opisana karakterizacija posjetitelja govori o generaciji mladih ljudi (milenijalisti)¹³¹ i njihovim kulturnim preferencijama i vrijednostima u kojima možemo prepoznati novu „strukturu osjećaja“ (Williams 1977),¹³² novo iskustvo svijeta, kulture, grada, estetike, očekivanja, vlastitog mjesta u svijetu. Konkretna manifestacija nastoji sadržajem i oblikovanjem prostora formirati okvir za tu pojavljujuću/postojeću „novu generaciju“, a istovremeno je i stvara, odnosno utječe na mlade, ali i šire na građane, u smislu profiliranja kulturnog ukusa i svjetonazora. *More knjiga* i

¹³¹ Milenijalisti (Generacija Y) su demografska kohorta rođenih u 1980-ima i 1990-ima. Prema američkim istraživanjima karakterizira ih odrastanje s tehnologijom i uključenost u društvene medije, samopouzdanost i ambicioznost, česta promjena posla, timski rad i otvorenost promjenama, prihvaćanje različitosti; v. *Millennials* 2010; <https://whatis.techtarget.com/definition/millennials-millennial-generation> (pristup: listopad 2018)

¹³² Williams pojam „strukture osjećaja“ definira kao povijesnu i društvenu, te odatle i promjenjivu kategoriju koja se može odčitavati u kulturnim formama pojedinih razdoblja, primjerice u književnosti. Javna događanja i manifestacije na otvorenom definiramo, sukladno navedenome, kulturnom formom suvremenog razdoblja.

mnoge druge manifestacije u čitavom nizu od umjetničkih poput *Bijele noći* do onih gastrokulturnih kao što je *Burgerfest*, predstavljaju tako specifičnu kulturnu formu kroz koju se izražava i re/producira nova urbana struktura osjećaja.

Na primjeru manifestacije *More knjiga* možemo uvidjeti i još neke karakteristike nove urbane javnosti. Raymond Williams je postavio tezu da se struktura osjećaja ranijeg razdoblja može odčitati kroz oblike (visoke) kulture kao što su drama i klasična književnost. Na ovoj zagrebačkoj manifestaciji za čitanje su ponuđene knjige popularnih naslova, u promotivnoj brošuri događanja najviše ih je kategorizirano u žanrovima „fantasy“ i „ljubavni roman“,¹³³ odnosno, „lagana fikcija“ kako je Umberto Eco (2002) okarakterizirao „knjige koje se čitaju na plaži i čiji je jedini cilj da zabave“, a upravo je u takav kontekst stavljena knjiga u ovome događanju. Iako organizator ističe da su se u poticanju čitanja željeli odmaknuti od „dosadne forme klasičnih promocija“ pa su ponudili nešto „alternativno“, a pri tomu se knjiga čvrsto smješta u domeni dokolice („slobodno vrijeme, zabava, more“). Ono što izostaje, jači je potencijal koji bi, primjerice, već izborom naslova za čitanje, pa onda i (alternativnim) diskusijama o tim temama, ili sasvim nekim novim i inovativnim formatima interakcije između knjige i čitatelja koji odgovaraju senzibilitetu „nove generacije“, mogao potaknuti ne samo čitanje nego i *kritičko* čitanje i uvide u neke od suvremenih (političko-ekonomskih, ekoloških, društvenih i kulturnih) tema.¹³⁴

Taj kritički potencijal izostaje u većini manifestacija koje su festivalskog i kulturno-turističkog karaktera.¹³⁵ Iako većina takvih manifestacija sadrži neke elemente edukativnoga (povijest i kultura grada, književnost, likovna umjetnost, glazba, uključivo i usvajanje znanja o hrani i kulinarstvu na *gastrotainment* manifestacijama) ta nova urbana kreativnost u javnim prostorima izostavlja kritičnost, konfrontaciju i dijalogičnost kao potencijal kojim bi se javni prostori profilirali u javnu sferu. Njima to uglavnom nije ni cilj: specifični kulturni format tih manifestacija stvara novu strukturu osjećaja definiranu u okvirima dokolice i zabave, ugođe i opuštenosti te na taj način oblikuje i javnost koja se okuplja na trgovima. I prostor i manifestacije tako imaju simboličku ulogu u kreiranju specifičnog građanskoga identiteta nove generacije 21. stoljeća.

¹³³ Žanrovi su navedeni prema kategorizaciji knjiga u promotivnoj brošuri manifestacije 2018. godine.

¹³⁴ Iste godine kada je pokrenuta manifestacija *More knjiga*, utemeljen je i *Zagreb Book Festival* koji se odvija višednevno u svibnju u Muzeju za umjetnost i obrt i usmjeren je „aktualnim društvenim temama kroz razgovore o književnosti i njezinoj ulozi u obogaćivanju ljudskog iskustva“ te s ciljem da „osvijesti važnost književnosti u formiranju otvorenog, slobodnog društva“ (I.Č./HINA 2017). Primjer je to druge manifestacije koja promovira čitanje, ali s potpuno različitim izborom knjiga i različitim kontekstom u kojemu se knjige promoviraju.

¹³⁵ O suodnosu festivalskog događanja i kritičkog potencijala na primjeru festivala *Suq* u Genovi koji nudi niz interkulturnih aktivnosti na aktualne globalne teme v. Guano 2017.

ZVUKOLIK GRADA: TRGOVI I NJIHOVE GLAZBE

Šetnja trgovima može biti i glazbena šetnja. "Osvajanje prostora glazbom" je ponudila muzikologinja Nada Bezić i korakom (organizirane glazbene ture) i tekstom (tiskani glazbeni vodič, Bezić 2016), govoreći o prošlosti Zagreba kroz perspektivu "tzv. ozbiljne ili umjetničke glazbe". Koncertne su dvorane, kuće i sale, trgovi i ulice u kojima je "živjela glazba", spomenici i spomen-ploče vezane uz glazbenike i glazbene događaje dio poznavanja grada oprostranjenog glazbom. U današnjoj su zgradi Vrhovnog suda i Arheološkog muzeja, u različitim desetljećima 19. i 20. stoljeća djelovale muzičke škole; u novoizgrađenim su se palačama oko trgova (palača baruna Ljudevita Ožegovića, baruna Ljudevita Vranyczanyja) odvijali privatni koncerti, plesne zabave i kazališne priredbe za zagrebačku elitu s kraja 19. i početka 20. stoljeća; u zgradi se na Tomislavovom trgu (br. 2) nakon Drugog svjetskog rata nalazila plesna škola, a u zgradi na Zrinjercu (br. 15) tijekom pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća zbarske probe održava Studentsko kulturno društvo "Ivan Goran Kovačić"; dvorane Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Matice hrvatske u 21. stoljeću postaju koncertni prostori (Bezić 2016: 132-145). Na otvorenim prostorima trgova, glazba je bila rezervirana za Zrinjevac, a "vjerojatno prvi zapis o muziciranju na Zrinjercu" potječe iz godine 1866. u kojoj se obilježavala 300-ta godišnjica smrti Nikole Šubića Zrinskog u bitci pod Sigetom i prikladno imenovanje novoga trga njegovim imenom – na pučkoj svečanosti tim povodom, Hrvatsko pjevačko društvo "Kolo" je na Zrinjercu otpjevalo "nekoliko rodoljubivih pjesamah" (ibid.: 132-133). Godine 1891. je u središte trga postavljen Glazbeni paviljon na kojemu se počinju izvoditi koncerti, a trg je time dobio zvučnu kulisu koja je obilježila građansku tradiciju šetanja i boravljenja na trgu krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća:

"U 'Muzik-paviljonu' svirala je glazba u određeno vrijeme: od proljeća do jeseni utorkom poslijepodne, a zimi nedjeljom od 12 do 13 sati. Svirale su glazbe austrougarskih pukovnija, npr. 'Leopoldovci' (glazba pukovnije nadvojvode Leopolda), domobranska i vatrogasna glazba. Uz obvezatne uvode koračnice mogla su se na tim koncertima čuti i djela Mozarta, Wagnera, Smetane, Verdija i drugih velikih majstora." (Bezić 2016: 136)¹³⁶

Nakon Drugog svjetskog rata zvuk trga je utišan, ali ne zamire potpuno:

"tu [sam] sa mojim tatom šetala parkom, davno, 57-e odnosno negdje 60tih godina ... taj paviljon, on je uvijek bio prekrasan, odnosno ti nasadi cvijeća, i tamo su se održavali subotom ili nedjeljom promenadni koncerti limene glazbe. Nekad je ta limena glazba bila izuzetno popularna i svako vatrogasno društvo, željezničari, liječnici, svi su oni imali nekakvu puhačku glazbu. I to se izmjenjivalo [svakih] sat vremena. Dakle, bila je šetnja, djeca su se igrala, ta limena glazba

Sl. 64 Zrinjevac, adventski koncert na Glazbenom paviljonu, 2017.

je bila samo jedna zvučna kulisa, nitko tamo nije sjedio i slušao, ali to je bilo tu prisutno, to je davalo taj štih jednog prekrasnog, srednjeeuropskog grada sa jednom kulturom i tradicijom." (istaknule autorice)

Ovaj kratki ulomak sjećanja jedne od sugovornica otvara pitanja kojima ćemo se baviti u nastavku poglavlja: kako se trgovi kao javni prostori stvaraju glazbom u smislu materijalnog oblikovanja, društvenih praksi, značenja i urbanog iskustva? Odnos glazbe i trgova (prostora/grada) je i kulturno-povijesne naravi kako to pokazuju radovi Nade Bezić, no i tjelesno-osjetilne naravi jer glazba kao zvuk, ritam i vibracija izrazito utječe na percepciju prostora. Henri Lefebvre je istaknuo da mimo racionalnosti kojom prostorima prilazimo kao "intelektualnoj reprezentaciji" koja se odčitava pogledom/gledanjem, prostori se "prije svega čuju (slušaju) i *odigravaju* (fizičkim pokretom i kretanjem)" (Lefebvre 1991: 200; usp. i Lefebvre 2004 o analizi ritma). Glazba je izvedbena umjetnost, ali je i vrlo utjecajna u stvaranju svakodnevnih izvedbi – sjedenje ili ležanje kao društvene prakse slušanja glazbe u javnim prostorima ili plesanje na trgovima, u konačnici i ritam kretanja/hodanja/koraka koje se često (nesvjesno) tjelesno usuglašava s ritmom glazbe, važni su segmenti stvaranja trgova.

Postavljanje je Glazbenog paviljona u prostor parka, u njegovo središte, značajno odredilo karakter trga ne samo u fizičkom smislu (privlačnost središta, smjerovi kretanja u odnosu na paviljon kao faktor događanja) nego i u značenjskom smislu, jer je prethodno zamišljeno mjesto sjećanja s idejom centralnog velebnog spomenikom Zrinskome pretvoreno u mjesto dokolice i zabave s centralno pozicioniranim Glazbenim paviljonom. Paviljon je primarno pozornica za nastupe, za glazbene izvedbe, a iz toga proizlaze i mnoge izvedbe javnog društvenog ponašanja na trgu i mimo pozornice. Primarno nas zanimaju one koje govore o suvremenom gradu, no lako se uočava njihova relacioniranost s izvedbama u ranijem razdoblju, koje, kako smo napomenuli, čine svojevrsnu građansku tradiciju. Ona se, u skromnijim oblicima, prema sjećanju kazivača, zadržala i tijekom socijalističkog razdoblja, a osim promenadnih koncerata

¹³⁶ Bilo je i (pred)večernjih koncerata, o čemu svjedoči najava "Glazba na Zrinjercu" u *Jutarnjem listu* (br. 691) za petak 19. lipnja 1914., od "6-7 i pol sati na večer".

1960-ih godina, u 1970-ima se održavala i "Studijeva promenade" – "pleh muzika četvrtkom".

Gornji istaknuti citat spominje glazbu iz Glazbenog paviljona kao "zvučnu kulu". Glazba je, naime, ključni stvaratelj zvukolika trgova. Zvukolik (*soundscape*) nastaje u odnosu zvuka, tijela (osjeti) i okoliša, ključan je, iako pomalo zanemaren, čimbenik koji stvara urbano iskustvo, doživljaj prostora i karakter mjesta (*genius loci*) (Yang i Kang 2007; Leus i Herssen 2015).¹³⁷ Upravo sama *prisutnost* određenog glazbenog zvuka (valceri, koračnice, napjevi iz opereta), odnosno zvukolik prostora, zajedno s društvenim praksama (šetanje, sastajanje, druženje) i povijesnim razdobljem na koje ta glazba asocira (prijelaz 19./20. stoljeće, međuratni Zagreb), u međudjelovanju upisuju značenje i stvaraju identitet ovoga urbanog prostora (trga). Dodatno, taj se zvučni "štih" povezuje sa srednjoeuropskom urbanom kulturnom tradicijom stvarajući još jednu razinu identitetnog značenja trga. Čitav taj kompleks koji stvara trg reaktualiziran je u suvremenoj turističko-kulturnoj ponudi grada u okviru manifestacije *Promenadni koncerti* kada zrinjevački trg postaje mjesto "gdje je tradicija utisnuta u prostor, zvukove i ljude" kako se najavljuje u promotivnoj brošuri projekta *Zagrebački vremeplov* unutar kojega se koncerti održavaju, a to je specifično vrijeme oživljeno i likovima kostimiranim u krinoline i frakove te kočijom koja obilazi trg. "Nasljeđe" koje ovaj trg nosi iz prethodnih razdoblja, uključivo i njegovo glazbeno nasljeđe, tako postaje dio re/konstrukcije urbanog identiteta i distinktivnosti.

Sva javna događanja koja smo godinama pratili na istraživanim trgovima u velikoj mjeri koriste glazbu kao element oblikovanja karaktera manifestacije i u tom smislu mijenjaju i zvukolik trgova. To je posebno uočljivo u manifestaciji *Advent u Zagrebu* koja se sastoji od niza tematskih manifestacija na različitim lokacijama u gradu. Naši kazivači komentirali su da odlazak na pojedine adventske lokacije vežu i uz glazbu, odnosno preferiranje određenog glazbenog stila, a djelatnici koji organiziraju i osmišljavaju *Advent* upućuju na važnost glazbe u kreiranju manifestacije, čime u stvari definiraju i (ciljanu) publiku. Za razliku od Europskog trga koji je osmišljen za "mlađu publiku" pa uključuje DJ nastupe i "mlade glazbenike", Zrinjevac je osmišljen za "dame i gospodu" s "građanskim štihom" – "šlageri, šansone, pjesme o Zagrebu", božićne pjesme, klasika, "starogradske, jazz i swing".¹³⁸ Eksplikacija građanskog "štih", dakle, premašuje povijesno razdoblje "dama" u krinolinama i "gospode" u frakovima, te uključuje različite glazbene žanrove urbane lokalne i svjetske provenijencije 20. stoljeća. Neke druge manifestacije na istome trgu glazbom stvaraju sasvim drugačiju atmosferu. Na događanju *More knjiga* organizator objašnjava da upravo "atmosferom" žele privući određeni tip publike – "ciljana publika su mladi", "studenti, mladi profesionalci, intelektualci", a glazbom profiliraju i dnevni ritam:

¹³⁷ Zvukolik čini ukupnost zvukova u prostoru, osim glazbe čine ga i svi drugi zvukovi (promet, ptice, dječji glasovi u igri, lavež pasa itd.), no na Zrinjercu se, primjerice, dominantno ističe zvuk glazbe, kako u sjećanjima tako i u aktualnom korištenju trgova.

¹³⁸ Ugovor s ugovateljima na nekim lokacijama tijekom *Adventa* često uključuje i definiranje glazbe koja se pušta tijekom manifestacije, tako primjerice, na nekim lokacijama tzv. narodnjaci i neki segmenti pop glazbe nisu dopušteni.

"po danu do negdje 5, 6 [poslije podne, op.a] je uvijek lagana glazba koja odgovara čitanju, ne smije biti preglasna i mora biti više ugodajna glazba da ljudi mogu stvarno doći i otvoriti knjigu. Već oko 5, 6 nekako kako dan završava, puštamo malo više upbeat glazbu, danas nam gostuje Yamm FM..."

Tijekom terenskih istraživanja smo na trgovima čule gotovo sve muzičke stilove, od folklorne glazbe preko šansona i starogradske do rock i pop glazbe, sambe i drugih latino ritmova, swinga i jazz, violinističkih koncerata, saksofonističkih izvedbi, harmonikaških nastupa, klasične glazbe u solističkim ili orkestralnim izvedbama, klapskog pjevanja, dječjih zborova, disco glazbe, hip hopa, techno ... U tom se eklektičnom zvukoliku trgova, posebice Zrinjevca, ponekad na dnevnoj bazi izmjenjuju manifestacije koje stvaraju različita glazbena ozračja, od folklornih nastupa nacionalnih manjina Zagreba tijekom jutarnjeg programa do glazbe Elvisa Presleya u večernjem nastupu na Glazbenom paviljonu. Povremena će javna događanja kratkotrajno obilježiti prostor specifičnim glazbenim oblicima kao što je zvuk bubnjeva tijekom građanskih prosvjeda, kada se izborom pjesama i apostrofira prosvjedna tema, ili kao što su crkvene pjesme tijekom procesije, te se tako uvijek nanovo trgovi resemantiziraju i glazbom.

Međutim, stvaranje se trgova glazbom ne odvija samo kroz nevidljivu eteričnost zvuka i neopipljivost atmosfere u zraku, već ima i sasvim fizičke oblike koji mijenjaju materijalnost prostora. To se odnosi na električne kablove koji se protežu prostorom, kako asfaltiranim tako i šljunčanim stazama, preko trave, uokolo grmova, poput vijugavih zmija. Na frekventnim su dijelovima pješačkih staza kablovi prekriveni plastičnom zaštitom kako bi se zaštitili, ali i kako bi se smanjila opasnost od saplitanja pješaka. Razvodne se kutije i postolja s utičnicama smještaju u dijelove trgova koji su po strani i zaklonjeniji (iza grmova ili debla) no postaju sastavni dio vizualne slike, a posebice su pogledu izloženi veliki zvučnici razmješteni na brojnim i istaknutim mjestima po trgovima tijekom manifestacija kako bi se iz svih pozicija moglo dobro čuti. Velika količina potrebne električne energije (za ozvučenje i osvjjetljenje) za pojedine manifestacije, znači i dodatne generatore – ti glomazni i ne previše

Sl. 65 Trg kralja Tomislava, električni kablovi *Ledenog parka*, 2017.

Sl. 66 Trg J. J. Strossmayera, *Fuliranje*, 2017.

estetski dizajnirani objekti zauzimaju veliki prostor, stoga se ne mogu sakriti iako se njihova prisutnost nastoji zakloniti panoima ili provizornim ogradama. No, i ti objekti stvaraju zvuk i to vrlo glasan, zvuk zujanja koji nije prisutan samo u neposrednoj blizini objekta nego i na šetnicama i u udaljenijim pozicijama. Na trgovima, ipak dominira glazbeni zvuk pojačan ozvučenjem. Međutim, zvukolik se jednoga trga ne može omeđiti prostornom veličinom trga. Zvuk je u tom smislu nekontrolabilan: može se, doduše, kontrolirati glasnoća na razglasu, ali se u konačnici, zvuk širi ovisno o položaju zgrada, vlažnosti zraka i drugim okolnostima. Osim toga, glazba se ne čuje samo sluhom nego se može osjetiti i kao vibracija u tijelu, posebice kada su naglašeni *beatovi*, ritmični puls glazbe, oni uostalom i odjekuju u prostoru odbijajući se o površine kao što su zgrade. Suvremene izvedbe glazbe, dakle, za razliku od ranije kada nije bilo ili se nije koristio razglas, uključuju dobro ozvučene javne nastupe glazbenika i glazbu koja se pušta s mikseta. Upravo ozvučenje, odnosno glasnoća glazbe u prostoru čini od trga prijeporno mjesto: za građane koji stanuju u zgradama na obodima trgova glazba postaje buka.

Organizirani glazbeni nastupi na trgovima zahtijevaju i pozornicu. Na Zrinjevcu je ona uspostavljena Glazbenim paviljonom koji smještajem, formom i izdignutošću stvara od trga prostor koji se lako preoblikuje u koncertni. Uz zrinjevačke se koncerte uglavnom šetalo, igralo, razgovaralo i njihova prisutnost u prostoru trga nije zahtijevala koncertnu atmosferu kakva se očekuje na koncertima u zatvorenim prostorima i koncertnim dvoranama. Ipak, na nekim manifestacijama koje smo pratili, u prostoru ispred Paviljona, složene su stolice, jedna do druge, u redovima. Takvo oblikovanje središnjeg dijela trga ga je pretvorilo vizualno u gledalište i pomaknulo putanje kretanja ljudi prema rubnim dijelovima. Na susjednom, Strossmayerovom trgu nema objekta koji bi služio kao pozornica te se ona privremeno uspostavlja u prostoru tijekom manifestacija, smještena ispred spomenika J. J. Strossmayera i leđima okrenuta zgradi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a sa scenom okrenutom prema otvorenom prostoru trga. Pozornica je na nekim ranijim manifestacijama bila uzdignuta montažna i natkrivena (pr. *Advent kod Rudolfa*, 2016), no posljednjih godina (pr. adventsko *Fuliranje* i dr.) učestao je montažni

Sl. 67 Zrinjevac, *Accordeon Fest*, 2017.

Sl. 68 Trg kralja Tomislava, *Zagreb Classic*, 2017.

sačasti kupolasti oblik pozornice, izdignute i djelomično zatvorene plastičnim prozirnim pokrovom kroz koji se nazire ploča s imenom Strossmayera, upućujući čiji se spomenik nalazi iza. Iz nekih je pozicija na trgu, iza kupole uočljiva biskupska glava, no materijalnost spomenika (kao ni njegovo značenje) ni na koji način nije uključena u kupolasto manifestacijsko događanje.¹³⁹ Na nekim je organiziranim događanjima posebice istaknuta glazba kao jedna od okosnica. Adventsko se *Fuliranje* 2018. godine oglašava kao "oaza gastro užitaka, sjajne glazbe i odlične zabave", te se tako promotivno navodi da će "atmosferu zagrijavati više od 80 glazbenika, 25 DJ-a i 7 bendova", dok će vrhunac biti "besplatan doček Nove godine uz najpoznatiji svjetski label elektronske glazbe Defected".¹⁴⁰ Za vrijeme javnih nastupa posjetitelji stoje u prostoru neposredno ispred pozornice stvarajući atmosferu mnogih koncerata na kojima fanovi stoje u najvećoj blizini izvođača. Tijekom dana, glazba koja se pušta preko razglasa, na ovoj i drugim manifestacijama na Strossmayerovom trgu, stvara klupsku atmosferu na otvorenom prostoru (bez obzira na godišnje doba), a ispred pozornice su smješteni razni objekti za sjedenje – ovisno o sadržaju i dizajnu sveukupne manifestacije ponekad su to povezana drva za ogrjev, nekad palete spojene u sjedala s naslonom ili bale sijena. Izvedbe, dakle, koje se odnose na korištenje ovoga prostora u smislu njegova definiranja glazbom, reproduciraju društvene prakse iz zatvorenih prostora – koncertnih i klupskih – jer upravo "sjajna glazba" jest i ključna riječ mnogih događanja na ovome trgu.

No, i na susjednom je Tomislavovom trgu glazba element stvaranja trga. Na *Dan grada Zagreba*, 30. svibnja 2014. godine je održan koncert Zagrebačke filharmonije, a u parku je, uz zgradu Umjetničkog paviljona, postavljena montažna pozornica, zvučnici i oko 1 300 plastičnih stolica poslaganih u redove na travnatom parteru.¹⁴¹ Sljedećeg se mjeseca, tijekom dva dana – 20. i 21. lipnja 2014. – na trgu odvijao projekt *Glazba i grad* kao dio međunarodnog

¹³⁹ Kupolasta pozornica se postavlja na navedenom mjestu bez obzira o sadržaju javne manifestacije, bilo da se radi o gastro festivalu (*Burgerfest*), mjesecu svjetskog nogometnog prvenstva (*Foodballerka*) ili adventskom događanju (*Fuliranje*).

¹⁴⁰ <https://www.fuliranje.com/> (pristup: prosinac 2018)

¹⁴¹ www.zagreb.hr/default.aspx?id=64707 (pristup: ožujak 2018)

Sl. 69 Trg kralja Tomislava, pogled iz Umjetničkog paviljona, iza pozornice, *Zagreb Classic*, 2016.

trenda "svečanosti glazbe" pokrenutog u Francuskoj početkom 1980-ih s idejom da se muzika približi ljudima i izvan koncertnih dvorana, na otvorenim prostorima i besplatnim koncertima. Prvi će dan ljeta postati *Svjetski dan glazbe*, a koncertno će glazbovanje na Tomislavovom trgu postati nova urbana kulturna navika. U Zagreb je stigla, dakle, 2014. godine, a posjećenost i uspjeh manifestacije utjecao je na njezino širenje – 2016. godine je na trgu održan koncert klasične glazbe sa simfonijskim orkestrom i umjetničkim solistima za *Dan državnosti* (25. 6.) kao prvi u nizu novouspostavljenog *open-air festivala Zagreb Classic*.¹⁴² Glazbeni program festivala obuhvaća tzv. "ozbiljnu ili umjetničku glazbu" – opere i koncerte opernih arija, operete, baletne izvedbe, simfonijske i solističke instrumentalne koncerte izvođača svjetskoga glasa, suvremeniju obradu klasične glazbe, rock-opere i mjuzikle, inovativne programe tamburaškog orkestra i jazz koncerte. Događanje se od početka, od 2016. godine, oglašava na "Tomislavcu" i sloganom "Gdje uživamo u glazbi na travi", uz obavezno isticanje da je ulaz na koncerte slobodan.¹⁴³ Stvaranje se ovoga trga glazbom događa od razine svojevrsnog posvajanja novom inačicom imenovanja (Tomislavac) koje se ranije rijetko rabilo za ime trga, a sada postaje prepoznatljivo ime uvedeno i u promotivne materijale; koncertnim programima koji se temelje na klasičnoj glazbi; te novom društvenom praksom – slušanjem glazbe sjedenjem na travnatim površinama koja se sugestivno najavljuje ("uživanje"), čak i uz napomenu da se "ponesu dekice". Ova nas i nova izvedba kojom se stvara trg ponajviše i zanima jer predstavlja novo korištenje prostora.

Format koncerata koji je predviđen ovim manifestacijama (veliki orkestri i pjevački ansambli) zahtijevaju i odgovarajuću veličinu pozornice, a od tri istraživana trga Tomislavov trg je nudio ne samo dovoljnu prostranost nego i sniženi parter koji je odgovarao definiranju manifestacije. Pozornica je smještena uz Umjetnički paviljon u zaleđu: iako se radi o jukstaponiranju

¹⁴² Program *Zagreb Classic* koji se odvija krajem lipnja i u prvoj polovici srpnja je uključenu projekt *Zagrebačkog kulturnog ljeta* (ZgKUL) koji nudi različite aktivnosti (glazba, film, izložbe, koncerti, muzeji), mnoge na otvorenim prostorima i trgovima, u cilju da se "grad Zagreb čvrsto pozicionira na karti europskih kulturnih metropola i ljetnih destinacija" (<https://www.zagreb.hr/predstavljen-program-zagrebackog-kulturnog-ljeta-z/127542>) (pristup: listopad 2018)

¹⁴³ Primjerice: Hr.Turizam 2016; Zagreb.info 2018b.

Sl. 70 Trg kralja Tomislava, otvoreni auditorij, *Zagreb Classic*, 2016.

montažne pozornice, skela i prozirnih plastičnih zaklona te historicističke zgrade bogato ornamentirane, susret se tih objekata ne doima nezgrapno, a zgrada i njezina kupola kojoj se mijenja osvjetljenje čini i montažnu pozornicu vrlo reprezentativnom. U parku se također postavljaju dodatni objekti – skele na kojima se nalaze televizijske kamere, mnoštvo je i kablova za ozvučenje, reflektora i rasvjete te nizovi kemijskih toaleta kao nužnih objekata prilikom javnih manifestacija. Ta nova materijalnost prostora nije samo vizualna i privremena, za vrijeme trajanja manifestacije: tehnička oprema ostaje na trgovima i u danima između koncerata postajući tako dio svakodnevice, a tragovi na površini (udubljenja od nosača skela, uništeni cvjetnjaci) ostaju i dugo nakon manifestacije.

Iako su se na nekim prvobitnim manifestacijama postavljale plastične stolice, modus koji se uobičajio je sjedenje na travnatim površinama, dapače, to je postao i element brendiranja manifestacije. S obzirom na spuštenost/udubljenost partera parka, njegove bočne kosine postaju uzdignuta gledališta, koncertne lože. Posebice je atraktivan prostor za sjedenje uz spomenik kralja Tomislava i travnatu kosinu koja se nalazi nasuprot pozornice, kao i stepenice prema parku na bočnim kosinama, a također i mnogobrojne klupe koje se nalaze na gornjim bočnim šetnicama na koje ljudi sjedaju okrenuti prema parku. Klupa se, doduše, ne može okrenuti jer je njezina pozicija pričvršćena u podnu površinu, no prilagođava se položaj tijela, a i sjedi se gušće nego što je to uobičajeno – takva se "elitna" mjesta u parkovnom gledalištu dijele s čak 4-5 ljudi na klupi. Na travnatim se površinama sakuplja publika – oni prvi se smještaju bliže pozornici, a s vremenom se popunjava i travnjak, rjeđe ili gušće ovisno o atraktivnosti izvođača, ali možda još više, o vremenskim prilikama, pa će tako kišni dani smanjiti broj publike. Posjetitelji donose dekice, karimate, niske sklopive stolčice, jastučice, šatorsko krilo i druga pomagala koja će im slušanje učiniti ugodnijim. Smještanje se na travi ne vrši prema redovima, a mnogi dolaze u grupama po dvoje-troje ili više, pa se gledalište oblikuje kao skupine točaka. U tom se gledalištu i jede i pije, šeta i preskakuje, priča i pleše. Početak glazbene izvedbe umiruje žamor i hodanje, no ono tijekom nastupa ne prestaje u potpunosti. Pravila ponašanja koja vrijede za umjetničke izvedbe u

Sl. 71 Advent na Zrinjercu, ulični svirač, 2017.

Sl. 72 Zrinjevac, škola valcera, Zagreb pozdravlja Austriju, 2017.

zatvorenim prostorima (tišina, mirno sjedenje, bez konzumacije, stišan telefon i dr.) na otvorenom su javnom prostoru izmijenjena (žamor, šetanje, grickalice, pivo, telefonski razgovori, slikanje) iako nastup može biti potpuno isti. Drugim riječima, takvo ponašanje ne izaziva umjetnička izvedba nego činjenica njezinog izvođenja u javnom prostoru. Iako ne možemo u potpunosti i detaljno vremenski rekonstruirati odnos društvene pojave sjedenja na travnatim površinama u središnjim javnim prostorima te pojavu javnih manifestacija koje uključuju takav modus korištenja trgova, ipak možemo uočiti međusobno pojačavanje u smislu učestalosti te prakse između javnih manifestacija i svakodnevice. Naime, sjedenje je na travi, odnosno novi načini boravljenja na trgovima, prisutnije u posljednjih desetak godina; organizatori manifestacija posljednjih godina uvode nova javna događanja kojima je inherentno takvo korištenje javnih prostora, te s obzirom da je ta nova praksa sjedenja na travi već zaživjela u urbanoj svakodnevnicu, očekivano je da će građani prihvatiti i novouvedena javna događanja koja sadrže taj obrazac društvene prakse. Ono što je uočljivo jest da koncertno sjedenje na travi prakticiraju ne samo mladi (koji češće sjede na travi u svakodnevnicu) nego ljudi svih dobi: gledalište u parku puno je djece, mladih, ljudi srednje dobi, starijih posjetitelja. Brojnost okupljenih i "gusto" sjedenje u parku gdje se ponekad traži "i vlat više", prisutnost svih generacijskih skupina, turisti, ljetna toplina, večer i noć osvijetljena reflektorima pozornice i posebice glazba koja prožima prostor i to specifično gradsko okupljanje, stvara svojevrsnu intenzivnost između ljudi međusobno i između ljudi i prostora, naboj koji se osjeća u zraku, koji bismo mogli opisati kao afekt razdraganosti i sreće. Tomislavov trg je stvoren glazbom – glazbenim nastupom, privremenom promjenom materijalnosti prostora sa svrhom da se u njemu može realizirati glazba, otvarajući se za nove društvene prakse kao što je sjedenje na travi, stvarajući poticaj dolasku iznimno velikog broja ljudi na trg, zvukom koji prožima situaciju te u konglomeratu svega nabrojanoga – oblikovanjem posebne afektivne atmosfere.

Glazbeni susreti, međutim, ne odvijaju se samo u formatu organiziranih događanja kao što su ova dosad opisana. Na istraživanom se trgovima čuje i zvuk gitare koju uvijek na istoj klupi uz Meteorološki stup na Zrinjercu svira

Sl. 73 Advent na Zrinjercu, ulični svirač, 2016.

imati dozvolu gradskih nadležnih tijela kojima se određuje lokacija i vrijeme dopuštenog sviranja. Ta je djelatnost u javnom prostoru, dakle, regulirana gradskim propisima. Neki svirači "dizajniraju" scenu ukrasima, postave zvučnik i privlačne dekoracije; drugi pak sviraju na način kao da su u prolazu, sjednu na klupu i odsviraju nekoliko skladbi ili sjednu na travu na rub šetnice i otvore kofer svojeg instrumenta, znak da se ubace prilozi; neki sviraju kratko i često mijenjaju lokacije u okviru parkova. Riječ je o povremenim, privremenim i gotovo slučajnim susretima s ljudima i njihovim instrumentima koji stvaraju zvukolik trgova. Uz reguliranu, postoje i neformalne prakse sviranja i slušanja snimljene glazbe: grupe, najčešće mladih, okupljene na trgovima, sjedeći na travi u popodnevnom ili večernjim satima, druženje ponekad obogaćuju svirkom gitare, ali češće glazbom s mobitela ili zvučnika, stvarajući manje glazbene "kružooke" na otvorenom.

Glazba na trgovima je potaknula još neke nove izvedbe koje uspostavljaju odnos između zvuka, prostora i tijela. Mnoge manifestacije organiziraju i plesne večeri određenog glazbenog stila (disco, swing, latino, tango, charleston) ili ciljano za neku populaciju (pr. starije građane). Na Zrinjercu su, u okviru već spominjane

postariji ulični svirač. Svoj glazbeni repertoar mijenja ovisno o sezoni sviranja,¹⁴⁴ baš kao i svoj nastup, pa će za Advent biti prikladno i kostimiran u odijelu Djeda Mraza ili će košarica za priloge biti prigodno ukrašena. Oblikujući svoju scenu na klupi na šetnici postao je i mjesto različitih interakcija, sa starijim šetačima koji zastanu u razgovoru, s pojedincima koji su naručili pjesmu, s djecom koja znatiželjno zaviruju i obilaze. Mnogi se u prolazu osmjegnu i poprate svirača pogledom, neki prođu bez vidljive reakcije, neki zastanu, slušaju, gibaju se u ritmu, plješću, razgovaraju; neka lica vidimo češće i zaključujemo da su neki susreti ljudi sa sviračem učestaliji i bliskiji. Sviranje uličnih svirača u Zagrebu svoje začetke ima u drugoj polovici 1980-ih, u vrijeme Univerzijade, koje je značajno izmijenilo korištenje javnih prostora u gradu. Ulični svirači za svoje izvedbe moraju

¹⁴⁴ Ulični svirač na kojega se odnosi gornji komentar bio je često prisutan na Zrinjercu, na opisanome mjestu, tijekom 2017. godine.

Sl. 74 Trg J. J. Strossmayera, koncert, *Foodballerka*, 2018.

plesa pozivalo sugrađane na ples. Park je tako za neke, koji su se odazvali u prolazu, mogao postati i nešto drugo osim pukog prostora prolaženja – plesni je korak i okret stavio pojedinca u novu i neočekivanu izvedbu – onu plesačku, začinjenu očiglednim trenutkom zabave. Kada su pak plesne večeri, stanovnici i ciljano dolaze na druženje i ples, a mnoštvo je onih koji u ljetnoj šetnji zastanu uz Paviljon kao privlačnoj točki zaustavljanja. Brzo je razmatranje linoleuma ispred stepenica Glazbenog paviljona na manifestaciji *C'est is d'best* u večernjim satima lipnja 2017. godine, u času od trga stvorilo plesni podij – novu izvedbenu scenu. Linoleum nije ograničio plesni prostor, plesalo se i izvan njega, ali je označio svojom materijalnošću privremenu transformaciju prostora. Na plesnim večerima učestalije je plesanje u paru, dok koncertna događanja stvaraju posebna ozračja pri čemu individualno plesanje posjetitelja uz glazbu, pokreti glavom i tijelom, stvaraju dojam kolektivnog sinkroniziranog gibanja.

Glazba, dakle, stvara ne samo auditivno iskustvo prostora nego i tjelesno na druge načine, potiče pokret i dodir, a uokvireno u organizirano manifestacijsko događanje u kojemu se okupljaju sudionici sličnih interesa i afiniteta (za glazbeni stil, za ples) nosi i veliki afektivni naboj u atmosferi koja se stvara na prostoru trgova. Glazba, osim toga, ima i veliki potencijal okupljanja i poticanja interakcije među okupljenima koji su većinom međusobno nepoznati, ali zajednički dijele afektivnu atmosferu trenutka pa javna događanja koja u programu imaju koncerte i plesna događanja imaju i utjecaj na urbani kolektivni imaginarij, stvaranje dojma povezanosti i kolektiviteta. U gradovima koji imaju brojno etnički raznoliko stanovništvo koncertna događanja na javnim prostorima vrednuju se i kao mediji demokracije jer se na njima, bilo reprezentacijom vrste i stila glazbe na pozornici ili interakcijama ljudi u publici, omogućuje susret s različitosti, a s obzirom da se događa u pozitivnoj

manifestacije *Zagrebački vremeplov*, organizirane *Plesne večeri* tijekom kolovoza s fokusom na glazbu od 1950-ih do 1970-ih godina i s ciljem da ožive "duh nekadašnjih zagrebačkih plesnjaka". Večeri plesnoga sadržaja na Zrinjercu se odvijaju tijekom večernjih sati (20/21-23h) i vrlo su dobro posjećene. Pleše se ispred Glazbenog paviljona u vrlo širokom prostoru, ovisno i o tome koliko je okupljenog gledateljstva, a plesu se pridružuju parovi svih dobnih skupina. Neke manifestacije imaju u svojem programu učenje plesa, pa se tako za vrijeme događanja *Zagreb pozdravlja Austriju 2017.* godine u popodnevrim satima održavao sat "škole valcera" u kojemu je nekoliko instruktora

Sl. 75 Zrinjevac, Bijela noć – *Zvučni susreti* Farszky-Sinkauz, 2017.

dio manifestacija, a oprostori grad glazbom znači da glazba postaje dijelom iskustva prostora – tjelesnog iskustva slušanja i plesanja, društvenog iskustva okupljanja i interakcije, afektivnog iskustva atmosfere i raspoloženja. Glazbom se i materijalno transformira prostor jer uspostavljanje glazbe zahtijeva dodatne objekte i rekvizite (pozornice, zvučnici, kablovi i dr.) koji i vizualno i upotrebno mijenjaju trgove. Glazba, odnosno izbor glazbe je i strategija stvaranja specifičnih zvukolika u okviru manifestacija, a koji onda postaju prepoznatljivi za manifestaciju i očekivani u prostoru, te time glazba postaje važan čimbenik revitalizacije i reimaginacije donjogradskih trgova. Glazba u javnom prostoru funkcionira drugačije nego u koncertnim prostorima: klasična glazba, izvođena na trgovima, približava se slušateljima i publici upravo uslijed otvorenosti i dostupnosti javnih prostora (besplatni koncerti), a posljedično se stvaraju i nove društvene prakse korištenja prostora. Glazba stvara poticajni okvir za susrete s prostorom (dolazak na trgove) i susrete ljudi međusobno (okupljanje, druženje) te time i za uvijek nove doživljaje grada.

afektivnoj atmosferi koncerta, može imati dublji utjecaj na prepoznavanje i prihvaćanje Drugoga: u tom smislu, publika na koncertima čini "moralnu zajednicu" koja potiče toleranciju, koncenzus i zajedništvo, a koncerti imaju potencijal "stvoriti prostor multikulturalnog građanskog jedinstva" (Peterson 2010).

Istraživani trgovi imaju mnoge zvukolike koje osim glazbe čine najčešće zvukovi prometa i žamor ljudi, a rjeđe će nam zvučni doživljaj činiti ptice unatoč mnogim stablima na trgovima. Kada ih se čuje, sasvim su sigurno trgovi u fazi "nedogađajnosti", odnosno, na njima se tada ne odvijaju manifestacije. Glazba je važan

RAZIGRANI TRGOVI, PROSTORI ISTRAŽIVANJA I CIVIS LUDENS

Djeca s ruba Potkove: igranje na trgovima

Reprezentativni su prostori triju trgova za neke stanovnike jednostavno njihov kvart. Za djecu koja odrastaju u kvartu trgovi su njihova igrališta. Igranju u ovoj studiji prilazimo kao specifičnoj društvenoj praksi u javnom prostoru kojom se stvaraju trgovi, odnosno kao analitičkoj niši kroz koju promatramo konstruiranje urbanog iskustva. Nadalje, igranju analitički prilazimo kroz dva okulara. Jedan okular podrazumijeva specifičnost igre zbog njezine generacijske određenosti (dječja dob) kao i lokalne orijentiranosti jer te su trgove kao igrališta koristila ponajviše "djeca s potkove i njezina ruba" (Batušić 2006: 123). Drugi je okular usmjeren na igru i igranje kao elemente javnih događanja na trgovima, kroz koje suvremeni "homo ludens" (Huizinga 1992)¹⁴⁵ uspostavlja odnos s gradom. Kako se igrom stvara trg? Kako se u igri koristi materijalnost trgova i kako se ona preoblikuje? Koja se značenja u igri i kroz igru upisuju u trgove? Kako je igra kao "pojava kulture" uklopljena u suvremene javne manifestacije koje se odvijaju na istraživanim trgovima?

"Za brižne nadglednike naših dječjih igara sve je bilo u skladu s pravilima lijepa ponašanja i dječjeg veselja dok ne bismo, neopazice dakako, umakli na razdaljinu od pedesetak metara, među grmlje i nisko raslinje uokolo Kemijskog laboratorija [...] Pod granama šimšira bili smo za naše čuvare nevidljivi pa stoga i slobodni u istraživanju nepoznatih prostora, krećući tamo u potragu za tajanstvenim predmetima [...] A u tim se, znali smo to dobro, i opasnim dijelovima perivoja, štošta moglo vidjeti i pronaći. Najčešće pseću balegu, rjeđe kakvu kovanicu, onda nekoliko centimetara odbačene žice ili – a to je već bio glavni zgoditak – zaboravljenu pikulu staklenku, dok je pod grmljem znalo biti i tajanstvenih predmeta nalik ispuhanim balonima, kojima smo tek mnogo kasnije doznali njihovu pravu namjenu." (Batušić 2006: 130-131)

Opisujući svoje djetinjstvo, akademik i teatrolog Nikola Batušić u gornjem se navodu sjeća igranja na Strossmayerovom trgu u neposrednom poslijeratnom razdoblju,¹⁴⁶ "na Štrosu" kako su "od milja" zvali svoj trg ("naš trg") (ibid.: 124), posvajajući ga upravo igrom. Sastajalište je pod "velikim hrastom" na Štrosu bilo polazište za dječje "pothvate" i istraživanja skrovitih prostora u grmovitim nasadima uz zapadnu i južnu stranu historicističkog zdanja Bolléova "kemijskog

¹⁴⁵ *Homo ludens*, od lat. riječi *homo* – čovjek i *ludere* – igrati se. Pojedine se studije bave igrom kao specifičnom izvedbom u kojoj se uspostavljaju pravila, uloge, specifični (natjecateljski) odnosi i zadano trajanje (Huizinga 1992; Caillois 2001). U ovome radu, međutim, ne ulazimo u strukturu i sadržaj igre, nego nas zanima igra u odnosu prema prostoru u kojemu se izvodi i značenja koja se igrom u specifičnom prostoru (trgovima) stvaraju, narušavaju ili propituju.

¹⁴⁶ Iako sjećanja na djetinjstvo i konkretni navodi o igranju na Strossmayerovom trgu u autobiografiji Nikole Batušića (2006) nisu jasno datirana, smještamo ih okvirno u ratne godine i neposredno poslijeratno razdoblje s obzirom da je autor rođen 1938. godine, a tijekom igranja spominje "brižne nadglednike" – "bake, majke, mnogo rjeđe i očevi [...] i *kinderfräule*" koji su ih nadzirali u igri, što svjedoči da je riječ o ranijoj dječjoj i "pučkoškolskoj" dobi.

Sl. 76 Trg J. J. Strossmayera, nogomet, 1980.

zavoda" u kojemu se tada još održavala sveučilišna nastava.¹⁴⁷ To je bilo "idealno mjesto" za različite igre poput skrivača, a grmovitost i skrovitost prostora, kao i sama zgrada koja je djeci bila nedostupna i nepoznatog sadržaja, dapače i s "napravama" na prozorima koje su proizvodile "čudne šumove", bili su dovoljno tajanstveni da dječja mašta stvori lik misterioznog i opasnog "laboratorca" koji navodno živi u zgradi Laboratorija i dočekuje djecu u zasjedi te im pakosti i straši ih (ibid.: 123-124). Dječji je imaginarij učinio tako da reprezentativni prostor odraslih postane ne baš sasvim bezazlen, upisujući u njega opsege dječjih izazova, mašte, kreativnosti i vještina. Spretnost i natjecanje su djeca na Strossmayerovom trgu odmjeravala na središnjem dijelu trga, tada još pošljunčane površine, gdje su se "rolšuhali" i "natjeravali rombačima", te na travnjaku uz spomenik biskupu Strossmayeru gdje su igrali "na dva mala" (gola) s "krpenjačama" ili su se pikulali (ibid.: 127).

Djeca s ruba Potkove i u kasnijim su desetljećima (šezdesete i sedamdesete 20. stoljeća) "igrali nogać" ili se "vozili biciklima" na Strossmayerovom trgu, koji je tada ipak izmijenjen jer je središnja površina trga betonirana – "asfaltirane velike staze i nikad puno ljudi", kazuje jedan pedesetogodišnjak iz centra, bile su idealne za "naganjanje" biciklima. Sva se ta razigrana svakodnevica na Štrosu odvija u sjeni ozbiljne znanstvene nacionalne institucije (HAZU), stvarajući kontrapunkt "uzvišenog i običnog" (Cajzek i Pavličić 1993: 67). Uz zgradu HAZU je uostalom i uređeno jedino dječje igralište na tri istraživana trga, s ljuljačkama i penjalicama, recentno i ograđeno u skladu s današnjim poimanjem dječje sigurnosti. Sjećanja na djetinjstvo u drugoj polovici 20. stoljeća ukazuje i na mikrolokalno korištenje trgova, ponajviše djece iz neposrednog susjedstva

¹⁴⁷ Zgradu je sveučilišnog "kemijskog zavoda" projektirao Herman Bollé, a izgrađena je 1883.-84. godine. Danas je u zgradi Knjižnica HAZU.

pojednog trga, gdje su ih roditelji "vidjeli s prozora" te ih tako moglo nadzirati i dozvati. Djeca sa Zrinjevca, a "baš nas je bilo puno djece", sjeća se jedan stanovnik vremena od prije četrdesetak godina, "rijetko su išla na Štros", tamo je bila "druga ekipa": "s njima se više nismo tak družili; oni su bili drugi kvart". Rijetki izlasci izvan "kvarta" bili su posebne prilike, kao primjerice kada je napadao snijeg pa su kosine na Tomislavovom trgu koje vode na sniženi parkovni parter bile odličan poligon za sanjkanje, gotovo za svu djecu iz ravničarskog Donjeg grada, sjeća se stanovnik iz Gundulićeve ulice.

Na Zrinjercu se igra djece iz obodnih zgrada često odigravala uz središnji objekt na trgu: "lovice oko paviljona" ili igre s loptom "na paviljonu" kao što je "igra pipac" pri čemu je ograda paviljona predstavljala gol, a loptu se "moglo jedanput pipnuti". U dječjim odnosima uvijek vrijedi pravilo starijih grupa koje imaju prednost, tako da su se "stariji uvijek prvi išli igrati na Paviljon" dok bi se mlađi "igrali okolo lovice", pa kad bi starijima "dosadilo", prostor paviljona zauzele bi grupe mlađe djece. U parkovnom se pak prostoru igralo "lopova i pandura" ili skrivača iza drveća ili skrivanje u "platani s rupom", a posebno je zanimljivo bilo preskakanje na travu i zalijevanje vodom iz vodoskoka. Ove potonje igre iziskivale su hrabrost, vještinu i brzinu jer nisu bile dopuštene. Zrinjecac je, naime, imao čuvara zelenila i nije bilo dopušteno korištenje zelenih površina. Čuvar bi "fućkao i trčao za djecom" koja su preskakala na travu, a dugogodišnji je čuvar iz sedamdesetih godina ostao u sjećanju mnogoj bivšoj djeci i današnjim odraslima, jer je bio jednoruk što je kod njih tada izazivalo "fascinaciju" i čuđenje, kao i posebnost zbog koje ga pamte do danas. Penjanje po drveću ili igranje loptom po travi nije bilo dopušteno i u tome treba očitati specifičnost igranja kao izvedbe u konkretnom javnom prostoru. Tako su neke karakteristične igre, aktivnosti i dječje prakse u drugim parkovnim prostorima (primjerice, u parkovima zagrebačkih donjogradskih dvorišta ili južnosavskih stambenih naselja), na trgovima središta grada bile nedopuštene isključivo zbog karaktera prostora koji je definiran kao reprezentativan i povijestan, te i formalno zaštićen kao spomenička kulturna i prirodna baština. Djeci je "bilo krivo" da se ne mogu "igrati na travi", no osim toga nisu osjećali pritisak prostora, nisu doživljavali važnost ili opterećenje okolnim institucijama (muzeji, Akademija, sudovi, policijska uprava), nisu doživljavali prostor kao reprezentativan; "mi smo se najnormalnije igrali" komentira pedesetogodišnjak.

Normalnost je prostora, u kojoj se ne pre/poznaju i ne doživljavaju upisana značenja (reprezentativnost, povijesni karakter, nacionalna važnost institucija, spomenički karakter prostora), ključna karakteristika stvaranja trgova dječjom igrom. Kako se igranje odvija u formativnim godinama, ono je iznimno značajno za stvaranje povezanosti s pojedinim trgov koji se igrom upoznaje, prisvaja i poosobljuje vlastitim (dječjim) iskustvima. U tom procesu prisvajanja čak ni izraženija pravila ponašanja i zabrane u prostoru (u odnosu na igru na zelenim površinama u drugim dijelovima grada) nisu presudna. Ona ulaze u "pravila igre" i prihvaćaju se ili izazivaju dječjim nestašlukom. Također, specifičnost je ove izvedbe izraziti poznavanje prostornih granica trga što je posljedica dozvoljenih okvira kretanja u dječjoj dobi, kao i odnosa vršnjačkih grupa. Građanima Zagreba koji posjećuju centar grada istraživani se trgov

Sl. 77 Trg J. J. Strossmayera, drvo za penjanje, 2018.

mogu činiti kao cjelina, no življenje na trgovima stvara specifične prostorne mikrolokalitete čak i unutar svakog pojedinačnog trga, a definiraju se izazovima, mogućnostima, strahovima i fascinacijama koje dječja dob pripisuje prostorima. To su vrlo specifična iskustva prostora koja uz sva društveno i kulturno upisana značenja, stvaraju i dodatni simbolički naboj prostora kojega dijele samo građani koji su odrastali u tome dijelu grada.¹⁴⁸ Odatle je i moguće da svoju urbanu identifikaciju pojedinac izražava osjećajem "autohtonog Zrinjecanina" (Prezelj 2014). Zrinjecac, reći će romanopisac Milković, pripada svima. Međutim, stanovnicima Zrinjevca on nije samo mjesto posjećivanja, šetanja i pokazivanja, već mjesto življene svakodnevice, odrastanja i igranja. Stvaranje trga takvom praksom čini ga vrlo lokalnim (kvartovskim, susjedskim) i vrlo osobnim (odrastanje), a značenja koja se upisuju u prostor takvim izvedbama su usko dijeljena (vršnjačka grupa) i intimna (osobna iskustva). Istraživani trgovci, kao *par excellence* simboli urbanog identiteta, praksom igranja izmiču svakoj poopćenosti kojom se reprezentira grad i ostaju u domeni specifične urbane lokalne identifikacije koju dijele stanovnici određenog dijela grada.

Festivalske izvedbe igre

Igra i igranje su sastavni elementi i suvremenih manifestacija na javnim prostorima i time postaju specifične izvedbe u stvaranju i trga i grada sa značenjima koja se, za razliku od potonjih, dijele sa širom gradskom populacijom. Jedna je od najprepoznatljivijih javnih manifestacija koja je protkana igrom, i to upravo na prostoru istraživanog trga, ulični festival *Cest is d'best*.

"Zrinjecac je i ove godine [2016. op.a.] obiteljska oaza kojom odjekuje dječji smijeh. Tijekom dana prostor parka ispunjen je programom za najmlađe cestolupce. Sačinjen je od likovnih, žonglerskih i akrobatskih radionica, igraonica

¹⁴⁸ Usp. novozagrebačka istraživanja Gulin Zrnić 2009: 150-164.

Sl. 78 Zrinjevac, *Cest is d'best*, 2016.

*graničara i 'Čovječe, ne ljuti se' s ljudskim figurama, klaunova, pričaonica, predstava i zborova.*¹⁴⁹

Izvedbe igre koje se odvijaju u festivalskom okviru drugačije su koncipirane nego igre kvartovske djece. Prije svega, igra u festivalskom izvedbenom okviru nije lokalno (kvartovski) orijentirana nego predviđa sudjelovanje većeg broja građana, obitelji i djece iz raznih dijelova grada. Dok je kvartovskoj djeci trg jednostavno prostor za igru "ispred zgrade", mnogima je dolazak na Zrinjevac i na festival ujedno i izlazak "u grad". Igra kvartovske djece podrazumijeva samoorganiziranje, grupiranje i odabir igre, dok su u festivalskom okviru igre za djecu organizirane, predviđene, najavljene i vođene. U mnogim je desetljećima dječja igra imala granice u korištenju prostora parka pa je specifična izvedba bila i *igranje granicama* dopuštenoga i nedopuštenoga, u okviru je suvremenog festivala igra rasprostrta na cijeli parkovni parter, uključujući i travnate površine, čak i drveće. Iako još uvijek nije uobičajeno da se djeca penju po drveću na Zrinjevcu, neke aktivnosti uključuju drveće kao što je primjerice radionica hoda po *slackline*-u, uskoj traci koja se zaveže između dva stabla. Uz ovu se radionicu nude i "igre ravnoteže" – "hodanje po konopu poi, hulahup, žongliranje, druženje, razmjena znanja i vještina, kreativnost, improvizacija i druge igre u parku s djecom različitog uzrasta".¹⁵⁰ Navedene se radionice konceptualiziraju u duhu razvoja tjelesnih i socijalnih vještina¹⁵¹ čemu, u konačnici, igra i služi, kako ona samoorganizirana tako i ona organizacijski

¹⁴⁹ Program 20. *Cest is d'best*, 2016: 15. Gotovo je istim riječima Zrinjevac kao lokacija dječjeg *D'Cesteka* opisan i u programima 2017. i 2018. godine.

¹⁵⁰ Program 22. *Cest is d'best*, 2018: 18. "Igre ravnoteže" ponuđene su u programu 2018., dok su radionice *slackline*-a ponuđene uzastopno u programima 2016. – 2018.

¹⁵¹ Primjerice, "Igre ravnoteže" organizira Udruga Perun koja edukativnim radionicama promiče "univerzalne moralne ljudske vrijednosti" i pobuđuje "stvaralačku energiju", <http://www.udrugaperun.hr/> (pristup: listopad 2018)

Sl. 79 Zrinjevac, *Cest is d'best*, dječja radionica, 2018.

Sl. 80 Zrinjevac, *Park tolerancije*, dječja radionica, 2018.

poduprta. I druge radionice i interaktivne predstave organizirane za djecu na Zrinjevcu imaju edukativno-zabavni karakter: "Učionica engleskog na travi", "Kemija je zakon", prometni "Znakovi za najmanje", "Bonton ili kako pristojno provesti dan", "Gdje raste zdrava hrana", "Reciklauniranje", "Obiteljska abeceda" – samo su neki od naziva programa u kojima djeca uče putem igre.¹⁵²

U festivalskom je okviru dozvoljeno da se u igri, ili zbog dječje igre, privremeno mijenja i materijalnost prostora pokretnim rekvizitima i objektima, a s njome i izvedbe u prostoru.¹⁵³ Plastični i drveni mali stolci i stolovi su postavljeni uokolo Glazbenog paviljona gdje se odvijaju razne radionice, djeca dolaze, ogledavaju, sjedaju, sudjeluju svojim radom u kreativnim aktivnostima stvaranja tkaninom, perlicama, bojama, stolovi su prepunjeni materijalom, a izrezani su viškovi papirića i trakica, vune i najlona rasuti po podu. U tom se mikroradioničkom prostoru na otvorenom djeca sele po stolčićima, komuniciraju, komentiraju, uspoređuju, oduševljavaju se vlastitim uratkom. Roditelji stoje uokolo kao štit, nadziru i razgovaraju. Mnogi će upravo s ove igre, tijekom radioničkog rada na otvorenom prostoru u zrinjevačkom parku, ponijeti kući svoj vlastiti uradak, kao suvenir s ove gradske manifestacije. Između stabala su rastegnute trake za hodanje, djeca skidaju obuću i nestrpljiva su za okušati se u novoj vještini, roditelji navijaju i sugeriraju, a voditelj radionice daje upute i pridržava. Pokraj trake je već formiran red nestrpljive djece koja čekaju svoju priliku. Prikazi su životinja – lisice, ovce, jež, tigar, pčele, nosorog – postavljen na travnatim površinama,¹⁵⁴ vizualno izgledaju začudno samom svojom pojavnošću u parku, no i te su instalacije stopljene u aktivnosti na travi: iza ježa se dijete skriva roditeljima i zaviruje hoće li ga pronaći, na lisici se suše mokre hlačiće koje je dijete netom smočilo ulaskom u bazen vodoskoka, a jedan se petogodišnjak prebacio preko slona u položaju kratkog odmora; djevojčica pozira uz mačku i miša za roditeljski fotoapararat, a jedna se, još nesigurno hodajuća, djevojčica

¹⁵² Usp. programi festivala 2016. – 2018.

¹⁵³ Predstavljanje se manifestacije *Cest is d'best* u nastavku temelji na praćenju događanja 2016., 2017. i 2018. godine na Zrinjevcu i fokusira se na izabrane primjere transformacije prostora i izvedbe.

¹⁵⁴ Riječ je o likovno-urbanoj instalaciji "Rezervat za opasne i ugrožene životinje na Zrinjevcu" u kojoj sudjeluje *street art* umjetnik Lunar.

Sl. 81 Zrinjevac, *Cest is d'best*, 2016.

drži za lisicu i mazi joj riđa leđa, sva ozarena. Povremeno se i privremeno postavljaju prijenosne kazališne kulise za dječje kazališne i mađioničarske predstave te u festivalskom kontekstu uspostavlja nova izvedba u kojoj djeca postaju publika, u čas formiraju gledališni polukrug, sjede na pločniku, neki uhvate i stolčić, poslažu se u redove po visini te s većom ili manjom zainteresiranošću, komentiranjem i hihotanjem prate događanje. Pločnik je išaran dječjim crtežima, djeca pužu i čuče, crtaju i šaraju, bojice i paste su porasipane, kotrljaju se i predstavljaju, i kao takve, izvor igre i zabave.

No ta je promjena materijalnosti trga u svrhu dječje igre, samo dio transformacije Zrinjevca u festivalskom okviru *Cest is d'besta* koji u svojoj srži ima ludički karakter te cijeli prostor semantički transformira u odnosu na svojevrstu upisanu reprezentativnu ozbiljnost. Glazbeni je paviljon ukrašen raznobojnim šarenim platnima stvarajući cirkusku teatralnost prostora. Na stupovima su javne rasvjete na sjevernoj zrinjevačkoj šetnici postavljene poruke s ciljem da sugeriraju, kako se navodi u katalogu, "lijepe misli i pozitivnu energiju": *Volim se smijati, Volim sanjariti, Volim ovu ulicu, Volim zvijezde i lunu, Volim tišinu, Nasmiješi se, Prekrasno je nebo, Volim ovaj grad, Jesi za kavu?* U istome se potezu između stabala iznad šetnice nižu umjetničke zastavice od različitih materijala i najrazličitijeg likovnog izričaja: tema je zastavica, primjerice, 2017. godine bila "Snaga cvijeta" te je obilje cvjetnih i koloritnih, kolažiranih, stvarnih i imaginarnih prikaza te snage punilo prostor ponad šetnice. U prolazu se čuju komentari oduševljenja i radosti zbog tog nesvakidašnjeg prizora zastavica, a jedan glas upućuje svoje okupljene u grupi koja je zastavica koju je baš ta osoba izradila, ne bez tona ponosa. Na drveću su postavljene razne instalacije. Mobil sa šišmišima je dio prezentacije "opasnih i ugroženih životinja". Svjetleća golubica koja sjedi na grani jednoga stabla,

Sl. 82 Zrinjevac, *Cest is d'best*, plesač na svili, 2017.

objašnjava se u katalogu manifestacije, podsjetnik je na istraživanja Nikole Tesle, ali i metafora životne i duhovne energije kao izvora života – osvijetljena iznutra, u mraku izgleda transcendentno i stvara novi prizor u parku. Na samome je južnom dijelu Zrinjevca, uz stablo platane otvorenoga debla, postavljena još jedna instalacija posvećena Tesli: drvena stolica u duplji platane, mobil s golubicama i žaruljice – djeca sjedaju, odrasli ogledavaju, fotografiraju. Velika je, okrugla crno-bijela spirala postavljena uz Paviljon koju poneko dijete ili odrasli zavrti i stvara se optička iluzija, pa se mnogi zaustavljaju privučeni vrtnjom. Nekoliko je klupa u parku dorađeno simbolima *hippy* pokreta, jedne od godišnjih tema – cvjetni ukrasi, leptiri, gitara, znak *Peace*, jastučići – dio su instalacije na klupama koje su preoznačene u simbole ljubavi i mira. Šetačima su zanimljive, mnogi kratko sjedaju, fotografiraju se, smiju se, iznenađeni su neobičnom kreacijom u prostoru. Posebnu pozornost izazivaju plesači na svili, mnogi se, koji su šetali parkom ili pratili djecu u njihovom kretanju i igranju, zaustavljaju na najavu plesne točke na svili, blage će kosine na travnjaku poslužiti kao gledalište, stvara se krug uokolo izvođača i broj je ljudi sve veći tijekom trajanja plesa, a njihova vještina izaziva oduševljenje i ushit, pljesak, uzdisaje i vidljivo iznenađenje. Po završetku se naklanjaju, mnogi im prilaze čestitati, djeca se igraju, vrte i zamotavaju u spuštenu svileni rubac. Zanimljivo su mjesto sakrivanja, prolaženja i igre i grmovi hortenzija: dječje noge već su utabale stazice kroz grmlje, ponekad je ono dovoljno gusto za obavljanje dječje nužde, a cvjetić-dva iz bujne hortenzije otkinu se u prolazu u igri. Neki roditelji upozoravaju, drugi ignoriraju. Starija se djeca samostalnije kreću prostorom dok se roditelji druže uz napitke koji se nude na štandovima, bijelim drvenim kućicama uokolo Paviljona i duž sjeverne šetnice: visoki stajaci stolovi, ili niski kavanski stolovi sa stolcima sastavni su dio nove materijalnosti prostora.

Sl. 83 Zrinjevac, *Cest is d'best*, *Lutajući klavir*, 2017.

Sl. 84 Zrinjevac, *New Orleans Festival*, 2016.

Zvukovi su prostora – automobili, tramvaji i žamor – u festivalskome okviru Zrinjevca prekriveni glazbom iz Glazbenog paviljona i stvaraju poseban zvukolik trga šireći ritmom jazza, swinga ili ambijentalne glazbe posebnu vibraciju u prostoru. Na paviljonu se održavaju i nastupi dječjih plesnih skupina: dvije su djevojčice u haljinicama od roza tila, s roditeljima i bakama uzbuđeno čekale nastup, sjedeći na obližnjoj klupi, odrasli su negodovali zbog kašnjenja nastupa dok su djevojčice skakutale po travi i po klupi. Nastupi su djece uvijek vrlo veseli, a ispred Paviljona se oblikuje polukrug djece koja sjede, stoje, viši se poredaju iza nižih, brzo se stvori red u toj privremenoj grupaciji, a na stražnjim pozicijama stoje roditelji. Manja djeca i ona predškolske dobi reagiraju plesom, pokrenu se, gegaju, padaju, ritmično cupkaju, penju se po stepenicama Paviljona, stidljivo, a potom sve slobodnije sjedaju na stepenice ili na njima plešu. Paviljon je *osvojen*, a posebna je zabava spuštanje po uskom kamenom dijelu ograde ili penjanje na njezinom željeznom dijelu. Djeci je posebno zanimljivo i kada se neobični objekti nađu u prostoru parka pa je tako "lutajući klavir" na kotačima sa svojim maskiranim klaviristom privlačna atrakcija kada se smjesti uz Paviljon stvarajući novi fokus događanja uz kojega se brzo okupljaju rasplesana djeca, roditelji, znatiželjnici šetači. Ispred Paviljona nastupaju i žongleri, klaunovi, akrobati, ulični zabavljači – postavljanjem kvadratične plastične podloge na pod, označuju prostor performansa, radi svoje sigurnosti i sigurnosti publike stvarajući "izdvojen" prostor, "pozornicu", odakle vrlo intenzivno komuniciraju s okupljenima. Ta komunikacija u "uličnom teatru" stvara specifičnu dinamiku u prostoru: performer koristi tehnike za "podizanje" publike, izazivanje pljeskanja, navijanja i poticanja koji su i efekt i sastavnica samoga nastupa (Mason 1992: 28). Neki iz publike u pojedinim točkama postaju i asistenti performerske izvedbe; okupljeni, djeca i odrasli, ozarenih lica prate nastup, reagiraju na performersku izvedbu, izgled im odaje zadovoljstvo i iznenađenje.

Svaki nastup mijenja mikrodinamiku prostora, a ljudi koji su u parku čine mobilnu publiku: svaka nova atrakcija stvara metu privremenog okupljanja, dužeg ili kraćeg zadržavanja ovisno o privlačnosti muzike, interaktivnosti događanja, senzacionalnosti performansa. Trg se stvara stalnom preobrazbom.

Sl. 85 Zrinjevac, *Cest is d'best*, mural na najlonskoj podlozi, 2016.

Prostor se formira kao niz malih izvedbenih čvorišta: radionički stol za djecu, performer s majmunčićem, grafiteri koji oslikavaju pumpu za vodu, štand s talijanskim sirevima, klaunovska predstava, lutajući klavir... svako čvorište privlači publiku, kreira se uža ili širi krug gledatelja uokolo, no djeca najčešće ukidaju svaki, pa i najmanji, prostor distance između izvođača i publike. Takva je izvedba prisvajanja prostora i međuodnosa omogućena upravo specifičnim okvirom uličnoga festivala, a trg se, povratno, stvara praksama intenzivnih kontakata i multifokalnošću događanja.

Događanja na festivalu – glazbenici, performer, plesne skupine, umjetnički sadržaj – "uveseljavaju grad Zagreb", a u dane festivala "pozitivna energija ozaruje zabrinuta lica ljudi, opterećena brojnim svakodnevnim obavezama i – zvukom, pokretom i bojom transformira ih u vedra, nasmijana i bezbrižna" (Nazor 2017: 4). Transformirajući je potencijal upisan upravo u igru koja mijenja grad ("raznovrsni sudionici svojim su izvođenjem *razigrali* zagrebačke ulice i trgove"), a kontekst zaigranosti i radosti pretače se i na umjetnost (umjetničke instalacije i kreacije) koja je važan segment ove manifestacije. Govoreći o igri kao svojstvu kulture koje je nadahnjivalo i umjetnost, Johan Huizinga zaključuje da je nakon 18. stoljeća umjetnost izgubila svojstvo igre, jer se etablira kao posebno "estetičko iskustvo" i postaje znak obrazovanja, vladanja i profinjenosti (Huizinga 1992: 181-182; usp. i Bourdieu 2011). Devetnaesto stoljeće doživljava "posvemašnje uozbiljenje kulture", a ideali rada, proizvodnje i interesa potiskuju igru i igranje u svim manifestacijama kulture (Huizinga 1992: 174-5). Dvadeset i prvo pak stoljeće nudi igru u kolopletu dokolice, kreativnih industrija i urbanog turizma i ona je sastavni dio mnogih javnih manifestacija na istraživanim trgovima.

Važan je dio ovoga festivalskog okvira i igra umjetnošću. Studenti Akademije likovnih umjetnosti oslikavaju velika platna na šafelajima postavljenima na šetnicama, dok drugi slikaju portrete prolaznika. S istočne je strane Paviljona između stabala razapet najlon koji simulira zid ili fasadu za grafičarsko umjetničko oslikavanje: godine 2016. nastaje veliki mural stvarajući nestvarne prizore riba u gradskom parku kontinentalnoga grada. Transparentnost

Sl. 86 Zrinjevac, *Cest is d'best*, povorka, 2017.

najlonske podloge smješta naslikane ribe na muralu u perspektivu vodoskoka, zelenog grmlja i zgrade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Umjetničke su zastavice otvorene natječajem i akademskim umjetnicima i amaterima. Mnogim je umjetnicima festival prilika da izlože na mjestu gdje je, za razliku od galerijskog izlaganja, prisutnija publika jer "što se izloži na *Cestu*, to vide tisuće ljudi", ističu organizatori. Jedan se dan u tijeku festivala događa "pastelizacija pločnika", prilika svim građanima da "razigraju pločnik Zrinjevca". Označene plohe na pločniku duž zapadne šetnice uz ulicu postaju slikarske površine. Slikari raznih dobi čuče, sjede, vrte se oko svojih površina, prolaznici zastajkuju, ogledavaju, komentiraju. Nema kompetitivne atmosfere, no ipak se biraju najbolja likovna rješenja i to prema sudu sudionika i prema sudu prolaznika, tako da i ova "igra", kao i svaka prava igra, kako tvrdi Huizinga, ima natjecateljski karakter. Prema riječima organizatora, osim što je svrha programa "razvoj umjetnosti i kreativnosti", ujedno je cilj i "druženje i slika grada" i to "pozitivna, vedra slika grada". Umjetnici i amateri koji se odazivaju na likovne natječaje¹⁵⁵ prihvaćaju tu zadanu intenciju ovog uličnog festivala te su koncepti umjetničkih djela i intervencija koje se realiziraju uglavnom vrlo koloritni, razigrani i afirmativni. Mjesta "ozbiljnoj umjetnosti", prema riječima organizatora, ima ukoliko se "uklopi u kontekst festivala". Tako će, primjerice, likovno-urbana instalacija umjetnice Ljiljane Mihaljević "Put", koja u svojoj srži ima dječju igru, biti izvedena na *Cestu*, ali s izmijenjenim značenjem. Instalacija se sastoji, između ostaloga, od prostornog crteža "školice", dječje igre u kojoj se prelazi sedam polja do završnog polja tzv. "neba", no to završno polje u instalaciji izostaje, a sedam se polja po kojima se igrač kreće ponavljaju u zatvorenom krugu. Ova je instalacija izvedena na Zrinjevcu, a u izvornom je značenju za

¹⁵⁵ Na natječaje se za likovno-urbane instalacije javljaju i akademski umjetnici iz zemlje i inozemstva te "amateri, ljubitelji umjetnosti" koji čine oko 20% sudionika, među kojima ima vrlo vrijednih radova, ističu organizatori. Za sve natječaje postoji stručni žiri koji odabire izlagače.

Sl. 87 Zrinjevac, *Cest is d'best*, performer, 2016.

umjetnicu igra školice "putovanje života koje je samo prividno dječja igra, putovanje koje zahtijeva određeni napor i vještine kako bi putnik došao do željenog cilja", a iz njega se oblikuje neki novi početak: stoga je i prostorni crtež uspostavljen kao "neprekidno kruženje".¹⁵⁶ Umjesto metafore života kojom se tumači ovaj rad u galerijskom kontekstu, u okviru uličnog festivala je on oglašen s pozivom da se svi uključe u "'happening' namijenjen ne samo djeci nego i odraslima koji kroz ovu igru ponovo bude dijete u sebi" (*Program 22.Cest is d'best* 2018: 28). Kako i u kojem opsegu društveno-angažirana umjetnost preoznačava trgove, tema su jednog od sljedećih poglavlja.

Cest je "festival dobre vibracije, radosti, života", kazuje jedna od voditeljica festivalskog programa, on ima "ludost u sebi", a u pozivnim najavama zaziva se pomak od svakodnevice: "obucite frak, trenirku, badekostim, bademantil, pofarabajte kosu u plavo, žuto, zeleno, crveno" (usp. programske knjižice 2016. – 2018.). Taj odmak od svakodnevice simbolizira i karnevalska povorka kojom se svake godine otvara festival i koja obilazi festivalske lokacije (Cvjetni trg, Europski trg itd.). Ritmično se bubnjanje i glazba čuju sve jače i jače pri dolasku na Zrinjevac, "osjeti se da se nešto događa", komentira jedna posjetiteljica vidjevši kako se oko Paviljona stvorila svojevrсна uznemirenost očekivanja. Približavajući se iz Tesline ulice te središnjom šetnicom prema Glazbenom paviljonu, povorku je predvodio nevelik orkestar limenih glazbala. Posjetitelji su se nagurali duž šetnice, neki su digli djecu na ramena. Iza orkestra je i vireći iznad njega išao izvođač na štulama u šarenom cirkusom odijelu i s kapićom dvorske lude te mladić u kostimu nalik superheroju. Ljudi se komešaju, plješću i fotografiraju te sami formiraju povorku iza orkestra i prate ih do Paviljona.

¹⁵⁶ Intervju s umjetnicom uz izložbu T-HT@msu.hr, objavljeno na FB 9.3.2016., <https://www.facebook.com/MSUzagreb/posts/umjetnici-na-izlozbu-C5%BEbi-t-htmsuhr-ljiljana-mihaljevi%C4%87ne-propustite-sutra%C5%A1nje-otvore/10156685392360523/> (pristup: listopad 2018)

Orkestar nastavlja svirati, djeca plešu, a i odrasli se gibaju u ritmu. Orkestru prilazi smetlar, a metlu namješta u gitarističkoj pozi te "svira" s glazbenicima. Zaigranost u prostoru uvukla je i djelatnika Čistoće, jednog od rijetkih službenih osoba koje se susreću u festivalskom događanju; izuzetak su organizatori događanja, često prepoznatljivi zbog službenih natpisa na majicama, ali i prerušeni perikom ili nekim drugim odjevnim detaljem. Kako i nalikuje karnevalskom stvaranju prostora koji se odvija na festivalu, pomiču se granice ozbiljnosti postavljene u "običnoj" svakodnevici.

Svakodnevica udomljuje igru i igranje, a igrom se aktivno prisvaja svakodnevni urbani prostor. Igra, igranje, zaigranost je "trajno prisutan potencijal" u samome prostoru, odnosno potencijal za doživljaj i djelovanje u prostoru (Stevens 2017: 216). Igranjem smo se kao izvedbom na istraživanim trgovima u ovome poglavlju bavili iz dva aspekta. Jedan aspekt je dječje igranje u kojemu se urbani prostor doživljava kao istraživački, ponekad nepoznat i opasan, sa strogim granicama dopuštenog i nedopuštenog odnosno igranja tim granicama, a prisvajanje prostora igrom u svakodnevici stvara normalnost bez obzira na izvanrednost – ozbiljnost, "uzvišenost" i reprezentativnost – prostora. Drugi je aspekt igranje kao praksa i pre/označavanje prostora i grada u okviru javne manifestacije. Festivalski je prostor igre namijenjen djeci i odraslima i stvara ludičku afektivnu atmosferu – veselo, karnevalsko, koloritno, šareno, "otkačeno" – "razigrani trgovi" mijenjaju karakter prostora praktično (nove i labavije društvene prakse, izvedbe, slobodnije od ranijih pravila korištenja i ponašanja) i semantički (promijenjena značenja, "omekšana" reprezentativnost trga). Stvaraju se novi modusi prisvajanja središnjih gradskih trgova (definirani u festivalskom izvedbenom okviru) uslijed većih mogućnosti pristupanja dijelovima trgova (zeleni parteri) i participativne dimenzije u njihovu korištenju u raznim festivalskim programima. Stvara se novo i intenzivno iskustvo urbanog prostora i grada samoga. Kao što je dječja igra važna za razvoj čovjeka, tako je i urbana ludička dimenzija važna za razvoj građanina – nazovimo ga *civis ludens* – jer se iskustva u prostoru, kao što su nove mogućnosti društvenosti, interaktivnosti, kreativnosti i participacije pretaču i izvan okvira (dječje i festivalske) igre i transformiraju urbanu svakodnevicu.

Urbani dizajner Quentin Stevens smatra da postoji "inherentna privlačnost igrajućih aktivnosti u javnim prostorima, i kao iskustva i kao izričaja slobode, ljudskoga potencijala, bogate i neposredne senzacije, istraživanja i samorealizacije" (2007: 216). Pri tome, treba naglasiti, "igrajuće aktivnosti", za autora podrazumijevaju vrlo široko polje igre i igranja od intervencija na spomenicima i *skejtanja* na popločenim stepenicama preko različitih kreativnih i inventivnih praksi, oblika otpora ili prisvajanja prostora¹⁵⁷ do službenih i neslužbenih uličnih festivala, te zaključuje da se svim tim oblicima igre potvrđuju dobrobiti šireg poimanja "javnosti javnoga prostora" te "demokratskijeg promišljanja korisnika i potencijalnih korisnika" (ibid.: 201). Međutim, osim ovoga afirmativnoga viđenja igre kao izričaja slobode, igranje i razigranost su elementi koji u posljednjim godinama ulaze i u programski

¹⁵⁷ Neki su primjeri bliski onome što je Dunja Rihtman-Auguštin (1988) nazvala "alternativnom urbanizacijom" ("divlji" vrtovi, kontinuirano korištenje nepopločenih stazica u parkovima i dr.)

Sl. 88 Trg J. J. Strossmayera, Burgerfest, dječji bungee, 2018.

dio mnogih manifestacija na trgovima, a organizatori ciljano osmišljavaju programe za djecu. Gotovo svaka manifestacija ima dječji kutak, radionice za djecu i dječje predstave¹⁵⁸ čime ne samo da privlače najmanje građane kao svoje posjetitelje, nego stvaraju i održavaju urbanu naviku posjećivanja javnih prostora i očekivanoga sadržaja na njima. Taj sadržaj može imati prizvuk edukativnoga, ali je smješten u sasvim komercijalnu sferu gradske ekonomije: bez obzira jesu li sadržaji za djecu i igru besplatni ili ne,¹⁵⁹ oni su dio i turističkog paketa i sastavni dio brendiranja i manifestacije i grada. Na to se nadovezuje i razigranost koju odrasli doživljavaju kao "raspoloženje" i atmosferu prostora, odnosno lakoća, neopterećenost, olabavljenost boravka u javnim prostorima tijekom manifestacija. Odatle, kada je "zaigranost" dio manifestacijske ponude, ona s jedne strane može otvarati put k samorealizaciji, ali također može voditi k "infantilizaciji građana" (Berlant 1997),¹⁶⁰ svojevrsnoj (konzumerističkoj) pasivizaciji dokoličarenjem u javnom prostoru koje anulira kritički i politički angažman. U nekim pak segmentima društvenog djelovanja, kao što je primjerice umjetnost, igra može biti i ciljani medij političke kritike, kao što će to pokazati analiza jedne umjetničke intervencije u sljedećem poglavlju.

¹⁵⁸ Spoj edukacije, učenja i zabave koji se javlja kao dio programskog koncepta mnogih manifestacija može se smjestiti u hibridni oblik koji se naziva engleskim nazivom *edutainment* (povezane riječi *education* – edukacija, učenje i *entertainment* – zabava).

¹⁵⁹ Neki sadržaji poput napuhanih tobogana ili *ringšpila* koji se, primjerice, instaliraju na javnim zelenim površinama Strossmayerovog trga tijekom nekih manifestacija, nisu besplatni.

¹⁶⁰ Lauren Berlant govori o "infantilnom građaninu" kao rezultatu američke (konzervativne) politike koja "pretvara" građane u "djecu", odnosno pasivne i ovisne o zaštitničkoj moći države, što kao dugoročnu posljedicu ima procese potiskivanja kritike, oslabljivanja potencijala javne sfere kao antagonističkog prostora i limitiranja mogućnosti političkog djelovanja pojedinca (Berlant 1997; Đurin 2018a).

UMJETNOST, PROSTOR I PUBLIKA: STVARANJE UMJETNIČKOG MJESTA

Simbolički i performativni aspekt umjetnosti u prostoru trgova

Zrinjevac, Tomislavov i Strossmayerov trg su, u vrijeme kada su nastajali, kreirani i umjetnošću u smislu stvaranja njihovog simboličkog značenja. Biste su hrvatskih povijesnih velikana iz umjetničkog, vojnog i znanstvenog svijeta postavljene na Zrinjercu, na Tomislavovom trgu stoji spomenik hrvatskom kralju iz 10. stoljeća, a na Strossmayerovom trgu postavljen je kip hrvatskom biskupu i političaru iz 19. stoljeća. U prostor je trgova, koji je već svojim urbanističkim, arhitektonskim i parkovnim oblikovanjem bio izrazito reprezentativan, umjetnošću upisana i nacionalna ideja, stvarajući još jednu razinu simboličke reprezentativnosti. Navedeni spomenici nastaju u okviru konstrukcije nacionalnog i kulturnog identiteta 19. stoljeća i oko tih je vrijednosti morao postojati barem djelomični konsenzus, "bez kojega njihov [spomenički] narativ ne bi bio prepoznat" (Miles 1997: 36). No, iz povijesnih studija znademo da su neka umjetnička rješenja bila prijeporna u javnosti i da su se vodile polemike (izbor umjetnika, lokacija spomenika, artistska vrsnoća skulpture), a neka su pak ostala samo koncepti bez realizacije, kao što je forum s bistama velikana iz povijesti hrvatske kulture na Strossmayerovom trgu ili Forum Croatorum u perivojnom dijelu Trgu kralja Tomislava posvećen nacionalnom narativu, ili spomenik caru Franji Josipu I na istome trgu, kao i spomenik Zrinscome na njegovu trgu, a oba bi spomenika svojom monumentalnošću zasigurno izrazito obilježila prostor. Međutim, sagledavajući trgove danas, iz njih ne vidimo i ne odčitavamo što je moglo biti ili što je bilo prijeporno. Postojanje spomenika u prostoru s vremenom ukida ta druga značenja, internalizira se njihova prisutnost u prostoru u smislu poznate i "normalne" vizure, uklapa se u kretanje i korištenje prostora te se prihvaća, uči i doživljava kao prostorni označitelj i slika identiteta grada.

Tako je primjerice, spomenik kralju Tomislavu jedna od najprepoznatljivijih veduta Zagreba. Spomenik je zamišljen 1920-ih godina u ozračju proslave tisućljetne godišnjice hrvatskog kraljevstva, a brončani je konjanički kip pripremljen i izveden prije Drugog svjetskog rata, no postavljen je tek 1947. godine. Javna se polemika vodila oko koncepta preuređenja prostora sa spomenikom, njegove točne lokacije kao i orijentacije spomenika prema sjeveru ili jugu (Knežević 1996: 280-289). Postament je za spomenik izgrađen 1940./1941. no ostaje bez spomenika, pa je neposredno nakon završetka rata postavljena petokraka zvijezda kao znak novog državnog socijalističkog političkog uređenja, a 1947. godine je, umjesto zvijezde, konačno postavljen izvorni spomenik koji je isticao hrvatsku nacionalnu državnost.¹⁶¹ U razdoblju

¹⁶¹ Na spomeniku je nakon Drugog svjetskog rata učinjena i izmjena dviju brončanih reljefnih ploča R. Frangeša Mihanovića, na bočnim stranama postamenta, s radom kipara Ž. Janeša i I. Sabolića. Izvorni su reljefi postavljeni ponovo 1991. godine.

Sl. 89 Zrinjevac/Trg J. J. Strossmayera, bista Nikole Šubića Zrinskog, 2017.

se nakon Drugog svjetskog rata u reprezentativni i klasicistički građanski prostor s kraja 19. stoljeća upisuje i znak nove jugoslavenske države s prikazom ratnoga stradanja te novim umjetničkim izrazom socijalističkog realizma: godine je 1954. postavljen spomenik "Strijeljanje talaca" na južnoj strani Strossmayerovog trga.¹⁶² Riječ je o prvom spomeniku "žrtvama Drugog svjetskog rata u najužoj gradskoj jezgri",¹⁶³ a koji dramatičnim tjelesnim izrazima prkosa i otpora strijeljanih uznemiruje mirnu i uzvišenu atmosferu uspostavljenu drugim spomenicima na trgovima. Također, u reprezentativnom prostoru trgova u kojim se spomenički slave "veliki muževi" hrvatske povijesti, ovaj spomenik, uz prikaz muškaraca, donosi i prikaze žena, revolucionarki. U okviru propitivanja umjetnosti u javnom prostoru, povjesničarka umjetnosti Sanja Horvatinčić upozorava na dominantni "patrijarhalni obrazac reprezentacije" u kojemu "zagrebački trgovi ne pamte žene" (Horvatinčić i Kikaš 2015: 68-69).¹⁶⁴ Upravo na ovome spomeniku, ističe, prvi je prikaz žene kao političkog subjekta, koja je aktivna i pruža otpor ravnopravno s muškarcem.¹⁶⁵ Za novi spomenik je na istraživanim trgovima trebalo čekati 60-tak godina. Godine 2017., u spomen na 450-tu godišnjicu sigetske bitke iz 1566., uz zgradu je HAZU postavljena bista Nikole Šubića Zrinskog, stilski slična historicističkim bistama i prikazima hrvatskih velikana koji su postavljeni na

¹⁶² Spomenik je izradio umjetnik Frano Kršinić. Postavljen je na mjestu kipa Petru Preradoviću (v. bilješku 94). Kršinićev spomenik nalazimo pod različitim imenima, kao Spomenik palim borcima te Spomenik žrtvama fašizma.

¹⁶³ Galerija nepokretnih kulturnih dobara grada Zagreba, <http://www1.zagreb.hr/zagreb/galerijakd.nsf/VO/6C5EC-3CD073131FBC1257F3E0049119E?OpenDocument> (pristup: ožujak 2018)

¹⁶⁴ "Zagrebački trgovi ne pamte žene" bila je aktivnost u sklopu *UrbanFestivala* 2014. godine, a odvijala se kao tura – obilazak grada s temom javne plastike i spomen-ploča koje ističu ženski subjekt u reprezentaciji ili u autorstvu djela. Feminističkim pristupom u ovome projektu, Sanja Horvatinčić i Mario Kikaš, imaju za cilj postaviti drugačije čitanje javnoga prostora te dekonstruirati ideološki baštinu upisanu u njega (Horvatinčić i Kikaš 2015).

¹⁶⁵ Prikazi žene u javnoj plastici iz ranijeg razdoblja objektiviziraju ženu kao nacionalnu metaforu (pr. Meštrovićeva Majka Hrvata) ili pak služe kao dekorativni element (komentari iz bilješki s obilaska koji su Sanja Horvatinčić i Ivana Hanaček [BLOK] vodile u siječnju 2017. za studente etnologije i kulturne antropologije u okviru kolegija "Antropologija društvenog sjećanja" Nevene Škrbić Alempijević).

Zrinjvcu krajem 19. stoljeća. No, u to se vrijeme planiralo postaviti “kolosalni monument Zrinskom” u središtu istoimenog trga i iako je ideja obnavljana više puta tijekom prve polovice 20. stoljeća, Zrinski je recentno dobio tek bistu koju povjesničarka umjetnosti Snješka Knežević (2017b) valorizira kao konzervativnu i anakronističku, previše skromnu za povijesnu ulogu Zrinskog, a i smještenu na loše izabranoj lokaciji, “na krivom trgu”.¹⁶⁶ Novi spomenik ne unosi novi moment ideološkog čitanja trga u odnosu na već upisano simboličko značenje veličanja i prezentiranja nacionalne povijesti. Međutim, na otkrivanju je spomenika predloženo da se na dan pogibije Zrinskoga (7. rujna) svake godine uz spomenik postavlja cvijeće¹⁶⁷ što bi predstavljalo novu izvedbu na trgovima, odnosno time bi se uvela dodatna komemorativna dimenzija u javnome prostoru.

Sa spomenicima se dakle upisuju neka ideološka značenja u prostor koja su više ili manje čitljiva publici na toj otvorenoj gradskoj galeriji, odnosno građanima koji koriste javne prostore. Međutim, interes pomičemo prema pitanju *korištenja* povijesnih spomenika kao i recentne javne umjetnosti u svakodnevici grada, odnosno izvedbe koja se kao društvena praksa u javnom prostoru događa između umjetnosti i stanovnika grada. U širokom smislu možemo razlučiti dvije analitičke dimenzije: već spomenutu “simboličku upotrebu” umjetničkog djela koja se definira “reprezentacijskim kapacitetom umjetničkog djela” (estetski, identitetno) te “performativnu upotrebu” prema kojoj ćemo se dalje usmjeriti, a koja se odnosi na “materijalnost, otjelovljenost i senzualnost odnosa” između umjetničkog djela, prostora i pojedinca (Stevens i Lossau 2015: 10). Stoga postavljamo pitanja kako spomenici kao fiksne memorabilije, objekti u prostoru, sužive s građanima i posjetiteljima grada? U kojim su izvedbama življene svakodnevice uključeni? Na koji se način rematerijalizira i resemantizira njihovo značenje? Koji se suvremeni oblici javne umjetnosti, kao što su intervencije i performansi, javljaju u prostoru? Na koji način oni komuniciraju s oblikovanim prostorom, postojećim spomenicima i upisanim značenjima prostora? Kako se njima mijenja forma i funkcija urbanog prostora? Polazimo od ideje, dakle, da se odnos umjetničkog djela u određenom prostoru i pojedinaca (građana, turista, migranata i dr.) odvija kao specifični “urbani susret” (Radice i Boudreault-Fournier 2017a; Whybrow 2011) koji oblikuje urbano prostorno-socijalno i simboličko iskustvo. O urbanim susretima s umjetnošću smo već djelomično i progovorile u prethodnom poglavlju opisujući umjetnički segment (likovno-urbane instalacije, likovne radionice, festival umjetničkih zastavica) u kontekstu gradskog uličnog festivala, dok ćemo u nastavku ovoga poglavlja analizirati odnos prema postojećim spomenicima te resemantizaciju javnoga prostora dvjema društveno-kritičkim umjetničkim izvedbama.

¹⁶⁶ Zgrada se HAZU, uz koju je postavljena bista Zrinskome, iako nosi zrinjevačku adresu, nalazi na prostoru kojim započinje Strossmayerov trg. Inicijator je postavljanja spomenika bila HAZU, a autor je poprsja Vladimir Herljević.

¹⁶⁷ <http://zgexpress.net/zrinjevac-otkriven-spomenik-nikoli-subicu-zrinskom-prigodna-svecanost-odrzana-u-hazu/> (pristup: lipanj 2018)

Strossmayer s kapicom

Kada smo tijekom adventskih događanja u Zagrebu uočile da je kip biskupa i političara Josipa Jurja Strossmayera na istoimenom trgu prigodno dobio crvenu kapicu Djeda Mraza, u prvi čas nismo bile sigurne sviđa li nam se takvo poigravanje kipom ili ne. Usvojivši učenjem kôd odnosa prema spomenicima kao nečemu ozbiljnom i nedodirljivom, blagdanska se kapa na velevažnom povijesnom liku činila neprimjerenom, ali opet zabavnom. Čin takve intervencije na spomeniku bi mogao govoriti i u prilog intencionalnom preoznačavanju u znak protesta protiv nečega, podizanja vidljivosti ili komentara na aktualnu političku i društvenu situaciju. Tako su, primjerice, mnogi kipovi u Zagrebu, u listopadu 2008. godine oko vrata dobili šarenu maramu, između ostaloga i bista Dragutina Domjanića na Strossmayerovom trgu. Šarenilo marame je bilo duginih boja, a ukrašavanje je izvela Kulturna ulična gej akcija (kugA) na *Dan izlaska iz ormara* (11. 10.) s ciljem podizanja vidljivosti o postojanju, pravima i problemima LGBTIQ građana te ohrabrivanja da iskažu svoj identitet.¹⁶⁸ Za razliku od Strossmayerove kapice, šarene marame na kipovima, postavljene noću i u kontekstu izabranoga dana, preoznačavaju skulpturu i javni prostor u jasnu političku poruku.¹⁶⁹ Biste će na Zrinjvcu također, u jednome listopadskome danu 2018. godine, dobiti marame, ovaj puta crvene, u znak obilježavanja *Dana kravate* (18. 10.), no za razliku od duginih marama, kravata je svojevrsan nacionalni simbol pa se u tome reprezentacijskom ključu i očitava u ukupnosti hrvatske povijesne simbolike na tome trgu. Uz obje aktivnosti

i intervencije na kipovima nije stajalo objašnjenje pa je razumijevanje ovisilo o znanju i iskustvima prolaznika. No, ono što su intervencije zasigurno izazvale jest brojnije uočavanje kipova i spomenika jer su na neki način prolaznicima očudile poznati prostor.

U Strossmayerovoj kapici, odnosno u kontekstu u kojemu se kapica postavlja, ne nalazimo protestno ili reprezentativno značenje, već je smještamo u domenu igre i blagdanske atmosfere na trgu koji je okupiran gastro štandovima, rakijarnicom, paletama za sjedenje i plastičnom kupolom s pozornicom za nastupe. Upravo se ona smjestila direktno ispod

Sl. 90 Zrinjevac, bista Ivana Mažuranića (*Dan kravate*), 2018.

¹⁶⁸ <http://m.metro-portal.rtl.hr/salovi-na-spomenicima/12353> (pristup: travanj 2018)

¹⁶⁹ U 2009. godini kugA je na isti dan izvela akciju bojanja fontana te je, između ostaloga, jedna zrinjevačka fontana i ona na Tomislavovom trgu bila obojana jednom od duginih boja, znakom LGBTIQ populacije. Kao “simpatična umjetnička intervencija i poklon našem gradu” ova je akcija u jednome LGBTIQ e-glasilu okarakterizirana i u direktnom odnosu s karakterom grada, kao “doprinos njegovoj raznolikosti šarolikosti” (Kuga 2009).

Sl. 91 Trg J. J. Strossmayera, performans, 1980.

Sl. 92 Trg J. J. Strossmayera, kip i pozornica, 2017.

kipa, čineći da kip biva uglavnom zaklonjen, iako biskupova glava i ruka izviruju iznad svih privremenih instalacija u prostoru. Usko natisnuto se uz postament nižu tehnička oprema, stolice, štand, a iza kipa je otpadni i skladišni kutak, mjesto odlaganja. Spomenik, osim što je jednom prilikom dobio blagdanski znak (crvena kapica), ni na koji način nije značenjski uključen u oblikovanje prostora tijekom adventskih, ali i drugih festivalskih događanja na tome trgu. U svakodnevici pak, postament spomenika nije često korišten, povremeno je mjesto sjedenja dok se prati igra djece na travi. Neke drugačije upotrebe u specifičnim gradskim prilikama povijesno su zabilježene, kao što je gusto sjedenje na svim uzdignutim razinama postamenta tijekom akrobatske predstave na Strossmayerovom trgu 1980. godine,¹⁷⁰ kojom je trg privremeno transformiran u pozornicu, a postament spomenika u gledateljske lože.

Jedan je drugi spomenik u punoj većoj mjeri prisvojen kao mjesto sjedenja, okupljanja i nalaženja. Riječ je o spomeniku kralju Tomislavu na istoimenom trgu ispred kojega se frontalno nalazi plato uz tramvajsku prugu, a u pozadini se kipa prostire park. Spomenik se donedavno nalazio na zemljanom humku, a u proljeće je 2018. površina oko spomenika popločana. Popločenje je predloženo već u idejnom urbanističko-arhitektonskom rješenju *Rekonstrukcije i uređenja istočnog dijela Zelene potkove u Zagrebu*, arhitekata Kranjca, Šerbetića i Siladina (1980) u formi velikog kružnog platoa oko spomenika s klupama u kamenu na bočnim stranama platoa.¹⁷¹ Iz projektne foto-dokumentacije postojećeg stanja 1980. godine je vidljivo da je uz spomenik obraslo grmlje do te mjere da ne dopušta vizuru prema parku, a spomeniku nije moguće

prići. U projektu je predloženo da se "otvaranjem središnjeg prostora prema kolodvoru i stvaranjem prostora oko samog spomenika" ostvari cjelovitost poteza od zgrade Glavnoga kolodvora do Umjetničkoga paviljona u kojemu bi spomenik bio "izraziti prostorni akcent", a njegov bi prošireni plato dao "mogućnost zaustavljanja i sjedenja", stvorio bi "prostore okupljanja" te jednu od "najatraktivnijih vizura" prema centru grada. Grmlje je oko spomenika uklonjena u devedesetima, a površina je prostora do tramvajske pruge obnovljena i proširena, pa je spomenik istaknutiji i dostupniji, doduše i dalje preko travnatoga dijela. Projekt je uređenja okoliša spomenika aktualiziran ponovo 2011. godine u cilju da se obnovi "centralni doživljajni ulaz u povijesnu jezgru grada", te da se stvori "urbano aktivni prostor oko spomenika" pa će arhitekt Siladin na tragu svojeg ranijeg idejnog rješenja ponovo ponuditi oblikovanje kružnog platoa i belvederea, prihvaćajući i sugestiju gradskog poglavarstva da stepenice prema parku zamijeni prilaznim rampama sa sipinom radi dostupnosti invalidima (Siladin 2014a, 2014b). Obnova prostora oko spomenika konačno je realizirana 2018. godine no, u odnosu na predložena arhitektonska rješenja, oblikovno reducirano, bez reprezentativne kružne forme i prilaznih stepenica te pravokutnim oblikom popločenja u ravnini platoa ispred spomenika.

Uz obnovu površine oko spomenika većemo i gotovo jedini primjer odlučivanja građana vezano uz spomenike u javnom prostoru grada. Mediji izvještavaju da je gradonačelnik Milan Bandić "izgled Tomislavova trga prepustio u ruke građanima i dao im pravo da anketnim izjašnjavanjem izaberu u parku, koji je ujedno i jedan od najprepoznatljivijih simbola grada, kamen po svom ukusu" (Buljan 2014; Kovačević 2014). Na javnoj su se anketi tako građani mogli izjasniti slažu li se s uređenjem Trga kralja Tomislava te koji kamen od pet ponuđenih smatraju najboljim rješenjem za popločenje.¹⁷² S obzirom da je prostor oko spomenika kralju Tomislavu važno mjesto susretanja, nalaženja, prolaska, obilaska i fotografiranja, sudjelovanje se građana u odluci oko njegova uređenja, odnosno u izboru boje kamena za popločenje, čini važnim postupkom participacije u upravljanju gradom. Međutim, uz uređenje površine uz Tomislavov spomenik, u istoj se, 2018. godini, realiziraju i drugi spomenički projekti velikog opsega na iznimno centralnim i reprezentativnim lokacijama grada bez participacije građana: postavljanje spomenika hrvatskom predsjedniku Franji Tuđmanu na križanju Ulice grada Vukovara i Ulice Hrvatske bratske zajednice; s navedenoga se mjesta relocira "Znamen Zagreb 1094. – 1994.", postavljen uz 900. obljetnicu grada, na križanje Avenije Većeslava Holjevca i Avenije Dubrovnika; donose se odluke o postavljanju "Spomenika domovini" na Trgu Stjepana Radića te spomenika Holokaustu u Branimirovoj ulici kod Glavnog željezničkog kolodvora, u neposrednoj blizini spomenika kralju Tomislavu o čijem se popločenju odlučuje. Imajući u vidu opseg obnove Tomislavova trga koja je uključivala uređenje parka i fontane (u razdoblju 2016. – 2018.), kao i mnogobrojne aktualne odluke vezane uz postavljanje i relocacije

¹⁷⁰ Fotografije Slavke Pavić iz 1980. godine, arhiva Slavke Pavić.

¹⁷¹ Ovo je rješenje predviđalo i bolje centriranje spomenika u odnosu na ukupni prostor.

¹⁷² Prema dopisu – odgovoru na upit – iz Gradskog ureda za prostorno uređenje, izgradnju Grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet (travanj 2018.) za površinu je od 324,00 m² odabran kamen GHIANDONE SARDO s 36,69% glasova anketiranih. Prema medijskom zapisu u anketi je 58,68% građana dalo podršku projektu obnove, dok je 38,54% građana smatralo da predloženo rješenje nije dobro (Kovačević 2014). Anketa je provedena u kolovozu 2014. godine.

Sl. 93 Trg kralja Tomislava, spomenik u grmlju, prije 1978.

sjevernoj i južnoj strani postavljen je red klupa, koje su, čini se, bile gusto popunjene. Klupe su na obodu spomeničkog humka, kao i sjedači, leđima bili okrenuti spomeniku gledajući prema tramvajskom stajalištu i zgradi željezničkog kolodvora sa sjeverne strane, odnosno prema parku s južne strane. Takvim se rasporedom hortikulture i klupa nije uspostavljao odnos sa spomenikom ni u smislu korištenja, kao ni u senzornom smislu (vizualno, taktilno). Kada se početkom tisućljeća obnavlja plato ispred zgrade Glavnoga kolodvora, tramvajskih stanica i ispred spomenika, uklonjeno je grmlje ispred spomenika, on postaje otvoreniji, dostupniji i vrlo brzo se prisvaja u svakodnevnom korištenju kao mjesto sjedenja (individualno ili u grupama, uz razgovor), čekanja i sastajanja, provođenja vremena (duže zadržavanje u grupama, konzumiranje pića), odmaranja i ležanja (usputni građevinski radnici, turisti), privremenog zastajkivanja i odlaganja stvari (turisti zbog snalaženja, čitanje turističkih mapa, kratkotrajni odmor pri nošenju težih stvari). Postament je i mjesto susreta ljudi s gradskim životinjama – golubima – koje mnogi hrane upravo uz spomenik. Travnati je prostor uz sami postament, uslijed sjedenja i korištenja, izguljen i zemljan. Taj trag na tlu, čak i kada uz spomenik nitko ne sjedi, govori o prisvojenosti prostora svakodnevnim korištenjem i svojevrsnom “labavljenju” toga reprezentativnog i uređenog prostora. Tijekom istraživanja nismo se upoznale sa situacijom u kojoj bi se navedeno korištenje postamenta sprečavalo ili zabranjivalo. Posebnu ulogu postament dobiva tijekom održavanja ljetnih koncerata na Trgu kralja Tomislava, kada su povišena mjesta na postamentu, kao i čitav humak, “elitna mjesta” parka koji se pretvara u gledalište točno nasuprot pozornice smještene ispod Umjetničkog paviljona.

nacionalno i gradski iznimno važnih spomenika, ostaje pitanje je li dovoljno građansku participaciju oko spomeničkih odluka i uređenja javnog prostora svesti samo na odabir boje kamena popločenja. No, kao što je to prepoznato i u nekim drugim slučajevima, participacija građana u ovome obliku uglavnom služi “pojačavanju konsenzusa sa administrativnim odlukama”, a ne znači stvarnu demokratsku ulogu građana u odlučivanju oko upravljanja ili uređivanja gradskim prostorima (Stevens i Lossau 2015: 10).

Uređenje prostora oko spomenika uvelike određuje i odnos javnosti sa spomenikom. Prema fotografskim izvorima, tijekom 1950-ih godina uz spomenik kralja Tomislava na zemljanoj mogili raslo je gusto grmlje, a na

Sl. 94 Trg kralja Tomislava, okupljanje uz spomenik, 2017.

Povišenost pozicije, kao i reprezentativnost spomenika i parka, čine prostor uz spomenik i dobrom lokacijom za fotografiranje. Međutim, vrlo se rijetko uočilo da netko pristupi spomeniku kao umjetničkom djelu, da pobliže pogleda bočne reljefe ili spomenik, uključivo i pojedince i grupe koji uz spomenik čekaju, sjede ili se druže. Iako je simbolička vrijednost spomenika velika u nacionalnom smislu (nacionalni identitet, državnost) i gradskom smislu (gradski identitet, simbol, veduta), prepoznatost u smislu posebnosti umjetničkog djela izostaje, no njegova je performativna vrijednost u smislu svakodnevnog korištenja prisutna. Rekonstrukcijom je platoa oko spomenika 2018. godine, prilaz spomeniku popločan čineći ga dostupnijim i otvorenijim za prilaženje i korištenje (nema više zemljanog dijela koji je u nekoliko koraka trebalo prijeći do spomenika). Osim popločenja, uz spomenik nije uspostavljen nikakav naglasak (pr. klupe) kojim bi se dodatno poticalo zadržavanje i korištenje: okupljanje se i sjedenje odvija i dalje na nižim razinama postamenta. Spomenik je previsoko da bi bio u dohvat te stoga izostaju i one društvene prakse u kojima se spomenici dodiruju u nekom simboličkom smislu.¹⁷³

Izuzev spomenika kralju Tomislavu, na potezu istraživanih trgova nema spomenika koji bi bili lokacija obaveznog (turističkog) fotografiranja, izuzev ponekad uz neku od bista na Zrinjevcu s vedutom parka u pozadini. Neki su spomenici i manje “vidljivi”, kao što je spomenik “Strijeljanje talaca”. Njegova je pozicija u zelenom i grmovitom zaleđu zgrade Kemijskog laboratorija na brznoj trotračnoj gradskoj prometnici (Ulica baruna Trenka / Ulica Pavla Hatza, tzv. “zeleni val”) kojom se rijetko šeta, ne samo zbog automobilske

¹⁷³ Dodirivanje se nekih spomenika događa u smislu srećonosnog utjecaja (pr. nožni palac kipa Grgura Ninskog u Varaždinu i Splitu) ili pijetetnih razloga (crkveni kipovi).

prometa, nego i stoga što je smjer ulice okomit na favorizirani smjer kretanja sjever – jug, od Trga bana Jelačića do Trga kralja Tomislava. Kako bi mu se dalo reprezentativnije mjesto, projekt *Rekonstrukcije i uređenja istočnog dijela Zelene potkove* (Kranjc, Šerbetić i Siladin 1980) predviđa da se spomenik pomakne prema pješačkom prolazu, uredi kamenim kružnim popločenjem i istakne šišanim zelenilom, te bi takvim postavom činio cjelinu s prostorom i spomenikom Meduliću ispred ulaza u Umjetnički paviljon. Ovaj je spomenik danas “konceptualno zarastao”, kaže jedan kazivač, “nitko ni ne zna da postoji”, zbog visokog i gustog grmlja koje se oblikuje ne da bi istaknulo spomenik nego da bi ga “zagušilo”, s aluzijom njegove tematske (socijalističke) nepodobnosti u postojećoj državi. Tijekom istraživanja rijetki su turisti s mapom u ruci potražili spomenik, ali koji ga i nađu, ostaju na pločniku jer do spomenika vodi zelena površina koja djeluje kao barijera da se ni ne priđe spomeniku. Jedan je azijski turist, ipak, pažljivo hodajući po travnatoj i tada blatnoj površini, pristupio spomeniku tražeći oznaku imena autora, umjetnika. Kako je nije mogao naći na postamentu ni ispred, ni iza spomenika, upitao nas je ako je to Meštrovićev spomenik. Uputile smo ga u park iza zgrade Kemijskog laboratorija pretpostavljajući da traži Meštrovićev kip Strossmayera, uočivši da je taj spomenik označen na mapi koju je posjedovao, dok ovaj Kršinićev nije. Taj je spomenik na putu da postane mjesto zaborava.

Spomenici kao materijalni objekti koji traju u prostoru, osim što su umjetnička djela, predstavljaju i “mjesto pamćenja” nacionalne političke i kulturne povijesti (Nora 2006). Kao takvi, spomenici na istraživanim trgovima predstavljaju “afirmativni karakter kulture” prema tumačenju Herberta Marcusea, koji nastaje u građanskom (buržoaskom) društvu gdje umjetnost služi “očuvanju društvenog reda”, a vrijednosti (ideološke, političke, društvene) se prebacuju u estetsku (umjetničku) domenu i predstavljaju svojevrsnu “stabilnost”, sakrivajući “interne kontradikcije društva” (prema Miles 1997: 36, 38– 39). Suvremena umjetnost, pak, stvara novu estetiku drugačije forme, intencije i odnosa s publikom – stvara društveno angažiranu “javnu umjetnost novoga žanra” u kojoj se koriste različiti mediji kako bi se destabilizirale vrijednosti upisane u prostor i adresirale teme koje su društveno aktualne i prijeorne (Lacy 1995). U nastavku ćemo predstaviti dva primjera – performans na Trgu kralja Tomislava i izvangalerijsku izložbu na Zrinjevcu¹⁷⁴ – kao specifične urbane susrete s umjetnošću koji mijenjaju svakodnevne izvedbe i propituju upisane vrijednosti.

¹⁷⁴ Kako u istraživačkom razdoblju od proljeća 2016. do proljeća 2018. nismo uočile izvedbu suvremene umjetnosti na trima trgovima, izabrale smo za analizu primjer koji se izvodio neposredno prije početka istraživanja (Delimar) te jedan raniji primjer koji je zadobio veću medijsku i stručnu pažnju (Labrović). U razgovoru smo s mnogim umjetnicima i kritičarima suvremene umjetnosti, pokušale saznati koji su sve performansi ili umjetničke intervencije održani na prostoru istraživanih trgova u posljednjih desetak godina, a osim spomenuta dva primjera taj je broj nevelik. Na Trgu kralja Tomislava: performansi Marka Markovića “Nije zlato sve što sjija”, rujan 2010. te Brune Isakovića, prvi dio trilogije “O divna, o lijepa, o slatka slobodo”, veljača 2016.; na Zrinjevcu: jednodnevne instalacije i performansi desetak umjetnika u okviru simpozija *Forum za kreativne umove: Grad i klimatske promjene* u organizaciji Goethe-Institut Kroatien, ožujak 2011.; Amela Frankl “Balada od dva nadgrobna bloka” (2015.); rubno uz istraživane trgove na Trgu Ante Starčevića: performans Josipa Zankija, dio trilogije “Antologija govora”, rujan 2004. te intervencija “Zebra” Silvia Vujičića iste godine.

Boks na Tomislavcu

Tmurni je i oblačni ranojesenski dan bio odlična kulisa za dramatiku događanja na Tomislavovom trgu, konkretno na platou između kipa kralja Tomislava i tramvajske pruge. U podnožju je kipa postavljena montažna sačasta konstrukcija od cijevi u obliku polukugle s bijelim krovim pokrovom. U sredini je kupole postavljen povišen dio koji se oblikovao u boks borilište – izdignuti kvadratično ograđen prostor s crvenim i plavim konopcima te strunjačama. Prilaz je kupoli na jednome mjestu označen crvenim tepihom. Postavljen je i stup zvučnika, a na njih su polijepljeni plakati koji su najavljivali sportski događaj: *Labrović vs Biškupić / Meč za titulu ministra kulture RH*. Glasna je muzika, neuobičajena za ovaj prostor, kao i postavljanje konstrukcije neuobičajene za ovo mjesto, bila mamac za mnoge u tom javnom prostoru da pristupe i vide što se događa.¹⁷⁵

U petak je u kasnim poslijepodnevrim satima, 10. rujna 2010. bio najavljen i održan boks meč između umjetnika, Siniše Labrovića, i tadašnjeg ministra kulture, Bože Biškupića. Umjetnik je bio izazivač i u maniri najava za spektakularne boks mečeve, već je danima ranije održao konferenciju za medije, izveo javno vaganje (lako-teška kategorija) i govorio o svojim pripremama. Sve je to bio dio Labrovićeva performansa koji se odvijao u okviru *3. Zagrebi! festivala*. Festival je kao temu imao odnos pojedinca i države, pri čemu je “položaj pojedinca ili grupe naspram države i njenih institucija ishodišna dijagnostička točka od koje nastaje potreba za njihovim preoblikovanjem”, a umjetnost je pri tome “u potrazi za slobodom izražavanja koja kao pogonsko gorivo koristi sukob s okoštanim sistemom institucija”.¹⁷⁶ To je kontekst koji omogućuje razumijevanje performansa, a dodatno je i konkretno pojašnjen Labrovićevim pismom objavljenim u medijima upućenim aktualnom ministru u kojemu ga izaziva na meč, želeći osvojiti mjesto ministra, istovremeno kritizirajući stanje hrvatske umjetnosti i djelovanje konkretnih osoba koje odlučuju o umjetnosti u državnim institucijama. Ministar se nije odazvao pozivu. Labrovićeva se izvedba može kvalificirati kao jedna vrsta “uličnog teatra” u kojemu umjetnik nastupa kao “provokator”¹⁷⁷ jer mu cilj nije samo zabaviti publiku nego postaviti pitanja vezana uz društveno prihvatljive načine ponašanja odnosa pojedinca i države, a taktika “nije toliko oponirati vlasti nego baš suprotno, imitiranjem stvoriti dojam da ih se podržava” (Mason 1992: 52-55).

Plato između spomenika kralja Tomislava i tramvajske pruge je velika ravna ploha tranzitnoga karaktera: nju definiraju glavna stanica željezničkog kolodvora, stanice nekoliko tramvajskih linija te pješačkog pothodnika u blizini, a koji je kontaktna zona za veliki broj gradskih autobusnih linija. Zbog

¹⁷⁵ Opis događanja iz razgovora s umjetnikom te prema dostupnim tekstualnim, foto i video materijalima o događanju u medijima: Jendrić 2010; Fligić 2010; Pavliša 2010; Labrović/Šimunović 2010; Šimac 2010; <https://www.pixelsell.hr/agency/pxl-standard-show/zagreb-labrovic-izazvao-ministra-biskupica-mec-ministar-se-nije-pojavio-gallery-101591/> (pristup: kolovoz 2017)

¹⁷⁶ <http://www.tulumarka.com/dogadjanje/7379/zagrebi-festival-2010> (pristup: kolovoz 2017)

¹⁷⁷ S obzirom na ulogu i angažman performeru te cilj i sadržaj izvedbe, Bim Mason (1992) razlikuje nekoliko tipova likova u uličnom teatru: zabavljači, animatori, provokatori, komunikatori i izvedbeni umjetnici.

Sl. 95 Trg kralja Tomislava, tranzitni plato između spomenika i tramvajske pruge, 2016.

toga je karaktera prometnog čvorišta velika cirkulacija ljudi. Prolazi se u raznim smjerovima i nema pravilno zacrtanih prostornih obilježja kojima bi se reguliralo kretanje na toj plohi. Ona je mjesto mimoilaženja, sudaranja, stajanja ili šetkanja dok se čeka tramvaj, obilaženja onih koji su u prostoru (grupice ljudi, ulični pjevač i sl.), mjesto susreta različitih ritmova kretanja, uključivo i nekretanje. Dolazak tramvaja na stanicu naglo mijenja dinamiku prostora: ljudi se na stanici, privučeni centripetalnom silom tramvaja, okupe na svim ulazima u tramvaj, propuštajući u uskom grlu one koji s njega silaze i kao izbačeni nekom centrifugalnom silom zrakasto se nastavljaju kretati plohom trga u raznim smjerovima. Dolasci i odlasci tramvaja sa stanice svaki puta uspostavljaju mikro-dramu kretanja, žurbe, natiskivanja, zbijanja i rahljenja, čineći kao da ploha pulsira nepravilnim ritmom. Nešto udaljenije od tramvajske pruge, prema parku i spomeniku kralja Tomislava ritam je u prostoru ležerniji, to je mjesto dogovora i čekanja, fotografiranja, sjedenja na postamentu spomenika, hranjenja golubova. U mnogim je mjesecima tijekom istraživanja na toj plohi stajao i bijeli šator u kojemu se prodaju nove ili rabljene knjige po vrlo prikladnim cijenama, a povremeno se u šatorskoj prodaji organizirao sajam poljoprivrednih proizvoda, promoviranje obiteljskih gospodarstava, obrtnička izrada nakita i sl. U tom se smislu ploha trga, kao što je i karakteristično i povijesno specifično za trg kao javni prostor, na trgu povremeno uspostavlja izvedba neke vrste sajmovanja. A uz sajmove su se često vezala i organizirala i različita natjecanja. Organiziranje natjecateljskih igara različitoga tipa (utrke, turniri i sl.) kao i posjet cirkusa, zabavišta i priredbi su bili sastavni dio sajmenih dana u gradovima tijekom povijesti (Božić-Bužančić 1983; Muraj 2008). Time se Labrovićev performans po svojem karakteru dobro umjestio u javni prostor trga. U tom kontekstu, upriličeno natjecanje u boksu 2010. godine na Tomislavovom trgu ne samo da pripada funkciji trga nego ga istovremeno i stvara i to *atrakcijom* (lat. *attractio* – privlačnost, privlačna sila) kojom se u javnom prostoru okuplja javnost (građani) i uspostavlja javnost (javna sfera).

Prostorna je, vizualna i zvučna inscenacija borilišta na platou Tomislavova trga izazvala brojno okupljanje ljudi, posebice muškaraca, a Labrović je u razgovoru

Sl. 96 Trg kralja Tomislava, Meč za titulu ministra kulture RH, 2010.

istaknuo da su se okupili i "neki tinejžeri koji su jako pozitivno reagirali".¹⁷⁸ Umjetnik je u kratkim boksačkim hlačama i s boksačkim rukavicama skakutao po ringu, konzultirao se s trenerom (koji je nosio majicu s natpisom *Siniša "Vlaška šaka" Labrović team*) i zagrijavao. Okupljeni ljudi koji su prišli događanju, umjetnika-boksača su već pri dolasku crvenim tepihom dočekali uzvicima i podrškom, fotografirali ga i nagurali se uz ring, neki su se čak i počeli penjati po montažnoj cijevnoj konstrukciji. Kako je vrijeme odmicalo, a izazvani (Biškupić) se nije pojavio, sudac je u bijeloj košulji (uprizorio ga je pisac Nenad Stipanić) odlučio proglasiti pobjednika. Voditelj je u crnom odijelu (uprizorio ga je glumac Vili Matula), tonom i intonacijom kao na boksačkom spektaklu, izgovorio ime pobjednika – *Sinišaaaaa Laaaabroviiiii* – sudac je podigao pobjednikovu ruku, krenula je navijačka muzika, a okupljeni su gledatelji snažno pljeskali, zviždali, i zamahivali rukama stisnutih šaka, reagirajući govornim i tjelesnim znakovima pobjede i podrške kao na drugim sportskim natjecanjima. Boksač je ubrzo skinuo rukavice i primio pobjednički pojas s ovalom na kojemu je oko državnog grba kružno pisalo "Ministar kulture Republike Hrvatske", te se pobjedničkim gestama tijela i lica okretao prema gledateljima uokolo ringa.

Fluktuacija ljudi na trgu, odnosno na plohi između tramvajske pruge i spomenika je bila važna odrednica u izboru prostora za planirani performans jer su upravo prolaznici bili potrebni kao sudionici umjetničke izvedbe. Riječima umjetnika, za izvedbu je "trebao neki značajniji gradski prostor", a u izboru je bila važna komponenta veličina trga i "kompaktnost prostora": premalen

¹⁷⁸ Iz jednoga opisa događaja saznajemo da je među publikom bilo srednjoškolaca (u blizini trga nalazi se nekoliko srednjih škola) koji su "doviknuli da su markirali" te su od Labrovića kao profesora (umjetnik je po struci profesor hrvatskog jezika i književnosti) "tražili ispričnicu" (Labrović/Marjanić 2014: 1866).

prostor ne bi dozvolio smještaj ringa, a u prevelikom bi se ring izgubio, bio bi "puno manje vidljiv", "rasipala [bi se] pažnja", teško bi se "došlo u dijalog".¹⁷⁹ Pri izboru Tomislavovog trga jedan je od "odlučujućih" čimbenika bio i zato

"što ima taj jedan živi protok ljudi pa smo htjeli izbjeći situaciju u kojoj dođu na boks meč, kao u nekoj dvorani, samo oni koji su zainteresirani, nego prolaznici koji bi bili zainteresirani za show kao takav koji će se tamo dogoditi i dakle, koji bi mogli biti privučeni samom pojavom boks ringa na takvom mjestu. Onda, nasuprot je željeznička stanica pa tu tramvajske stanice, znači sve to skupa osiguravalo je neku fluentnost." (istaknule autorice)

Karakter Tomislavovog trga (u dijelu u kojemu se ploha definira prometnom, tramvajskom i kolodvorskom povezanošću) i svakodnevne izvedbe na tome dijelu trga (čekanje, izlasci iz tramvaja, prelaženje i dr.), inkorporiraju se u umjetničku izvedbu u dvostrukom smislu. Prije svega, upravo oni koji borave ili prolaze trgom svojim skretanjem s uobičajene rute i, ma kako kratkotrajnim, prilaženjem šatoru i praćenjem performansa postaju *publika* te sami ulaze u novu (i neočekivanu) izvedbu u javnom prostoru – onu gledanja umjetničke izvedbe. Bez publike bi umjetnička izvedba ostala okrnjena. S druge strane, zamišljeni performans po svojem karakteru natjecateljskog meča upravo zahtijeva publiku u smislu pratitelja, bodritelja i navijača u sportskom okršaju. S obzirom na navedeno, svi su, koji su došli ili se i zadržali uokolo ringa na Tomislavovom trgu, a posebice oni koji su još k tome i verbalno ili gestikulacijom navijački odreagirali,¹⁸⁰ postali istovremeno i *izvođači* performansa u javnom prostoru. U tom je smislu umjetniku bilo važno da prostor izvođenja bude "protočan", da prolaznici budu "privučeni" jer je to dio i same izvedbe:

"da ljudi mogu, i oni koji ne moraju znati što se događa, da budu privučeni samim tim trenutkom, da bude neko fluentno mjesto, živo, u doticaju sa živim javnim prostorom, da ne bude cehovski ograničeno, ne znam, npr. na galeriju, da bude samo za nas ili muzej; nego da ima tu neku javnu vidljivost i javnu prezentnost, za građane." (istaknule autorice)

Drugim riječima on je svojom izvedbom – ili kako je rekao u razgovoru, privlačenjem pažnje (pozivanjem, glasnoćom, spektaklom) i ulaskom u dijalog (u smislu odnosa izvedbe i ljudi) – "adresirao" i aktivirao prolaznike (javnost) te konstituirao "javnost kao publiku" (koja je važna za umjetnost) koja se našla u javnom prostoru (usp. Radice i Boudreault-Fournier 2017b: 8).

U prostorno značenjskom smislu, kip kralja Tomislava koji je nadvisio postavljenu sportsku kupolu nije nevažna referenca performansa, posebice u kontekstu festivala u kojemu se održava, a koji propituje odnose moći pojedinca i države. Kao jedan od najjačih identitetnih povijesnih simbola hrvatske

Sl. 97 Trg kralja Tomislava, Meč za titulu ministra kulture RH, 2010.

državotvornosti propitivanje je jedne državne institucije podno kraljevskoga kipa dalo ovom umjetničko-političkom ringu još jednu razinu značenja prema riječima samoga umjetnika:

"ta neka historijska figura, Frangešov kip kralja Tomislava, je isto tako davao neku vrstu potvrde i neku historijsku... stvarao neku vertikalu, možda ne za kraljevsko herojstvo, ali tu neku vrstu malog herojstva koji se trebao dogoditi na ringu."

Simbolička je vertikala spomenika referenca i nekoliko drugih performansa koji su se odvijali na platou uz kralja Tomislava. Istoga dana i u okviru istoga festivala, nakon Labrovićeve izvedbe, umjetnik je Marko Marković izveo

performans "Nije zlato sve što sija". Marković je, odjeven u odijelo, stajao na okruglom stupu zlatne boje i visine iznad 2 metra, te jednoličnim glasom pravnoga tona čitao državni dokument – "Program rada vlade RH 2009.-2011.". Specifičnost glasovne intonacije odavala je karakter dokumenta koji se čitao te je zvukovno obilježila prostor. Na stupu srama se, ponovo pod nogama državotvornog kralja Tomislava, prozivala državna politika, slično kao i nekoliko godina kasnije, 2016., kada Bruno Isaković izvodi performans "O lijepa, o divna, o slatka sloboda". Isaković bičem umočenim u crnu boju bičuje pano s humanističkim mislima istaknutih hrvatskih književnika i književnica (Gundulić, Krleža, Parun, Zagorka, Gotovac, Matoš) o slobodi, umjetnosti i nacionalizmu.¹⁸¹ Na udaru je performer tada aktualni smjer državne politike, posebice u sektoru kulture koji je nedugo prije preuzeo ministar Zlatko Hasanbegović: ovom se umjetničkom intervencijom, prema autorskom konceptu, željelo u javnom prostoru uputiti na novi trend zasjenjivanja i limitiranja slobode izražavanja, medija i manjina kao i tolerancije prema različitostima (Govedić 2016; Jagatić 2016). Kako je ova umjetnička izvedba dio različitih umjetničko-aktivističkih reagiranja na tadašnje političko stanje u Hrvatskoj, i ovaj se umjetnički čin može vidjeti u svjetlu Labrovićeva objašnjenja "malog herojstva", izvedbe otpora ispod "historijske vertikale" simbola države (kralj Tomislav). U trima navedenim izvedbama (Labrović, Marković, Isaković), iako ne referiraju direktno na simboličko značenje spomenika u opisima i komentarima svojih umjetničkih izvedbi u medijskim tekstovima, uspostavljaju implicitni odnos sa spomenikom samim time što propituju državne politike i tijela državne vlasti. Uostalom, sva su tri performansa sa svojom dominantnom izvedbom – natjecanje, izlaganje na stupu srama, bičevanje – neke od aktivnosti koje se povijesno vezuju uz život

¹⁷⁹ Kao ostali prostori, navodi Labrović u razgovoru, razmatrani su Cvjetni trg (premalen), Trg bana Jelačića (nedostaje kompaktnost) te Markov trg na kojemu, međutim "u tom trenutku još nije bilo moguće tako nešto napraviti" (umjetnik referira na zakonske odredbe iz 2005. vezane uz ograničavanje/zabrane okupljanja na Markovom trgu).

¹⁸⁰ U tom smislu zanimljiva je procjena da je nekolicina srednjoškolaca koji su se okupili, čini se, i pripadala navijačkoj skupini BBB (Labrović/Marjanić 2014: 1866) što je zasigurno moglo stvoriti jače navijačko ozračje u prostoru.

¹⁸¹ VL 2016; <https://www.brunoisakovic.org/projects/freedom/> (pristup: kolovoz 2017)

na trgovima i dapače, upravo svoje najjače značenje u smislu poruke koju žele prenijeti (zastrašivanje, ruglo) dobivaju pred licem javnosti.

Labrovićev performans ima još jednu karakteristiku koja se pojavljuje u javnosti i javnost je prepoznaje, a to je svojevrsna karnevaleska subverzija u smislu da se u određenom dozvoljenom trenutku događa oslobađanje od etabliranoga reda i privremeno uspostavljanje novih odnosa koji izazivaju, propituju ili imaginiraju drugačije društvene i političke odnose od postojećih (Bahtin 1978). U konkretnom je slučaju izvođenje Labrovićevog performansa u javnom prostoru dozvoljeni trenutak (performans je prijavljen i izvodi se s dozvolom gradskih tijela), a pozivanje je aktualnog ministra na boks meč izazov izvan uobičajenih normi političkih odnosa u borbi za vlast, odnosno privremeno se uspostavljaju drugačiji odnosi. Izvedba boks meča nije samo metafora grube borbe za vlast koja se često odvija iz osobnih interesa, nego i ironija kojom umjetnik komentirajući sportsku etiku i poštivanje pravila ukazuje na nepostojanje takvih standarda u političkoj, društvenoj i kulturnoj sferi.¹⁸² Ironija i humorni performativ je često ukomponiran u Labrovićeve performanse (usp. Marjanić 2018; Počanić 2016), a ovaj je konkretni okarakterizirao u razgovoru kao "parodiju i *trash*":

"Ovo je bilo jako zabavno, bilo je dosta interesantno medijima pa se moglo igrati tom nekom retorikom izazivača i nekog tko je ta neka sportska ili parakulturna... Mislim, kod nas i nema kulture, sve je to skupa jedna parakultura, glumljenje kulture, ali mislim, bilo je zabavno ustvari, ono što izgleda jako bizarno, cijela ta procedura izazivanja ministra kulture može izgledati jako bizarno, ali meni se čini jako realistično. Tu ustvari do neke mjere, mislim da je čak boks prilično benigan kao vrsta sporta koja se inače primjenjuje kod takve vrste izbora, uključujući ministra kulture. Mislim da se koriste puno brutalnije i ne baš toliko sportske tehnike i procedure, tako da sam ja možda čak i bio blag, mada to u javnosti može izgledati nekulturno. Ali, meni je i bila namjera, dakle, biti nekulturan i onda možda kroz to ponuditi ogledalo našoj kulturi da vidi tko, kako, zašto donosi odluke i koje su posljedice."

Labrovićeva je "nekultura" strategija propitivanja upravljanja kulturom kao državnim sektorom, posebice suvremene umjetnosti, kojoj, uostalom, pripada i medij performansa. Upravo u tom segmentu propitivanja ova umjetnička izvedba mijenja i karakter javnosti u javnom prostoru jer stvara javnu sferu: ovaj je performans oblik umjetničke rasprave o politikama kulture, odnosno o poziciji suvremene umjetnosti u hrvatskom društvu. U toj javnoj sferi performans predstavlja, riječima umjetnika, "vrstu provokacije, češkanja, bockanja, davanja do znanja – mi [suvremeni umjetnici] smo tu!". Prisutni

¹⁸² "Na ovaj sam potez potaknut osobnim ambicijama, ali i željom da se približimo suvremenim zapadnim standardima personaliziranosti i egzaktnosti, kao i da promičemo tradicionalne hrvatske sklonosti sportu i fizičkom nadmetanju. Držim da je boks plemenita vještina koja je metafora tih standarda i vrlina, baš kao što ste vi [ministar Biškupić] metafora veličanstvenih dosegâ hrvatske kulture i umjetnosti posljednja dva desetljeća i blistavoga položaja kojega one i njihovi praktikanti imaju u hrvatskom društvu", stoji u Labrovićevom pozivu na meč koji je pročitao novinarima 3.9.2010. "Iz ureda Ministra kulture naknadno je telefonskim pozivom javljeno da je ministar 'miroljubiv i ne želi se tući' pa zato odbija sudjelovati u ovom boksačkom meču. Siniša Labrović to vidi kao puko izvlačenje. Miroljubivost za njega ne podrazumijeva samo izostanak fizičke sile, već i poštivanje normi, standarda i pravila, koje uostalom boks kao vještina inkorporira, dok se kršenjem profesionalne etike i referenci ili oduzimanjem sredstava itekako primjenjuje. Meć će se svejedno održati jer je upotreba fizičke sile, u ovom slučaju prevedene u sport, gotovo jedino što preostaje u hrvatskoj društveno-kulturnoj sferi", <http://m.metro-portal.rtl.hr/zagrebi-festival-kultura-i-bez-ministra-kulture/47263> (pristup: kolovoz 2017)

su upravo intervencijama u javnom prostoru u kojemu remete uobičajene aktivnosti i dinamiku prostora kako bi odaslali kritičku poruku. U Labrovićevoj intervenciji kojom propituje stanje u državnoj kulturnoj politici, građani su na uobičajenom mjestu tranzita svim osjetilima uvučeni u neuobičajenu urbanu scenu – vizualno (plakati, ring, crveni tepih, boksač i trener), zvukovno (navijačka glazba, glasnoća, intonacija sportskog najavljivanja), diskurzivno (pozivi na borbu, imenovanje pobjednika) i tjelesnim ponašanjem (navijanje, pljeskanje, zviždanje). Dogodio se specifičan susret između umjetnosti i javnosti u kojemu je umjetnost privremeno "poremetila i preradila društveni i afektivni prostor" (Radice i Boudreault-Fournier 2017b: 4) na platou Trga kralja Tomislava.

Golaći na Zrinjercu

U ožujku 2016. godine je izložba "Društvo spektakla – kritika samospektaklizacije", koju je organiziralo Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, oglašena plakatima na oglasnom stupu u parku Zrinjevac. Plakati su za izložbu prikazivali, kako je i uobičajeno, neki od izložaka, odnosno umjetničkih djela s izložbe. Konkretno, najavni plakat u podlozi ima izabrane fotografije iz serije *Hrvatski proizvod* umjetničkog rada Vlaste Delimar, te napomenu o mjestu i vremenu održavanja izložbe istaknutu u crvenom krugu. Četiri plakata Vlaste Delimar nisu samo najava izložbe, nego i izvangalerijski dio izložbe pri čemu oglasni stupovi u javnom prostoru služe kao izložbeno mjesto jednog vida suvremene umjetnosti – fotografije. Fotografija, pak, pripada domeni slika koje se upravo propituju postavljenom izložbom, u smislu proizvodnje i distribucije slika u "društvu spektakla" o kojemu je teoretičar Guy Debord pisao krajem 1960-ih godina kritizirajući kapitalističko i konzumerističko društvo (1999 [1967]). Polazeći od Debordovih postavki, autori se izložbe Gintautas Mažeikis i Josip Zanki bave suvremenom samospektaklizacijom, ulogom slika/fotografija u eri društvenih mreža kojima se posreduju društveni odnosi, a svaki se dio života pretvara u spektakl. Izložbeni artefakt, plakati Vlaste Delimar, fotografije su na kojima je i autorica (samospektaklizacija), a specifičnom provokativnom vizurom upravo se propituju društveni konzumeristički odnosi.

Ubrzo su na dva internet portala objavljene i informacije o ovom izvangalerijskom dijelu izložbe pod naslovima: "Nikad bizarnije fotografije u centru grada: kada ih vidite, bit će vam jasno zašto su svi u šoku!" (Grubišić 2016) te "Golaći preplavili centar Zagreba: Zagrepčani ne dajte se smesti!".¹⁸³ Šok i smetnju su u javnom prostoru izazvali "plakati golih muškaraca i žena" kako je navedeno na jednom od portala. *Hrvatski proizvod* koji na plakatima Delimar oglašuje na Zrinjercu su, naime, aktovi, ljudi srednje i starije dobi nagih ili oskudno odjevenih tijela: tri su plakata u kompoziciji dviju osoba, muške i ženske, koje stoje na otvorenom javnom prostoru (park, kamenita obala), odnosno plakat dviju žena od kojih jedna sjedi, a druga stoji, fotografiranih u inscenaciji plavo-crne pozadine fotografskog studija. Ti su "goli muškarci i žene", osim toga, i

¹⁸³ <https://net.hr/danas/golaci-preplavili-centar-grada-zagrepčani-ne-dajte-se-smesti/#1> (pristup: kolovoz 2017)

Sl. 98 Zrinjevac, najava izložbe *Društvo spektakla – kritika samospektaklizacije* (Hrvatsko društvo likovnih umjetnika), 2016.

hrvatski umjetnici i umjetnice (Tom Gotovac, Pino Ivančić, Amela Frankl, Milan Božić, Vlasta Delimar), no to je u medijskim zapisima o "golaćima" izostalo, a ključno je za razumijevanje drugoga semantičkog segmenta plakata – naziva i natpisa *Hrvatski proizvod*. Hrvatska se umjetnost, a s njima i hrvatski umjetnici koji je stvaraju, u ovome radu Vlaste Delimar tretiraju kao domaći proizvod, roba, *brand* koji se oglašava. Nakon otprilike dva tjedna plakati su uklonjeni, ali ne zbog isteka ugovorenog oglašivačkog razdoblja, nego radi navodnog negodovanja građana koji su telefonski urgirali u urede gradske uprave.¹⁸⁴ Oglašivačka je tvrtka morala skinuti plakate. Dodajmo ovomu i jednu kontingenciju: činjenica je da su plakati postavljeni na oglasnom stupu na Zrinjercu sasvim slučajna. Organizator HDLU je prvobitno želio oglasiti izložbu u osvijetljenim reklamnim vitrinama (tzv. *city-light* panoi), no nisu mogli dobiti lokaciju; više ih je oglašivačkih agencija odbilo zbog sadržaja plakata; jedino što im je ponuđeno je bila lokacija na Zrinjercu. Tako je ovaj trg kojim se istraživački bavimo, dobio još jednu prijepornu priču o odnosu umjetnosti i javnoga prostora, a analitički potentnu za razumijevanje stvaranja trga i vrijednosti u njega upisanih.

Ovaj je projekt, prije Zagreba, Vlasta Delimar izvela i u gradu Križevci 2007. godine, gdje ga je nazvala "urbanom akcijom" (Delimar 2007a) postavivši

¹⁸⁴ HDLU je u pripremi izložbe "pregovaralo s više oglašivačkih poduzeća, međutim samo je jedno pristalo izložiti plakate u javnom prostoru uz ogradu o sadržaju" (Zanki 2016b: 27). U razgovorima s različitim akterima nije bilo moguće saznati koliko je građana negodovalo zbog plakata ni kojim je točno putem iz gradske uprave stigla instrukcija oglašivačkoj tvrtki o uklanjanju plakata.

plakate na velike reklamne panoe (*billboard* i *city-light* oglasna mjesta) u javnom prostoru grada, odakle su, nakon nekoliko dana, odlukom tadašnjeg gradonačelnika, bili uklonjeni.¹⁸⁵ Također su, plakati u manjem formatu, iste godine, ali prije Križevaca, postavljeni i na stupove zgrade HDLU – Meštrovićev paviljon – te na praznu reklamnu ploču kod zgrade, no "na dojavu građana policija je došla u roku od 15 minuta" i plakate se moralo skinuti.¹⁸⁶ Za razliku od zagrebačkih izvedbi 2007. i 2016., križevačka je izvedba izazvala nešto više interesa medijske javnosti ne toliko zbog umjetničkog doprinosa, koliko zbog "skandala u Križevcima". Križevačka je izvedba *Hrvatskog proizvoda* popraćena ne samo javnim iskazom organizatora o cijeloj situaciji (3. *Culture Shock Festival*)¹⁸⁷ nego i televizijskim prilogom¹⁸⁸ te većim brojem informativnih i kritičkih tekstova (Matasović 2007; Belani 2007; Lesički 2007). Diskurs o "golim tijelima" u Križevcima pomaže objasniti i one javno neizgovorene elemente zagrebačke izvedbe u javnom prostoru, koji su potencijalno izazvali zagrebačke gradske vlasti da je cenzuriraju.¹⁸⁹ Plakati su u Križevcima uklonjeni zbog nemorala, vulgarnosti, opscenosti, pornografskosti, rugobnosti, ne-normalnosti i kontroverznosti, a važan je argument i blizina škole, odnosno djelovanje sadržaja plakata na djecu.¹⁹⁰ Karakterizacija plakata riječima koje asociraju na devijantnost, tipičan su arsenal označavanja nečega čemu u javnom prostoru "nije mjesto" jer "prekida s etabliranim normama" (Cresswell 1996: 24), a isticanje je opasnosti za djecu hipokrizija brižnoga društva jer su djeca ionako izložena mnogim drugim seksualno aluzivnim reklamnim plakatima. Uostalom, prijenos slika plakata Delimarove na dnevnim portalima u virtualnom mediju čini ih puno dostupnijima (i djeci i odraslima) i duže dostupnima (u odnosu na vremenski ograničeno oglašavanje u javnom prostoru) nego što bi to plakati mogli biti gledanošću u javnom križevačkom, ili kasnije zagrebačkom, javnom prostoru. Razlika je, međutim, u karakteru prostora, pri čemu javni gradski prostor, za razliku od virtualnog, ima veću kontrolu, "dušebrižnike" (Matasović 2007) u vidu gradskih službi i s njihove pozicije moći potom i mogućnosti cenzure kao mehanizma "nepropuštanja alternativnih naracija u javni prostor" (Belaj, Potkonjak, Škrbić Alempijević 2015: 94).

¹⁸⁵ Iz razgovora s umjetnicom saznajemo da su plakati "uspjeli stajati tako dugo jer nisu bili sigurni o čemu se tu radi s obzirom da na plakatima nije bilo drugog teksta osim *Hrvatski proizvod*".

¹⁸⁶ Delimar kaže i da su se plakati morali ukloniti jer nisu imali dozvolu za postavljanje u javnom prostoru. No, pretpostavljamo da su se građani oglasili zbog sadržaja plakata prije negoli zbog bespravnog postavljanja plakata. Napomenimo i da je riječ o lokaciji zgrade (Trg žrtava fašizma, Meštrovićev paviljon) koja je sa svih strana kružno obrubljena vrlo prometnom gradskom cestom te ne obiluje šetačima ili drugim korisnicima ovoga javnoga prostora, tek potencijalni šetači pasa i skupine mladih iz obližnjih srednjih škola. S obzirom na nefrekventnost mjesta, reakcija je na plakate bila iznimno brza. Možda je tome pridonijela i činjenica da se u zgradama na obodu Trga nalaze sjedišta političkih stranaka, a u vrijeme izvedbe je tamo bio i Informacijski centar EU. Više o intervenciji v. Delimar 2007b.

¹⁸⁷ "Priopćenje za javnost", <https://www.c-shock.org/2007/2007/05/09/skinuti-plakati-vlaste-delimar-u-krizevci-ma/> (pristup: kolovoz 2017)

¹⁸⁸ "Skandal u Križevcima", prilog u emisiji "Život uživo", HRT 1, 1.7.2007. <https://www.youtube.com/watch?v=yLLs-P6vDd8>; <https://www.youtube.com/watch?v=4kCFagfU0FE>; <https://www.youtube.com/watch?v=xktmSp5Pd8> (pristup: kolovoz 2017)

¹⁸⁹ Za razliku od Križevaca gdje je odluku o skidanju plakata donio gradonačelnik, u Zagrebu nema jasnog subjekta donositelja takve odluke, moguće je i da je postojao pritisak na oglašivačku agenciju koja je postavila plakate u smislu gubitka koncesije za oglašavanje ukoliko ne skinu plakate, kako to navodi jedan komentator događanja.

¹⁹⁰ Riječ je o brojnim izjavama tadašnjeg križevačkog gradonačelnika Branka Hrga; zbog navodne je ugroženosti djece izložene plakatima u javnom prostoru, gradonačelnik zatražio i mišljenje državne pravobraniteljice za djecu, koja je uza sve ograde i političke korektnosti razumijevanja umjetnosti, ipak upozorila na "opasnost", http://www.dnevnikulturni.info/vijesti/razno/154/gradonacelnik_krizevaca:_plakati_vlaste_delimar_su_pornografija/ i <https://www.youtube.com/watch?v=yLLs-P6vDd8> (izjave gradonačelnika u prilogu HRT 1, 1.7.2007.) (pristup: kolovoz 2017); Lesički 2007.

Alternativne su naracije koje se umjetničkom aktivnosti u konkretnom slučaju probijaju u javni prostor vezane uz tijelo. Tijelo je, kao živa skulptura, neizostavan dio umjetničkog djelovanja Vlaste Delimar.¹⁹¹ U ovome se umjetničkom radu tijelo propituje kroz okular erotizma (obnaženo muško i žensko tijelo), dobi (starije tijelo) i robe (tijelo kao proizvod), a u jednoj su od najava ovoga rada prepoznate te različite razine značenja:

“autorica ‘Hrvatskog proizvoda’ ukazuje na ljepotu i vrijednost ljudskog tijela, koje je unatoč protoku vremena naše, jedinstveno i nezamijenjivo. Umjetnica također prst upire i na bez skrupuloznu eksploataciju mladog ženskog tijela koje se potpuno nepotrebno i neprimjereno koristi u reklamne svrhe.”¹⁹²

No taj je umjetnički kontekst polisemije tijela prilikom odluke o uklanjanju plakata iz javnoga prostora ignoriran i sveden na “golotinju”. Uznemiravanje javnog prostora tjelesnošću u radu *Hrvatski proizvod*, kulturni kritičar Tomislav Matasović upravo iščitava zbog “nepornografskog tijela” s plakata: žensko tijelo nije prikazano kao objekt i ponuđeno “kao pasivna i lako dostupna potrošna roba”, a muško tijelo nije prikazano kao “aktivno, moćno i dominantno” (Matasović 2007). Prikaz takvoga nepornografskoga tijela “podriva patrijarhalni estetski diktat”, uznemirava dominantne tradicionalne percepcije žene i muškaraca (uključivo i one seksualne), koje su vrlo često uokvirene u plakatima i oglašavanju suvremenih marketinških kampanji, te oblikovane prema jednom estetskom modelu ljepote (ibid.). Mlado, gotovo golo, seksualizirano žensko tijelo na plakatu reklame za donje rublje¹⁹³ ili umjetnički ženski akt (potpuno golo tijelo) – reprodukcija modernističke slike na plakatu za najavu izložbe,¹⁹⁴ ne aktiviraju tabue u javnom prostoru, na njih smo “navikli” no na starije golo žensko, a pogotovo muško tijelo, nismo.¹⁹⁵ Takvi aktovi, gola tijela umjetnički predstavljena u realističnom žanru fotografije, prelaze javni – društveni, naučeni, “zdravorazumski”, internalizirani – “osjećaj granice” (Bourdieu 1977),¹⁹⁶ odnosno, upravo čine granicu prezentnom i upitnom zbog određene svrhe. Tumačeći projekt, Delimar ističe njegovu komponentu ukazivanja na “nužnost elementarnog, praiskonskog odnosa spram vlastitog tijela” u smislu svjesnog gledanja (u) sebe (Delimar 2007a), a način na koji to ukazuje je transgresivan,

¹⁹¹ O umjetničkom radu Vlaste Delimar v. Marjanić 2014: 540-570; Malbašić 2015.

¹⁹² Iz opisa izložbe na turističkim mrežnim stranicama Rovinja, <https://www.rovinj-tourism.com/hr/kalendar/arhiva-dogadjanja/4691> (pristup: kolovoz 2017)

¹⁹³ Primjerice, reklame u city-light vitrinama za žensko donje rublje *Intimissimi*, 2017.

¹⁹⁴ Plakat za izložbu “Zbirka Kallay – Genija nema”, Moderna galerija, veljača 2018. (plakat na oglasnom stupu na Zrinjercu). Voditeljica stručne službe kustosa Moderne galerije i organizator izložbe, potvrdili su u razgovoru da nije bilo nikakvih reakcija na plakate u smislu zahtjeva za skidanjem. Uostalom, razgolićen gornji dio ženskoga tijela nalazi se i na Kršinićevoj skulpturi “Strijeljanje talaca” na obližnjem Strossmayerovom trgu, no ni u tom umjetničkom kodu se takav prikaz tijela ne smatra problematičnim. Prikazi nagoga tijela u okvirima etabliranih povjesničarsko-umjetničkih razdoblja kao što je modernizam prihvatljiviji su od onih u suvremenoj umjetnosti koja, kako o tome ističe i ranije opisano Labrovićevo djelovanje, još uvijek nije široko prihvaćena u javnosti.

¹⁹⁵ Iako tijela u reklamnim kampanjama mogu iznimno aludirati na golo tijelo (oskudnost i prozirnost onoga što je na tijelu, posebice ženskom), potpuno razgolićeno tijelo na slici u javnosti cenzurirano je i u nekim drugim primjerima. Tako je reklamni plakat koji je prikazivao gole nogometaše kao najavu za bečku izložbu umjetničkih djela na temu “Goli muškarci od 1800. do danas” (Leopold Muzej, 2012.-2013.), zbog reakcija građana (kao ugroza djece i morala) bio preinačen s crvenom trakom kojom su se prekrile genitalije. Na izložbi je uključen i rad Tomislava Gotovca, serija fotografija iz 2002. “Foxy Mister” kojom propituje odnos prema muškom – golom – starom tijelu (S.F. 2012; Lučić 2013).

¹⁹⁶ Okolnosti u kojima neupitno vrijede “zdravorazumske” vrijednosti oko kojih društvo ima nepisani koncenus i s njime usklađeno ponašanje, Bourdieu naziva *doxa*. Upitnost nad tim vrijednostima, prijelaz “osjećaja granice” koji može nastati različitim putovima (krizne situacije, umjetnički projekti i dr.) čini da dominantne ideologije jasno iskažu društvene normative, čak i da kodificiraju granice, čime nastaje okolnost *ortodoxa* (Bourdieu 1977, 2011).

St. 99 Zrinjevac, najava izložbe *Zbirka Kallay – Genija nema* (Moderna galerija), 2018.

“uznemirava obrasce i procese normalnosti i vrijeda suptilne mitove konsenzusa” predočavajući problematičnost načina na koji je svijet “definiran, kategoriziran, segmentiran i klasificiran” (Cresswell 1996: 26). Transgresija – doslovno, prijelaz ili lomljenje granica (a u konkretnome slučaju granica životne dobi, nagosti, reprezentativnosti prostora) – česta je strategija suvremene umjetnosti.

No, čini se da taj transgresivni modus kojim umjetnost ukazuje, nije na isti način percipiran u javnom otvorenom i javnom zatvorenom prostoru. Izvangalerijska izvedba projekta *Hrvatski proizvod* u javnom prostoru grada upravo pokazuje i koliko je javni otvoreni prostor (implicitno) kodiraniji od javnog zatvorenog prostora. Tako, primjerice, u galerijskom javnom prostoru plakati Vlaste Delimar nisu izazvali uklanjanje ni u Zagrebu (Galerija Bačva, HDLU, 2016. godine), ni u Rovinju (Zavičajni muzej grada Rovinja, 2007. godine), ni Križevcima (Klub kulture, 2007. godine). U svim je izvedbama ovaj umjetnički rad transgresivan, ali dok se dimenzije umjetničke transgresivnosti u prikazivanju tijela i kritike s njome povezane prepoznaju u okularu stručne i zainteresirane javnosti (publike) galerijskoga prostora, takva će umjetnost u otvorenom javnom prostoru grada (trgovini) biti tabuizirana, gradske će je vlasti cenzurirati i ukloniti iz vidokruga građana. Prema mišljenju povjesničara umjetnosti Zdenka Baloga riječ je o “sukobu u procjeni umjetnosti u traženju proširenih prostora i procjeni administracije da te proširene prostore ograniči”.¹⁹⁷ U središtu je toga sukoba javni prostor, odnosno proširivanje i ograničavanje njegove “otvorenosti” kao

¹⁹⁷ Prilog “Skandal u Križevcima”, HRT 1, v. bilješku 188.

jedne od ključnih odrednica koje se ponavljaju u mnogim definicijama javnog prostora.

Zagrebačka je izvedba projekta *Hrvatski proizvod* bila dio izložbe koja je propitivala "društvo spektakla", ono u kojemu roba (proizvod) "kolonizira" svekoliki društveni život (Debord 1999). Prema tumačenju filozofa Gintautasa Mažeikisa (2016) novi umjetnički (i anti-umjetnički) smjerovi reagiraju na izmijenjene, manipulirane, posredovane, "spektaklizirane" društvene odnose. Njegov je općeniti osvrt na ulogu umjetnosti prikladan i za specifičan komentar uz projekt *Hrvatski proizvod*. Ono što je, dakle, umjetnički rad Vlaste Delimar ponudio u javnom prostoru Zrinjevca jest "javno kreativna i nekonformistička *retematizacija* prostora i vremena" (istaknule autorice), kojom se "razara sigurnost spektakliziranih građana", onih koji su "pokoreni, izrabljivani i manipulirani od strane industrija imaginacije i slobodnog vremena" (Mažeikis 2016: 9-10). U Zagrebu, primjerice, kao jedan recentni, aktualni i prostorno bliski produkt industrije imaginacije i slobodnog vremena možemo prepoznati manifestaciju *Advent na Zrinjercu*. Dok je na plakatima *Hrvatski proizvod* već na oko nešto sporno, na *Adventu*, naoko, nije ništa sporno. Konzumiranje jela, pića, zabava, lampice, štandovi, masovne posjete, turisti – sve je dio spektakla kojim se gotovo neupitno brendira i živi grad. Ono što se posebice uočava na temelju Debordove kritike konzumerizma, pa i kreativnih industrija koje se su razvile uz i iz konzumerizma (te kreirale, primjerice, manifestacije kao što je spomenuti *Advent*), jest da konzumerizam, prema tumačenju Mažeikisa "upravlja osjećajima, komunikacijom i razumom" (2016: 9). Uobičajeni alat konzumerističkog marketinga jest plakat te stoga Vlasta Delimar i odabire plakat, odnosno formu reklame, kao umjetnički komunikacijski medij kojim želi upravljati (provokacija) osjećajima (neravnodušnost) i razumom (kritika). Prema riječima umjetnice:

"Zato prezentiranje ovog rada treba biti 'provokativno' treba imati karakter glamura i fantazije, svatko tko ga vidi ne smije ostati ravnodušan, plakat mora 'iritirati', on treba odigrati onu marketinšku ulogu na kakvu smo već naučili putem svih medija. [...]"

Oglašavanje kroz formu plakata kao javni medij daje ovom projektu višestruku mogućnost izraza, uključuje publiku kao aktivne promatrače, što znači daje projektu društvenu angažiranost koja podrazumijeva i kritiku društva kroz vlastito viđenje." (Delimar 2007a) (istaknule autorice)

Korištenje je plakata u "javnoj umjetnosti novoga žanra" zanimljivo stoga što se takvim umjetničkim medijem lakše pristupa javnom prostoru i to onome dijelu javnoga prostora – oglasnom prostoru – koji je i namijenjen da se njime nešto oglasi, komunicira s javnošću. Umjetnost plakatom u javnom prostoru oglašava "kritiku društva" i prijeporne društvene točke, a rad Vlaste Delimar nije jedini takav. Rad umjetnica Helene Janečić i Ane Opalić iz 2006. godine pod nazivom "Autoportreti" je postavljen na jumbo plakatima na šest frekventnih lokacija u zagrebačkoj Dubravi. Na plakatima za fiktivne odjevne brendove ("Le-ZZ-be") i film, umjetnice ciljano koriste "formu masovnog oglašavanja i

marketinga" kako bi u javnosti adresirale temu homoseksualnih odnosa.¹⁹⁸ Veliki su plakatni oglasi na reklamnim panoima (*citylight*, *billboard*) u javnom prostoru česti medij i u radu umjetnice Andreje Kulunčić: godine 2000., u jeku stečajnog postupka i štrajkova vezanih uz poduzeće Nama, u širem su centru grada postavljeni plakati s natpisom "NAMA: 1908 zaposlenika, 15 robnih kuća" i slikom zaposlenica s ciljem problematiziranja sudbine poduzeća, rada i radnika u ekonomski nestabilnim tranzicijskim godinama. Još je jednu od zagrebačkih plakatnih umjetničkih intervencija umjetnica izvela 2017. s projektom/kolektivom ISTE upućujući javnost na svijest o poštovanju različitosti, odnosno o postojanju diskriminacije (žena) različitih rasnih, vjerskih, etničkih i seksualnih identiteta.¹⁹⁹ Kako je istaknuto u jednom od kataloških tekstova uz rad ove umjetnice, "prisvojeni su resursi, vrijednosti i mjesta oglašavanja" kako bi se "inicirala javna debata" na različite aktualne socijalne probleme (Ilic i Devic 2002). Ovime se pokazuje da komuniciranje umjetnosti s javnošću u javnom prostoru putem reklamnih plakata nije ni sasvim novo, ni nepoznato iskustvo građanima u vrijeme kada se na Zrinjercu pojavljuju plakati Vlaste Delimar, no upravo na njih je, za razliku od ostalih plakata, gradska uprava reagirala zahtjevom za uklanjanjem. Druga je specifičnog ovoga projekta da oglasni plakat ispunjava funkciju kojoj je namijenjen – reklamni za robu – a roba nije samo umjetničko djelo (proizvod duha) nego i umjetnici sami (tijelom) koji su, prema riječima Delimar (2007a), "neizostavni segment 'proizvoda'". Poigravajući se zamagljenim odnosom između umjetnosti i oglašavanja u javnom prostoru, Delimar propituje i poziciju hrvatskih suvremenih umjetnika u (hrvatskom, globalnom) društvu koje je potpuno kolonizirano kapitalizmom u kojemu i umjetnik i umjetnost postaju, kako to kaže Chantal Mouffe, "nužan dio kapitalističke produkcije" (2008: 7).

Propitivanje nacionalnog u ovome projektu biva važnom, iako ne možda toliko uočljivom sastavnicom. Prikazani su hrvatski umjetnici i umjetnice na plakatima, za Delimar

"protagonisti vrijednosti i to one od nacionalnog značaja koji su svojim dosadašnjim umjetničkim radom ostvarili status 'značajnog' za društvenu zajednicu u kojoj djeluju." (Delimar 2007a)

"u današnje vrijeme globalizacije dobro [je] osvijestiti vrijednosti 'nacionalnog identiteta' koji se treba uklopiti u globalnu integraciju i na taj način pokazati visinu kulturne demokracije te pripadanje vrijednostima civilnog društva kao europske vrednote." (Delimar, citat u Zanki 2016b: 26). (istaknule autorice)

Upravo su ideje nacionalnoga identiteta, iskazane bistama hrvatskih umjetnika i znanstvenika i imenovanjem Zrinjevca (Trg Nikole Šubića Zrinskog) prema hrvatskom vojskovođi, te vrednovanje europskosti prostora njegovim urbanističkim, arhitektonskim i perivojnim oblikovanjem, simboličke okosnice identiteta ovoga trga na kojemu su se našli plakati za izložbu. Iz umjetničinog objašnjenja koncepta ovoga rada, razaznajemo da cilj nije podiranje

¹⁹⁸ Realizacija se ovoga rada odvijala u okviru programa "Queer u predgrađu", 16.-30.1. 2006., <https://www.culturenet.hr/default.aspx?id=8760> (pristup: kolovoz 2017)

¹⁹⁹ <http://www.andreja.org/> (pristup: kolovoz 2017). Niz je plakatnih umjetničkih intervencija umjetnica realizirala i u drugim gradovima Hrvatske, Europe i svijeta.

nacionalnoga, već provokativno upućivanje na činjenicu da se stvarna nacionalna vrijednost krije u onome i u onima kojih javnost nije "svjesna". Iako su reference na nacionalno i europsko u ovome umjetničkom projektu nastale i prije postavljanja plakata na Zrinjevcu, svoju će aktualnost dobiti upravo u ovome prostoru, propitujući postojeća značenja nacionalnog i europskog. Dakle, iako je Zrinjevac slučajna lokacija ove izvangalerijske izložbe (s obzirom da lokacija nije ciljano birana nego dobivena od oglašivačke agencije), značenja se plakata očitavaju upravo u *odnosu prema prostoru* u kojemu su postavljeni. Prostor je, naime, aktivni sudionik u našem razumijevanju što je prikladno, dobro i prihvatljivo (Cresswell 1996: 16).

Imajući na umu sve dimenzije projekta Vlaste Delimar, a dopuštajući si umjetnički inspiriranu interpretativnu igru, zanimljivo je uočiti i prostorne konotacije izvedbe i preoznačavanja u konkretnom postavljanju plakata na Zrinjevcu. Suvremena se likovna umjetnost (fotografija, plakat) postavlja na sjevernoj strani trga (oglasni stup), dok je južna obilježena neoklasicističkom umjetnošću (skulptura, biste na postamentima). Na sjevernoj strani umjetnički projekt postavlja žena umjetnica, dok je južna mjesto izričaja isključivo muških umjetnika. Na sjevernoj se strani umjetnički predstavljaju i žene i muškarci, na južnoj redom isključivo "veliki muževi". Na sjevernoj su strani oni "značajni za društvenu zajednicu" prikazani cijelim tijelom, seksualizirani, obnaženi, dok su na južnoj strani trga "značajni" Hrvati reprezentirani glavom (biste) (što se u ovoj interpretativnoj igri može očitati kao prevaga uma nad tijelom) te naznakom odijela koja upućuje na važnost statusa. Konačno, na sjevernoj se strani umjetnost iskazuje plakatima na reklamnom stupu i konstruira taj stari građanski prostor kao mjesto konzumerizma, a na južnoj se strani umjetnost izražava spomenicima s kojima se javni prostor konstruira kao mjesto sjećanja. Na sjevernoj strani, umjetnički su plakati s hrvatskim umjetnicima prolazni i privremeni dio prostora, dok biste na južnoj strani (zajedno s vizurom zaleđa nacionalne institucije kao što je Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti) utiskuju pečat trajnog i neprolaznog. Zaokružujući, i na sjevernoj se, i na južnoj strani trga, umjetničkim pristupima izražava nacionalni identitet, no ne radi se samo o dva različita umjetnička izričaja kojima se uspostavlja nacionalno, nego i o bitno različitim idejama samoga nacionalnoga identiteta koje donosi 19. i 21. stoljeće i koje se odražavaju na umjetničku produkciju. U vrijeme oblikovanja trgova gradila se ideja nacionalnoga identiteta na temelju povijesnih i kulturnih činjenica zajedničkoga (obilježja kulture, pisma, jezika, vjere) i značajnoga (pripadnost zapadnoeuropskom kulturnom krugu) (tzv. inventarni, esencijalistički pristup) dok suvremenost ističe (de)konstrukcijske (teorijske i umjetničke) pristupe identitetu koji su "problematizirajući, neesencijalizirajući i kritični prema pokušajima utvrđivanja 'biti' skupine" (Čapo 2016: 77). S jedne se strane nacionalni identitet uspostavlja kao čvrsto materijaliziran bistama muškaraca iz hrvatske povijesti, umjetnički kodificiran i, u konačnici, institucionaliziran (HAZU). S druge se strane nacionalni identitet reprezentira fotografijama muškaraca i žena iz hrvatske suvremenosti, odnosno obnaženih umjetnica i umjetnika (autorica Delimar obnaženost tumači i u značenju "razbaštinjenosti") u kontekstu tržišta i suvremenog "društva spektakla" (tijelo i umjetnost kao roba, reklama, privremenost). U istome prostoru dvije vrste

Sl. 100 Trg kralja Tomislava, grafiti na zabatima zgrada, 2017.

umjetnosti, jedna s kraja 19. stoljeća, a druga s početka 21. stoljeća, drugačije funkcioniraju u prostoru i unose sasvim drugačija značenja.

Razlikovanje je umjetničkih djela u javnom prostoru – asimilacijski i intervencionistički pristupi – koje elaborira teoretičarka umjetnosti Rosalyn Deutsche (1996), instruktivno i za razumijevanje umjetnosti u prostoru istraživana trga.²⁰⁰ Umjetnost u javnom prostoru Zrinjevca s kraja 19. stoljeća (biste hrvatskih velikana) predstavlja

²⁰⁰ Distinkcija koju Deutsche uvodi se odnosi na prostorno specifične umjetničke intervencije (*site-specific* javna umjetnost), no smatramo je primjenjivom u i istraživanom slučaju iako se ne radi o navedenom umjetničkom žanru.

"asimilacijski" pristup (ibid.) u kojemu se umjetničko djelo integrira u prostor stvarajući "objedinjeni 'harmonijski' prostor cjeline i kohezije" (Kwon 2002: 170) kojim se reprezentira jednoznačnost nacionalnog narativa. Umjetnost s početka 21. stoljeća (*Hrvatski proizvod*) predstavlja "intervencioistički" pristup i upravo u prostor jake nacionalne označenosti unosi prekid, neki oblik remećenja, odnosno "funkcionira kao kritička intervencija u postojeći red" (ibid.). Plakati na oglasnom stupu i javnom prostoru *provociraju* i *iritiraju* građanske vrijednosti, konsenzus oko tjelesnosti i seksualnosti, dominaciju konzumerističkog, ideju nacionalnoga, ideju demokracije u prihvaćanju različitosti kao i u razumijevanju umjetničke slobode. Kada umjetničke prakse u javnom prostoru na takav način izazivaju postojeći (dominantni) simbolički i vrijednosni red, one nužno dobivaju političku dimenziju i stvaraju "agonistički javni prostor" (Mouffe 2008).

Javni je prostor istraživanih trgova mjesto različitih umjetnosti – onih koje afirmiraju, kritiziraju, interveniraju ili estetiziraju – od kojih neke traju stoljeće, a druge samo nekoliko sati. Bez obzira na trajanje uvijek je riječ o specifičnom urbanom susretu između umjetničkog djela i građana, javnosti. Za izvedbu je umjetničkog djela u javnom prostoru potrebna dozvola gradskih vlasti za korištenje javnoga prostora pa je u tom smislu jasno da je otvorenost javnoga prostora, kao njegova glavna karakteristika, ipak uvjetovana. Neki će se rubni (umjetnički) oblici javiti i bez dozvole, kao što su grafiti potpisi, zabranjeni zakonom kao "remećenje javnog reda i mira",²⁰¹ a na prostoru se istraživanih trgova javljaju na visokim zabatima stambenih zgrada. Kada je dozvola ishodena, umjetnička intervencija u javnom prostoru može biti i vrlo kritična prema aktualnim temama i nositeljima vlasti, no i tu se mogu naknadno uspostaviti granice. U umjetničkom je smislu riječ o transgresijama – društveno-umjetničkim komentarima koji "prelaze granice" – granice uobičajene borbe za vlast (Labrović), ili granice danas uobičajeno prihvaćenog konzumerističkog odnosa prema tijelu u javnosti (Delimar). Ove su druge granice rigidnije i rezultiraju zabranom. Umjetničke su intervencije, međutim, samo jedan od oblika reagiranja na aktualnu svakodnevicu. Drugi su oblik protesti i demonstracije o kojima će biti riječi u sljedećem poglavlju.

²⁰¹ Regulirano Zakonom o prekršajima protiv javnog reda i mira, 1990, 1994, čl.5.

TRGOVI, PROTESTI I JAVNA SFERA

Trgovi kao politička mjesta

Trgovi su javni prostor koji se često prisposobljuje s idejom grčke *agore*, otvorenog prostora za okupljanje, mjesta na kojemu se odvijao i društveno-politički život²⁰² s mogućnošću javnog istupanja i govorenja, pri čemu je, doduše, njena otvorenost bila uvjetovana društvenom pozicijom te rodnom i dobnom pripadnošću (punoljetni slobodni muškarci). Uz različite aktivnosti koje se tijekom povijesti odvijaju na trgovima (trgovanje, zabava i dr.) ova je politička iznimno važna jer je omogućavala da se društveno-političke ideje i prijepori distribuiraju i raspravljaju pred (okupljenom) javnošću. Na tri je istraživana trga politička aktivnost građana ponajviše realizirana u obliku protesta i demonstracija. Tada trgovi postaju istaknuto mjesto kreiranja političkih identiteta kao oblika kolektivnog identiteta koji relacijski odnos "mi" i "oni" uspostavlja oko svjetonazorskih i političkih okosnica. Taj se politički javni prostor naziva javna sfera pri čemu različiti teoretičari utvrđuju njezin karakter kao konsenzualni (mogućnost postizanja suglasnog dogovora racionalnom raspravom) (Habermas 1991), ili pak kao agonistički (kojega obilježavaju odnosi moći, konflikta i antagonizma) (Mouffe 2002).

Rijetki su, ali vrijedni, iskazi o demonstracijama na istraživanim trgovima tijekom socijalističkog razdoblja druge polovice 20. stoljeća. Nekoliko protestnih akcija na koje smo naišle tijekom istraživanja odvijale su se na Zrinjevcu, točnije ispred zgrade Konzulata Sjedinjenih Američkih Država koje je i bilo adresat protestnih poruka i iskaza.²⁰³ U prosincu 1967. na valu se sve izraženijeg studentskog političkog aktivizma iskazuje kritika prema američkoj politici, prije svega protiv rata u Vijetnamu. Demonstracije se, uz isticanje protestnih antiratnih poruka, odvijaju u kretanju od Studentskog centra do Zrinjevca, gdje se ispred spomenute zgrade konzulata okupilo mnoštvo studenata kojima su se priključili i građani, zgrada je gađana kamenjem, razbijeni su izlozi Američke čitaonice, a zapaljena je i američka zastava. Policija je nasilno obustavila protestne aktivnosti.²⁰⁴ Drugi je iskaz o demonstracijama također vezan uz antiameričku politiku: prema sjećanju jednoga kazivača, godine 1961. su se održale studentske demonstracije ispred iste zgrade Konzulata iskazujući negodovanje zbog smrti Patricea Lumumbe, borca za neovisnost Konga, za čiju se nasilnu smrt nalazilo poveznice s američkim utjecajem i kolonijalističkim interesima, pa su okupljeni izvikivali protestne poruke i bacali kamenje na

²⁰² *Agora* je pojam kojim se označava i narodna skupština u antičkoj Grčkoj.

²⁰³ Konzulat se SAD-a nalazio od 1951. u ugaonoj zgradi današnje Ulice Andrije Hebranga (nekadašnja Ulica 8. maja) i Trga N. Šubića Zrinskog (godine 2003. je Veleposlanstvo SAD-a u RH preseljeno na drugu lokaciju, a u navedenu se zgradu uselilo Veleposlanstvo Republike Francuske), <https://hr.usembassy.gov/hr/embassy-hr/zagreb-hr/> (pristup: travanj 2018)

²⁰⁴ Film "Generacija '68" (snimke demonstracija), režija Nenad Puhovski, produkcija Factum (2016); Kolar 2016: 30-33 (novinske vijesti o antiratnim demonstracijama u Zagrebu), o antiameričkim okolnostima i vlasti SFRJ usp. i Klasić 2012.

zgradu.²⁰⁵ Protesti koji se, dakle, održavaju, stavljaju se u direktnu korelaciju s prostorom gdje se održavaju, odnosno adresiraju instituciju koja se nalazi u zgradi na obodu istraživanoga trga.

U ovome su stoljeću, posebice u posljednjih nekoliko godina tijekom istraživačkog razdoblja, učestaliji protesti na istraživanim trgovima koji su kritički orijentirani prema domaćoj, hrvatskoj politici. Na Zrinjevcu je u travnju 2016. održan skup *Za satiru spremni* koji je za cilj imao reagirati na poteze državne vlasti koji su procijenjeni kao ograničavajući za slobodu govora. U istome je mjesecu 2016. održan *Prosvjed ostavljenih cipela* kojima su sindikati željeli vlastima zorno ukazati na alarmantni problem iseljavanja iz Hrvatske zbog neodgovarajućeg upravljanja zemljom u segmentima koji bi osigurali pravo i dostojanstvo rada. U svibnju 2016. laburistička stranka organizira prosvjed na Zrinjevcu pod nazivom *Sve daju samo da prodaju*, kao skup upozorenja protiv rasprodaje državne imovine. Sljedeće godine, u lipnju 2017. niz građanskih inicijativa za odgoj, obrazovanje i demokratsko građanstvo organizira prosvjednu akciju *Čekajući tramvaj zvan kurikularna reforma: godinu dana* kasnije na kojoj su se okupili građani koji su u povorci prošli od Trga bana Jelačića preko Zrinjevca i Strossmayerovog trga do Trga kralja Tomislava. Na tome se trgu održao prosvjedni skup uz istaknute zahtjeve za smjenom onih za koje se smatralo da obrazovnu reformu vode vođeni politički ovisnim i netransparentnim postupcima. U svibnju 2016. godine se na Trgu kralja Tomislava okupljaju građani koji preko istraživanih trgova prolaze do Trga bana Jelačića u *Hodu za život*, prosvjednoj akciji koja promovira jedinstvenost i dostojanstvo čovjeka od začeća do prirodne smrti, a na Strossmayerovom trgu se istovremeno odvija protuprosvjed *Obrani pravo na izbor* koji se u ime reproduktivnih prava žena bori za pravo na pobačaj. Obje su akcije organizirale građanske inicijative. Od 2016. godine se održava i *Noćni marš* povodom Dana žena kojim se upozorava na ugrožavanje raznih aspekata prava žena (radničkih, reproduktivnih, seksualnih i dr.) i na nasilje nad ženama, a protestne povorke svoju završnu manifestaciju održavaju na Zrinjevcu. U ožujku 2017. te ponovo 2018. na Zrinjevcu je, u organizaciji građanske udruge, održan prosvjedni skup protiv Ovršnog zakona koji ugrožava egzistenciju mnogih zaduženih građana. U svibnju 2018. na Strossmayerovom trgu su se okupili sudionici 3. *Međunarodnog prosvjeda za zatvaranje svih klaonica* te su preko Zrinjevca krenuli u prosvjedni krug po centru. U prosincu 2017. i 2018. godine se održava *Marš za životinje* uz obilježavanje *Međunarodnog dana prava životinja*, građani se okupljaju na Trgu kralja Tomislava te u prosvjednoj povorci prolaze trima istraživanim trgovima do središnjeg Trga bana Jelačića. U travnju 2018. je održan na Zrinjevcu prosvjed *Solidarno za Siriju* kao skup solidarnosti sa zemljom opterećenom dugogodišnjim ratom i mnogobrojnim njezinim stradalim i raseljenim građanima. Većinu su prosvjednih akcija na trgovima organizirale građanske udruge i inicijative, a broj je okupljenih na različitim protestnim događanjima bio, prema medijskim vijestima, od nevelikog broja prosvjednika do nekoliko tisuća građana.

²⁰⁵ Kazivač se sjeća i zanimljivog detalja da su u tijeku demonstracija ispred zgrade američkog Konzulata prolazile i "maškare" koje su protestne uzvike i gestikulaciju karnevaleskno uvele u svoj repertoar ponašanja.

Sl. 101 Trg kralja Tomislava, *Marš za životinje*, 2017.

Upućujući na brojnost održanih prosvjednih akcija u nekoliko proteklih godina,²⁰⁶ želimo utvrditi da istraživani trgovi bivaju i političkim mjestima, odnosno mjestima u kojima građani mogu izraziti svoje mišljenje te (pokušati) utjecati na aktualne političke procese, primjerice, upravljanja državom ili ljudskih prava. Da su javni prostori u tom smislu podložni restrikcijama, odnosno da se poimanje javnog prostora kao otvorenog i dostupnog političkog mjesta ipak definira u granicama, govori nam nekoliko zagrebačkih slučajeva. Primjerice, na gornjogradskom je Markovom trgu *Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o javnom okupljanju* iz 2005. zabranjeno održavanje "mirnog okupljanja i javnog prosvjeda" u prostornom opsegu sto metara od objekata u kojima zasjeda Vlada, Državni sabor ili Ustavni sud (institucije koje se nalaze na navedenom trgu) (čl. 1). Ta se odredba odnosi na "mirno okupljanje i javne prosvjede" koji se definiraju kao "organizirano okupljanje više od 20 ljudi, koje se održava radi javnog izražavanja i promicanja političkih, socijalnih i nacionalnih uvjerenja i ciljeva", dok istovremeno to nije zabranjeno za druge vrste okupljanja kao što je održavanje "javnih priredbi" (definirane kao "okupljanja organizirana radi ostvarivanja profita" i koja zahtijevaju sigurnosne mjere s obzirom na broj sudionika i narav priredbe) ili održavanje "drugih oblika okupljanja" kojima je "svrha ostvarivanje gospodarskih, vjerskih, kulturnih, humanitarnih, športskih, zabavnih i inih interesa" (*Zakon o javnom okupljanju* 1999, čl. 4). Navedena odredba iz 2005., koja je onemogućavala prosvjede na pojedinim javnim prostorima, ukinuta je Odlukom Ustavnog suda šest godina kasnije i uvedena je u legislativu 2012. godine.²⁰⁷ Drugi zagrebački primjer jest

²⁰⁶ U pregledu je sadržana većina protestnih manifestacija održanih u istraživanom razdoblju od ljeta 2016. do ljeta 2018. godine.

²⁰⁷ Odlukom se Ustavnog suda iz 2011. navedena odredba ukida i novim se *Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o javnom okupljanju* iz 2012. definira samo u opsegu deset metara od Vlade i Sabora te dvadeset metara od zgrade Ustavnog suda.

Sl. 102 Zrinjevac, *Solidarno za Siriju*, 2018.

borba za očuvanje javnoga prostora Varšavske ulice, a protiv ustupanja dijela ulice za izgradnju prilazne rampe privatne garaže uz trgovački kompleks na Cvjetnom trgu (Trg Petra Preradovića). Protiveći se odlukama gradskih vlasti i gradonačelnika kojima se podilazilo privatnom (poduzetničkom) nauštrb javnom interesu, građanske su udruge i inicijative organizirale tijekom 2010. i 2011. godine mirne prosvjede i višednevno "čuvanje"/zaposjedanje ulice kao javnog prostora (življenje i spavanje u šatorima). U ovome su se slučaju protesti odvijali u prostoru i za konkretni prostor ukazujući na nejednake odnose moći između gradske uprave, investitora i civilnog društva te problematizirajući smanjivanje javnog prostora (privatizacijom) kao posljedicu neoliberalnog upravljanja (usp. Gulin Zrnić 2013).

Prosvjedi koje smo recentno pratili na tri istraživana trga nisu se odnosili na obranu toga prostora, na aktivnosti koje se na trgovima odvijaju ni na granice javnosti toga javnoga prostora, na što su, primjerice, upućivale prosvjedne akcije na Europskom trgu.²⁰⁸ Trgovi su kao mjesto odvijanja prosvjeda rijetko i referenca same prosvjedne teme. Jedan je takav primjer, ipak, prosvjed za kurikularnu reformu (u lipnju 2017.) čija je završna manifestacija, nakon prosvjednog hoda od Trga bana Jelačića, završila na Trgu kralja Tomislava s pozornicom za govornike ne leđnoj strani spomenika okrenutoj prema parku. U prosvjednim je govorima više puta istaknuto da se nalaze na tome mjestu kako bi apostrofirali Glavni željeznički kolodvor koji se nalazi u neposrednoj blizini. Kritizirajući netransparentnost i političke manipulacije koje su obilježile

²⁰⁸ To, međutim, ne znači da istraživana tri trga nisu prijemljivi javni prostori, o čemu govore, primjerice, tekstovi Snješke Knežević i kritika odnosa javnih manifestacija (posebice adventski *Ledeni park* na trgu kralja Tomislava) prema trgovima kao kulturnoj baštini. Prijepori oko toga, međutim, nisu nikada upriličeni u obliku protestnih akcija na samim trgovima.

pokretanje i vođenje reforme obrazovanja, sindikalist Željko Stipić u svojem obraćanju okupljenima ističe da je to

*"jedna snažna poruka, ta poruka je s pravog mjesta upućena. Mi smo danas na Kolodvoru, mjestu s kojeg mladi ljudi – s kolodvora ove zemlje – najčešće napuštaju Hrvatsku. Svi smo mi danas ovdje da toga ne bude, da kolodvori postanu mjesta na kojima će se mladi vraćati u Hrvatsku."*²⁰⁹

Samim odvijanjem na prostoru gradskih središnjih i reprezentativnih trgova, prosvjedi dobivaju na vidljivosti: brojnost je građana na trgovima velika, posebice ako se protesti odvijaju subotom, a veća je i vjerojatnost da će biti medijski pokriveni jer se radi o aktivnostima u samome centru glavnoga grada. Prosvjedne su teme, uostalom, na svim praćenim skupovima na trgovima, one koje apostrofiraju državnu politiku te im je stoga, na neki način, i mjesto u centru glavnoga grada.²¹⁰

Za vrijeme prosvjeda su trgovi izmijenjeni semantički krajolici. Prostori se perivojne estetike i građanske dokolice pretvaraju u mjesta angažiranih zahtjeva i promjene. Privremeno postavljena pozornica postaje fokus aktivnosti i pažnje, a uz nju se postavljaju plakati s prosvjednim porukama ili se nekim drugim predmetima privremeno i značenjski (metaforički) obilježava prostor, kao što je to bilo postavljanje rabljenih cipela na zrinjevačkoj šetnici u prosvjedu koji je apostrofirao iseljavanje iz zemlje. Na Zrinjercu kao pozornica služi postojeći objekt Glazbenog paviljona. Na pozornicama se, postojećim ili privremenim, izmjenjuju govornici koji više ili manje gorljivo stupaju u interakciju s okupljenim prosvjednicima, izazivajući pljeskanje i izvikivanje podrške, ili iskazivanje nezadovoljstva fućkanjem i glasovima negodovanja uslijed spominjanja političara ili mjera protiv kojih su se prosvjednici okupili. Često se na prosvjednim pozornicama nalazi i prevoditelj u znakovni jezik. Svakodnevni je zvukolik trgova koji se sastoji od žamora i prometne buke, tijekom prosvjeda oblikovan zvukovima zviždanja, pljeskanja, govora, poticanja, ritmičkog bubnjanja bubnjara i glazbe koja je odabrana tako da se glazbenim stilom i riječima pjesama istakne prosvjednu temu. Na prosvjedima protiv načina vođenja obrazovne reforme su se višekratno pušale pjesme koje govore o aktualnoj hrvatskoj svakodnevici, deziluzioniranosti mladih, o privatizaciji tvrtki, političkom nemoralu i financijskim manipulacijama, o osiromašivanju i propadanju "malih ljudi" i radnika (pjesme *Firma*, *Hladno pivo*; *Himna generacije*, *Dubioza kolektiv*; *Zašto te imam*, *Elemental* i dr.). Glazba je, kao i u drugim prilikama, moćni pokretač i tjelesnog reagiranja i emocionalnog raspoloženja: na svim prosvjedima potiče pjevanje (ponekad samo refrena) i ritmičko gibanje (ples) kod dijela okupljenih, često u manjim skupinama prosvjednika okupljenih na šetnicama i travnatim površinama te iznimno pridonosi općem ozračju. Atmosfera je prosvjeda vrlo često hibridna, između ozbiljnosti koju naznačuju

²⁰⁹ "Dnevnik u 18, Zagreb, 1. 6. 2017., N1", <https://www.youtube.com/watch?v=doAwfyeeA4s> (pristup: kolovoz 2017)

²¹⁰ Mnogi su prosvjedni skupovi u Zagrebu "mikrolokalnog" karaktera, za očuvanje javnih površina (najčešće parkova u stambenim naseljima) od izgradnje koju predlažu privatni investitori, crkva, ponekad i gradske vlasti, a koja se ne smatra odgovarajućom i poželjnom u lokalnoj zajednici. Ovakvi se protesti, prema njihovom praćenju proteklih desetak godina, odvijaju najčešće u samome prijemnom prostoru, podržani su najviše od lokalnoga stanovništva i slabije su medijski zastupljeni.

Sl. 103 Zrinjevac, Hod za život, 2016.

važnost političkih i društvenih protestnih zahtjeva zbog kojih su se građani okupili te dobrog raspoloženja koje se, uz glazbu i svojevrсну neformalnost koja se razvija među prosvjednicima, osjeća tijekom održavanja prosvjeda. Prosvjed izazvan cenzurom političke satire u javnim medijima (travanj 2016.), primjerice, po brojnosti okupljenih, glazbi, a i samoj formi prosvjeda (satirički nastupi) koja je izazivala smijeh, u tolikoj je mjeri odstupila od uobičajenih prosvjednih formi da je stvorena atmosfera "tuluma".²¹¹ Okupljanje velikog broja pojedinaca na prosvjednim akcijama, njihova okupljenost oko istoga cilja, zajedničko tjelesno bivanje u definiranom prostoru (trg), pobuđenost različitih osjećaja – ogorčenosti i ljutnje, poticaja i nade, uzbuđenja oko događanja i sudjelovanja, pa čak i svojevrсна zaigranost – zajedno tijekom protesta tvori "afektivnu solidarnost" (Juris 2014: 234). Bez obzira radi li se o brojnijem prosvjedu ili prosvjednoj akciji na koju se odazove manji broj građana, trgovima na kojima se održavaju prosvjedi, iako oni predstavljaju iskaz neslaganja s nekim (najčešće političkim) postupcima i odlukama, mjesta su i uspostavljanja i afirmiranja vrijednosti koje se izriekom navode ili su pak implicitne u samoj prosvjednoj temi – vrijednosti demokratskog građanstva, solidarnosti, empatije za druge društvene skupine, empatije za životinje, slobode govora, tolerancije i ljudskih prava.

Za održavanje je prosvjeda potrebna dozvola za takvo javno okupljanje od nadležnih gradskih ureda koji reguliraju korištenje javnih površina i prometnica, te se mjesto i vrijeme održavanja, kao i predviđeno trajanje, mora prijaviti policijskoj upravi.²¹² Iako organizatori prosvjednog skupa moraju organizirati

redare/zaštitare (prepoznatljivi po prslucima žarkih boja i s reflektirajućim trakama) koji usmjeravaju kretanje prosvjedne povorke i održavaju red među prosvjednicima, policijske snage, opremljene već prema procjeni sigurnosti koju bi pojedini skup mogao izazvati ili narušiti, također su dio trgova u njihovoj preobrazbi u političko mjesto. Prosvjedne se povorke između Trga kralja Tomislava i Trga bana Jelačića odvijaju ponekad na pločnicima, no ponekad zaposjedaju i prometnu ulicu te svojim ritmom kretanja i prolaska zaustavljaju dnevne ritmove kretanja tramvajskog prometa i semafora. Prosvjednici prolaze pokraj drugih trgova i susreću druga događanja – organizirane javne manifestacije (primjerice *Marš za životinje* se odvija u vrijeme kada su na trgovima adventska događanja; povorka prosvjeda za reformu obrazovanja dotakla se događanja *Cest is d'best* na Zrinjevcu), no osim rijetkih zainteresiranih koji će stati na rub trga/trgova i pogledom popratiti prosvjednu povorku, čini se da cjelokupni prostor trgova podnosi simultanost različitih aktivnosti, nema interakcija, pretapanja ni konflikata. No, izuzetak čine istovremena okupljanja dviju skupina građana koja promoviraju različite, dapače, radikalno suprotne vrijednosti i ideje, pri čemu se konfliktna situacija njihova susreta događa u konkretnom prostoru i može poprimiti oblike fizičkog sukoba, kao i policijske intervencije. Jedan je od takvih primjera održavanje povorke *Hod za život* u cilju isticanja vrijednosti i poštovanja ljudskoga života od začeca do prirodne smrti, a koja se odvijala prolaskom kroz istraživane trgovice, i protuprosvjeda *Obrani pravo na izbor* koji se održavao na Strossmayerovom trgu ili protuprosvjednih akcija (pr. blokiranje prolaska povorci sjedenjem na ulici) koje ističu reproduktivna prava i zaštitu žena. Odnos tih društvenih koncepcija uspostavlja "agonistički" javni prostor u kojemu su dvije skupine suparnici u smislu ideja i vrijednosti koje su opozicijske, iako se načelno kreću u "zajedničkom simboličkom prostoru unutar kojega se događa konflikt", odnosno principi koji njihove ideje čine legitimnima i prepoznatljivima su isti (Mouffe 2006). U konkretnom slučaju to su principi (ljudskih) prava (pri čemu su kod dviju skupina istaknuta različita prava iz toga korpusa – pravo na život, pravo na izbor, pravo na zdravstvenu zaštitu, prava žena itd.), te principi slobode i jednakosti koji su upisani u zahtjeve obiju skupina, no ti se principi različito interpretiraju. Politička teoretičarka Chantal Mouffe smatra da agonistička konfrontacija stvara javnu sferu koja je obilježena upravo "konfliktualnim konsenzusom", pri čemu sukobljene grupe (konflikt) međusobno "prihvaćaju legitimnost zahtjeva oponenta" jer se temelje na zajedničkim aktualnim "etičko-političkim principima" (konsenzus) te se odatle konstituira specifična tolerancija koja je potrebna za pluralističku demokraciju (Mouffe 2006, 2008).²¹³ Javni prostor, dakle, kao politički, u toj se koncepciji ne definira samo kao prostor slobode da (mnogobrojna) javnost (građani kao akteri) iskaže svoje ideje, čime se i potvrđuje javnost (otvorenost, dostupnost) javnog prostora, nego se politički u javnom (prostoru, sferi) definira kao konflikt i konfrontacija.

²¹¹ Jedan od sudionika, satiričara, izjavio je da to nije bio prosvjed nego "više tulum", v. Skender 2016.

²¹² Također regulirano odredbama *Zakona o javnom okupljanju*. Uz prijavu policijskoj upravi, potrebna je i prijava/dozvola nadležnih gradskih ureda za korištenje javnih površina i prometnica, <https://gov.hr/moja-uprava/pravna-drzava-i-sigurnost/javni-red-i-mir/prijava-javnog-okupljanja/285> (pristup: listopad 2018)

²¹³ Za razliku od drugih teoretičara javnog prostora/sfere kao što je Habermas (mogućnost uspostave racionalnog konsenzusa razmjenom argumenata temeljenih na logičkim premisama) ili Arendt (konsenzus se uspostavlja kao rezultat uvjeravanja, a ne neospornih dokaza), Mouffe vidi javni prostor kao "borilište u kojemu se konfrontiraju razni hegemonijski projekti" bez mogućnosti konačne, racionalne pomirbe (antagonistički odnosi), no uz postojeći konsenzus oko "zajedničkog simboličkog prostora" unutar kojega se sukob događa (agonistički odnosi) (2006, 2008).

Jedno od javnih događanja koje uspostavlja javni prostor agonističkom konfrontacijom, a i najdugovječnija prosvjedna aktivnost koja se više od deset godina odvijala na jednome od istraživanih trgova, na Zrinjercu, završna je manifestacija *Povorka ponosa*. Strategije i taktike kojima se tom protestnom manifestacijom fizički i značenjski mijenja trg, tema su sljedećeg poglavlja.

Stvaranje grada ogradama i trg kao heterotopija

Kada smo u subotnje podne 15. lipnja 2013. godine krenule šetajući od Trga bana Jelačića prema Glavnom kolodvoru, Zrinjercu na kojega smo naišle je bio za nas neprepoznatljiv i uznemirujući prostor.²¹⁴ Cijeli je park bio ograđen metalnom rešetkastom ogradom uz koju su na nekoliko mjesta stajali policajci. Unutar ograde našle su se klupe, drveće, oglasni stupovi, meteorološki stup, kante za smeće. Zapadna šetnica imala je otvorene prolaze u ogradi te su građani mogli proći kroz Zrinjercu, mogli su i sjesti na klupe unutar ograde, no većina je ljudi koji su se kretali toga jutra u smjeru između Trga bana Jelačića i Glavnog kolodvora koristila pješački pločnik uz zgrade na zapadnom rubu trga. Obišle smo prostor i na istočnoj strani susrele policajca, "popodne su oni, *Povorka ponosa*" rekao je tonom koji je odavao ležernost na dužnosti.

Povorka ponosa koja se od 2002. godine organizira u Zagrebu, svoje je završne manifestacije do 2014. održavala na Zrinjercu.²¹⁵ Ograda je ovaj javni i otvoreni park učinila prostorno binarno organiziranim, jasno uspostavljajući fizičku granicu između dvije skupine građana. Kakva se kontrola javnog prostora uspostavlja ogradom? Kome je dozvoljen ili zabranjen ulaz u ograđen prostor? Tko ostaje izvan ograde? Je li ograda simbol zaštite? Ili ogradu možemo tretirati čak i kao poziv na nasilje? Jedan je mladić, sudionik prve *Povorka ponosa* 2002. godine, izjavio da su na Zrinjercu "poput zvijeri u zvjerinjaku, praćeni teškom policijskom pratnjom i metalnom ogradom",²¹⁶ a sudionica iz 2006. opisuje:

*"Već približavajući se Zrinjercu moglo se svugdje vidjeti policiju, na uglovima ulica i svuda oko parka. Sve je bilo puno marica i policajaca. Sam Zrinjercu je bio okružen metalnim ogradama i specijalcima, a s jedne i druge strane parka ostavljeno je mjesta da osoba po osoba uđe u park. Na ulazu su nam pregledali torbe i ušli smo u krug nasmijanih i napetih lica."*²¹⁷

Ograda u javnom prostoru, koja je prisutna na svim *Pride* manifestacijama na Zrinjercu, simbolizira podjelu društva. Koliko nam stvaranje grada ogradama govori o dominantnim političkim, društvenim i kulturnim vrijednostima? Na koji se način i koja značenja upisana u prostor Zrinjerca preispituju protestnom manifestacijom *Povorka ponosa*? Na koji se način trg konstituira u protestu?

²¹⁴ Iako je navedeni događaj iz 2013. godine u kojoj još nismo sustavno pratile manifestacije na trgovima u okviru projekta "Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet", interes za javne prostore postojao je, naravno, i prije samoga istraživačkog razdoblja.

²¹⁵ Izuzetak je 2007. na Cvjetnom trgu; od 2015. godine se manifestacija održava u zagrebačkom parku Ribnjak.

²¹⁶ "Gay Pride Zagreb 2002.", <https://www.youtube.com/watch?v=DFE1rAWf3pQ> (pristup: kolovoz 2017)

²¹⁷ "Zrinjercu i mnoštvo zastava u dugim bojama", zapis od 24. lipnja 2006., http://www.lori.hr/hr/trans-forum/41-lori/index.php?option=com_content&view=article&id=58&Itemid=66 (pristup: kolovoz 2017)

Sl. 104 Zrinjercu, ograde na dan *Povorka ponosa*, 2013.

Trgovi kojima se bavimo, u vrijeme kada su oblikovani bili su zamišljeni i realizirani kao reprezentativni građanski prostor, uređeni prema "sustavima vrijednosti građanske klase" kao "*bourgeoiscape* (Pennycook 2010)" (Bertoša i Antulov 2012: 777). S istaknutom nacionalno-partijarhalnom vrijednosnom orijentacijom, vidljivom u spomeničkoj i monumentalnoj gradnji, parkovi su bili predviđeni za šetanje, sjedenje, susretanje, razgovaranje, odmaranje, uživanje u prirodi. Protestiranje i demonstriranje vjerojatno nije bilo imaginirano kao oblik društvene prakse u tada novoizgrađenim javnim prostorima. Nadalje, kao *par excellence* građanski prostori s kraja 19. stoljeća, u Zrinjercu se, kao i u ostale trgove, upisuju građanska ideološka značenja, ti se javni prostori konstituiraju kao "normativni krajolik" kojim se određuje ispravno i prikladno ponašanje (Cresswell 1996). U smislu obiteljskog, rodnog i seksualnog opredjeljenja, u te je građanske prostore upisano heteronormativno značenje, odnosno kao ispravno i prikladno ponašanje u tom javnom prostoru tretiraju se iskazi ljubavi i naklonosti između heteroseksualnih parova (usp. Bertoša i Antulov 2012; Đurin 2018b). Upisana značenja i društvene prakse, u međusobnoj interakciji, stvaraju mjesto i definiraju bivanje na trgovima. Riječima kulturnog geografa Tima Cresswella, "mjesto je proizvedeno praksama koje proizlaze iz (ideoloških) vjerovanja o tome što je prikladno ponašanje. Ali mjesto i reproducira vjerovanje koje ga proizvodi na način da izgleda prirodno, samoevidentno i zdravorazumsko" (Cresswell 1996: 16). Odatle slijedi da nekim praksama "nije mjesto" u određenim prostorima (ibid.), pa će se u skladu s time javiti i reakcije (od verbalnog negodovanja do fizičke brutalnosti) na određena ponašanja, primjerice, na održavanje *Povorka ponosa* kao izrazito i ciljano vidljivog iskazivanja različitosti od normativnoga.

Sl. 105 Zrinjevac, *Povorka ponosa*, "Ovo je naš park, ovo je naš grad, ovo je zemlja za sve nas", 2013.

Paradoks je, međutim, da je ta različitost kao svojevrsna nevidljiva praksa desetljećima egzistirala na istim tim javnim prostorima i potkapala upisana normativna značenja. Traženje partnera u slabo osvijetljenim alejama parkova, bar-okupljalište, odnosi u skrovitosti grmova, upisali su homoseksualnu društvenu skupinu u prostor Zrinjevca, Strossmayerovog i Tomislavovog trga, iako se to prisvajanje javnog prostora odvija tajnovito, skriveno i uz opasnosti.²¹⁸ *Povorka ponosa* 2010. godine, koja je simbolički preimenovala pojedine gradske lokacije kao oblik "toponimskog otpora" ideologiji dominantnih skupina (Bertoša i Antulov 2015: 143 – navod prema Redwood i sur. 2010), Zrinjevac je nazvala Parkom ponosa, konstruirajući jedno od mjesta sjećanja ove društvene skupine, a s obzirom na prakse i iskustva vlastitih pripadnika, te upisujući se tako u alternativnu povijest grada (Bertoša i Antulov 2015). Zrinjevac nije, dakle, kao prostor odvijanja završne manifestacije *Povorka ponosa*, puka fizička lokacija protesta nego postaje "retorička izvedba", dio poruke samoga protesta, pozivajući se na "prethodno postojeću memoriju mjesta" (Endres i Senda-Cook 2011: 266). U navedenom je smislu, aktivirana jedna od značenjskih razina mjesta – ona koja Zrinjevac i bliske trgove iskustveno veže uz homoseksualnu populaciju.

Prosvjed je aktivnost koja vidljivim čini segmente stvaranja mjesta, odnosno, na neki način dekonstruira mjesto u smislu značenja i praksi koje ga (samorazumljivo) čine, a u konkretnom prosvjedu na Zrinjercu ono se dekonstruira

²¹⁸ Jedan je kazivač napomenuo važnost da javni prostor bude skrovit, kao što je grmljem obrastao prostor uz zgradu Kemijskog laboratorija te javni WC koji je postojao na Strossmayerovom trgu. Atraktivno mjesto "kruzanja" je bila i istočna strana Tomislavova trga. O mjestima okupljanja v. Dobrović i Bosanac 2007; *City Gay Guide* (dostupan, doduše na upit, u Turističko-informativnim centrima grada Zagreba). Zanimljivo je da naši mlađi sugovornici (dvadesetih godina, različite seksualne orijentacije) uglavnom nisu znali da su prostori istraživanih trgova bili prostori okupljanja homoseksualne populacije.

Sl. 106 Zrinjevac, *Povorka ponosa*, preoznačavanje Glazbenog paviljona, 2012.

transgresijom očekivanoga (uspostavljenog kao naturalizirana heteroseksualnost mjesta). Izazivaju se dominantna značenja kojima je mjesto prožeto te se privremeno uspostavljaju alternativne vrijednosti. Riječ je o "prisvajanju prostora" kao "protuhegemonijskom činu" s "obilježjima subverzivnosti i iskazivanja otpora" te stvaranju novih značenja i političkih ciljeva, vezanih uz građanska prava i seksualne slobode LGBTIQ osoba (Bertoša i Antulov 2012: 774).

"Došle smo do Zrinjevca... Prošle smo kraj policemena... Prošle smo ogradu... I kao da smo prošle ispod duge u nešto što se meni činilo kao drugi svijet."²¹⁹

Stvaranje *drugog* svijeta, drugačijeg svijeta iza ograde – "nasmijana lica, žubor različitih jezika", "ljubav i snaga", "osjećaj zajedništva"²²⁰ – transformira Zrinjevac u heterotopiju. Ovaj pojam Michela Foucaulta, kao grčka izvedenica, znači "drugi prostor", onaj u kojemu su "sva druga mjesta simultano reprezentirana, invertirana i propitivana" (2008). Nastavljajući se na koncizno opisan koncept kod Foucaulta, mnogi su autori dalje razrađivali i pojašnjavali koncept. Nijedan fizički prostor nije fiksno heterotopičan nego on to postaje u jukstapoziciji s ostalim prostorima i u odnosu na društvene odnose koji se u njemu realiziraju u određenom trenutku. To su prostori "u kojima se izvodi alternativno društveno uređenje (*social ordering*)" u suprotnosti s onim što se uzima kao uobičajeno ili društveno dominantno (Hetherington 1997), to su strateški oblici kojima se neka zajednica suočava s društveno i kulturno različitim poimanjem i "značenjima heterogenosti" (Sohn 2008), a ključno su

²¹⁹ "Zrinjevac i mnoštvo zastava u duginim bojama", zapis od 24. lipnja 2006., http://www.lori.hr/hr/trans-forum/41-lori/index.php?option=com_content&view=article&id=58&Itemid=66 (pristup: kolovoz 2017)

²²⁰ Percepcija se "drugog prostora" *iznutra* izražava metaforama koje sudionici koriste u opisima događanja (tekstualni i video zapisi) u rasponu od "oaze" do "zvijeri u zvjerinjaku".

Sl. 107 Zrinjevac, *Povorka ponosa*, okupljanje, 2012.

određeni specifičnim/drugačijim društvenim odnosima koji se u prostoru realiziraju, ali samo privremeno (Cenzatti 2008). Heterotopija je, dakle, prostorno-društveno-temporalni konstrukt koji "uznemirava tijekom značenja" (Hetherington 1997), a fundamentalno je oblikovan ambigvitetošću – neodređenošću i višeznačnošću. Smatramo da je takav pristup vrlo instruktivan za analizu Zrinjevca kao prostorne forme u kojoj se odvija *Povorka ponosa* kao "alternativno društveno uređenje" te da nam ta specifična izvedba grada uvelike govori o karakteru javnih prostora, društva i urbanosti.

Specifičan odnos otvorenosti i zatvorenosti je jedna od karakteristika heterotopija (Foucault 2008). U brojnim događanjima koja smo tijekom godina pratili na Zrinjercu, čak i kada su ona uključivala jako brojnu publiku i sudjelovanje građana, nikada nije bila postavljena ograda. Stoga je upravo ograda, koja snažno mijenja materijalnost, kretanje, percepciju i doživljaj Zrinjevca, važno mjesto njegove heterotopijske transformacije. Ograda ima višestruku funkciju. Ona stvara sigurno mjesto za pripadnike i podržavatelje LGBTIQ populacije koji se ekskluzivno nalaze unutar ograde. Ona, paradoksalno, izolira jednu društvenu skupinu koja se protestno okuplja kako bi upravo problematizirala vlastitu izoliranost. Ograda sama po sebi, međutim, nije neprobojna, stoga je ojačana lancem naoružanih policajca, stvarajući novi paradoks: "drugi prostor" u kojemu se slavi ljubav i zajedništvo, na svojim je rubovima obilježen oružjem. Ekskluzivnost onih unutar ograde, u stvari je posljedica sigurnosti, a ograda je stvarni znak zaštite, ali i društvene podjele. Ogradu u prostoru Zrinjevca jedan od sudionika 2002. godine vidi kao onu "koja ih dijeli u stvari od onoga gdje bi svi ljudi trebali zajedno biti, duboko integrirani

Sl. 108 Zrinjevac, *Povorka ponosa*, zastave, 2012.

u samo tkivo društva".²²¹ Integracija koja se odvija tijekom godina je uočljiva u "rahljenju" zaštite na ogradama, te u sve većem broju ljudi koji ulaze unutar ograde. Prema medijskim zapisima, od prvobitnih dvjesto osoba na prvoj *Povorki ponosa* 2002. godine, broj onih unutar ograde narastao je na oko dvije tisuće desetak godina kasnije. Ograda i njezina propusnost čine od ove zrinjevačke heterotopije "prag (koji simbolički obilježava ne samo granice društva nego i njegovih vrijednosti i vjerovanja)" (Hetherington 1997).

Foucault (2008) navodi da heterotopija ima posebnu funkciju u odnosu na sve postojeće prostore, jer stvara "prostore iluzija" i nove "savršene" prostore. Za razliku od utopija koje su "fundamentalno nestvarna mjesta", heterotopije su stvarni prostori u kojima se privremeno nazire tračak drugačijeg poretka. Ili drugim riječima, to je "prostor između", u kojemu se isprobavaju druge i drugačije ideje i prakse. S jedne je strane takva izvedba na Zrinjercu subverzivna jer podriva naturaliziranu logiku konstrukcije (rodnog, seksualnog) identiteta u hrvatskom društvu. S druge strane, pjevanje hrvatske himne i pojava hrvatskih zastava na *Povorkama ponosa* znak su svojevrsne intencije isticanja uključenosti u nacionalni korpus.²²² Zrinjevac kao heterotopija tako postaje prostor višeznačnih naboja – subverzivnih, transgresivnih, ekskluzivnih, inkluzivnih, oslobađajućih, emancipatorskih, podređujućih, normalizirajućih. Foucault je istaknuo da takve različite silnice koje djeluju istovremeno čine karakter heterotopije, no dodatno se postavlja pitanje o obuhvatnosti tih silnica: je li heterotopija emancipatorska za sve ili samo za neke (LGBTIQ populacija)?;

²²¹"Gay Pride Zagreb 2002.", <https://www.youtube.com/watch?v=DFF1rAwf3pQ> (pristup: kolovoz 2018)

²²² To je, osim državnim simbolima, iskazano i verbalno, u govorima održanima na Zrinjercu, koji ističu davanje "glasa za neku bolju Hrvatsku".

što transgresivno koje karakterizira heterotopiju znači ostalim društvenim skupinama koje nisu pripadnici i podržavatelji LGBTIQ prava? U zrinjevačkoj je heterotopiji evidentno širenje društvenog obzora: ranija gotovo ekskluzivna orijentacija programa i diskursa na prava LGBTIQ osoba, postaje inkluzivnija prema drugim marginaliziranim, obespravljenim i stigmatiziranim društvenim skupinama.²²³

Prostor unutar zrinjevačke ograde je prostor iluzije, u kojemu je moguće javno iskazivati razne rodne i seksualne identitete, ali isključivo unutar "osiguranog prostora Zrinjevca" i dozvoljenog "odjeljka u vremenu". Vremenska je komponentna isto tako konstitutivna za heterotopiju. Foucault govori o "prekidu s tradicionalnim vremenom" i daje primjer festivala. No i protest možemo tretirati kao društveno-prostornu i vremensku konfiguraciju koja ima specifično, određeno dozvoljeno trajanje u vremenu, odnosno prekid s uobičajenim karakterom vremena. Odvijanje *Povorke ponosa* u centru grada u vrijeme zagrebačke lipanjske subotnje špice, nije samo transgresivno prisvajanje javnog prostora nego i specifičnog gradskog (javnog) vremena (Bertoša i Antulov 2012).

Slijedeći Foucaultov koncept heterotopije, Zrinjevac se nadaje mnogim karakteristikama: izdvojen prostor (ogradama, policijom) koji se definira posebnom funkcijom (protest) u odnosu na okolne i uobičajene karakteristike prostora (namijenjeni šetnji, sjedenju, slobodnom vremenu), redefiniranje kriznoga statusa (homoseksualnoga, građanskoga), paradoksalni odnos inkluzije i ekskluzije (ograde, policija, zaštita, razdvajanje), zauzimanje vremena (subotnja špica), stvaranje prostora iluzije (slobode rodnih i seksualnih identiteta). Na zrinjevačkom je primjeru izrazita jukstapozicija javnog i privatnog (u smislu odnosa prema seksualnosti i tijelu), jukstaponiraju se osjećaji od zagovaranja ljubavi do iskaza nacističke mržnje koja predstavlja krajnje oblike netrpeljivosti, sučeljeno je poimanje otvorenog javnog prostora i naoružane kontrole prostora, reda i nereda. Heterotopičnost Zrinjevca se odaje i u činjenici da je riječ o fizičkom prostoru u kojemu je legalno, od vlasti dozvoljena subverzivna izvedba koja reprezentira, ali i podriva dominantni društveni poredak. Heterotopiju upravo i ključno definiraju "specifični društveni odnosi" koji prisvajaju određeni fizički prostor: "prostorne forme nisu same po sebi heterotopijske, nego mogu – privremeno – akomodirati *trenutke* heterotopije" (Cenzatti 2008). Zrinjevac, dakle, kao specifični značenjski fizički prostor, akomodira jedan heterotopijski trenutak koji predstavlja, izokreće i propituje postojeću društvenu stvarnost vezanu uz rodne i seksualne identitete, konstruiran je od specifičnih društvenih odnosa i karakterizira ga upravo ta vremenska komponenta trenutka, privremenosti.

²²³ Tako će se u govoru 2014. godine na Zrinjercu isticati "Mi zahtijevamo dostojanstven život, za svakog radnika i svaku radnicu, zahtijevamo javno financirano obrazovanje za svakog studenta i studenticu, zahtijevamo osmosatno radno vrijeme, ravnopravnost pri zapošljavanju, svijet bez korupcije, bez nepotizma i bez eksploatacije borba za dostojanstvo radnica, za mir i sestrinsku solidarnost, a protiv eksploatacije, šovinizma, rata, kolonijalizma i svih oblika nejednakosti.", "Zagreb Pride 2014.", https://www.youtube.com/watch?v=uiqnK2nQv_M (pristup: kolovoz 2017). Bertoša i Antulov utvrđuju da se pisanim protestnim sloganima tijekom vremena proširuje polje političkog nastojanja za "poboljšanjem civilnog društva u Hrvatskoj i njegovih vrijednosti uopće" kao što su "potreba za većom tolerancijom, poštivanjem različitosti, obrazovanjem, vladavinom zakona, sekularizacijom" (2012: 785).

Povorka ponosa denaturalizira značenja i prakse javnog prostora i jedan su od oblika LGBTIQ aktivizma kojim "mobiliziraju performativni potencijal prostora" kako bi svoju prisutnost učinili vidljiv(ij)om²²⁴ i djelovali na "politički preodgoj građanstva", ali i kako bi transformirali grad Zagreb u "prostor koji prihvaća kulturne različitosti" (Đurin 2018b: 86, 100). Manifestacija na Zrinjercu može svjedočiti toj transformaciji u smislu da je raniji prosvjedni karakter okupljanja uz mnoge sigurnosne mjere već nakon deset godina pretvoren u ležernije i brojno posjećenije događanje, "jedan šareni, veseli karneval koji slavi različitost" bez nasilja, ekscesa i govora mržnje, kako su to okarakterizirali neki sudionici *Povorke ponosa* 2011. godine.²²⁵ Svjetske *Povorke ponosa*, pa tako i hrvatska, s vremenom se transformiraju od ideje borbe protiv diskriminacije prema isticanju "različitosti, ljubavi, veselja i sreće", hedonizma i zabave te u tom smislu dobivaju i karakter turističke atrakcije (Bertoša i Antulov 2012: 783). Heteroseksualnost u prostoru trgova i dalje ostaje dominantni okvir društvenih praksi gradske svakodnevice, a javni prostor samo prigodno i povremeno postaje mjesto agonističke konfrontacije, pri čemu i politički registar u javnome prostoru sve viša biva zaodjenut festivalskim ruhom.

Sl. 109 Trg kralja Tomislava, zastave u promociji različitosti, 2017.

²²⁴ Vidljivost u javnom prostoru LGBTIQ zajednica realizira i nizom drugih aktivnosti, kao što je organizirano ljubljenje (*flashmob*) istospolnih parova na Zrinjercu 2008. godine, reklamni plakati "Out-ware brand" Lezzbe s istospolnim parovima 2006. godine, kao i umjetnička instalacija *queer* "Zebra" na Trgu Ante Starčevića 2004. te ukrašavanje gradskih bisti maramama u duginim bojama 2009. godine, usp. Đurin 2018b; v. i poglavlje "Umjetnost, prostor i publika: trgovi kao umjetnička mjesta", u ovoj tematskoj cjelini. Također, njihova vidljivost ostvaruje se i postavljanjem zastave duginih boja na gradskim trgovima u vrijeme održavanja *Povorke ponosa* i *Queer festivala*, primjerice na kolonadi stupova na Trgu kralja Tomislava ili na Trgu bana Jelačića

²²⁵ "Zagreb Pride 2011" <https://www.youtube.com/watch?v=XlnPFTEQDJY> (pristup: kolovoz 2011).

STVARANJE TRGOVA RELIGIJSKIM PROCESIJAMA

Scena treća:

"Nebeskim blagoslovom neka je blagoslovljen naš grad"
četvrtak, 15. lipnja 2017.

Zvuk je crkvene pjesme na gradskim ulicama najavljavao dolazak tijelovske procesije i prije negoli su se mogli vidjeti vjernici. Procesija je krenula iz crkve u Palmotićevoj ulici (Župa Presvetog Srca Isusovog) te je preko Boškovićeve ulice stigla do Zrinjevca. Prva su u tijelovskoj procesiji bila djeca odjevena u bijele prvopričesničke haljinice, koja su iz pletenih košarica bacala cvjetne latice. Potom su u procesiji bile osobe koje su nosile zastave – vijorila se velika hrvatska i papinska zastava, te nekoliko manjih, župnih zastava. Slijede ih predstavnici Kravat pukovnije koji svojim svečanim i dostojanstvenim redom čine prethodnicu središtu tijelovske procesije – Presvetom Oltarskom Sakramentu u pokaznici – a iza nje slijedi puhački orkestar, potom svećenici i đakoni te puk koji, isprva gušće a potom rahlije, čini dugu kolonu. Policajac je zaustavio sve tri prometne trake u Boškovićevoj ulici kako bi propustio procesiju. Zvukovi su događanja na Zrinjvcu – *Accordeon Fest*, svirka harmonike u paviljonu – utihnuli dolaskom procesije, a posjetitelji su Zrinjevca, kao i prolaznici s raznih strana trga, prilazili tijelovskom događanju.

Na južnoj je strani Zrinjevca, uz cvjetnu rundelu, postavljen oltar i "nebo", ministranti sa svijećama stajali su uokolo, a svećenik je izgovarao molitvene riječi. Komešanje je, preslagivanje i premještanje ljudi trajalo još neko vrijeme, jer je većina okupljenih – vjernika i pridruženih prolaznika – željela prići bliže te su stajali uokrug oltara. S jedne ih je strane omeđivao prometni trak kojega je policajac držao zatvorenim, dok su druge dvije trake bila u funkciji. Na strani parka, okupljeni su stajali po travi, na postolju spomenika, na klupi. Mnoštvo pojedinaca, i vjernika i prolaznika, su fotografirali ili snimali mobitelima. Liturgijski je red molitve, čitanja i zaziva stvarao dijalog svećenika i okupljenih u javnom prostoru, a po završetku je molitve crkvenom pjesmom označen početak kretanja prema sljedećoj postaji.

Procesijski se prijelaz prometnice prema Strossmayerovom trgu odvijao ponovo uz policijsku regulaciju prometa, a procesija je šljunčanom stazom uz zgradu HAZU stigla ispred Strossmayerova spomenika gdje je ponovo postavljen prijenosni oltar, te "nebo" i pokaznica. Svećenik na mikrofon započinje molitvu

druge postaje. Hodajući u procesiji, većina je prisutnih molila, dok su neki tiho razgovarali. Mnogi su pognute glave; neki potihlo pjevaju crkvene pjesme, neki mrmljaju melodiju bez riječi. Ispred postavljenog oltara procesijska se kolona ponovo presložila u polukružnom okupljanju, a zvuk je pjesme i molitve bio popraćen i dječjim žamorom. Kao i na prethodnoj zrinjevačkoj postaji, kadi se tamjanom, što je u prostoru i ambijentu toga predvečernjega lipanjskoga dana stvorilo finu izmaglicu i karakterističan miris crkvenoga ozračja. Svećenik izgovara riječi blagoslova "U ime svemogućega Boga Oca ... i Sina ... i Duha Svetoga" okrećući se s pokaznicom prema okupljenom mnoštvu, zastajkujući u govorenju, te završava blagoslov riječima: "Nebeskim blagoslovom neka je blagoslovljen naš grad, svi koji u njemu žive i rade, i plodovi našega rada." Taj se blagoslov ponavlja na svakoj od četiri tijelovske postaje.

Liturgijska pjesma označava početak kretanja, no ne samo ona, nego i istovremeni uzvici, ritam i bubnjanje Kravat pukovnije kojima se označava polazak. Ponovo kreću, uvijek istim redom, prvopričesnici, zastavničari, Kravat pukovnija, nositelji Tijela Kristova, ministranti s upaljenim svijećama, puhački orkestar, svećenici i vjernici. Ljudi je svih dobi, mnoštvo mladih u grupama, roditelji s djecom, bračni parovi, sredovječni pojedinci, časne raznih redova, kao i ljudi u invalidskim kolicima, osoba koje koriste štake, slijepi, mnogi uz pratitelje, roditelje, prijatelje. Procesiju u kretanju usmjeravaju redari, mlađe osobe u žutim i narančastim prslucima, a nakon crkvenih vokalnih pjesama, puhački orkestar izvodi glazbu veselog ritma koračnice. Ponovo se prelazi cesta, tri su prometna traka na kojima je policajac zaustavio promet, a glasne i duge automobilske trube odaju nestrpljenje: procesijska se povorka razvukla i ometa redovni ritam prometa i kretanja prostorom.

Čim prijeđu cestu, vjernici se pridružuju okupljenima oko oltara koji je postavljen ispred Umjetničkog paviljona. Stoje na travi pazeći pri tome da zaobiđu ružičnjak; neki stoje na podestu Medulićeva spomenika osiguravajući si povišen i bolji pogled. Trgom se razlijeva glas svećenika iz megafona, moli se, pjeva, kadi i blagoslivlja. Dugi je ljetni dan na zalasku produžio sjene, a večernja svjetlost sumraka daje poseban dojam ovom blagdanskom duhu. Ljudi pjevaju skladno, ponekad dvoglasno. Većina prisutnih ima prekrížene ruke, neki kleče na šljunčanim ili travnatim stazama, glave su pognute, mnogi zamišljeni. Neke žene imaju ljljane u rukama. Okupljeni odaju dojam da su ovdje s ciljem, s vlastitim mislima. Tek uz rubove okupljenih vjernika stoje osobe koje djeluju kao prolaznici, slučajno zaustavljeni privučeni događanjem – kratko se zadržavaju i odlaze, zaobilazeći, ne remeteći okupljene. Zgrada je Umjetničkog paviljona s reklamama na fasadi u pozadini oltara, i nekoliko ljudi naviruje iza ulaznih vrata.

Nakon blagoslova, uz pjesmu, procesija kreće šljunčanom stazom prema Tomislavovom trgu, spušta se u park zapadnom stranom uz zgradu Umjetničkog paviljona i središnjom šetnicom, uz osvijetljene vodoskoke, smješta se ispred istočnih stepenica. Oltar s "neбом" je postavljen na vrhu stepenica pa ga svi mogu dobro vidjeti, no ljudi se u procesiji zbijaju bliže. Pridružuju se neki koji su se zatekli u parku, drugi ostaju sjediti na travi, slušaju svoju glazbu. Gledatelji su i na prozorima zgrada. Sa svih strana, vjernici, prolaznici, turisti, fotografiraju događanje. Svjetla su ulične rasvjete već upaljena. Po završenom blagoslovu procesija kreće dalje Šenoinom ulicom prema crkvi u Palmotićevoj ulici, odakle je i krenula. Povorku iz parka posljednji ispraćuje jedan policajac koračajući među zadnjima. Zvuk se pjesme udaljava s Trga. Neki su se zadržali sjedeći na klupama. Prolazi sakupljač boca, pregledava kante za smeće i kreće dalje.

Stvaranje posvećenog mjesta: tijelovska procesija

Urbani teoretičar Rennie Short smatra da iako su mnogi gradovi nastali, odražavali ili oprostoriili različite kozmološke koncepcije, moderne gradove danas doživljavamo kao dominantno sekularne, a urbani prostori "sve manje bivaju mjesta za sudjelovanje u ritualima od kozmičke važnosti koji su povezivali ljude i mjesto, sveto i profano" (Short 2003: 23). Prateći konkretnu hrvatsku situaciju moguće je utvrditi i drugačiji trend. Analizom manifestacija u javnim prostorima u hrvatskim gradovima u prvoj polovici 1990-ih godina, sociologinja Anka Mišetić uočava izraziti porast manifestacija u kojima se štuje kulturna figura/svetac zaštitnik (Mišetić 2004).²²⁶ Taj porast nikako ne možemo pripisati urbano-turističkom trendu u okviru kojega nastaju mnoge današnje manifestacije, kao što je, primjerice, *Advent u Zagrebu*, već političko-društvenim promjenama nakon 1990. godine kada je Crkvi ponovo omogućeno šire javno djelovanje. Katoličke su crkvene proslave i procesije u javnom prostoru, vezane uz svece zaštitnike ili pojedine blagdane (Marijanski blagdani, Tijelovo), dio urbane tradicije mnogih hrvatskih gradova do Drugoga svjetskog rata. Procesije su ujedno i "najvidljivije religijske aktivnosti u javnom prostoru" (Kong 2005: 225). Stoga i ne čudi da one nestaju iz prostora grada u sustavu koji ideološki nije podržavao religiju, a politička je vlast zabranjivala ili onemogućavala njihovo održavanje na "javnom tlu" (usp. Čapo Žmegač 1997: 134). Tijekom većine druge polovice 20. stoljeća crkvene se proslave svetaca zaštitnika i procesije u Zagrebu odvijaju većinom u okviru crkvenoga prostora (crkva, crkveno dvorište) da bi se s početkom 1990-ih prelele (ponovo) i u javni prostor grada. Jedna je od takvih crkvenih manifestacija na istraživanim trgovima tijelovska procesija kojom ćemo se baviti u nastavku. U smislu istraživanja urbanih javnih prostora, tijelovsku procesiju tretiramo kao specifično preoznačavanje koje se odvija ritualizacijom (formalni katolički obred) i sakralizacijom (upisano značenje) prostora i grada.

²²⁶ Analiza se odnosi na razdoblje 1990. – 1995., temelji se na navodima o manifestacijama u 4 dnevna lista, a izvedena je metodom analize sadržaja.

Sl. 110 Zrinjevac, tijelovska procesija, kađenje i svijeće, 2018.

Sl. 111 Zrinjevac, tijelovska procesija, klečanje, 2017.

Tijelovska procesija je teoforična (bogonosna) procesija ustanovljena u 13. stoljeću, a prvi podatak da se ona odvijala u Zagrebu postoji iz druge polovice 14. stoljeća (Muraj 2013: 81). Do Drugog je svjetskog rata Tijelovo bilo jedna od najvažnijih crkveno-pučkih procesija u Zagrebu: povezivala je Gradec i Kaptol u stoljećima njihove razdvojenosti, a uključivala je i predstavnike svjetovne vlasti te sve društvene slojeve (ibid.: 79-94). Nakon rata se tijelovska procesija u Zagrebu održavala u nekim župama tako što se ophod izvodio u okviru crkvenog dvorišta, neulazeći u prostore grada/naselja. Opisana tijelovska procesija 15. lipnja 2017. godine,²²⁷ je u večernjim satima, tijekom sat i pol vremena, obredno obilježila gradski prostor povezujući sva tri istraživana trga – Trg N. Šubića Zrinskog, Trg J. J. Strossmayera i Trg kralja Tomislava – u cjelinu koja tom prilikom nije primarno urbanistički definirana, nego župno-teritorijalno. Župa Presvetog Srca Isusova u Palmotićevoj ulici je tada treću godinu zaredom organizirala procesiju središtem grada, koja je u ovome stoljeću obnovljena nakon gotovo 70-tak godina.²²⁸

Sakralizacija se prostora odvija mnogostrukim i isprepletenim aktivnostima. Prije svega, odvija se *verbalno*, snagom riječi svetopisamskih čitanja na sve četiri postaje, riječima blagoslova koji se zaziva nad grad i stanovnike, te riječima crkvenih pjesama koje se pjevaju u procesiji. Potom, tamjanom i svijećama koji unose pročišnu i zaštitnu dimenziju obrednoga u prostor, ali su i jaki *vizualni* i *olfaktorni* elementi religijske atmosfere: miris tamjana, izmaglica dima i topla boja izgarajućih svijeća doprinose specifičnosti sakralnog ozračja stvorenog u konkretnom sekularnom ambijentu uz cvjetnjak na Zrinjercu, ispred Umjetničkog paviljona ili na šetnici na Tomislavovom trgu. Nadalje, prostor se posvećuje *tjelesnošću* – klečanje na gradskom asfaltu ili šljunku u parku, sklopljene ruke na molitvu ili pak širenje ruku pri blagoslovu, naklonjene

²²⁷ Tijelovo je katolički blagdan pomičnog datuma koji se slavi deset dana nakon blagdana Duhova, odnosno šezdeset dana nakon Uskrsa.

²²⁸ Na službenim stranicama Hrvatske pokrajine Družbe Isusove stoji podatak da je prije ove suvremene tijelovske procesije koja je prvi puta održana 2015. uz prisutnost oko 1 000 vjernika, posljednja takva procesija iz crkve održana 1942. godine, no postojeća bazilika tada još nije bila župa, http://isusovci.hr/clanak/392-prva_tijelovska_procesija_centrom_zagreba (pristup: kolovoz 2017). Župa Presvetog Srca Isusova 2015. godine obnovila je procesiju u gradskome prostoru.

Sl. 112 Zrinjevac, prva tijelovska postaja, 2018.

glave i zamišljena lica – izričajima koji se razumijevaju u okviru doživljaja susreta sa svetim koje se pronosi gradom. Procesijska se religioznost ključno definira upravo tijelom u kretanju, koracima kroz grad, ritualnim “kinetičkim mapiranjem prostora” (Coleman i Eade 2004: 16). Kao sasvim nova kvaliteta, sinestetički se stvaraju “kompleksna stanja osjećaja” (Fernandez 2007: 189) koja u iskustvu vjernika prožimaju prostor. No, ovaj urbani kronotop ne čini samo prostor koji aktivnostima biva sakraliziran, nego i sveto vrijeme koje se reaktualizira u svakome blagdanu. “Religiozno sudjelovanje u nekom blagdanu” tvrdi Mirce Eliade raspravljajući o svetom i profanom, “pretpostavlja izlazak iz ‘svakodnevnog’ vremenskog trajanja” (2002: 43 i d.). Svojevrni “izlazak” iz svakodnevice realiziran je činjenicom da je Tijelovo u Hrvatskoj državni blagdan, neradni dan. U zagrebačkom prostoru kojim se kretala procesija to se jasno moglo odčitati u složenim stolicima i suncobranima kafića koji nisu radili, a donekle i u manjim gužvama i u manjem broju ljudi koji bi boravili ili prolazili centrom grada u odnosu na druge lipanjske dane. Unatoč manjoj gradskoj gužvi, ritam procesije je nesukladan uobičajenom i uspostavljenom ritmu grada – zaustavljene prometnice i trubljenje vozača automobila koji čekaju prolaz, najjasnije ukazuju na privremenu gradsku “aritmiju” (Lefebvre 2004). Također, blagdansko vrijeme, konkretno Tijelovo koje se upisuje u prostor, unosi iskustvo cikličnog vremena, (ritualnog) ponavljanja i obnavljanja unutar linearnog doživljaja vremena, simboliziranog urbanom modernošću i progresom.

Na putu procesije se organiziraju četiri postaje, četiri vanjska oltara – u ovoj se zagrebačkoj procesiji ona nalaze na južnoj šetnici Zrinjevca, kod kipa J. J. Strossmayera na istoimenom trgu, ispred Umjetničkog paviljona te na istočnim stepenicama parka na Tomislavovom trgu. Iako su se oltari nekada pripremali i ukrašavali dan ranije, u aktualnoj tijelovskoj procesiji to izostaje i koristi se stolić koji se prenosi od lokacije do lokacije. Vjersko simboličko preoznačavanje urbanog prostora, dakle, momentalno je i privremeno. Prije procesije nema naznaka u materijalnom okolišu koje bi govorele o tome da će proći procesija. U vrijeme izvedbe se postavlja stolić, svečani bijeli pokrov i petrolejske svjetiljke, a uz tako postavljeni oltar stoji svećenik s pokaznicom, natkriveni “nebon”,

Sl. 113 Prijelaz Ulice baruna Trenka, tijelovska procesija, 2017.

izvezenim baldahinom na drvenim i ukrašenim motkama koje tijekom cijele procesije nose četiri muškarca: tako inscenirani javni prostor postaje barem zakratko mjesto svetoga i molitve. Ministranti s križem i svijećama, obred kađenja, te tlo posuto laticama cvijeća, sastavni su dio oblikovanja prostora svake postaje. I dok bismo navedeno mogli uočiti i u ranijim opisima tijelovske procesije u Zagrebu (Muraj 2013), ono što izostaje je ukrašavanje okolnoga prostora, šireg prostora grada, zgrada i prozora uz koje procesija prolazi: tek ponegdje stanari okolnih zgrada poprate procesiju fotografirajući, ali bez ukrasa, ručnika i dekoracija na prozorima i balkonima.

Procesija je povorka koja prolazi gradskim prostorom. Tijelovsku su procesiju središtem Zagreba 2017. godine predvodili ministranti s križem i kadionicom, a potom su išla djeca odjevena u bijele duge haljine, prvopričesničke dobi, koja su iz košarica bacala latice cvijeća. Slijedili su nosači zastava – hrvatske, papinske, marijanskih i župnih te počasna satnija Kravat pukovnije i svirači Puhačkog orkestra ZET-a, a potom ministranti, đakoni i svećenici koji su prethodili svećeniku s monstrancom koji je hodao ispod “neba”. Ono je uvijek orijentir procesije, a slijede ga vjernici. Procesija je, kao i hodočašće, “kinetički ritual”, u kojemu se vjernici kreću sa svetim proživljavajući osjećaj traženja i doživljaj bliskosti (Belaj 2012). Među vjernicima se posebice uočava mnoštvo mladih ljudi i roditelja s malom djecom, uz one zrelih godina i bremenitih godinama. Vjernici čine cjelinu, posebice ako se usporede sa zapisima tijelovskih procesija s početka 20. stoljeća i ranije kada je vjernička zajednica u procesiji bila diferencirana staleškom i cehovskom pripadnošću (Muraj 2013). U odnosu na te ranije opise, koji govore o svečanoj odjeći i ukrašivosti, čini se da i taj izvedbeni element izostaje jer odijevanje za procesiju 2017. ne odaje dojam posebno svečane odjeće. Izuzetak je svečana odjeća postrojbe Kravat pukovnije čije je sudjelovanje u procesiji podiglo doživljaj ceremonijalnosti događanja. Naime, u prvoj obnovljenoj procesiji 2015. godine ne sudjeluje ni Kravat pukovnja ni Puhački orkestar, a procesija se odvija samo uz vokalnu izvedbu crkvenih pjesama. Osim toga, sudjelovanje je Kravat pukovnije i svojevrstna asocijacija na državnu političku-vojnu hrvatsku povijest, možda tim značajnije s obzirom da u procesiji ne sudjeluju predstavnici suvremene vlasti. U smislu preoznačavanja

Sl. 114 Zrinjevac, tijelovska procesija, *Kravat pukovnija*, 2018.

prostora, ta činjenica nije nevažna, posebice kada se ima u vidu da je zagrebačka tijelovska procesija u prošlosti bila najvažnija gradska svečanost koja je povezivala crkvenu i svjetovnu vlast na raznim razinama jer su u procesiji sudjelovali hrvatski banovi, gradonačelnici i drugi predstavnici civilne i vojne vlasti (Muraj 2013: 94). Njihov izostanak na tijelovskoj procesiji danas može upućivati na promijenjen karakter preoznačavanja prostora, koje sada ne nosi toliko političko značenje, nego je više orijentirano na religijsko i sakralno. U tom je smislu instruktivna usporedba s procesijom koja se u slično vrijeme kao i tijelovska odvija ulicama grada Zagreba. Riječ je procesiji koja se odvija na dan 31. svibnja, na blagdan Majke Božje od Kamenitih vrata koja je 1991. proglašena zaštitnicom Zagreba, a taj je dan od 1999. godine ujedno i *Dan grada Zagreba*. Procesija se odvija povijesnom jezgrom grada, od zagrebačke katedrale, Bakačevom ulicom, preko središnjeg trga, Ilicom i Mesničkom do Markove crkve i Kamenitih vrata. U samoj povorci, osim crkvenih velikodostojanstvenika, redovito sudjeluje gradonačelnik i neki od visoko pozicioniranih gradskih službenika (zamjenici, predsjednik Gradske skupštine i sl.). Za razliku od suvremene tijelovske procesije koja je izgubila političko značenje jer u njoj više ne sudjeluju predstavnici svjetovne vlasti, procesija za blagdan Majke Božje od Kamenitih vrata je integrirana u politički ritual, proslavu dana grada. U tom je smislu preuzela od tijelovske procesije i njezinu funkciju javne reprezentacije cjelovite gradske zajednice, svojevrstne solidarnosti i gradskog/građanskog identiteta.

Prostorna ruta tijelovske procesije povijesno govori o gradu: krajem 19. stoljeća se odvijala od Katedrale preko Illice i Mesničke ulice do crkve Sv. Marka; na samome početku 20. stoljeća u procesiju je uključeno kretanje preko Praške ulice (tada Ulica Marije Valerije) zapadnom stranom Zrinjevca i Strossmayerovog trga te se, zaokruživši trg preko njegova južnog ruba, vratila istočnom stranom trgova prema središnjem trgu; od godine 1907. u procesiju su uključene Jurišićeva i Palmotićeva ulica, te se preko Hatzeove ulice dolazio do Strossmayerovog trga i dalje preko Zrinjevca na središnji trg i Kaptol (Muraj 2013: 82-87). Procesijom se tako označilo, i simbolički kretanjem prisvojilo, prostore u granicama novoga grada, dijelova izgrađenih krajem 19. i početkom

20. stoljeća. U 21. stoljeću ti trgovi čine povijesno središte grada. U tom središtu, kao javnom prostoru, procesija okuplja specifičnu javnost, građane vjernike, a posebice i one građane koji inače u gradskom prostoru uvelike ostaju nevidljivi ili uočeni kao izolirana pojava – slijepi, hromi, u invalidskim kolicima. Upravo njihova prisutnost i vidljivost u javnom prostoru tijekom procesije, na posebna način čini prostor hodočasnički obilježenim.

Samo procesijsko kretanje kroz grad jest "performativni čin" (Coleman i Eade 2004: 16) u kojemu se odvijaju susreti religijske forme, gradskoga prostora i osobne, religiozne imaginacije svijeta. Uobičajeno rutinsko i racionalno iskustvo grada, svakodnevne rutine kretanja i korištenja prostora, izazvano je procesijom i tim se religioznim "simboličkim procesuiranjem iskustva" (Fernandez 2007: 187) stvaraju nove asocijacije odnosa čovjeka, prostora i grada. Upravo o tome govore osvrta vjernika i sudionika procesije, a u njima prepoznajemo da se ti novi simbolički odnosi definiraju na individualnoj, društvenoj i kozmičkoj razini. Na *individualnoj*, osobnoj duhovnoj razini Bog "koji nas vodi kao što je predvodio procesiju" spoznaja je religiozne naravi; na *društvenoj* je razini istaknut iskustveno kohezijski moment i osjećaj pripadanja ("mala vojska vjernika, toliko različiti, a svi jednako vrijedni i potrebni"; "ja sam se u toj gomili osjećala važnom") te specifičnog predstavljanja/svjedočenja u gradskoj javnosti ("Zamisli, moći prikazati Njegovu veličinu izvan crkve"; "da se zbog nas [...] pitaju : 'Tko su ovi koji okupiraju ulice, koji sretno i u zanosu pjevaju, koji sklapaju ruke pred hostijom?'"); te konačno, na *kozmičkoj* razini uspostava reda činom "blagoslivljanja grada i njegovih stanovnika Tijelom Kristovim".²²⁹ U smislu preoznačavanja prostora, ono se prvenstveno odvija kroz religiozno iskustvo u kojemu prekid – blagdan, procesija, sveto vrijeme – čini kvalitativnu razliku doživljaja svijeta (Eliade 2002). Tijelovska procesija je takav ritual koji povezuje ljude i mjesto, ostvaruje se kinestetički kao kretanje u prostoru, a blagoslovima za zaštitu i za dobrobit ljudi u tom prostoru, najizravnije se upisuje značenje kojim profani prostor postaje posvećeno mjesto. Preoznačavanje gradskog prostora u specifičan prostor – sveti prostor – ne proizlazi iz vrijednosti prostora samoga, nego se događa upravo ritualnom izvedbom u prostoru.

Stvaranje multikulturnog grada: *Festival kočija*

U Zagrebu se recentno javljaju i nove religijske procesije preoznačavajući javne prostore i grad novim inskripcijama. Tako se od 2016. u Zagrebu održava Ratha Yatra festival – hinduistička (vaišnavska) procesija čije ime dolazi od sanskrtskih riječi koje znače festival (hodočašće, putovanje) kočija. Riječ je o jednom od niza hinduističkih festivala, no ovaj je specifičan po tome što se već preko pedeset godina odvija i izvan Indije, u svjetskim gradovima, a organiziraju ga ogranci Međunarodnog društva za svjesnost Krišne (International Society for Krishna Consciousness, ISKCON), osnovanog 1966. u New Yorku, upravo sa

²²⁹ "Tijelovska procesija iznutra" (Laura), objava od 31.5. 2016., <http://skac.hr/tijelovska-procesija-iznutra/> (pristup: kolovoz 2017)

St. 115 Zrinjevac, Festival kočija, 2018.

svrhom širenja na Zapadu gdje se kolokvijalno naziva "Hare Krišna pokret".²³⁰ Hrvatski ogranak Društva, koji u Hrvatskoj djeluje kao vjerska zajednica, uz potporu indijske ambasade u Hrvatskoj, organizator je zagrebačkog festivala.

Festival, koji se u Zagrebu odvija u prvoj polovici kolovoza, kreće s Europskoga trga, prelazi preko Trga bana Josipa Jelačića i preko Praške ulice dolazi na Zrinjevac gdje se odvija program, odnosno u 2018. godini se procesija kretala do Tomislavovog trga. U središtu festivala je drvena kočija na kojoj se voze hinduistički bogovi Jagannatha, Subhadra Devi i Baladeva, predstavljeni specifičnim tradicijskim oslikanim drvenim kipovima bez ruku, s velikim očima i licima u bojama koje simboliziraju svako od tri božanstva (žuta, bijela, crna) (usp. Patra 2011). Kočija ima crveno-žuti pokrov i ukrašena je cvjetnim girlandama. U organizaciji, čuvanju kipova, obredima i potezanju konopaca kojima se kočija kreće sudjeluju prije svega štovatelji Krišne: žene su odjevene u šarene *sarije*, muškarci nose *dhoti* u bijeloj boji ili u boji šafrana, a mnogi muškarci imaju obrijanu glavu. U procesiji ima i djece, a neka manja voze se na kočiji.

Kočija se kreće potezanjem dugih konopaca koje vuku sljedbenici. Pojedini sudionici snažnije povlače konopce kočije, drugi laganije, a u tome im se pridružuju i pojedinci koji svojom odjećom ne odaju pripadnost, za neke je pak razvidno da su se priključili u prolazu, znatiželjni su, uključujući i turiste. Vjeruje se da dodirivanje kočije i potezanje konopca čisti grijehe i predstavlja blagoslov, odnosno da se sudjelovanjem u potezanju može "unijeti dio duhovnosti u svoje

srce".²³¹ Cijelim putem procesije nekoliko žena u dva reda izvodi plesne pokrete rukama, tijelom i koracima, sinkronizirano se kreću u vodstvu povorke. Uz njih su i svirači koji daju ujednačen ritam na drevnom indijskom instrumentu – bubnju *mridanga*, a mnogi sudionici ritam daju i svirajući instrument *karatalas*, male činele koji se drže u dlanu i koje su najčešće prisutne u hinduističkom religijskom kontekstu. Trgovi odjekuju pjevanim stihovima "Hare Krišna, Hare Rama" čime se potiče "transcendentalna vibracija". Kretanjem, koloritom, ritmom i zvukom procesija predstavlja atrakciju na gradskim ulicama i trgovima, privlači poglede, mnogi sudionici i prolaznici fotografiraju, neki se i priključuju, vidno raspoloženi, povorci koja stvara ozračje veselja. Mnogi sljedbenici pristupaju ljudima koji se zaustavljaju na ulici i prate procesiju, nude im letke i knjige o svojoj vjerskoj zajednici i učenju. Povorku prate i usmjeruju muškarci koji nose narančaste ili žute zaštitne prsluke, ponekad povrh tradicionalne odjeće, a prsluk simbolizira da su u funkciji redara događanja. U procesijskoj se povorci povremeno mete ulica s pripremljenom metlom, simbolički znak čišćenja prije prolaska kočije.

Dolaskom prema Zrinjercu procesija kruži šetnicom trga da bi se na kraju kočija stacionirala bočno od stepenica koje vode na paviljon. Tijekom cijele procesije poklonici koji se nalaze na kočiji, dijele prasadam hranu – kolačiće, samose i posebne slatkiše. Bez vidljivog označavanja u prostoru koje bi govorilo o događanju, na Zrinjercu se odvija kulturni program. Na Glazbenom paviljonu skupina pripadnika svira i pjeva, a potom slijedi plesna točka klasičnog indijskog plesa (Odissi ples) kojim se prenosi religijska priča i duhovna poruka iz hinduističkih tekstova. Kipovi i cvjetni ukrasi su preneseni na stolove u Glazbenom paviljonu. Ispred paviljona pomiješano stoje ili plešu pripadnici pokreta i prolaznici. Pjesma ubrzava ritam uz ponavljanje stihova, mnogi poskakuju u ritmu, raširene ruke su u zraku, neki plješću u ritmu. Okupljeni ispred paviljona, u nekoj vrsti dijaloga s pjevačem na paviljonu, odgovaraju ponavljanjem pjevanih stihova. U jednome se trenutku veći broj pojedinaca sinkronizirano i u ritmu kreće nekoliko koraka ulijevo, pa udesno, s rukama podignutim u zraku. Slično je i događanje kada sljedeće godine procesija završava na Tomislavovu trgu samo je tamo veći broj ljudi na travnatoj površini, mnogi su bosi, pleše se i pjeva dok se kočija, kao središte procesije, zaustavlja na travnatoj parkovnoj površini kod Umjetničkog paviljona.

U Zagrebu procesija traje tijekom nekoliko popodnevni sati, no Ratha Yatra festival u mnogim mjestima u Indiji traje i do mjesec dana i ima razne inačice. Svim je festivalima zajednička "simbolička humanizacija božanstva", odnosno slavljenje božanstva koje se pojavljuje izvan hrama – u javnom prostoru kojega samim pojavljivanjem i posvećuje – te među svojim štovateljima, koji mu putem izražavaju molitve i zazivaju blagoslove. Goran Pejaković (Međunarodno društvo za svjesnost Krišne Zagreb) objašnjava religijsku dimenziju događanja:

"Mi pozivamo njega (Jagannatha) jednom godišnje na ulice, odnosno on izlazi da bi milostivo nam podario da ga možemo vidjeti, to je prilika gdje svi možemo

²³¹ "First Ratha Yatra Festival in Zagreb", <https://www.youtube.com/watch?v=TvIH5DzyrUo> (izjava Gorana Pejakovića, ISKCON Hrvatska, u prilogu MREŽA TV, 6.8.2016.); <http://zeenews.india.com/spirituality/why-is-it-auspicious-to-touch-the-rope-of-chariot-during-the-rath-yatra-know-here-1907132.html> (pristup: prosinac 2018)

²³⁰ www.krishna.com (pristup: kolovoz 2017)

vidjeti naše duhovno jedinstvo, zajedništvo, da se svi možemo osjećati kao braća i sestre."

*"to je festival koji šalje poruku mira, to je festival koji govori da smo svi na duhovnoj razini braća i sestre i da trebamo njegovati jedinstvo u različitosti, i da svatko od nas na svom putu prema tome da ostvari svoj smisao života može ohrabriti drugoga i cijeliti drugoga na tom istom putu."*²³²

Na procesiji je 2016. sudjelovao i veleposlanik Republike Indije u Hrvatskoj, Sandeep Kumar, koji procesiji daje i kulturno značenje, jer se ona odvija

*"sa ciljem upoznavanja građana s različitim formama i identitetima indijske kulture. Iznimno je važno održavanje festivala u Zagrebu jer se radi o vrlo multikulturalnom gradu, te sam zahvalan gradskoj upravi što nam je dopustila prolaz kola kroz gradske trgove i ulice."*²³³

Novinarka TV priloga iz 2016. godine, uz prvu je procesiju Ratha Yatra u Zagrebu, istaknula da "osim sreće [festival] promiče multikulturalnost i ekumenizam".

U obje se procesije gradskim ulicama, građani – vjernici katolici ili pak pripadnici vaišnavske zajednice – susreću sa svetim koje samom svojom prisutnošću u prostoru, te uz kinetički ritual (kretanje, pokreti tijela, ples), posebne očisne radnje (kađenje, metenje), riječima i pjesmom, stvara posvećeno mjesto. U ove se dvije izvedbe stvara drugačija afektivna pobožnost u javnom prostoru: tijelovska procesija stvara ozračje kontemplativnosti i skrušenosti; Ratha Yatra se odvija u ozračju veselja i festivalskoga. U smislu urbane društvenosti u ovim procesijama prepoznamo i funkcije koje imaju i druga slična kolektivna ritualna događanja (prema Mason 1992: 159): procesije omogućavaju da zajednica vjernika ili štovatelja, sudjelujući u zajedničkom religijskom događaju, potvrdi vlastiti identitet; događaj ima i jaku edukacijsku funkciju podsjećajući na važne religijske mitove ili vjerničke dogme; također, zajednica pokazuje snagu i veličinu prema van, prema drugima. Jedna procesija pripada višestoljetnoj zagrebačkoj urbanoj tradiciji, dok je druga imala tek nekoliko izvedbi u Zagrebu. Obje ritualiziraju i sakraliziraju javni urbani prostor, ali i preoznačuju grad. Dok će obnovljena tijelovska procesija nekima biti dokaz o "retradicionalizaciji" hrvatskoga društva (Mišetić 2004), Ratha Yatra u Zagrebu je drugima dokaz o multikulturalnosti Zagreba. Oba događanja pak recentno postaju (nove/obnovljene) silnice stvaranja gradskih trgova.

TURISTIČKA DESTINACIJA ZAGREB: JAVNI PROSTORI I KULTURNI PROIZVODI

Univerzijada i afektivni urbanizam

Oživljavanje javnih prostora, brojnost javnih manifestacija i razvoj urbanog turizma su povezani prostorno-društveni fenomeni. U zagrebačkoj povijesti eklatantan primjer koji ih povezuje jest XIV. ljetna Univerzijada, svjetske studentske sportske igre, održane u Zagrebu u srpnju 1987. godine. Taj događaj možemo okarakterizirati "mega-događanjem", onim koji je zamašnjak urbanog razvoja, urbane regeneracije, protoka ljudi, ideja, znanja i kapitala te nacionalnog brendiranja (Salazar 2017).²³⁴ Oko Univerzijade se koncentrirala i infrastrukturna promjena grada i stvaranje nove slike grada.²³⁵ Promjena je urbane infrastrukture iskazana u izgradnji i obnovi sportskih i smještajnih kapaciteta, te u preoblikovanju i revitalizaciji javnih prostora, posebice centra grada. Prometom se zagušeno središte projektom obnove za Univerzijadu oblikuje u pješačku zonu (središnji trg, tadašnji trg Republike, i potez ulica do Cvjetnog trga), u prostore okupljanja i druženja s prikladnim sadržajima. Kazivači se sjećaju da se "otada grad bitno promijenio", pojavili su se ulični svirači, otvorene se brojne terase kafića i "počelo se sjediti vani", na središnjem trgu postavljene su sklopive stolice koje su se mogle koristiti, premjestiti, grupirati, "složiti u krug", već prema trenutnoj potrebi građana, a jedna je od zapamćenih zgoda i plesanje valcera na Trgu, na taktove pjesme "Zagreb, Zagreb, najljepšu pjesmu pjevam ti ja", čemu su se pridružili mnogobrojni građani koji su se tamo tada zatekli. Ono o čemu svjedoče sugovornici jest stvaranje novih izvedbi u javnom prostoru koje su, s jedne strane, omogućene redizajniranjem trgova i javnih prostora, a s druge strane, te će nove izvedbe postati agensi revitalizacije trga.

Svojevrsno je otvaranje grada bilo i dio nove slike grada koja se ciljano stvarala za ovaj događaj jer je to bila prilika za promociju države, tadašnje Jugoslavije. Velike su sportske manifestacije u 1980-ima bile već uvelike nadograđene kulturnim događanjima kao sastavnicom "mega-događanja", pa je tako i Zagreb ponudio, osim spektakularnog otvaranja igara, i "gradski program kulture", odnosno niz kulturnih događanja – koncerata (svečanih, klasičnih, solističkih, rock, jazz), kazališnih predstava (tridesetak kazališnih predstava Eurokaza, Histrioni i dr.), otvaranje novoga muzeja (Mimara) i mnogobrojne muzejske i galerijske izložbe po cijelome gradu (Zekić 2007). Kulturna su događanja bila, uz sportska događanja, ključni dio manifestacije, a bila su i iznimno medijski pokrivena: vodeći su ljudi organizacije isticali da je Univerzijada "prvo kulturni

²³² "First Ratha Yatra Festival in Zagreb", Prilog Mreža TV, 6.8.2016., <https://www.youtube.com/watch?v=TVIH-5DzYrUo> (pristup: prosinac 2018)

²³³ Ibid.

²³⁴ "Mega-događanja" se javljaju krajem 19. stoljeća, a najpoznatiji primjeri su organizacija svjetskih izložbi, Olimpijskih igara, svjetskih sportskih prvenstava ili Europske prijestolnice kulture. Takvi su događaji podloga za razvoj "događajno-vođene ekonomije" (*event-driven economy*) (Salazar 2017).

²³⁵ O tome zorno svjedoče brojni novinski prilogi (*Večernji list*, *Vjesnik*, *Komunalni vjesnik*) u godini Univerzijade, a koji pomno prate sva uređivanja i događanja u gradu vezana uz tu manifestaciju.

čin”, te da su “u prvi plan uvijek stavljali kulturne događaje”, poticali ih, “kako bi se stvorila određena navika, koja bi nas možda približila najznačajnijim svjetskim metropolama u kojima su takva kulturna događanja svakodnevna pa i nezaobilazna” (izjava, novinski intervju, u Zekić 2007: 302).²³⁶ Sasvim je jasno da je grad želio iskoristiti priliku za vlastitu urbanu (re)afirmaciju kao i pozicioniranje – “reskaliranje” (Čapo i Kelemen 2017b) – na europskoj i svjetskoj sceni.

Univerzijada je unijela u urbano tkivo svojevrsni intenzitet. “Grad je bio prepun mladih ljudi”, sjeća se jedna sugovornica, “svugdje se nešto događalo, svi su bili vani”. Organizirana su se kulturna događanja odvijala, doduše, u zatvorenim prostorima, ali je grad oživio i u javnim prostorima okupljanjima ljudi (stolice, klupe, kafići, gledanje prijenosa manifestacije na ekranu na središnjem trgu), oživio je zvukovima (ulični svirači, strani jezici – 128 zemlje sudionika), kao i novim ritmovima (duže otvoreni ugostiteljski objekti i trgovine, kasne filmske projekcije, duži boravak i okupljanja tijekom noći na javnim prostorima, noćni javni prijevoz i dr.).²³⁷ Sjećajući se Univerzijade sudionici komentiraju da se Zagreb “tih mjesec dana preporodio [...] to su bili najvedriji dani Zagreba”, komentiraju “duh koji je vladao Zagrebom”, grad koji se “otvorio prema svijetu”, “neopisivu gužvu” u gradu u kojemu je sve radilo i u kojemu su se svi osjećali dobrodošli:

“Ja nikad nisam doživjela nešto slično. [...] Zagreb je bio stvarno, mislim da su svi disali kao jedan, mislim da su ljudi koji sa Univerzijadom [nisu] imali apsolutno nikakvog doticaja da su jako bili sretni što imaju takav događaj u gradu, da grad živi”;

*“Sjećam se uređenja Jelačić placa i svi smo bili nekako uzbuđeni, jedva čekali taj spektakl. Danas toga nema. Ne može se opisati taj ugođaj u gradu. Ljudi su drugačije reagirali i sudjelovali u svemu. Jednom riječju bilo je prekrasno. Živjeli smo za naš Zagreb”.*²³⁸

Ovo je “mega-događanje”, osim promjena u urbanoj infrastrukturi i brojnosti kulturnih događanja, unijelo u doživljaj grada svojevrsni optimizam, veselje i nadu. Dok se ovi prvi elementi mogu materijalno ili statistički iskazati u smislu evidentiranja urbanističkoga razvoja, ovi drugi pripadaju emotivnim registrima koji su isto tako “infrastrukturni za urbanu mijenu” i predstavljaju aspekte “afektivnog urbanizma” (Anderson i Holden 2008).

Prva polovica 1990-ih je bila obilježena ratnim događanjima, a intenzivnije promjene u odnosu na predstavljanje grada i korištenje javnih prostora

²³⁶ Izjava Vladimira Peze, predsjednika Izvršnog odbora Univerzijade u intervjuu za tjednik *Danas* br. 281, 7.7.1987. (Zekić 2007: 302, bilješka 8).

²³⁷ Organizatori su predložili da Gradska skupština odobri rad trgovina na malo do 22h radnim danim, do 18h subotom i do 12h nedjeljom te da 50-tak objekata radi 0-24h; muzeji i galerije do 21h, a posljednja kino predstava da bude u 22h (Jureško 1987).

²³⁸ Navedeni citati kazivanja iz Tončić 2017. Zanimljivo je da kazivači često uspoređuju atmosferu grada i brojnosti ljudi u vrijeme Univerzijade s današnjim *Adventom u Zagrebu*: “Zagreb je oduvijek bio velik grad, pun ljudi i događanja i svega, al baš u tom periodu je živio Zagreb, ko što sad za *Advent*, makar neki ljudi psuju ko ja kad moraju ić u centar, al shvatiš da postaješ metropola, da živiš u svjetskoj metropoli i baš je bio dobrodošao za sve.” Napomenimo da su osjećaji koje iskazuju kazivači oko Univerzijade bili u velikoj suprotnosti s tadašnjom državnom klimom ekonomske i političke krize i nesigurnosti.

možemo pratiti u drugoj polovici toga desetljeća.²³⁹ Kada se 1995. godine predstavlja Turistička zajednica grada Zagreba, zagrebački su aduti mahom u zatvorenim prostorima kao što su dvodnevni festival zabavne glazbe *Zagrebfest*, međunarodno natjecanje u klizanju i boćarski turnir, Dan dvorane “Vatroslav Lisinski” i filharmonijski bal te “tradicionalni božićni sajam” na Zagrebačkom velesajmu, što je, zaključuje se u novinskom prilogu, “dovoljno da bi predstavili Zagreb kao veliku svjetsku kulturnu pozornicu” (“Dobro došli” 1995). Velike su gradske proslave, kao što je obilježavanje *Dana grada*, u 1990-ima mahom još orijentirane na zatvorene prostore, pa će se trodnevni program proslave 750-te obljetnice Zlatne bule u studenom 1992. godine²⁴⁰ održavati u koncertnim dvoranama i izložbenim prostorima, s izuzetkom okupljanja u ulici Pod zidom, uz tržnicu Dolac, gdje je Zagrebačka pivovara počastila građane besplatnom pivom: “zagrijani ukusnim pićem” i “razgaljeni pjesmom i plesom” kulturnoumjetničkog društva i orkestra Hrvatske vojske, “okupljeni nisu ni osjetili hladnoću nedjeljnog zagrebačkog podneva” (Da.K. 1992). Program proslave 900-te obljetnice grada Zagreba 1994. godine koji je trajao od svibnja do prosinca, gotovo sve aktivnosti smješta u zatvorene koncertne, muzejske, galerijske i priredbene prostore izuzev velikih sportskih natjecanja i “velikog koncert-spektakla *Zagreb svojoj mladosti*” u okviru sportsko-rekreacionog centra Jarun (“Program proslave” 1994), dakle, daleko od središta grada i njegovih trgova. Za *Dan grada* 1997. godine gradske vlasti pripremile su, uz uobičajene programe u zatvorenim prostorima i “veliku svečanost na ulicama i trgovima”: na glavnome trgu, u sklopu novog uličnog festivala *Zagrebcest*, nastupili su “najpoznatiji zagrebački ulični svirači, žongleri i pantomimičari”, u Tkalčićevoj ulici i na Dolcu svirale su tamburice, postavljeni su štandovi s ponudom makovnjača i orehnjača, jabukovačom i čajem, koncerti su se odvijali na Britanskom i Cvjetnom trgu, a na Zrinjevcu se odvijala “limena i promenadna glazba” i nastupile su Zagrebačke mažoretkinje, pa su se “stariji Zagrepčani” mogli prisjetiti “nedjeljnih promenada Zrinjevcem” i svih onih “lijepih i dragih stvari koje Zagrebu daju poseban štih” (Barilar i Barišić 1997; T. F. 1997; “Velika svečanost” 1997).²⁴¹ U novinskom se komentaru ističe da posjećenost nije bila velika, ne samo zbog lošeg vremena nego i zbog činjenice da mnogi nisu ni znali da se nešto slavi “pa su veselice unatoč jakim

²³⁹ U prvoj polovici 1990-ih u Zagrebu je zamjetan porast javnih događanja kao što su politički rituali (politički skupovi, javna postrojavanja postrojbi, blagoslov zastava, prosvjedi i sl.) i “situacijski” rituali (posebni dani kojima se obilježava “izlazak iz svakodnevice” – dani kruha, vina, cvijeća, zmajada, bicikljada i sl). Rezultati su to analize sociologinje Anke Mišetić (2004) o suvremenim ritualnim praksama u hrvatskim gradovima. Osim načelnog uvida u porast broja i vrstu manifestacija, ovo sociološko i naše kulturnoantropološko istraživanje nije komparabilno jer se koristi drugačija metodologija (Mišetić koristi analizu sadržaja dnevnog tiska i statističku analizu), a niti fokusi istraživanja nisu isti (Mišetić u fokusu ima retradicionalizaciju društva u ranim tranzicijskim godinama). Izdvojeni podaci za Zagreb donose se u knjizi samo prilikom usporedbe četiri makroregionalna središta: u Zagrebu prednjače svjetovni rituali (84,4%) nad religijskim; 72,9% je “novih rituala” (novouvedeni, “izumljeni”); civilno društvo organizira 39,2% rituala, a institucije državne i lokalne vlasti 31,1%; 50,6% rituala odvija se na glavnom gradskom trgu ili ulici, a 22,1% u “zelenim zonama” (nije specificirano, uključuje i periferijska područja grada); autorica zaključuje da Zagreb prednjači s uvođenjem novih javnih manifestacija, čime se potvrđuje “u ulozu metropole – središta, koja prednjači i u oblikovanju identitetske i integracijske podloge društva” (Mišetić 2004: 215-222, 261).

²⁴⁰ Upravo je te, 1992. godine, povodom 750-te obljetnice Zlatne bule, uvedeno obilježavanje Dana grada 16. studenog, na dan kada je ugarsko-hrvatski kralj Bela IV izdao povelju kojom se Gradec proglašava slobodnim kraljevskim gradom. Obilježavanje Dana grada 16.11. zadržalo se do 1999. kada je promijenjeno na datum 31.5. (Dan Majke Božje od Kamenitih vrata).

²⁴¹ Događanje na Zrinjevcu, koje se odvijalo od 11 do 15 sati zvalo se *Za frajlice serenada, za dečece limunada, za rođendan našeg grada na Zrinjevcu promenada*. Redovni promenadni koncerti u organizaciji TZGZ bit će uvedeni koju godinu kasnije, 2000., u okviru manifestacije *Zagrebački vremeplov*.

razglasima prolazile diskretno“ (Barilar i Barišić 1997).²⁴² U novom stoljeću, *Dan grada* 2004. godine (31. 5.) slavio se cijeli tjedan uz "moto manifestacije da su mladi budućnost grada", iz gradske uprave je najavljeno da su upravo stoga "uglavnom izašli iz zatvorenih prostora i preselili se na trgove, parkove i ulice", a koncerti (*house party*, *reggae* festival), ulični performansi, filmske projekcije i okrugli stolovi su besplatni (Pandžić 2004). Na Zrinjercu je bio koncert *evergreena*, održana je likovna kolonija, a djeca su oslikavala pješačke staze (Basara i Veljković 2004; Sirotković 2004). Grad je postao "otok veselja i zabave" (Hrgović 2004). U drugoj polovici 1990-ih sve je izrazitija tendencija organiziranja manifestacija (nazivane u medijima "veselice") na otvorenim prostorima, stvarajući nove urbane prilike za susretanje, nove urbane navike posjećivanja i boravljenja na javnom događanju na otvorenom, nove urbane afektivne atmosfere, a izrazitiji cilj postaje i turistička promocija grada. Godine 2002. jedan novinski prilog izvještava o tome da "Zagreb zaostaje u tržišnoj utakmici europskih gradova", prije svega srednjoeuropskih gradova, te razloge tome autor priloga nalazi u nepostojanju dugoročne (višedesetljetne) strategije razvoja i kapitalnih investicija, ali i u nedostatku dobre turističke reklame i bolje organizacije ponude koja, primjerice, ne bi potpuno "uspavala" grad već oko ponoći (Krasnec 2002). Trend organiziranih javnih manifestacija i festivalizacije je prisutan u svjetskim gradovima od 1970-ih godina kao dio novih razvojnih politika (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012: 53-54), a ugrađuje se i u procese brendiranja mjesta/brendiranja grada (Vuignier 2016). U Zagrebu se taj proces intenzivno odvija u novome stoljeću.

Brend Zagreb i kulturni proizvod *Advent*

Razvoj turizma u gradu, kao specifične gospodarske grane, nije recentni ovostoljetni cilj Zagreba. Na razvoj turizma upućuje krajem 19. stoljeća objavljivanje zagrebačkog vodiča *Kažiput za urodjenike i strance* (Hudovski 1892) te nastojanja da grad, koji se netom izgrađivao, bude impresivan i za "strance".²⁴³ Početkom 20. stoljeća se otvaraju i luksuzni hoteli (*Palace* 1907., *Esplanade* 1925. godine). Novinski zapisi iz druge polovice 20. stoljeća izvještavaju o viziji da se Zagreb razvija u smjeru "turističko-tranzitnog centra", prvenstveno zbog njegova položaja. Uz promišljanje se urbanističkog razvoja centra grada početkom 1970-ih godina navodi da Zagreb "nema 'lik'", "neku cjelovitost ili specifičnost koja bi ga mogla prezentirati", a što postaje "društveno-ekonomska nužnost", pogotovo u "vrijeme kad među svim svjetskim gradovima vlada velika konkurencija za osvajanje turističkog i privrednog

tržišta" (Gajski 1972). Danas je urbani turizam globalni trend, a gradovi su konkurenti na urbano-turističkom tržištu. Takav se razvoj prati od početka 1990-ih kada se iznimno pojačava i profesionalizira promocija, a oglašavanje i brendiranje gradova kao turističkih destinacija postaje dijelom urbanog upravljanja, posebice u posljednjem desetljeću (Selby 2004; Vuignier 2016).²⁴⁴ U tom je smjeru krenuo i Zagreb pa je Turistička zajednica grada Zagreba godine 2010. dala izraditi *Operativni marketinški plan turizma grada Zagreba za razdoblje 2011. – 2016.*, a 2011. pokrenula *Strategiju turističkog brendiranja grada Zagreba s planom promocije na međunarodnom tržištu*. U ovome nas kompleksnome području zanima tretiranje javnih prostora i javnih manifestacija, poglavito onih na istraživanim trgovima, te jesu li direktno ili indirektno brendiranjem stvorene nove izvedbe u svakodnevnom življenju središnjih javnih prostora.

U spomenutom se *Operativnom marketinškom planu 2011. – 2016.* ističe da, unatoč tome što je turizam u vizijama razvoja grada s početka tisućljeća istaknut kao jedan od "generatora gospodarskog rasta, urbane regeneracije i kvalitete života" (pp 49),²⁴⁵ u analizi se stanja 2010. godine zaključuje da "imidž Zagreba na turističkom tržištu zasada ne postoji, odnosno nije prepoznat" (pp 58). U analizi se "kulturne ponude, događanja i atrakcija" 2010. godine, navode statistike vezane uz klasična kulturna događanja u specijaliziranim prostorima (koncertni, kazališni, galerijski, muzejski, kino prostori), dok se "Zrinjevac, različiti trgovi i druga mjesta na otvorenom" spominju samo u kontekstu sajмова, uz Zagrebački velesajam, Arenu i Boćarski dom (pp 15-19). Festivala i drugih manifestacija na otvorenom prostoru koji bi ušli u analizu nije bilo u relevantnom broju.²⁴⁶ Sljedeće, 2011. godine, u *Strategiji turističkog brendiranja*, kao jedna od tri konkurentске prednosti Zagreba u odnosu na druge europske gradove, uz 1) Gornji grad i 2) zelene površine (rekreacijske) ističe se i 3) "spoj srednje Europe i Mediterana: život na ulicama i trgovima, 'špica' te 'zagrebački štih', pristojnost i bonton" (pp 86). Ova će se (konkurentska) vrijednost koja, dakle, izrijeком navodi život na javnim prostorima i svakodnevne izvedbe, dalje zacrtati kao strukturalni element strateškog oblikovanja "brenda Zagreb" (pp 99). Pet se godina kasnije, u *Strateškom i operativnom marketinškom planu TZGZ 2017. – 2020.*, analizira stanje 2016. što uključuje vrednovanje atraktivnosti događanja, od kojih su mnoga na javnim prostorima (na istraživanim trgovima to su: *Zagrebački vremeplov*, *Slatki gušti*, *Artikuliranje*, *Cest is d'best*, *Zagreb Classic*, *Advent*, *Food film festival*), dok se kulturna događanja u zatvorenim

²⁴⁴ U kontekstu ovoga rada nije potrebno strogo razlikovati pojmove "oglašavanje mjesta/grada" (*place/city-marketing*) i "brendiranje mjesta/grada" (*place/city-branding*); detaljno u Selby 2004; Moilanen i Rainisto 2009; Vuignier 2016.

²⁴⁵ Ta je vizija s početka tisućljeća postavljena u *Provedbeno razvojno-marketinškom planu turizma grada Zagreba 2002. – 2010.* (navedeno u: *Operativni marketinški plan*. pp 53-55). Napomena: u tekstu se koristi oznaka "pp" za broj slajda u powerpoint prezentaciji koja se kao službeni dokument može naći na stranicama TZGZ-a.

²⁴⁶ U analizi (izrađena 2010.) se napominje broj posjetitelja na kulturnim događanjima u zatvorenim prostorima, gdje se statistika mogla voditi s obzirom na broj prodanih ulaznica, što bi moglo uputiti na izostavljanje događanja na otvorenom prostoru s obzirom da su ona uglavnom besplatna i bez mogućnosti evidencije posjetitelja brojem prodanih ulaznica. No, mišljenja smo da manifestacije na otvorenom nisu izostavljene iz toga razloga nego stoga što ih nije bilo u toj mjeri da bi činile važniji sklop kulturnih događanja i atrakcija (u tom vremenu postojala su događanja *Cest is d'best* (od 1997.) te *Promenadni koncerti* (od 2000.)). Tome u prilog ide i činjenica da su javne manifestacije na trgovima analizirane u sljedećem *Strateškom i operativnom marketinškom plan* (izrađen 2016.), kada su zadobila relevantno mjesto kao pokretači urbanoga života.

²⁴² U novinskim člancima tijekom godina može se pročitati i kritika da su takve "velike besplatne veselice financirane iz gradskog proračuna" dio izborne kampanje HDZ-a, stranke koja tada u gradu drži većinu (Habek 1999). Tu je kritiku strategije pridobivanja birača 1999. godine izrekao Milan Bandić, tada kao član SDP-a i gradski oporbeni političar, kasnije veliki pobornik "besplatnih veselica" na otvorenim prostorima.

²⁴³ Uređenje je trgova u osi od Glavnoga kolodvora prema sjeveru vođeno i idejom "da će se Zagreb vanredno dojmiti stranca, koji izađe iz velegradske kolodvorske sgrade, pa se proveze put preko celog izgrađenog Akademjskog i Zrinjskog trga kroz ulicu Marije Valerije od Jelačićeva trga" (novinski zapis iz 1890. u Knežević 1996: 127).

prostorima (klasični koncerti, filmske projekcije, izložbe i dr.)²⁴⁷ – koja su činila glavni osvrt na kulturna događanja u *Operativnom marketinškom planu* izrađenom 2010. – uopće ne spominju. Godine 2016. je Zagreb već pozicioniran kao “srednjoeuropski grad mediteranskog ugođaja, prožet zelenilom”, kojega karakteriziraju “srdačni domaćini koji žive život po mjeri čovjeka” (sigurnost, pješački karakter, sadržaji), koji “gostima omogućava bezbrižno uživanje i otkrivanje autentičnog doživljaja grada” te “kroz brojna događanja te život na gradskim ulicama i trgovima gostima postaje drugi dom” (*Strateški i operativni marketinški plan 2017.-2020.* pp 27). U samo nekoliko godina moguće je, dakle, pratiti, promjenu karaktera centra grada koja se najviše manifestira na javnim prostorima.

Mnogi se kazivači sjećaju predbožićnog sajma iz 1980-ih godina, a zagrebački je esejist Veselko Tenžera zaključio o njegovoj važnosti komentirajući “križu središta grada” koja proizlazi iz “odumiranja razloga i mogućnosti komuniciranja”:

“Šatori i štandovi na potezu od Cvjetnog trga preko Bogovićeve do Trga Republike odjednom pretvore naš krepani city u uzavrelu metropolu. [...] Nije, dakako, riječ samo o trgovini, nego općenito intenziviranju razloga za komunikaciju na tom prostoru.” (Tenžera 2017: 59)

Navedene su lokacije ostale središte *Božićnog sajma* sljedeća dva desetljeća, a 2002. godine je postavljeno nekoliko štandova na sjevernoj zrinjevačkoj šetnici. Vjerojatno zbog slabije posjećenosti od očekivanoga, taj se “izlet na Zrinjevac” nije ponovio sljedeće godine: novine izvještavaju da se “sajam vraća na staru adresu u Bogovićevoj i Gajevoj ulici te na Trg bana Jelačića” gdje će “za najmlađe biti postavljeno i besplatno klizalište ispred Gradske kavane”. Gradonačelnica Vlasta Pavić je najavila da će sajam imati “urbani štih” te da centar mora izgledati “uljuđeno” i najavljuje da će “štandove zamijeniti kućice” (N. S. Š. i I. Pa. 2003).

Početkom 2000-ih, dakle, već se pokazuje namjera za novim osmišljavanjem sajmenoga događanja, ali tijekom istoga desetljeća sve su veće kritike na “šatorizaciju” i “vašarizaciju” grada, odnosno na trend postavljanja velikih šatora na trgove u kojima se odvijala ugostiteljska, sajmena i zabavna djelatnost. Kritike su se odnosile na prostorno-politički i društveno-kulturni aspekt toga trenda, posebice na privatizaciju javnoga prostora (od strane najmoćnijih) (ugostitelji i dr.) šatorskog prostora, uključivo i netransparentnost kojom su ih

²⁴⁷ Ostala događanja koja se navode na otvorenim prostorima: *Tajne Griča, Ljeto na Štrošu, Street art park, Design District, Dvorišta, Floraart, Bijela noć*; događanja u zatvorenim prostorima uključuju velike spektakl koncerte (Iglesias, Bieber, INmusic, *Zagreb Calling*), glazbene i kazališne večeri u okviru muzejskih institucija (Exit, MSU, Amadeo), filmske festivale (*Zagreb Dox, Animafest, Fantastic Zagreb film festival, Zagreb tourfilm festival, Zagreb film festival*), iznimne izložbe (Giacometti, *Noć muzeja*), specijalizirane priredbe (*Tjedan dizajna, Zagreb auto show*), velika sportska natjecanja (*Davis Cup finale, Zlatna pirueta, Hanžek, Zagrebački maraton*) te specifična kulturna događanja (*Tjedan plesa, Međunarodni festival kazališta lutaka, Festival svjetskog kazališta, Pasijska baština, Smotra folklor*). U odnosu na podatke iz *Operativnog marketinškog plana* koji je izrađen 2010., uočljivo je da se više ne spominje broj događanja i posjetitelja u zatvorenim specijaliziranim prostorima već je analiza uključila većinom događanja na otvorenim javnim prostorima i specifično organizirana događanja. Napomenimo i da je 2016. godine u Zagrebu (i Rijeci) održana sportska manifestacija *Europske sveučilišne igre*, kontinentalni pandan svjetskim studentskim igrama – Univerzijadi – koja se u Zagrebu održala tridesetak godina ranije i bila zamašnjak urbanoga razvoja.

Sl. 116 Zrinjevac, 2017.

gradske vlasti, kao najmodavci, izabrale) te na (ne)adekvatnost tim trendom promoviranog urbanog habitusa. Od 2010. se godine, u skladu s ranije navedenim strateškim dokumentima koji trasiraju brendiranje Zagreba kao destinacije, mijenja odnos prema organizaciji i realizaciji *Božićnoga sajma*, koji će u narednom desetljeću postati ciljano stvoren “distinktivan kulturni proizvod” *Advent u Zagrebu* (u nastavku *Advent*). Tada se, dakle, može datirati mijena iz “stihijskog, sporadičnog sajma” prema stvaranju “modernog sadašnjeg Adventa” i “najveće manifestacije u gradu”, kako je istaknula djelatnica Odjela za razvoj proizvoda Turističke zajednice grada Zagreba. Sastavni je dio brendiranja novog proizvoda promotivna aktivnost koja se u slučaju promidžbe *Adventa* sastojala, između ostaloga, u dijeljenju promotivnih letaka turistima koji su boravili u Hrvatskoj u ljetnim mjesecima, postavljanju reklama na *billboardima* u zemljama regije, promotivnim filmovima na turističkim festivalima, promociji putem *web* stranice, praksi darivanja bora drugim europskim gradovima koji se postavljao na glavne trgove i kitio zagrebačkim tradicijskim nakitom te izradi loga – u formatu staklene kugle u kojoj se nalazi ikonički prikaz Zagreba (katedrala, crkva sv. Marka, kula Lotrščak i HNK) izrađen od paprenjaka i obasipan snježnim pahuljicama. Objašnjavajući ovaj znak, djelatnica TZGZ ističe da se njegova poruka “može vrlo lako iščitati”: u tom su paprenjaku (hrvatskom tradicionalnom kolačiću) “okusi i mirisi Božića”, a snijeg je “ugodač, zapravo Došašće, dočekivanje”.²⁴⁸ Senzornost i atmosfera koja se nastoji prenijeti vizualnim identitetom u srži su koncepta *Adventa* kao kulturnog proizvoda koji

²⁴⁸ Dio istraživanja koji se odnosi na brendiranje grada te na manifestaciju *Advent u Zagrebu* izveden je, između ostaloga, intervjuima s ekspertnim stručnjacima, djelatnicima Turističke zajednice grada Zagreba (TZGZ) te djelatnicima tvrtki i agencija za osmišljavanje, organizaciju i promidžbu kulturnih, turističkih i drugih događanja. TZGZ ima funkciju krovnog koordinatora i promotora *Adventa*; tvrtke predlažu lokacije i koncepte pojedinačnih manifestacija koje se potom promišljaju i dogovaraju s djelatnicima TZGZ; tvrtke se sa svojim programima mogu javiti i na godišnji natječaj TZGZ za sufinanciranje programa. O medijskoj prezentaciji *Adventa* usp. Ožegović 2018.

će se odraziti i na oblikovanje javnih prostora u kojima se odvijaju manifestacije, kao i na same programe, te način na koji će posjetitelji doživljavati ovo događanje. Atmosfera ili raspoloženje postaje svojevrsna roba, pa će Orvar Löfgren, pišući o doživljajnoj ekonomiji, i postaviti pitanje “kako se može proizvesti, zapakirati, uskladištiti i utržiti dobra atmosfera” (2014: 255)?

Zrinjevac je bio jedna od prvih lokacija novoga *Adventa* s kojom se iskoračilo iz ranijeg prostornog opsega. Tom se trgu, opisuju organizatori, prišlo s oprezom jer je, s jedne strane, imao “auru nedodirljivosti”, kao formalno zaštićeno kulturno dobro i praktički življeno s mnogim pravilima ponašanja koja su strogo definirala korištenje (pr. “nemoj hodati po travi”) dok je, s druge strane, bio odvojen od “glavne rute događanja”, “slijepo crijevo” u konstelaciji tadašnjih kretanja, komunikacije i cirkulacije u gradu.²⁴⁹ Stoga se Zrinjevac, iako reprezentativan prostor i “najljepša lokacija u gradu”, doživljavao prema riječima sugovornika, kao “sivi” i “sumoran” prostor (posebice u zimskim mjesecima), “tamo nema nikoga, tamo nitko ne ide”. Zbog takvoga karaktera prostora, zbog kojega vjerojatno nije bio posjećen ni *Božićni sajam* na tome trgu desetak godina ranije, organizatori su tek s velikom dozom nagovaranja pridobili nekoliko ugostitelja i izlagača na prvom *Adventu na Zrinjercu* 2011. godine.²⁵⁰ Kreirajući događanje na trgu kao kulturni proizvod, organizatori su se oslonili na ono što je taj prostor sadržavao – “on ima povijesti”, “ima građanski štih” – dakle, na one komponente koji su stvorili trg kao simboličko mjesto (povijest, identitet, odnosi, usp. Augé: 2001). U više su navrata organizatori isticali da je u procesu brendiranja trebalo izvući i “istaknuti” one “zagrebačke momente” koji “nose dušu grada”: glazba na zrinjevačkom paviljonu, ples i promenade su prepoznati kao distinktivni i autentični momenti trga vezani uz građanski Zagreb prve polovice 20. stoljeća, a u brendiranoj adventskoj koncepciji i izvedbama postat će i načini stvaranja trga u 21. stoljeću.

Na Zrinjercu su se, doduše, već od početka 2000-ih održavali promenadni koncerti inspirirani građanskim Zagrebom, no manifestacija je bila sezonske naravi (proljeće/ljeto). Stvoriti novi ritam grada, koji bi živio svojevrsnu zimsku promenade, bio je veliki izazov, ne samo zbog zahtjevne organizacije adventske manifestacije nego i zbog okolnosti da će njezin uspjeh ovisiti o prihvaćanju nove društvene prakse – zimskog boravka na trgu, bivanja na otvorenom prostoru u hladnim mjesecima. Nije riječ, dakle, samo o novoj lokaciji, nego i o nizu novih izvedbi kojima se stvara trg, od okupljanja na trgu u očekivanju paljenja adventskih lampica do provođenja vremena stojeći u prijateljskim grupicama uz konzumaciju kuhanog vina ili šampanjca u plastičnim čašama. Povijesne izvedbe (muzički koncerti, šetnje) koje su se odvijale na trgu inspiriraju novu manifestaciju, a ona pak, povratno, intenzivira stare i potiče nove izvedbe kojima se trg dalje stvara. Jedna od novih izvedbi – i u praksi i u jeziku – jest “adventiranje”, dokoličarska šetnja po adventskim trgovima koju smo predstavile u jednom ranijem poglavlju.

²⁴⁹ Daleko “najpoželjnija lokacija” u to je vrijeme bio Cvjetni trg u smislu masovnosti i cirkulacije ljudi.

²⁵⁰ Više puta je organizator *Adventa na Zrinjercu* istaknuo skepsu ugostitelja koje su pozivali da sudjeluju u prvoj organizaciji manifestacije 2011. godine, a ona se prvenstveno odnosila na činjenicu da trg nije bio korišten za okupljanje te da građani neće htjeti boraviti vani za hladnih zimskih mjeseci (u odnosu na tada uobičajenu postavu šatora ili grijalica).

Sl. 117 Advent na Zrinjercu, 2016.

Zrinjevac tijekom *Adventa* značajno mijenja i svoju materijalnost. Stabla, paviljon i vodoskok su zaogrnuti bijelim lampicama koje, riječima organizatora, daju Zrinjercu “veličinu i pokazuju cijeli park”, “istaknute su konture parka”, “naglašeni su *pointovi*” koji istovremeno osvjetljavaju i stvaraju posebnu atmosferu. Duž središnje šetnice, te uokolo Paviljona se redaju bijele kućice s krovčićem, obojene bojama koje ne narušavaju da “prirodno izgledaju”, “vide se godovi”: posebno su dizajnirane kako ne bi nalikovale na uobičajene, “smeđe, alpske, [koje] nemaju veze s našim identitetom” s jedne strane, te kako bi se istaknulo da je “Zagreb uvijek bio grad koji je volio estetiku” s druge strane, objašnjavaju organizatori. Kućice nude gastronomske sadržaje u kojima bi se trebali naći i “zagrebački specijaliteti” (sarma, krpice sa zeljem, štrukli) konzistentno naglašavajući građansku temu, a suvenirnice nude proizvode – nakit, ukrase, kozmetiku, sitne dekorativne predmete i sl. – ponajviše unikate i male serije proizvoda, podcrtavajući obiteljsko i domaće. Posebna je pažnja posvećena kreiranju zvukolika prostora izborom glazbe – “urbano i klasično” (božićne pjesme, starogradske, valceri, jazz, swing). Scenografija trga se dalje kreira bijelim biciklom, sanjkama, svijećama postavljenima kao dekoracija između stabala uz šetnice, a također i starinskim ormarima i vratima postavljenima na sjevernom i južnom rubu središnjih šetnica.²⁵¹ Polazeći u konceptu od “starog građanskog štira” upisanoga u trg te dizajniranjem svjetla i scenografije koja stvara dojam interijera i topline, *Advent na Zrinjercu* stvara asocijacije na tradicionalno, negdašnje, obiteljsko, djetinjstvo, što i zaokružuje promocijskom pričom:

“Kad pomislite na Božić, sjetite li se djetinjstva i obiteljskih okupljanja oko božićnog drvca, sentimentalne božićne glazbe i mirisa bakinih posebnih slastica? Ako tu sreću koju osjećate u sebi, želite istinski ponovno proživjeti, Advent na Zrinjercu pravo je mjesto za vas.”²⁵²

²⁵¹ Neke se od navedenih dekoracija, poput vrata ili ormara javljaju periodički, u pojedinim izdanjima.

²⁵² <http://www.adventzagreb.com/advent-u-zagrebu/advent-na-zrinjercu> (pristup: listopad 2018)

U konceptu brendiranja, jedan od komunikacijskih promidžbenih alata i jest "kreiranje priča",²⁵³ kao što je ova zrinjevačka, koja svim svojim konstruktivnim momentima – redizajniranjem prostora, efektom svjetla, izborom glazbe, izborom sadržaja ponude – uključivo i promotivni narativ koji je sugestivne naravi, kreira atmosferu "tradicije blagdana". Kao zaokruženi kulturni proizvod *Advent na Zrinjercu* cilja na kompletnu senzorijalnost posjetitelja – vizualno, auditivno, olfaktivno, taktilno – stvarajući "cjelokupni doživljaj". Takav koncept brendiranja odgovara danas sve prisutnijoj "doživljajnoj ekonomiji" (Sundbo i Sørensen 2013). Razgovor s organizatorima jasno pokazuje da i sam koncept brendiranja polazi od doživljaja, iskustva, atmosfere: "ja imam nekakvu ideju, ja si stvorim neku atmosferu koju želim i neki feeling", kazuje jedan od organizatora, što onda postaje polazna točka za osmišljavanje prostora i aktivnosti. U osmišljavanju se *Adventa u Zagrebu*, krenulo upravo iz iskustvenog, pa će djelatnici TZGZ više puta isticati da Zagreb ima "intimu", "dušu", "toplinu". Te se prepoznate osobine grada ugrađuju u brend kao "ležernost", "gostoljubivost", "otvorenost" (*Strategija turističkog brendiranja* iz 2011.) te se nastoje realizirati na svakoj adventskoj lokaciji, a ono što je ključno jest da se te osobine ne realiziraju materijalnim gradom, nego su dio – nazovimo je etnološkim terminom – *nematerijalne* baštine grada, i u tome su konceptu ključni ljudi, stanovnici ili, riječima organizatora, "lokalno stanovništvo [koje] stvara tu neku atmosferu". Stoga je i neobično važno za organizatore da mogu ustvrditi da su se "sugrađani saživili s *Adventom*", da u gradu vlada "pozitivna energija", "da mi svi pokazujemo zadovoljstvo i sreću", koja će se onda prenijeti i na posjetitelje, domaće i strane, a gradom se širi "zadovoljstvo uživanja". Govoriti o gradu konceptualnim vokabularom afektivnosti – iz gornjih primjera to su zadovoljstvo, užitak, sreća – pri čemu različiti afekti čine strukturalnu potku izgradnje grada (u konkretnom slučaju brendiranje), znači govoriti o "afektivnom urbanizmu" (Anderson i Holden 2008) i postaviti pitanje što ti afekti čine ili u čemu je njihov potencijal za urbanu zajednicu, o čemu će biti riječi i u zaključnom poglavlju.

Opisano je brendiranje grada, konkretno proizvoda *Advent u Zagrebu*, dakle, strateški postupak odozgo (Turistička zajednica grada Zagreba, gradski uredi) koji u svojoj srži ima urbani život odozdo (svakodnevica, lokalna populacija). Intenziviranjem nekih elemenata svakodnevica i karaktera urbanog života postaje dio brenda ciljano stvaranog i ponuđenog turistima. Ne samo da su građani Zagreba nužan sastojak brenda, nego i sami počinju živjeti taj brend. Tako možemo dijagnosticirati tri paradigme urbanog habitusa: građanski Zagreb prve polovice 20. stoljeća, socijalistički Zagreb druge polovice 20. stoljeća te turistički Zagreb 21. stoljeća.

Brendiranje je danas globalna praksa ne samo promoviranja grada (destinacije) nego i njegova stvaranja – njome od grada nastaje kulturni proizvod. Ta je praksa posebice zanimljiva i stoga što nadilazi analitičke diskurse o stvaranju grada dvjema dimenzijama, onom *odozgo* (gradske vlasti, institucije) te onom

odozdo (pojedinci, civilna scena, svakodnevica) ili pak modelom *produkcije grada/prostora* (socijalni, ideološki, ekonomski i tehnološki faktori koji utječu na stvaranje materijalnog, fizičkog grada) i *društvene konstrukcije* (prostorne transformacije koje nastaju ljudskim interakcijama i društvenim praksama).²⁵⁴ Brendiranje je oblik stvaranja grada koji izmiče jasnim dvodimenzionalnim podjelama. Brendiranje je potaknuto odozgo (konkretno gradska uprava i Turistička zajednica grada Zagreba, kao javna institucija kojoj je predsjednik gradonačelnik)²⁵⁵ i pripada dimenziji produkcije grada, odnosi se na model ekonomskog razvoja (konkurentnost, dobit), u kojemu je implicitno upisana ideološka dimenzija (konzumerizam).²⁵⁶ No, za razliku od nekih drugih modela stvaranja grada u kojima se produkcijom grada (odozgo) željelo stvoriti potpuno nove oblike urbanog prostora i habitusa (primjerice, socijalistički model razvoja grada),²⁵⁷ brendiranje producira grad/prostor iz pozicije *postojećeg* – koristi sve ono što već postoji kao način života, interakcije, sjećanja, osjećaj privrženosti, svakodnevica. Drugim riječima, sve ono što čini *društvenu konstrukciju prostora odozdo* – elementi iskustvenog, doživljajnog, fenomenološkog i simboličkog – postaju dio (nove) produkcije prostora (odozgo), pakiraju se u proizvod (grad) koji potom utječe na razvoj (turistički, ekonomski). Takav novi proizvod (odozgo), iako primarno namijenjen strancima, turistima, u svojoj srži ima ono što je društveno konstruirano (odozdo) i uspjeh toga proizvoda ovisi upravo o toj *konstrukciji* grada – o interakcijama i osjećaju građana, o "lokalnoj atmosferi" koju oni stvaraju. Brendiranjem se postojeće prakse i lokalna atmosfera osvještavaju, prepoznaju, imenuju i utvrđuju, te se povratno vraćaju građanima kao svojevrsno "znanje" o njima samima, što može utjecati na daljnje potvrđivanje postojećih praksi kao i identifikacije s njima i s gradom u cjelini, te pojačava upravo ono što brend mjesta treba – specifičnu lokalnost. Jedna je od tih zagrebačkih specifičnosti i atmosfera grada kao "dnevnog boravka na otvorenom".

Boravak je na javnim prostorima postojao u Zagrebu i prije "adventizacije", no čini se da se to dodatno populariziralo nakon što se krenulo s brendiranjem grada. "Život na ulicama i trgovima" te "gostoprimstvo i ležeran način života" je istaknuto kao postojeća "konkurentska prednost" u strateškim dokumentima, te kao poticana praksa i vizija grada.²⁵⁸ Brendiranje grada/prostora, iako se oslanja na postojeće, s druge strane uvodi i nove dimenzije prakse i imaginacije grada. Polazeći od slike i vizije Zagreba kao "dnevnog boravka na otvorenom",

²⁵⁴ Model društvene proizvodnje i konstrukcije prostora uspostavila je Setha Low (usp. 2006, 2017).

²⁵⁵ Iako TZGZ nije u sastavu gradskih ureda i zavoda, njezina prepletenost i rad s gradskim vlastima je razumljiva i logična jer imaju zajednički fokus (grad Zagreb), a ta je prepletenost tim više istaknuta jer je predsjednik TZGZ-a gradonačelnik, što je definirano *Zakonom o turističkim zajednicama i promicanju hrvatskog turizma* iz 2008. (čl. 18).

²⁵⁶ O konzumerizmu kao ideologiji usp. Hromadžić 2008; o brendiranju gradova kao ekonomskoj nužnosti usp. Mihevc 2015.

²⁵⁷ U gornjem se kontekstu socijalistički model razvoja grada odnosi na dominantu praksu tijekom druge polovice 20. stoljeća u Zagrebu/Hrvatskoj, u kojoj se veliki dio razvoja gradova odnosio na izgradnju novih stambenih naselja. U njima je urbanističkim projektima osmišljen ne samo prostor (raspored zgrada, zelene površine), nego je planiranjem predviđen i način života (svi sadržaji). Planiranje je bila djelatnost kojom se implementirala ideologija (besklasno društvo, ravnopravnost, samoupravni socijalizam), a izgradnja je bila ekonomski i tehnološki poduprta. Takvim se pristupom odozgo nastojalo stvoriti potpuno nove društvene odnose i prakse, u skladu sa socijalističkom ideologijom (samoostvarenje radom, brisanje granica između radne i kulturne sfere života, samoupravljanje i dr.) (Gulin Zrnić 2009).

²⁵⁸ *Strateški i operativni marketinški plan 2017.-2020.* (pp 29); usp. i *Operativni marketinški plan 2011.-2016., Strategija turističkog brendiranja* iz 2011.

²⁵³ "Pričanje priča je umjetnost kreiranja nezaboravnih doživljaja. Kada se primijeni na turistički marketing ono postaje najmoćniji alat gdje turistička destinacija postaje poligon za generiranje simpatičnih priča koje mogu pomoći u privlačenju potencijalnog tržišta" (*Strategija turističkog brendiranja* iz 2011., pp 122).

metafora koju su višekratno isticali djelatnici TZGZ, u osmišljavanju se *Adventa* uvodi i nova praksa, bazirana na postojećoj: "dnevni boravak se nastavlja i u zimu, iako je hladno". Razgovori potvrđuju da se ciljano išlo na stvaranje nove urbane navike, bivanja "vani", na otvorenom tijekom zimskih mjeseci, trebalo je ljude "naučiti", jer se "zima provodila u kafićima, jako zadimljenim, ili u šatorima": "ako želite da se taj [otvoreni] prostor koristi [...] morate im ponuditi nešto za jesti i piti, nije dovoljno samo ih pozvati na koncert".²⁵⁹ Ideja je organizatora bila kratkotrajni boravak na otvorenom, susret ljudi i mogućnost konzumacije nečeg toplog. Već je tijekom prve godine *Advent na Zrinjercu*, unatoč skepsi ugostitelja, postao vrlo popularan, građani su prihvatili novu praksu, dapače, prema dojmovima organizatora građani i turisti dugotrajnije provode vrijeme na trgovima, ne samo u kratkom zadržavanju. Zrinjevac i drugi trgovi, kako se *Advent* širio, tako se stvaraju i nizom novih praksi na otvorenom tijekom zime – zimsko okupljanje na otvorenom, slušanje koncerata na otvorenom, konzumiranje na otvorenom tijekom zime, stajanje vani na zimi, gledanje projekcija na otvorenom u hladnim danima i sl.

Posjećenost i popularnost *Adventa na Zrinjercu* je potaknula organizatore na širenje manifestacije i na druge trgove, a tijekom proteklih godina sve je više tvrtki i agencija koje Turističkoj zajednici predlažu nove lokacije s različitim konceptima i sadržajima. Djelatnici TZGZ u tome vide veliku kreativnost, posebice mladih ljudi, a s druge strane, ističu da tim projektima i idejama "upravo iznose ono što je Zagreb", od "onih modernih do onih tradicionalnih [...] na taj način sve se to spaja". Svaka "adventska lokacija" je u "svojoj priči i prema tome prilagođavaju scenografiju, program i muziku". Tijekom sedam godina su kao adventske lokacije organizirani Tomislavov trg (*Ledeni park*, klizalište), Strossmayerov trg (*Kod Rudolfa* (dječji Advent), *Fuliranje – Life is a Circus*), Zrinjevac, Marićev prolaz, istočni dio Trga bana Jelačića (*Božićna bajka*, osnježeni borovi), Europski trg, Kurelčeva ulica (*Fuliranje, disco street*), Martićeva (*Design district*), na Gornjem gradu lokacija Grički tunel, gornjogradska dvorišta, Strossmayerovo šetalište, Vraniczanyjeva poljana i šetnica "kod Matoša", Klovićevi dvori, Tkalčićeva ulica te "žive jaslice" kraj Katedrale; u smjeru zapadno od središnjeg trga su to Tomićeva ulica ispod Uspinjače (*Fuliranje*), Oktogon (*Modni Oktogon*, Strauss), sajam u Bogovićevoj i Gajevoj ulici. Nešto dalje od najužega središta su to lokacije na Britanskom trgu, Novom Zagrebu (uz Muzej suvremene umjetnosti), na Trgu žrtava fašizma (uz Meštrovićev dom; *Artomat*), u Maksimiru i dr. Svaka lokacija ima svoj koncept, kažu organizatori, i svoju ciljanu publiku, dobno (mladi, obitelji, djeca) i interesno (sadržaji, muzika, gastro ponuda). Nisu sve lokacije i programi na njima zaživjeli kontinuirano, tumače da neke lokacije zamiru zbog lošije posjećenosti (*Adventska gornjogradska dvorišta*), druge zbog prigovora (Tomićeva ulica), a na nekima se mijenja koncept (Strossmayerov trg). Utoliko je kulturni proizvod *Advent u Zagrebu* dinamičan koncept, a njegova se promjenjivost direktno odražava na grad.

²⁵⁹ Prvotna je inspiracija za organizaciju i ponudu na otvorenom bila praksa kakvu su organizatori vidjeli u Beču, "na malim trgčima".

Sl. 118 Trg J. J. Strossmayera, *Fuliranje*, 2017.

Osim navedenih programa koji inicijalno proizlaze iz ideje turističke ponude i brendiranja grada, sasvim je specifičan bio program *Adventski kalendar* u kojemu su se tijekom četiri adventske nedjelje 2016. godine predstavila – otvorila – četiri dvorišta/prolaza stambenih blokova Donjega grada. TZGZ je poduprla ovo događanje, a organizator je bila strukovna udruga, Društvo arhitekata Zagreba, sekcija za mlade. Ovaj je pilot program nastojao za revitalizacijom zapuštenih dvorišta (prigodno adventsko uređenje, osvjetljenje) i poticanjem razvoja zajednice (prvenstveno stanovnici okolnih zgrada, okupljanje). I djelatnici TZGZ ističu ovaj program kao "nekomercijalni projekt" i "drugačiji pristup događanjima" u kojemu su stručnjaci (arhitekti) pokazali "običnim građanima" u kojem smislu zapuštena dvorišta mogu biti "potencijal". Ako usporedimo ovo događanje s ostalima koja organizira TZGZ u okviru *Adventa*, izrazita je razlika u samoj intenciji: dok *Adventski kalendar* ima za cilj aktivirati zajednicu (stanare), upoznati građane s gradom i potaknuti revitalizaciju, ostala adventska događanja, unatoč raznolikosti i intenzitetu programa koji se svrstavaju u kulturno-turističke programe, imaju i konzumeristički karakter, usmjereni su stvaranju dobiti. O toj činjenici govore i istaknuti podaci o uspjehu *Adventa* iskazani u rastu broja noćenja ili potrošnji po pojedinačnom gostu.²⁶⁰ O turističkom uspjehu govori i tri puta zaredom (2016., 2017., 2018.) izbor kulturnog proizvoda *Advent u Zagrebu* kao najbolje adventske

²⁶⁰ Prema podacima istraživanja Instituta za turizam, manifestacija *Advent u Zagrebu* 2016. je generirala potrošnju od 390 milijuna kuna, od čega je 50% (195 milijuna kn) potrošnja za hranu i piće, 31% (123 milijuna kn) potrošnja za trgovinu, a oko 15% (58 milijuna kn) potrošnja za smještaj. Iznosi potrošnje prema pojedinačnom posjetitelju: 47kn troše Zagrepčani, 241kn jednostrejni domaći gosti iz drugih županija, 287kn jednostrejni posjetitelji iz inozemstva, 83-139 eura inozemni gosti koji su noćili u Zagrebu, ("Procjena ukupne potrošnje" 2017).

Sl. 119 Trg kralja Tomislava, Ledeni park, 2015.

destinacije prema izboru portala "European Best Destinations".²⁶¹ Adventsko je lice grada nagrađeno, no kao i svaka medalja, i ova ima svoje naličje.

Prijepori: eventifikacija javnih prostora

Kada organizirane manifestacije narušavaju javni prostor u smislu promijenjenog karaktera javnosti (ograničenje otvorenosti i dostupnosti), govorimo o procesima *eventifikacije*. Ovaj teško prevodiv pojam iz engleske stručne literature spaja riječi događanje (*event*) i komodifikacija (*commodification*) podrazumijevajući pretvaranje javnoga prostora u robu s komercijalnom vrijednošću te podvrgavanje zakonitostima tržišta (pr. najam javnoga prostora) iz čega proizlaze posljedični procesi privatizacije, sekuritizacije, komercijalizacije, ali i fizičkog narušavanja kvalitete življenja/bivanja u prostoru (povišena buka, smrad, uriniranje, smeće, uništavanje zelenog ili izgrađenog okoliša) (Smith 2016: 79-102).

Stvaranje grada javnim manifestacijama, dakle, nije bez prijevora. Posebice se to odnosi na prostornim opsegom najširu, vremenski najdužu i najpromoviraniju gradsku manifestaciju *Advent u Zagrebu*. U više je svojih tekstova, povjesničarka umjetnosti i zagrebačkog urbanizma, Snješka Knežević, kritizirala nekoliko aspekata ove manifestacije, a koji se sažimaju u kritici agresivne prenamjene i komercijalnog eksploatiranja kojima se dezavuiraju identitetsko-baštinske vrijednosti povijesnog centra grada, posebice njegovih trgova i parkova koji su zaštićena kulturna i prirodna dobra. Kritizira "totalno ignoriranje parka kao forme i funkcije, spomenika i baštine", odnosno činjenicu da se koriste "kao pasivna kulisa sadržaja nespojivih s identitetom historicističkih parkova" (Knežević 2018). U tom je smislu najoštrija kritika upućena klizalištu na Tomislavovom trgu ("identitetski najistaknutije mjesto" grada) koje se montira na perivojnom parteru: objekt klizališta "težinom, uređajima i opremom destruirati i negirati" parkovne zelene površine, samo tlo se

Sl. 120 Trg kralja Tomislava, Ledeni park, 2017.

prije postavljanja klizališta "posebno za njega preparira i postojano oštećuje", a nakon manifestacije park ostaje opustošen "teškom mehanizacijom, strojevima, kamionima, 'kućicama' [...], napokon i nogama posjetitelja" te zaključuje:

"Klizalište nije najvažnija tema ZG-adventa, ali je njegov najveći krimen, zato što oprimjeruje bezočnu eksploataciju i parazitsku uporabu baštine kao resursa. Bez kulise koju čine povijesni gradski ambijenti – trgovi, parkovi, arhitektura, njihova estetska, a nadasve simbolička vrijednost, sve drugo što ZG-advent nudi, bilo bi ništa, pa se u ime brige za baštinu postojano izbacuju floskule o oživljavanju, osuvremenjivanju, animiranju, dodanoj vrijednosti, pa i otkrivanju." (Knežević 2018)

U tom baštinskom kontekstu, veliku kritiku Knežević upućuje "lokalnim konzervatorima", Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode, koji godinama ne reagiraju na "utilitarizaciju i komercijalizaciju" parkova u kojima bi se zbog visokog stupnja zaštite smjeli obavljati samo "zahvati obnove (ili restauracije)". To "ne reagiranje", koje se u ključnome iskazuje u izdavanju dozvola za adventske lokacije bez obzira na intervencije, autorica pripisuje odnosima moći u strukturi gradskoga upravljanja, u kojima najveću ulogu ima gradonačelnik koji "raspolaze gradom" (Knežević 2018). Unatoč sve većim prihodima koje ostvaruje *Advent*, autorica kritizira i činjenicu da se prihodi ne ulažu u obnovu kuća, trgova i parkova koje čine "kulisu" manifestaciji te da se adventske lokacije, kao i povijesna sredina koja ih okružuje, nakon *Adventa* ostavljaju "u stanju sivila, derutnosti, propadanja, unakaženosti".

Pitanja i problemi koji se postavljaju o manifestaciji *Advent* iz pozicije očuvanja urbane baštine i identiteta, se proširuju i na gotovo sva druga javna događanja turističko-zabavnog karaktera na istraživanim trgovima. Te su manifestacije legalne, održavaju se, dakle, pretpostavljivo, sa svim potrebnim dopuštenjima nadležnih gradskih tijela, a za istraživane trgovice to su konzervatorske dozvole Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode te Gradskog ureda za prostorno uređenje, izgradnju Grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet u vezi dozvola zakupa javnog prostora. Te se dozvole za održavanje manifestacija te za postavljanje privremenih građevina, kao i visina naknade zakupa (ili oslobođanje od nje), određuju prema propisima koje je donijela

²⁶¹ European Best Destinations, <https://www.europeanbestdestinations.com/christmas-markets/>. Kritički osvrt v. Knežević 2018.

gradska Skupština (*Odluka o davanju u zakup i na drugo korištenje javnih površina*) i gradonačelnik (*Pravilnik o kriterijima za određivanje zakupnina i naknada za korištenje javnih površina za postavljanje kioska, pokretnih naprava, privremenih građevina, komunalnih objekata u općoj uporabi, organiziranje manifestacija i organizaciju gradilišta*). Odlučivanje o davanju javnih površina u zakup znači odlučivanje o karakteru sadržaja koji se nude građanima te o ukupnom karakteru grada koji iz tih sadržaja proizlazi. Činjenica, primjerice, da istraživani trgovi danas dominantno, bez obzira u kojoj se godišnjoj sezoni odvijala manifestacija, imaju karakter *street food* i *gastrotainment* lokacije, nije se, dakle, dogodila slučajno, nego pretpostavlja trend i željeni smjer razvoja grada prema viziji gradske uprave koja izdaje dozvole. Osim toga, gradska tijela uzimaju naknadu za zakup javnih površina, što može biti vrlo lukrativno za gradski proračun.²⁶² Javna površina je na taj način komodificirana, postaje roba na tržištu. S obzirom na brojnost i, dapače, porast broja manifestacija tijekom godine na javnim površinama na istraživanim trgovima, kao i na veliki broj objekata za ugostiteljstvo ("kućica") na svim manifestacijama, te privremenih građevina (primjerice, *Ledeni park* klizalište i vidikovac te pozornica za ljetne manifestacije na Tomislavovom trgu; pozornice, ekrani, razne pokretne naprave i dašćanje travnjaka za manifestacije na Strossmayerovom trgu; pješčana plaža te razne pokretne naprave na Zrinjercu tijekom godine i drugo), zakup javnih površina se može smatrati vrstom gradskog poduzetništva.²⁶³ Zakup javne površine podrazumijeva doslovno najam dijela površine gradskog teritorija kojima "upravlja Grad Zagreb", kako je navedeno u spomenutim dokumentima. U tim dokumentima "Grad Zagreb" stoji za administrativno upravljačko tijelo, a ono pak bi trebalo upravljati Zagrebom u ime građana. Administrativni pojam "javna površina" može učiniti neuočljivim činjenicu da je u stvari riječ o nečem drugom što pripada građanima – o *javnom prostoru*. Najam "javne površine", dakle, ima velike reperkusije na karakter javnog prostora. Onaj koji zakupljuje javnu površinu može je ograditi i naplaćivati ulaz ili zabraniti ulaz nekim društvenim skupinama i tako znatno promijeniti otvorenost i dostupnost javnoga prostora kao zajedničkog dobra. U tom smislu govorimo o procesu *eventifikacije*. Pitanje koje stoga ovdje postavljamo jest koliko kulturno-turističke manifestacije najmom javne površine mijenjaju i karakter javnog prostora? Kako komercijalne manifestacije utječu na izvedbe u javnom prostoru? Mijenja li se komodifikacijom i komercijalizacijom karakter javnosti javnoga prostora?

Kada govorimo o komercijalizaciji javnog prostora to se odnosi na one oblike odnosa prema javnom prostoru u kojima on funkcionira kao roba, odnosno, pristupa mu se iz aspekta prodaje i zarade. Činjenica da "Grad Zagreb" kao upravno i administrativno tijelo stječe određene prihode od davanja javnih površina u zakup govori u suštini o komercijalnom odnosu prema javnom prostoru. S jedne strane, korištenje tih prihoda za ulaganje u razvoj i kvalitetu

²⁶² U navedenom *Pravilniku* (rujan 2015) četvorni metar privremene građevine za potrebe sajмова i javnih manifestacija naplaćuje se 20kn/dan, a za ugostiteljstvo 35kn/dan. U *Pravilniku o dopunama Pravilnika* (prosinac 2015) se utvrđuje da gospodarska, turistička i druga manifestacija može odlukom gradonačelnika biti proglašena "manifestacijom od posebnog interesa za Grad" te se naknada umanjuje za 50%. Gradonačelnikom je *Pravilnikom* iz rujna 2015. predviđeno da se za "humanitarna, kulturna, sportska, politička i slična događanja" javna površina koristi bez naknade (čl. 5).

²⁶³ Informacije o zakupu (prihodima) nisu dostupne na web stranicama grada. Jedno je od prijepornih pitanja stoga i transparentnost gradskih financija, odnosno odluka koje se tiču davanja u zakup, te visine naknade.

Sl. 121 Trg J. J. Strossmayera, *Foodballerka*, sponzorske reklame, 2018.

Sl. 122 Trg kralja Tomislava, *Ledeni park*, sponzorske tvrtke, 2017.

života u gradu Zagrebu, donekle anulira komercijalnu narav takvoga odnosa gradske uprave prema javnom prostoru.²⁶⁴ No, s druge strane, ostaje upitna komercijalizacija javnoga prostora u smislu profaniranja onoga što bi trebala biti neupitna vrijednost javnog prostora²⁶⁵ – njegova otvorenost i dostupnost. U tom smislu treba imati na umu da komercijalizacija javnoga prostora uključuje i aktere kao što su komercijalne tvrtke i agencije koje organiziraju manifestacije, sponzori, ugostitelji te druge privatne tvrtke i korporacije. Reklamno oglašavanje u javnom prostoru za vrijeme manifestacije, primjerice reklame sponzora na Umjetničkom paviljonu tijekom održavanja koncerata ili bor sa sponzorskim oznakama uz adventsko klizalište dodatno komercijaliziraju javni prostor, ne samo zakupom javne površine nego i korištenjem simboličkog značenja javnog prostora, primjerice, kao poznate vizure grada (Tomislavov trg s Umjetničkim paviljonom i gradom u pozadini).²⁶⁶ Istraživanja ističu da se time javnost "zavodi" u shvaćanju tih oglašanih "tvrtki kao prirodnih partnera za važna mjesta" (Smith 2016: 81), odnosno da se time "naturaliziraju, i odatle legitimiraju" njihovi postojeći komercijalni interesi (Lowes 2004: 73).

Nadalje, posljedični problem komercijalizacije prostora manifestacijama, o kojemu progovara literatura, jest privatizacija javnoga prostora. Tijekom mnogih koncerata i sportskih događanja, zakup javnih površina znači i ograđivanje javnoga prostora te naplaćivanje ulaznica čime se narušava dostupnost javnoga prostora. Svjetski su primjeri brojni, od organizacije motosportskih natjecanja na gradskim ulicama (Lowes 2004), preko davanja parkova na upravljanje privatnim tvrtkama (Zukin 1995),²⁶⁷ do sve češćih zakupa javnih

²⁶⁴ Jedna od kritika koju Snješka Knežević (2018) upućuje manifestaciji *Advent*, odnosno gradskoj upravi koja je vodi, odnosi se upravo na upitnost povratnog ulaganja uprihodenih sredstava (pa i onih od najma javnih površina) u grad Zagreb (uređenje fasada, parkova i sl).

²⁶⁵ U prenesenom smislu "komercijalizacija" znači "profaniranje onoga za što se pretpostavlja da je neupitne vrijednosti", *Hrvatski jezični portal*, <http://hjp.znanje.hr> (pristup: travanj 2018)

²⁶⁶ Eklatantan je primjer iskorištavanja najprestižnijih urbanih vizura u komercijalne svrhe postavljanje dekorativnih okvira za fotografiranje na platou Gradec s katedralom u pozadini, te sa sponzorskim obilježjem na okvirima.

²⁶⁷ Davanje se javnog prostora (pr. park) na upravljanje i održavanje privatnoj tvrtki odvija unutar modela javno-privatnog partnerstva, čime se gradske uprave odriču prava upravljanja (često se kao uzrok navodi nemogućnost financiranja održavanja), a regulaciju korištenja prostora (vrijeme korištenja, naplata ulaza, sadržaji i dr.) preuzima privatna tvrtka.

Sl. 123 Trg J. J. Strossmayera, *Fuliranje*, ugostiteljstvo, 2017.

prostora za sasvim privatna događanja (Smith 2016: 90). U Zagrebu je jedan od primjera komercijalne privatizacije održavanje *open-air INmusic festivala* u okviru kompleksa jezera Jarun.²⁶⁸ Takvim se pristupom, ulaz na manifestacije naplaćuje, odnosno moguć je samo osobama koje su kupile ulaznicu, a regulira se i očekivano ponašanje na manifestaciji. Takvom privatizacijom negira se karakter javnosti javnoga prostora – u danima manifestacije on nije dostupan svima, niti su dozvoljene sve uobičajene izvedbe u javnom prostoru. Na istraživanim trgovima prepoznamo samo jednu manifestaciju koja odgovara ovakvome modelu privatizacije, a to je klizalište na Tomislavovom trgu za čije se korištenje naplaćuje ulaznica. Ostale turističko-zabavne i komercijalne manifestacije na trgovima su otvorenoga pristupa, uostalom i u okviru manifestacije *Ledeni park*, svi su drugi sadržaji osim samoga klizališta dostupni javnosti. Taj segment odnosa prema javnom prostoru – neogrđivanje i nenaplaćivanje ulaznica na gotovo svim manifestacijama na istraživanim trgovima – iznimno je razlikovan u odnosu na mnoge druge gradove.

Ugostiteljstvo je najistaknutiji komercijalni aspekt manifestacija kojima se bavimo. Brojni ugostitelji na komercijalnim manifestacijama iznajmljuju od organizatora mjesto/kućicu za pripremu i prodaju hrane i pića, a kao prostor konzumacije ugostiteljske ponude koristi se javni prostor trgova i parkova. S obzirom da on nije ni ograđen niti je boravak na njemu uvjetovan samom konzumacijom, taj prostor zadržava karakter dostupnog javnog prostora.²⁶⁹

²⁶⁸ Festival se održava na Otoku hrvatske mladeži u sklopu Rekreativno-sportskog centra Jarun kojim upravlja ustanova Upravljanje sportskim objektima, čiji je osnivač i vlasnik Zagrebački holding d.o.o.

²⁶⁹ Činjenica da korištenje trgova nije uvjetovano konzumacijom za vrijeme manifestacija koje uključuju brojne ugostitelje, čini razlikovni moment prema korištenju javnih prostora koje ugostitelji zakupljuju (od "Grada Zagreba") za postavljanje terasa (takoder regulirano zakupom javnih površina ranije navedenom *Odlukom* i *Pravilnikom* iz 2015): takvu zakupljenu javnu površinu pojedinac ne može koristiti ukoliko nešto ne konzumira, tj. ukoliko ne plati piće/hranu.

Sl. 124 Zrinjevac, prodaja adventskih balona, 2017.

Međutim, komercijalne javne manifestacije uvijek imaju ciljanu publiku, dapače, ciljaju na potrošače – konzumente hrane i pića – jer se njima realizira prihod, a i mjeri uspjeh manifestacije. Ciljana se publika definira ponuđenim sadržajima, poglavito muzikom, ali također i cijenama ponude hrane i pića. Spicy hot dog za 35kn, ombolo za 40kn, pizza za 80kn, germknedla za 30kn ili zimski sladoled za 38kn, samo su neke od cijena ponude na Strossmayerovom trgu 2018. godine.²⁷⁰ Visoke cijene gastro proizvoda, uz ostalo, definiraju prevladavajuću publiku. Istraživanja pokazuju da su "trošeće srednje klase", "potrošačke klase" vrlo često upravo ciljana skupina prilikom organiziranja manifestacija kojima se treba oživjeti neki urbani prostor (Smith 2016: 85-86). Preferiranje jedne vrste publike (cijenama) učinit će prostor neatraktivnim za druge skupine (ekonomski deprivirane) i u tome leži opasnost da javni prostor izgubi na svojem karakteru inkluzivnosti. Naravno, u navedenome smislu neatraktivnost događanja može biti i zbog drugih elemenata, primjerice izbora glazbenog stila, no u tom je slučaju riječ o životnom stilu i izabranim preferencijama, dok je u prethodnom primjeru naglasak na ekonomskim mjerilima koja implicitno mogu utjecati na korištenje javnoga prostora. I bez pisanih pravila, ograda i naplate ulaznica, događa se naturalizacija tko pripada, a tko ne pripada određenom (javnom) prostoru.

Javne manifestacije, osim što privlače veliki broj turista, dovode na scenu grada u većoj mjeri i građane koji u manifestacijskoj prilici nalaze "svoju priliku". Tu pripadaju sakupljači boca koji meandriraju po manifestacijama sakupljajući boce iz koševa ili s poda, a prema riječima jednog od organizatora, odnos prema njima je tolerantan ("kažemo im – dođite na kraju, mi ćemo vam tu skupiti sa strane, pa vi to uzmite, da ne kopaju baš po tim vrećama"). Tu

²⁷⁰ Primjeri cijena u prilogima Ramić i Marjanović 2018; Marević 2018. Detaljna usporedba cijena mogla bi pokazati koje lokacije imaju skuplju, odnosno, jeftiniju ponudu, što bi se opet moglo posljedično odraziti na vrstu publike.

Sl. 125 Zrinjevac, policijski nadzor, 2017.

Sl. 126 Trg kralja Tomislava, *Zagreb Classic*, redar, 2017.

pripadaju i Romi koji na rubovima trgova prodaju razne proizvode, ponajviše atraktivne djeci, poput svjetlećih balona, mačeva ili ukrasa za kosu ili pak sviraju u grupama obilazeći posjetitelje uz stolove na pojedinim trgovima ili sviraju pojedinačno, na klupi, na drugim lokacijama. Organizatori ih tretiraju kao "nus pojave koje se događaju kako se dogodio turizam u gradu Zagrebu": s jedne strane razumijevaju da je *Advent* prilika "kad je veliki protok ljudi i svatko pokušava zaraditi nešto od toga", no s druge strane takvu praksu, posebice prodaju, vide kao "negativnost", s obzirom da ih tretiraju kao konkurenciju onim prodavačima koji su platili najam prostora za prodaju u okviru manifestacije. U tom smislu romske prodavače "tjeraju" iz samoga prostora manifestacije (trg) na rubne dijelove (ulica), dok su nešto benevolentniji prema sviračima. Možemo pretpostaviti da je to stoga što se romski svirači na *Adventu* mogu čak smatrati elementom koji pridonosi "lokalnoj atmosferi", ključnoj dimenziji "brenda Zagreb". Obje su aktivnosti – prodaja i sviranje – ukoliko se obavljaju bez dozvole gradskih tijela, nelegalne, ali, čini se, tolerirane prakse i vrste izvedbi kojima se dodatno stvaraju trgovi.

Trgovi su za vrijeme manifestacija i izrazito kontrolirani prostori. Tu kontrolu obavlja policija, a u posljednjim se godinama moglo uočiti znatno veći broj policijskih kola i interventnih policajaca na središnjim gradskim trgovima, kao i sve više "fizičkih prepreka" koje reguliraju promet i kretanje.²⁷¹ Na istraživanim je trgovima uočljiva prisutnost policijskih kola uz rub Tomislavova trga i uz sjevernu šetnicu na Zrinjevcu, te fizičke prepreke, kola i policajci koji reguliraju zatvoreni dio ulice uz Zrinjevac u dane vikenda. Razlog je tomu povećan broj posjetitelja što stvara veće mogućnosti rizika od prometnih konflikata, nasilja i nereda te krađa, a i zbog globalne potencijalne terorističke opasnosti, te tako policijska prisutnost i mjere pridonose "povoljnom općem stanju sigurnosti".²⁷² Ne samo da je sama prisutnost policije vrsta izvedbe kojom se stvaraju trgovi, nego je i činjenica da njihova prisutnost može utjecati na ponašanje

²⁷¹ Policijske informacije ukazuju da su za zagrebački *Advent*, osim što su mobilizirani policajci iz drugih dijelova Hrvatske, sudjelovali i gostujući policajci iz nekih susjednih država, a također, osim uniformiranih policajaca, kontrolu je vršila i "krim policija u civilu"; nadležna je osoba za sigurnost u Zagrebu istaknula da treba postaviti "čvršće fizičke prepreke" (Jutarnji.hr 2017; 24sata 2018).

²⁷² Članak navodi da su tijekom *Adventa* 2018. zabilježena 33 kaznena djela (trećina manje nego godinu ranije), najviše krađa (Hina 2019).

Sl. 127 Trg kralja Tomislava, nadzorne kamere, 2017.

itekako profitira od percepcije Zagreba kao "sigurnog grada". Osim policijske službe, sekuritizaciji doprinose i zaštitarske službe koje iznajmljuje organizator manifestacije: prepoznatljivi po zaštitarskim prslucima, njihova je uloga održavati red prema pravilima organizatora, upozoriti posjetitelje na neprilična ponašanja (pr. pijanstvo), ili udaljiti neprikladne (pr. Romi prodavači). Sve te razine kontrole utječu na dinamiku u javnom prostoru: neke su izvedbe, iako čak i neuobičajene za svakodnevni javni prostor, primjerice plesanje, sukladne s manifestacijskim ozračjem i intencijom, dapače, podrazumijevaju se i ne smatraju se upitnima; i dok su društvene prakse koje imaju karakter zabave prihvatljive, ostaje pitanje kako bi se u tom kontroliranom prostoru za vrijeme manifestacije prihvatile neke ne-zabavljache izvedbe, primjerice, ako bi pojedinac želio održati politički ili vjerski govor s podesta Strossmayerovog kipa. Drugim riječima, iako za vrijeme manifestacija javni prostor ostaje javan (neomeđen, moguće korištenje), njegova je javnost potencijalno okrnjena brojnim sigurnosnim mjerama i kontrolom, ali i dominantno turističko-zabavnim karakterom manifestacije kojom se implicitno dovodi do naturalizacije nekih ponašanja i izvedbe.

Osim bavljenja javnim prostorom i njegovim karakterom, vraćamo se još jednom na pitanje samih javnih površina. Snješka Knežević upozorava da nakon "vandalskih interpolacija", poput klizališta i pozornica, u parkovima ostaju "uništeni travnjaci, kaljuža, nered", čemu uvelike pridonosi i "teška mehanizacija" kojom se montiraju ili demontiraju interpolacije, a učestalost manifestacija onemogućuje obnovu iako su parkovima "nasušno potrebni vrijeme, strpljivost i permanentna njega" kako bi mogli doseći izvornu projektnu viziju (Knežević 2018). S jedne strane organizatori tvrde da su obvezni vratiti parkove "u prvobitno stanje", a ti su troškovi uračunati u financije manifestacija. Gradski su stručnjaci svjesni problema, pa u nekim suradnjama s organizatorima nastoje smanjiti štetu koju, primjerice, parkovima nanose velike instalacije. Tako je za potrebe klizališta na Tomislavovom trgu, gdje je "primarni problem [...] težina klizališta koja jako stisne podlogu", Grad Zagreb prije nekoliko godina poduzeo izvedbu "nove kvalitetne drenaže"²⁷³ s ciljem da

²⁷³ Posebno su opasne i kemikalije (pr. amonijak) koje se koriste za pripremu klizališta i ledenih staza, uz uvijek potencijalnu opasnost da iscuru u tlo.

Sl. 128 Trg kralja Tomislava, demontiranje klizališta, 2018.

se park "vрати u prvobitno stanje u vrlo kratkom periodu" jer je park "glavni ulaz u grad i najreprezentativnija parkovna ploha u ovom dijelu Europe". Međutim, ono što možemo primijetiti jesu ožiljci na gradskim površinama tjednima nakon završetka manifestacija: plohe uvenule trave na mjestima gdje su bile klizačke površine ili kućice, ugažena blatna zemlja umjesto trave na mjestima gdje su bile manje "pokretne naprave", zabavište i sl., degradirane cvjetne rundele i travnjaci, koji osim vizualnog ostavljaju i olfaktorni dojam (trulež trave) na građanina i posjetitelja nakon većih manifestacija,²⁷⁴ a i sam je doživljaj grada često da su njegovi središnji parkovi "stalno u nekom procesu sanacije zbog degradacije radi nekog događaja". Vratiti park u prvobitno stanje u što kraćem vremenu je, donekle, paradoksalna ideja jer se radi o biljkama za čiji je rast potrebno vrijeme. Drugim riječima, događa se kolizija gradskih ritmova: brzina izmjene manifestacija onemogućava bar minimum kontinuiteta u vremenu koji su potrebni za obnovu parkova. Moguća su jedino instant rješenja koja se i koriste u obnovi parkova – postavljanje trave u rolama, vraćanje izbačenih grmova i dosađivanje novih grmova cvijeća, međutim ta gotova rješenja ne mogu osigurati puninu vizure i parka za koju je potrebno vrijeme. Riječima krajobrazne arhitektice "zeleni elementi" su "biljni materijal koji se neko vrijeme razvija da bi nakon određenog vremena imao svoj puni habitus" i time parkovna struktura dobiva "svoja povijesna obilježja, strukturu i vizualni identitet", oni postaju "povijesni objekti":

"Ako taj povijesni objekt imate stalno u nekoj transformaciji, onda on nema svoj kontinuitet niti ostvaruje svoj habitus niti svoj puni strukturni vizualni potencijal. Ako stalno morate mijenjati grmlje jer je uništeno, ako stalno morate mijenjati taj travni tepih, i tom travnom tepihu treba neko vrijeme da se primi, ne primi se svugdje jednako, stalno imate taj vrijedan parkovni prostor u stalnim fazama obnove, sanacije, novo korištenje i onda on zapravo nema svoj kontinuitet pune kvalitete, strukture i vizualnog doživljavanja te strukture."

²⁷⁴ Posebice se smrad truleži osjetio nakon ljetne manifestacije *More knjiga* na Zrinjvcu 2016. godine kada je na iznimno velikoj površini uz vodoskok Gljiva uspostavljena plaža – nasuti pijesak na neadekvatnoj podlozi izazvao je trulež trave i neugodne mirise koji su obilježavali prolazak Zrinjvcem još gotovo tjedan dana nakon manifestacije.

Sl. 129 Trg J. J. Strossmayera, ožiljak u prostoru nakon Adventa, 2018.

Sl. 130 Trg kralja Tomislava, ožiljak u prostoru nakon Adventa, 2018.

Činjenicu da je danas tijekom godine rijetko moguće vidjeti sva tri trga u slijedu šetnje u punini njihovog opsega bez dodatnih sadržaja, u punini njihove ljepote i ozračja, spomenulo je nekoliko građana. A oni pak građani koji i stanuju u zgradama na obodu trgova i koji su direktno izloženi manifestacijama htjeli to ili ne, zapažaju niz problema koji proizlaze iz komercijalizacije prostora, a koje oni žive na svakodnevnoj razini. Riječ je o problemima koje bismo, za razliku od gore spomenutih "baštinskih" (identitetskih, vrijednosnih) mogli grupirati kao "okolišne" jer se odnose na degradaciju gradskog, ali i neposredno životnog okoliša stanara:²⁷⁵

"Naša susjeda išla je zamoliti jer reflektori kad su, naši prozori su gledali na cestu, oni [organizatori] nisu odmah ugasili te velike reflektore i to direktno tuče u stan. [...] Velika buka je problem. Uništavanje zelene površine, očito sa pozornicom, ta trava osuši se, nakon toga "Zrinjevac" [podružnica Zagreb Holdinga koja se brine za zelene površine, op.a.] opet nosi role, role trave, one trake i oni vam to postavljaju. To nikad ne može biti isto. To se kakti sve popravi, ali to nije to."

"Na pojedinim mjestima, od tih silnih kamiona koji dovoze, odvoze, prevoze sve to, ovu konstrukciju za tribinu, Bog zna koliko je to sve teško i ti kamioni, onda su vam oni toliko nasipali šodera da propadate u taj šoder, to je toliko prestrašno. Da ne kažem da nisu čak ni htjeli u proljeće [nakon Adventa] one dvije gredice prema Umjetničkom paviljonu, nisu htjeli staviti [cvijeće], jer su znali da će tamo biti pozornica [ljeti]."

"Ja mogu reći da je lijepo, ali vam mogu reći i da je prevelika buka. Ja ne znam jel netko mjeri te decibele, ali nama stakla na prozorima vibriraju."

"Svi me, prvo kaj me pitaju – jesi se odselio sa tog Zrinjevca? Di se parkiraš?, velim, ne pitaj. I to je neka cijena koju plaćam, al mi je najgora cijena koju plaćam ova buka koja je postala meni malo previše. Je to svjetski sve i turistički, ali... ovi zvučnici. Nekad su tu bila nekakva događanja, al to nikad nije bilo tak glasno..."

²⁷⁵ U nastavku su izvadci iz razgovora sa stancima (četdesetih do šezdesetih godina) koji žive u zgradama na Zrinjvcu i Trgu kralja Tomislava.

Jel to Lenuci zamislio da će se kraj paviljona ovako nešto događati?... Silna električna.... Pa to nije građeno da podnosi takve stvari. Znači nemam ništa protiv kućica. Kad je to počelo bila je jedna kućica kod meteorološkog stupa i to je bilo super, meni. Ja bi, ono došao s posla, tam bi popili kuhano vino, otišli bi gore, ništa se gore nije čulo. Onda je polako krenulo, evo, stihija... stalno, kroz cijelu godinu. To je po meni silovanje trga i silovanje grada. To je malo stvarno previše. Onak, recimo vikendom ili jedanput u proljeće, jedanput u ljeto, ajde za Badnjak i da je to OK. Ali ovo! Od proljeća praktički ne mogu držat otvorene prozore navečer. Zbog razglasa. A, mislim, i onda će mi reć, pa dobro, ti ak hoćeš se odseli. Ne želim se odselit. Neću se odselit. [...] Nisam ja definitivno protiv toga, ali ne u ovakvom obimu, i ono, učestalošću, jel... službeno je do 11 [23h]... do 11 trešti razglas, na najjače, jako glasno, ali... Jesmo mi turistički grad. Mislim da ima primjerenijih mjesta u gradu za takve stvari, tog tipa."

"Evo, u početku kad je to bilo par kućica, to je bilo samo ovaj dio prednji, i bez tog razglasa navečer, to je bilo u redu. I ako je trajalo dva-tri tjedna. Ali ovo, cijeli dvanaesti, pa cijelo proljeće, pa Ljeto na Zrinjercu, pa ta jedna trava više se ne može oporaviti. Da ne pričam kad su oni tjedni dobre hrane, onda se ona mast, istrošeno ulje bacala u kanale, u grmlje. Ugljen onaj potrošeni, su tam polijevali, gasili ga tamo, to je sve išlo u park. To, to mi je baš bilo strašno."

"A da ne kažem koliko štakora jer se hrana baca tuda, u ona zelenila, koliko štakora se tu nakoti, onda oni tu i harače. A otpadna ulja [ugostitelj] bacaju u ove kanale odvodne."

"Ja mislim da krdo goveda ne bi veći nered napravilo i ostavilo u gradu na Zrinjercu i oko Zrinjevca, to se pišalo po haustorima, ma mislim ono tako necivilizirano ponašanje, da smo mi tražili, stanari, ovdje ljudi koji živimo ovdje u okruženju, molili smo Grad da to izmjesti odavde, da makne tu ekipu koja slavi St. Patrick's Day²⁷⁶ [...] mi smo ovdje, nas troje je dežuralo na ulaznim vratima od zgrade, morali smo zatvorit vrata da ne bi ulazili unutra, u dvorištu su pišali, a tu je bio red za zahod [WC od kafića u obližnjoj zgradi, op.a.] skroz van, između automobila su veliku nuždu radili, prestrašno!"

"(A je li se vi sa obitelji spustite dolje na ta događanja?) Više ne. Momentalno bojkotiramo. Iako s tim ništa ne dobivamo, ali... Ne, previše nam je. Onda odemo mi subotom, lijepo se maknemo. Svi dođu u centar, a mi se maknemo. Ma ja i druge razumijem [koji posjećuju Advent], da je njima to dobro, ali ovo je stvarno nekako vašar i sajam. Da bar ima i malo kulture, ali nema."

"Svi žele tu u centru parkirati, gdje je blizu. Dakle, to kada je taj Ledeni park, to je takvo začepljenje. Mi smo već davali prijedloge Vijeću Gradske četvrti da kada je to, prometni redar ili netko, da zabrani se potpuno parkiranje na Trgu kralja Tomislava."

"(Jeste li reagirali službeno s pritužbama na buku?) I kao stanari smo [reagirali], i inicijativa "Za grad", Mjesni odbor, pa [četvrt] Donji grad. To smo svi uputili dopise, ali oni sve, sad je to turistički Zagreb, to se mora. Sve u svrhu turizma. A u biti je da se tu pretjeruje."

Sl. 131 Trg J. J. Strossmayera, sanitarna infrastruktura, 2016.

Sl. 132 Zrinjevac, otpad nakon gastroutainment manifestacije, 2018.

"Mi, kao građani, i kao stanovnici i kao uprava [Mjesni odbor], nismo upoznati i ne dobivamo informacije, osim putem medija, što će, gdje i kad biti."

Stanari upućuju na niz neugodnosti s kojima žive tijekom manifestacija. Osim "uništavanja zelene površine" koje poduzeće "Zrinjevac" stalno sanira rolama trave, uništene su i pješačke staze s obzirom da "silni kamioni dovoze, odvoze, prevoze" gradnju za tzv. privremene naprave te ostavljaju duboke tragove, rupe na šetnici koje se bez prave sanacije stalno popunjavaju novim šljunkom, a posljedica je propadanje koraka u šljunak pri hodanju jer je uništena tvrda podloga. Kritiziraju ugostitelje koji izlijevaju ostatke ulja od pečenja i druge tekućine u zemlju, a također i bacanje hrane uokolo, što za posljedicu ima pojavu sve većeg broja štakora u parkovima. Poseban problem je uriniranje po javnim površinama i dvorišnim ulazima za vrijeme velikih manifestacija. S pojavom prvih masovnijih manifestacija, prije desetak godina, koje nisu imale potpuno domišljen dodatni nužni sadržaj, na manifestacijama nije bilo ni kemijskih WC-a. Danas je, tvrde, to bolje riješeno i manifestacije moraju opskrbiti sanirani prostor. Unificirane plastične sanitarne kućice, ma kako rubno postavljene, vizualno nagrdjuju prostor, neki organizatori ih ne žele, a drugi ih inventivno zaokružuju tematskim panelima koji ne odaju kakav se prostor iza njih nalazi. Unatoč privremenim javnim WC-ima, uriniranje po javnom prostoru i u zgradama nije potpuno nestalo. Druga dva problema odnose se na svjetlosno i zvučno opterećenje trgova. Reflektori koncerata na Tomislavovom trgu dugo poslije koncerta direktno obasjavaju stanove u okolnim zgradama. Problem buke je širi od samo okolnih zgrada: zvuk razglasa – live ili DJ koncerata – odzvanja na širem prostoru, beatovi odjekuju po zgradama, glazba i u zimsnoj i u ljetnoj manifestacijskoj sezoni traje do 23 ili 24 sata, a nije nimalo zanemariva buka koju proizvode ljudi (pjevanje, dovikivanje, razbijanje i dr.) i koja se često zadržava i poslije manifestacija. Smeće je i vizualni i higijenski problem: iako se središnji gradski trgovi višekratno čiste tijekom dana, manifestacije uvijek iza sebe ostave veliku količinu smeća. Na sve su se ove probleme tužili stanari zgrada uokolo trgova s kojima smo razgovarali. Kažu da su višekratno urgirali preko svojih Mjesnih odbora, ali bez rezultata. U Mjesnim odborima kažu da

²⁷⁶ Manifestacija se proslave Dana sv. Patrika odvijala na Zrinjercu 2006. – 2009. godine nakon čega je manifestacija preseljena (Bundek, Zagrebački velesajam, te od 2012. Trg Republike Austrije), <http://irskiples.com/st-patricks-day-festival-zagreb/> (pristup: prosinac 2018)

su prigovore uputili na više instance, no rijetko dobiju odgovor. Dapače, nitko s viših instanci ih ne obavještava što će se na trgovima, kao prostorima koji se nalaze na teritoriju pojedinog Mjesnog odbora, odvijati.²⁷⁷ Kao dodatne probleme s kojima se suočavaju u svojim svakodnevnim praksama korištenja prostora jest zatvorenost trgova za šetnju i korištenje u vrijeme pripreme ili demontaže pojedinih manifestacija kada su trgovi ograđeni te problem nedostatka parkinga, koji je akutni problem središta grada, ali visoko potenciran tijekom manifestacija na trgovima.

Argument o tome da je Zagreb sada turistički grad, koju jedan sugovornik navodi kao dobiveni odgovor od nadležnih gradskih i organizatorskih djelatnika, sukus je i komentara upravo tih djelatnika na pritužbe koje primaju (TZGZ, tvrtke i agencije, gradske službe).

"Toga uvijek ima, na svakoj lokaciji, nađe se netko kome smeta. Nekom će to [manifestacija] bit ok, prihvatit će – Zagreb je sad turistička destinacija, i evo, izdržat ću mjesec. [...] Ja razumijem opet nekog sa stajališta da je baš ispod prozora, ali opet, to je taj jedan period, trebali bi se nekako i građani senzibilizirati s tim – da, ok, tu je Zagreb, evo, kao turistička destinacija."

"Ljudima je teško, znate, ljudi se bune, još nisu razvili taj senzibilitet da je to za jedno opće dobro. To se nikog ne tiče, razumijete, oni hoće u 10 sati svoj mir i svoj san i oni ne žele da im pod prozorom smrdi pečenjara. Pa, ako se ja stavim u tu poziciju, vjerojatno bi i ja imala nekaj za reći, svaka čast Adventu, ali molim te makni ga od moje kuće, razumijete."

Pritužbe su, prema njihovom mišljenju, uglavnom vezane uz buku i nečistoću. I dok se ovo drugo rješava povećanim brojem djelatnika gradske "Čistoće" (podružnica Zagrebačkog holdinga) i učestalijim čišćenjem, buka je nešto veći problem koji se, doduše, često i banalizira (prigovaraju, navodno, pojedinci kojima se ne sviđa "izbor glazbe"), ali se ipak pokazuje nastojanje da se neke stvari korigiraju pa se tako, primjerice, na pritužbe dvoje stanara sa Zrinjevca ukinula živa koncertna glazba na Badnjak, a zbog pritužbi je stanara na buku i gužvu, tvrde djelatnici TZGZ, smanjen adventski program na lokaciji u Tomičevoj ulici. Sasvim sigurno da su i s godinama mnoge lokacije puno bolje infrastrukturno opremljene (veći broj WC-a, koševi za smeće i dr.), no i dalje se očekuje razumijevanje i tolerancija stanovnika uz trgove, jer danas "živimo turistički Zagreb".

"Turistički Zagreb" se iz godine u godinu razvija, što se može omjeriti porastom posjetitelja i noćenja u gradu Zagrebu. Godine 2013. je u Zagreb došlo 876.604 posjetitelja, a 2018. godine 1.400.201; godine 2013. je ostvareno 1.451.891 noćenje, a 2018. godine 2.511.817 noćenja ("Turizam" 2019). Međutim, što "turistički Zagreb" čini gradu Zagrebu? SWOT analize – analize prednosti i slabosti, mogućnosti i prijetnji – postoje samo za oblikovanje "brenda Zagreb" kao poželjne i privlačne turističke destinacije,²⁷⁸ pa će se tako isticati cilj

²⁷⁷ Istraživani trgovi pripadaju administrativno dvama Mjesnim odborima: MO Zrinjevac (Trg N. Šubića Zrinskog) i MO August Šenoa (Trg J. J. Strossmayera i Trg kralja Tomislava). Oba Mjesna odbora pripadaju četvrti Donji grad.

²⁷⁸ Usp. Operativni marketinški plan turizma 2011. – 2016., pp 51, SWOT analiza predstavlja "procjenu ključnih faktora koji karakteriziraju atraktivnost i privlačnost Zagreba kao turističke destinacije".

Sl. 133 Trg J. J. Strossmayera, pozadina adventskog događanja, 2017.

od njegova korištenja, čemu se podređuje i oblik gradskoga upravljanja i javni interesi. Riječima sugovornika, središnji trgovi su "svojom poviješću jako vrijedni, smješteni su u centru, i oni koji to mogu će ih ekonomizirati", javni je prostor danas gotovo isključivo "prostor konzumacije" i "najveći izvor privatne zarade", a glavni interes za prostor je "u smislu njegove profitabilnosti", odatle i "grabež [ugostitelja] za Advent" gdje se "na brzinu može zaraditi, a grad nema puno od toga", "grad ništa ne dobiva [od Adventa], nego dobivaju ljudi koji na tome privatno zarađuju". Prethodno izneseni podaci o potrošnji koju generira manifestacija Advent upućuju da je najveći utrošak posjetitelja na hranu i piće, trgovinu i na smještaj, a što predstavlja domenu privatne zarade, dok u gradsku blagajnu ulazi dio boravišne pristojbe turista koji su smješteni u Zagrebu ili naknada za najam javne površine (šandovi, kućice, pokretne naprave) ukoliko odlukom nije naknada anulirana ili smanjena (kada se, primjerice, neko događanje tretira kulturnim događanjem i sl.). Dominira, dakle, percepcija nesukladnosti javnoga i privatnoga interesa vezanog uz upravljanje i korištenje javnih prostora, no to je tema koju su kazivači, komentirajući javne manifestacije, uvijek vezivali i uz iznimno raširenu pojavu "terasizacije" javnog

²⁷⁹ Ovaj zagrebački/agrarni germanizam (njem. *Räuber*) ima nekoliko značenja: 1) "igrati *raub*" (kartaška igra), 2) "zast. pljačkati, otimati", 3) "iscrpljivati (se), nesmiljeno (se) trošiti", 4) "publ. pljačkati zakonskim sredstvima, osiromašivati koga primjenom za tako što prilagođenih propisa" ("raubati", *Hrvatski jezični portal* <http://hjp.znanje.hr> (pristup: prosinac 2018).

prostora, odnosno privatiziranja javnih površina zakupom u cilju postavljanja terasa, odnosno stolova kafića i restorana.

Navedeni podaci o potrošnji govore i o konzumerističkim praksama građana i posjetitelja koje dominiraju tijekom javnih manifestacija, dapače, njima su izrazito i potaknute. Nakon desetljeća strateškog brendiranja koje se odvija u okrilju Turističke zajednice grada Zagreba, jedna će najava događanja upravo iz te institucije, spomenuti i jedan od ključnih problema koji je proizveden takvim pristupom. Naime, u najavi *Adventa u Zagrebu 2018.*, direktorica Turističke zajednice, Martina Bienenfeld navodi da se uvode "kulturna događanja s naglaskom na klasičnu glazbu", "niz kulturnih i glazbenih festivala u crkvama, kulturnim institucijama i otvorenim prostorima" te "niz prigodnih izložbi" koji imaju za cilj "*smanjiti konzumerizam i vratiti blagdansko ozračje*" (B. B. 2018) (istaknule autorice). Kultura se, dakle, nudi kao korektiv konzumerističkom karakteru ove (ali načelno i drugih) manifestacija. Time se implicitno utječe i na formiranje karaktera građanina koji više ne bi trebao biti samo potrošač (kakav se očekivao/formirao u ranijim koncepcijama događanja), nego i kulturno nadahnut (na što se nuka novim koncepcijama događanja). No, kao što smo istaknule u jednom od ranijih poglavlja, i kultura se "konzumira" kao svojevrsni paket zabave, dokolice i užitka. Guy Debord takve odnose naziva "društvom spektakla", iluzije, "akumulacijom prizora" (u čemu sasvim lako možemo prepoznati javne, uglavnom "kulturno-turističke" manifestacije), a građanina definira kao (pasivnog) gledatelja (*homo spectator*) koji gubi sposobnost za

stvarni susret (Debord 1999: 9-14). Ono na što ovaj kritičar konzumerističkog društva upućuje jest pasivizacija pojedinca i dokidanje participativnosti, iako naizgled tome nije tako. Iz jednog drugog, ali bliskog kuta gledanja, onog političke ekonomije, suvremeni načini potrošnje smatraju se oblikom koji vodi političkoj pacifikaciji građanstva (Harvey 1996), te odatle i javne manifestacije konzumerističkog ozračja potencijalno na to utječu. Stoga, analizirati i promišljati o javnim manifestacijama, o potrošnji, kulturi, turizmu, atmosferama i urbanim navikama znači kompleksno obuhvatiti silnice koje danas snažno utječu na politike javnih prostora, ali su istovremeno njima i stvorene, odnosno uobličene. Također, te silnice i politike utječu i na proces oblikovanja građanstva.

Sl. 134 Zrinjevac, skidanje adventskih ukrasa sa stabala, 2018.

Govoreći o dionicima koji svi zajedno stvaraju trgove, iako u nejednakim i vrlo kompleksnim odnosima moći, i čije interese treba pomiriti u modeliranju manifestacija, razlučujemo političke interese (razvojna vizija), konzervatorske interese (očuvanje prirodne i kulturne baštine), poduzetničke interese (profit) i interese građana (kvalitetni sadržaji, dostupnost, kvaliteta života). Sugovornici najčešće upućuju na percepciju povezanosti političkih i poduzetničkih interesa (povijest takvoga odnosa poznata je građanima iz slučaja izgradnje trgovačkog centra "Cvjetni"), političkog utjecaja (gradonačelnika) na konzervatorska rješenja te na plasiranje populističko-konzumentske kulture grada. Poduzetnici (ugostitelji, trgovci) nastoje maksimizirati svoju zaradu, pa je tu velika uloga i organizatora – tvrtka i agencija koje reguliraju njihov odnos prema prostoru tijekom manifestacije: gdje će skladištiti svoj otpad tijekom manifestacije, kako će izgledati zaleđe njihovih kućica, koju će muziku puštati i hoće li se pridržavati definiranog radnog vremena manifestacije, ili će raditi samo u najunosnije sate u danu, ovisi o ugovoru koji sklapaju s agencijom.²⁸⁰ Agencija priprema koncept događanja (u suradnji s TZGZ) te se pribavljaju sve potrebne dozvole za izvođenje manifestacije. Dozvole za istraživanje trgove izdaje, između ostaloga, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, čije su propozicije zaštite, međutim, takve da bi realno onemogućile manifestacije u povijesnim parkovima, stoga su se našli u političkom klinču, jer je turistički razvoj grada politički i ekonomski program onih koji na najvišoj instanci upravljaju gradom. Ta shizofrena situacija vezana uz zaštitu djelomično proizlazi i iz nepomirljivosti staroga (parkovi 19. stoljeća) i novoga (način života 21. stoljeća).

Mnogi sugovornici – građani – posjećuju *Advent* i druge manifestacije, nekada idu ciljano prošetati ili se sastati s nekime, a ponekad prođu u prolazu. Isto tako, mnogi građani s kojima smo razgovarale izbjegavaju manifestacije, posebice *Advent*, doživljavaju ga kao "totalno okupirajuću manifestaciju", osjećaju se "klastrofobično" u gradu za vrijeme toga događanja, izbjegavaju istraživanje parkove. Međutim, i jedni i drugi, kao i stručne osobe, pa i organizatori, gotovo unisono govore o *mjeri i umjerenosti*, sažeto u jednom iskazu: "nije problem u *Adventu* nego u mjeri". Čak i prvi susjedi manifestacije, stanovnici okolnih zgrada, od kojih bi se očekivao tzv. NIMBY sindrom²⁸¹ – odbacivanje promjena u vlastitom susjedstvu – nisu protiv manifestacije, "ali ne u tom obimu i učestalošću". Konzervatori u razgovoru ističu potrebu da se izradi studija "turističke nosivosti" na temelju prostorno specifičnih čimbenika (površina, fizičke karakteristike prostora, biološka staništa, aktivnosti, broj korisnika, kvaliteta života i dr.), kao preduvjetu da se govori o *mjeri*. Drugim riječima, uvela bi se vizura održivog urbanog turističkog razvoja. Ta bi se vizura u ukupnoj SWOT analizi prednosti, prijetnji i slabosti "brenda Zagreb" trebala nametnuti kao ona četvrta dimenzija analize – kao **moćnost**, dapače i kao nužnost budućnosti grada.

²⁸⁰ Vrlo se uočljiva razlika pristupa organizatora otkriva na Zrinjercu i Strossmayerovom trgu tijekom *Adventa* 2017. i 2018. godine: iznimno glasna glazba, neuredno zaleđe kućica (kartoni, gajbe), objekti na travnjacima i prepunjenost prostora objektima na Strossmayerovom trgu vs. diskretna i blagdanskom ozračju primjerenija glazba, skladišna kutija uz kućicu i objekti na šetnicama na Zrinjercu.

²⁸¹ NIMBY – *Not In My Back Yard* (engl.): ne u mojem dvorištu/susjedstvu.

EUROPSKI TRG

EUROPSKI TRG U ČETIRI SCENE

Mjesto izvedbi: Europski trg u Zagrebu, polupješačka zona trokutasta oblika, pozicionirana 230 m zračne linije od Trga bana Josipa Jelačića prema sjeveroistoku. Do ožujka se 2017. godine lokacija u pravnim aktima i katastarskim planovima grada Zagreba vodila kao čvorište triju ulica: Vlaške ulice, Ulice Augusta Cesarca i Kurelčeve ulice. Tada Grad Zagreb lokaciju službeno imenuje Europskim trgom premda je taj naziv neformalno korišten sve od njezina restrukturiranja 2013. godine.

Scena prva: prolaženje Ponedjeljak, 28. ožujka 2016.

Najučestaliji je način korištenja Europskog trga prolaženje. Rjeđe je riječ o šetnji s noge na nogu u polaganom ritmu, uz zastajanje i zagledanje objekata i ljudi prisutnih u prostoru. Češće je to žustro, jasno usmjereno koračanje kojim prolaznici nastoje stići do određene točke izvan samog trga. Promatranje njihova kretanja priziva mi u svijest razmatranja Michela de Certeaua o šetnjama gradom (usp. 2003: 86–95). Međutim, ovi ljudi u pokretu, za razliku od onih koje je opisivao taj autor, svojim rutama na Europskom trgu ne iscrtavaju zamišljene krugove ni petlje, njihovi pogledi ne istražuju prostor, ne tragaju za nesvakidašnjim; zagledani su prema naprijed, a kretanje im je ciljano i uvelike pravocrtno. Oni nisu šetači već prolaznici. Europski je trg pritom tranzitna zona, rastojanje koje treba pregaziti da bi se stiglo do željena odredišta. Nema intenzivnosti u međusobnoj interakciji prisutnih naznačenoj gotovo neprimjetnim skretanjem s rute i letimičnim kontaktom očima kao ni u odnosu ljudi prema materijalnosti tog prostora. Za većinu je građana kraj radnog vremena pa s Trga bana Josipa Jelačića i iz Jurišićeve ulice, koja se proteže usporedo s Europskim trgom, dopiru gradska vrema, žamor ljudi, zvukovi tramvaja. No, na Europskom je trgu mirno, tu se pulsiranje grada prigušuje: samo desetak prolaznika u tišini promiče crvenkastim granitnim pločama istog tona koji je svojstven i popločenju Trga bana Josipa Jelačića. Ni ne osvrću se da bi promotrili izloge trgovina, obrta, banke, mjenjačnice, antikvarijata, hostela, ugostiteljskih objekata Europskog trga uz koje se kreću. Njihovi susreti s drugim ljudima i materijalnosti trga su usputni, ubrzani i sporadični. Većina ih taj prostor koristi kao izlaz s glavnoga zagrebačkog trga od čijeg ga gornjeg istočnog ruba dijeli svega stotinjak koraka. Ritam koraka uglavnom usporavaju na križanju s Kurelčevom ulicom registrirajući time prijelaz iz sjenovitog u osunčani dio trga, istodobno provjeravajući križa li se njihov hod s rutama

vozila koja napuštaju podzemnu garažu stambeno-poslovnog kompleksa Ban centar. Prolaznici su dovoljno rijetki da se troje biciklista bez kočenja spusti Vlaškom ulicom iz smjera Zagrebačke katedrale i otvorene tržnice Dolac brzinom koja nije uobičajena za centar grada. Ljudi izlaze iz prodavaonica trgovačkih lanaca, a vrećice privremeno odlažu na metalne klupe,²⁸² orijentirane prema Ban centru. Osim takve uporabe, klupe su na trgu posve prazne, nitko na njima ne sjedi izuzev dvojice taksista koji čekaju klijente uza svoja vozila parkirana na stajalištu taksija na istočnom dijelu trga. Europski trg, makar i lišen intenziteta prolaska ljudi, ima potencijal preobrazbe tranzitnog u igrališni prostor: dodavanjem lopte dvojica dječaka prostor ispred skulpture načas pretvaraju u igralište, a objekte u njemu u stativ nogometnog gola. Žena u njihovoj pratnji prekida igru i transformaciju, napominje im da požure ili će zakasnuti. Tišinu Europskog trga povremeno prekida zvuk saksofona; ulična sviračica stvara scenu za svoju izvedbu u podnožju kamene skulpture *Zvijezda EU*, znamenita ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju. Ipak, ne uspijeva privući pozornost prolaznika i okupiti ih oko kocke koja počiva na europskoj zvijezdi pa mi, sliježući ramenima, prešutno upućuje poruku "ništa od toga", polaže glazbalo u kutiju i upućuje se u smjeru glavnog trga. "Ovaj prostor još uvijek funkcionira kao križanje ulica, ne stvara mi osjećaj trga", komentira taj prizor moj sugovornik, "ljudi tu zasad samo prolaze, nemaju se zašto zaustavit". Zasad je to, za razliku od trgova dugoga trajanja opisanih u prethodnoj cjelini,²⁸³ *trg u nastajanju*.

²⁸² O položaju i usmjerenju klupa na Europskom trgu usp. Šimpraga 2013a.

²⁸³ V. raspravu u potpoglavlju "Kratka povijest trgova do sredine 20. stoljeća – oblikovanje prostora i novi urbani habitus" u cjelini "Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava".

Scena druga: nalaženje Srijeda, 19. listopada 2016.

Ono što je bio previd pri dogovaranju lokacije za susret s kazivačem preraslo je u istraživačku taktiku. Isprva mi se nije činilo potrebnim na omanjem prostoru površine oko 8200 m², preglednih i prilično ravnih rubova koje čine fasade obližnjih zgrada, precizirati konkretnu točku sastanka sa sugovornicima koji su dijelili sa mnom svoje predodžbe o Europskom trgu *in situ*. Osim toga, na trgu je rijetko gužva, a u strujanju ljudi koji prolaze lako ću zamijetiti da netko stoji i čeka. Sama sam se smjestila uz *Zvijezdu EU* prepoznajući je kao naglašenu lokaciju kojom je autor, arhitekt Branko Siladin, nastojao materijalizirati, prema svojem viđenju, bit trga i odraziti politiku identiteta tog prostora. Takvom sam pozicijom uvažila i vlastitu tendenciju da za mjesto nalaženja u otvorenom javnom prostoru odaberem neki istaknuti marker, spomenik ili sličnu prostornu intervenciju. Ta tendencija očito nije samo moja jer su takva mjesta na trgovima u pravilu izrazito dinamična, a cirkulacija ljudi pojačana. No, na ovoj lokaciji potencijalnog nalaženja na Europskom trgu stojim sama. Za leđima mi je zgrada Stjepana Planića, interpolacija koja je trebala funkcionirati kao začetak novoga, nikad realiziranog stambenog bloka, a preda mnom se pruža pogled na čitav Europski trg. Doduše, vidik mi djelomice zaklanjaju privremene instalacije, podsjetnici da se prostor koristi i kao scena različitih javnih događanja. Ovoga su puta na trgu skele s posterima postavljenim radi proslave *Dana kravate*. Izložba *Priča o kravati* svojim šarenilom predstavlja kontrast u odnosu na sjajnu, bjelkasto-sivu futurističku oplatu Ban centra. Kako promiču minute od dogovorenog termina susreta s kazivačem, počinjem razmišljati o granicama tog prostora. Gdje počinje, a gdje završava prostor neformalno tretiran kao trg? To je stalno pitanje koje postavljam tijekom intervju. Sada je to pitanje daleko praktičnije naravi kojim nastojim ukloniti mogući nesporazum proizašao iz različitih načina definiranja prostora. Neki moji sugovornici, poput Saše Šimprage, publicista i analitičara prostora, na njega odgovaraju striktno i precizno vukući liniju razgraničenja duž stupova na Planićevoj zgradi, zatim uz plohu Ban centra do presjecišta s Kurelčevom, te konačno uz zemljane fasade katnica koje su činile povijesnu jezgru Stare Vlaške na sjeveru. Tim će linijama početkom 2017. godine površinu trga iscrtati Gradski ured za katastar i geodetske poslove službeno ga imenujući Europskim trgom. Za većinu su mojih sugovornika granice Europskog trga zapravo bitno propusnije, fluidnije i neodređenije, šire se poput krakova u pokrajnje ulice, gube se prema Jurišićevoj ulici, uspinju se prema Kaptolu, zahvaćaju sve do samog ulaza na glavni gradski trg do brončane makete užeg zagrebačkog

centra, smještene na spoju Bakačeve i Cesarčeve ulice koji je, u istom postupku preimenovanja 2017. godine, nazvan Park međunarodnog priznanja Republike Hrvatske. Neki od njih, dakle, u svoju mentalnu kartu Europskog trga uključuju i dijelove koji im formalno ne pripadaju opisujući Cesarčevu ulicu kao najživlji dio tog trga. Na tom tragu, Europski trg definiraju i organizatori manifestacije *Advent na Europskom trgu* kojima on počinje već od sjeveroistočnog ugla Trga bana Jelačića. Zavirujem u te proboje Europskog trga u susjedne ulice, ali ne razaznajem nikoga tko čeka. Imam osjećaj izgubljenosti u nekoliko stotina dobro mi znanih kvadrata. Telefonski poziv razrješava zbrku: moj se sugovornik smjestio na poziciji koju mi zaklanjaju skele, kod vrata Kuće Europe u kojoj se nalaze Predstavništvo Europske komisije u Hrvatskoj i Ured za informiranje Europskog parlamenta u Republici Hrvatskoj. Njegova je logika, pojašnjava, bila smjestiti se uz ulaz u europske ustanove koje daju temeljan pečat prostoru ispred zgrade. Sam znamen ulaska Hrvatske u Europsku uniju drži lošim rješenjem za Europski trg pa se uz njega ne voli zadržavati. Ostavljamo za sobom prostor nesnalaženja, upućujemo se u ugostiteljski objekt koji se zavukao u pješački pasaž u prizemlju Ban centra – odatle se trg ni ne vidi. I pri svojim narednim nalaženjima na Europskom trgu točnu lokaciju istraživačkih susreta ostavljala sam otvorenom. Moji su sugovornici birali različite točke u tom prostoru: *Zvijezdu EU*, klupe, podnožje stabala, ulaz u trgovinu, izlog Mađarskog instituta u Zagrebu, predvorje kuća na sjevernoj strani trga. Njihova je pozicija ovisila o vlastitim preferencijama, dobu dana, vremenskim uvjetima i o tome intervenira li se u prostor u tom trenutku nekim javnim događanjem ili privremenom instalacijom. No, većina je isticala da nisu sigurni uz koju bi se prepoznatljivu točku Europskog trga bilo najbolje smjestiti. Zasad je to trg koji nema jasno definirano središte niti marker.

Scena treća: sudjelovanje u javnom događanju Petak, 16. prosinca 2016.

Trg s tisuću srca: tim su izrazom organizatori *Adventa na Europskom trgu*, jednog od projekata u okviru krovne manifestacije *Advent u Zagrebu*, zaokružili transformaciju koju je taj prostor doživio navlačenjem blagdansko-glasnog ruha. Nad glavama sudionika uistinu bljeskaju nizovi srebrnastih srca ovješanih na žice koje povezuju sjevernu i južnu stranu trga, onu "starinsku" i "modernu", kako je to definirala moja kazivačica, suorganizatorica događanja. Predbožićno je razdoblje upisano u prostor i postavljanjem malih, neukrašenih jelki zasađenih u tegle. Blagdanski izgled trga definiran je gusto postavljenim daščanim, u zimski bijelo obojenim štandovima na kojima se poslužuju jelo i piće te nude prigodni suveniri. Oni mijenjaju dinamiku trga, kanaliziraju kretanje ljudi duž linije zapad – istok. Trg svijetli tisućama lampica kojima su ukrašeni krovovi štandova. Osvjetljenje signalizira iskorak iz svakodnevice: fasada Planićeve zgrade zaogrnutu je u hladnu ružičastu boju, izgleda nadrealno, fantastično, ona je kulisa za festivalsku scenu. *Advent na Europskom trgu* se nudi svim osjetilima. Prostor je ispunjen mirisima i okusima kuhanog vina, piva, kobasica i hrenovki, ali i *germknedli* te drugih austrijskih i bavarskih specijaliteta, *pizza* te drugih talijanskih specijaliteta, *sushija* i ostalih japanskih specijaliteta... Spoj je to božićnog ugođaja i internacionalnih kuhinja kakvima je mjesto na trgu koji je i samim imenom posvećen nadnacionalnom povezivanju, objašnjavaju mi organizatori. Ljudi čekaju po desetak minuta u usko zbijenim redovima na slastan zalogaj ili gutljaj koje onda odnose do malih, uskih stolova uz štandove, jedu i piju stojeći. U nedostatku prostora i gornje se plohe skulpture *Zvijezda EU* koriste kao podloga za čaše i tanjure. U odnosu na njegovu svakidašnju dimenziju najveća je promjena vidljiva u načinima na koje ljudi koriste i stvaraju adventsko lice trga. Trenutno on nije prostor prolaženja: takve se prostorne taktike sada ostvaruju uz napor, uz vijuganje među stotinama posjetitelja koji su došli popratiti glazbeni program manifestacije, uživati u jelu, piću, društvu i blagdanskom ozračju. Na probijanje kroz gomilu odlučuju se oni u potrazi za (sljedećom) turom pića te skupljači plastičnih boca za koje je, kao i za ugostitelje i prodavače, lokacija manifestacije prostor rada. Trg je trenutno lokacija guste koncentracije, stiješnjenosti, prislanjanja tijela uz tijelo, nadvikivanja sa žamorom stotine glasova, smijeha. On je mjesto susreta i intenzivne interakcije: većina posjetitelja na trg dolazi u manjim grupama, ali se komunikacija odvija i preko njihovih okvira, ljudi se upoznaju, uvažavaju prisutnost drugih u prostoru smješkanjem, prijateljskim kimanjem glave, ljuljuškanjem u istom ritmu glazbe koja ih povezuje. Sudionici događanja na Europskom trgu

stoje: i klupe su u intenzivnoj uporabi, ali ne za sjedenje, što onemogućavaju štandovi postavljeni tik uz njihove ivice, već za stajanje na njima i pribavljanje izdignute pozicije, pogleda nad mnoštvom okupljenih. Neki biraju lokacije bliže infracrvenim grijalicama uz štandove, ali za većinu to nije potrebno: atmosfera je ugrijana ponajprije glazbenim programom. Podno Planićevog objekta podignuta je pozornica prekrivena prozirnom polukupolom. S nje, iz gramofona kojima upravlja renomirani britanski DJ, u prostor prodire glasan instrumental: mješavina *housea* i *techna* zaposjeda trg, plijeni pozornost. Plesna glazba pokreće publiku, odjekuje unutar njihovih tijela. Dojam je istraživačica da na *Trgu s tisuću srca* srca pulsiraju u njezinu ritmu. Srijeda je, ali ljudi se ne razilaze, noć za zabavu tek počinje, stječe se dojam vikenda. I prostor i vrijeme kreiraju se kao odmak i odmor od rutine. Trg je tako ujedno i prostor u kojem sudionici mogu zakoračiti u festivalsku stvarnost.

Scena četvrta: turistički obilazak Subota, 24. lipnja 2017.

Autobus stranih registarskih oznaka zastaje na križanju Ulice Junija Palmotića i Vlaške ulice. Treći je u nizu, ali na stajalištu turističkih autobusa ima mjesta za još dva vozila. Uskoro će i ona biti popunjena, komentira moj pratitelj, lokalni turistički vodič, jer ljetni mjeseci predstavljaju vrhunac sezone u Zagrebu, pa tako i za jednodnevne izletnike. Iz autobusa se iskrcava tridesetak ljudi, posjetitelja iz Južne Koreje u pratnji vodiča, njihova sunarodnjaka, s kojim obilaze brojne destinacije na svojoj europskoj turi. Odvajaju se od buke i vonja prometa te stupaju na Europski trg vidno zainteresirani i dobra raspoloženja, neki s maskama preko lica, neki s kišobranima kojima se štite od snažnog lipanjskog sunca, a svi sa sunčanim naočalama i mobitelima ili fotoaparatima u rukama. U grupi koračaju čavrljajući sa svojim suputnicima za dvojicom vodiča koji se upućuju prema sredini tog prostora, no njihovo kretanje nije jednolinijsko: oni odstupaju od rute, osvrću se, skreću, probijaju se među stolovima ljetnih terasa na sjevernoj strani trga, namještaju se da bi fotografirali ili da bi ih netko fotografirao, da dobiju bolju vizuru, penju se na podnožje *Zvijezde EU* ili na klupe koje su djelomice popunili drugi turistički vodiči u iščekivanju svojih tura po zagrebačkom središtu. Većina posjetitelja kreće se južnim rubom trga, kako bi snimila pitoreskna pročelja kuća na sjevernoj strani s tornjevima Zagrebačke katedrale u pozadini. Za ove je turiste grad nov, a Europski je trg u koji većina prvi puta zakoračuje prostor njihova susreta s gradom. Na Europskom ga trgu počinju upoznavati, privremeno ga osvajaju svojim širenjem po trgu, upijanjem njegove atmosfere i lovljenjem dopadljivih kadrova. Gledajući u smjerovima kojima vrludaju njihovi otkrivajući pogledi i okulari kamera, i ja uočavam pojedinosti koje ranije nisam zapazila: neobičan ornament na starinskim vratima jednokatnice u nekadašnjoj Staroj Vlaškoj, metalne instalacije na krovovima kuća. Vodiči ih pozivaju da se okupe kod križanja s Kurelčevom ulicom, blizu digitalnih reklamnih vitrina; nekolicina čita informacije s ekrana i prebire po interaktivnim kartama. U sjeni Kuće Europe lokalni vodič najprije pozdravlja posjetitelje s "Dobar dan" na korejskom jeziku što izaziva oduševljenje okupljenih. Zatim im na engleskom jeziku želi dobrodošlicu "u srce hrvatske metropole", predstavlja se te ukratko iznosi temeljne podatke o Hrvatskoj, Zagrebu i njihovoj jednosatnoj gradskoj turi. Turisti postavljaju pitanja: što se to postavlja na krovove starih kuća, što predstavlja "skulptura na trgu". Vodič tumači da se nalazimo na trgu posvećenom Europi, a da se "intervencijom obilježava ulazak Hrvatske u Europsku uniju 1. srpnja 2013. godine". Turistima se pojašnjava da se nalaze "u

starom centru Zagreba, ali na posve novom trgu". Na trgu se nalaze i najvažnije europske institucije, dodaje i kretanjem ih određuje kao jednu od atrakcija na njihovoj ruti. Posjetitelji tu činjenicu uvažavaju usmjeravanjem svojih kamera prema znamenju, Kući Europe, na kojoj je trenutno postavljen natpis "60 Rim. Mir. Demokracija. Solidarnost",²⁸⁴ i pred njom postavljenim zastavama Republike Hrvatske i Europske unije. Slijedi iznošenje praktičnih informacija o smještaju trgovina široke potrošnje i javnog toaleta na tom prostoru prema kojem se dio grupe i upućuje. Sljedeća je stanica pri turističkom obilasku maketa "Zagreb pozdravlja" kojom je kipar Damir Mataušić prikazao uži centar grada, onaj njegov dio koji se uvriježeno nudi pogledu posjetitelja. Za turiste je tu Zagreb u malom i još jedna prigoda za fotografiranje, a za lokalnoga vodiča pogodna situacija da se osvrne na postanak Zagreba i osnovne epizode iz gradske povijesti. Slijedeći zamišljenu liniju turističkoga obilaska koju vodič kišobranom iscrta iznad makete grupa polazi prema Katedrali, zatim preko Dolca i Tkalčičeve ulice do Gornjega grada. Jedan i pol sat kasnije, Europski će trg ujedno biti zadnjom stanicom njihova hoda po centru Zagreba prije nego što se autobusom otisnu prema sljedećem europskom odredištu. Trg je tako portal u grad kao turističku destinaciju, mjesto koje se doživljava i stvara i turističkim pogledom.

²⁸⁴ Natpis je postavljen povodom obilježavanja šezdesete godišnjice potpisivanja Ugovora iz Rima koji se slavi kao svojevrsan "rođendan" Europske unije.

Scene trga i njihove interpretacije

Terenske bilješke nastale tijekom višekratnih istraživačkih boravaka na Europskom trgu pružaju mogućnost za nebrojene etnografske opise heterogenih lica istoga prostora. Svako promatranje njegove dinamike otkriva novu scenu. Četiri su etnografske slike predstavljene u prethodnom poglavlju odabrane iz niza mogućih scena kako bi pružile uvid u varijabilnost, dinamičnost i kontekstualnost susreta na Europskom trgu. Njima nastojimo naznačiti brojne čimbenike koji doprinose mijenama toga prostora i dinamici raznovrsnih susreta u njemu: sezonske i dnevne ritmove i varijacije njegovih uporaba, motivaciju pojedinaca i skupina za bivanje u njemu, njihove stavove i vizije trga, intervencije u arhitektonsko tkivo grada, povremeno istupanje ugostiteljskih i trgovinskih objekata u otvoreni prostor, cirkulaciju ljudi i robe, državnu i lokalnu regulativu koja definira dozvoljene i poželjne načine korištenja trga, strategije brendiranja trga i grada u cjelini, načine na koje se realizira stručno vodstvo prostorom, provedbu kulturnih projekata i politika, smještanje organiziranih javnih događanja na trg, raznorodne vidove oprostornjavanja kulture (Low 2000: 36–37).

U svim se četirima prikazanim slučajevima tvorba prostora ostvaruje u premrežavanju, sučeljavanju i afektivnom međudjelovanju ljudi i materijalnosti. Svi oni pokazuju kako konstrukcija prostora počiva, a ujedno i svoj izričaj dobiva susretom, ljudskim interakcijama s prostorom i izvedbama u prostoru. To je razlog zbog kojeg opisane situacije promatramo kao scene. Različiti izvedbeni okviri kojima se reguliraju susreti na trgu aktiviraju različite tipove izvedbi očekivanih i toleriranih u tom prostoru: primjerice, festivalske prakse, poput zadržavanja pred ili na sceni, plesanja i pjevanja uz glazbu, izostanak kojih bi upućivao na neuspjeh javnog događanja, ili postupci koji redovito prate prosvjede, poput zviždanja i uzvikivanja slogana pri svakidašnjim se uporabama prostora mogu tretirati kao otklon od norme, devijacija i subverzija ustaljenog reda. Čak i situacije u kojima se naizgled ništa ne odigrava na Europskom trgu, u kojima nema intenzivnosti kretanja ljudi i njihove interakcije s okolinom – što je u tom prostoru relativno čest slučaj, pogotovo u usporedbi s obližnjim

Sl. 135 Večernji ritmovi Europskoga trga, 2016.

Sl. 136 Dnevni ritmovi Europskoga trga, 2016.

trgovima – rječito govore o življenoj urbanoj svakodnevici, o politikama i kulturama prostora, o identitetu grada i građana. No, premda unutar pojedinih okvira zapažamo određene dominantne, kontekstu primjerene susrete i obrasce ponašanja, svakom od njih svojstvena je simultanost raznorodnih izvedbi. Neke od njih se odvijaju u određenim sinergijskim kombinacijama, kod drugih dolazi do toleriranja ili ignoriranja ostalih izvedbi, dok se u nekim slučajevima izvedbe sudaraju i pobijaju u javnom prostoru.

Ilustrativan primjer takvoga isključivanja drugih izvedbi pruža scena uprizorena na Europskom trgu tijekom održavanja petog izdanja festivala *Stih u regiji* koji je u lipnju 2016. godine organiziralo Hrvatsko društvo pisaca. Njezin je poslijepodnevni programski segment pod nazivom *Pjesnici na Trgu Europe* obuhvaćao čitanja poezije pozvanih autora na odignutoj pozornici postavljenoj na spoju Vlaške i Kurelčeve ulice – upravo na liniji do koje je dozvoljen prolaz vozila. Nastupi izvođača pretvarali su slučajne prolaznike u zainteresiranu publiku, koja se, usprkos izloženosti jakom ljetnom suncu, posložila u više redova podno pozornice te je u tišini, zaključujući čitanja odmjerenim pljeskom, pratila preobrazbu Trga u prostor poezije. No, tišinu i koncentriranost poetskog iskustva u više je navrata prekinulo drukčije doživljavanje i korištenje tog prostora, odnosno ukrštanje raznorodnih gradskih zvukolika. Dok je ruska pjesnikinja Anastassia Vekshina izgovarala: “Tamo na vratima, otisci krošnje, komadi šume... na sjenovitom igralištu, zaraslom. Jesu li to povici djece s dvorišta?”, stihove svoje pjesme “Odmaralište” propirao je rezak zvuk trube automobila koji su, po završetku radnoga vremena, nastojali osloboditi svoju putanju od podzemne garaže u Ban centru do Ulice Junija Palmotića. Neki su vozači na neočekivani susret s gomilom koja stoji duž linije dozvoljenog automobilskeg prometa odmah reagirali dugim trubljenjem te su, izživcirano gestikulirajući, projurili pokraj festivalske publike. Drugi bi zastali na trenutak, prepoznajući da se na trgu događa nešto nesvakidašnje, ali kad se grupa ljudi ne bi razmaknula da ih propusti, oni bi svoju prisutnost naznačili kratkim zvučnim signalom i, uz povremena kočenja, promilili uz pozornicu. Tako je, zbog smještaja pozornice na ruti dopuštenoga prometa vozilima, došlo do nadglasavanja i neprepoznavanja drugih izvedbi: organizatori su manifestacije previdjeli činjenicu da je u tom prostoru dopušteno kretanje automobila, a vozači omalovažili nesvakidašnjost festivalskog okvira.

Sl. 137 Sraz različitih izvedbi na Europskom trgu, 2016.

Sraz različitih susreta i izvedbi na prostoru trga, njihovo međusobno potiskivanje i isključivanje otvaraju i pitanje postavljanja i brisanja granica u prostoru koji je, u smislu predviđenih tipova prometovanja, definiran kao hibridan: kako, ustvari, funkcionira i zaživljava *polupješačka* zona? Tko, u odnosu na koga, u koje vrijeme i kojim taktikama polaže pravo na taj prostor, odnosno tko u njemu ima prednost pri kretanju, korištenju i bivanju tamo? Na koje se načine Gradske odluke o privremenom ustupanju prostora organizatorima različitih javnih događanja postavljaju u odnos prema svakidašnjim regulativama i praksama ljudi koji trg, i zgrade na njemu, koriste kao prostor rada, stanovanja, dokolice ili prolaženja? Upravo suživljavanje, a ponekad i sučeljavanje različitih upisanih značenja i načina stvaranja prostora te njegova prijepornost koja se iskazuje, a ujedno i generira raznovrsnim vrstama izvedbe ključni su problemi koje ćemo analizirati u cjelini posvećenoj Europskom trgu.

Vrste otvorenoga javnog prostora, zbog razlika u formi, funkcijama, ali i predodžbama koje im ljudi pridaju, uza se vezuju drugačije tipove izvedbi: primjerice, uobičajeni načini kretanja pješaka i vozila ulicama nisu istovjetni mobilnosti koja se smatra karakterističnom za trgovce općenito, odnosno za specifične trgovce (primjerice, kod nekih je trgova uvriježeno i očekivano da se njima kreću vozila, dok se drugi percipiraju kao pješački prostori). Jedan od čimbenika koji pridonosi brojnosti i raznovrsnosti izvedbi na Europskom trgu jest njegova lokacija: on je smješten u najužem zagrebačkom središtu u kojem se, intenzivnije nego u drugim dijelovima grada, ukrštaju putanje svih onih koji u javnom prostoru borave, koji ga otkrivaju i sustvaraju. Gradski je centar, kako je istaknuo povjesničar umjetnosti Milan Prelog, dio grada u koji se "odlazi i bez neke određene potrebe, gdje se prividno beskorisnom boravljenju na ulicama i trgovima očuvao osjećaj spontane društvenosti. Za stanovništvo suvremene urbane aglomeracije – kao što to pokazuju bezbrojna ispitivanja – središte se izjednačuje s pojmom, pa i samim imenom grada" (Prelog 1978: 34).

S obzirom da smo Europski trg odredili kao centralno smješteni trg u nastajanju, prostor koji je 2013. godine urbanističkim zahvatom, zatim manjim komunalnim akcijama, a 2017. godine i odlukom o preimenovanju prostora od

Sl. 138 Različite mobilnosti, 2016.

križanja ulica preobražen u trg, zanimat će nas kako se ti procesi odražavaju u sferi ljudskih interakcija, u definiranju trga kao mjesta susreta.

Prati li arhitektonske preinake prostora i mijena ljudskih praksi u njemu? Opiru li se, pak, neki korisnici prostora toj transformaciji svojim izvedbama, odbijajući ga primjerice, više ili manje svjesno, koristiti na nove načine? Tretiraju li nositelji prostornih politika ljudske interakcije kao jednu od strategija reinterpretiranja prostora i na koje je načine primjenjuju? Na koje načine sintagma na koju upućuje Prelog – *idemo u grad* – pri kojoj, izričajno i reprezentacijski sinonimom za čitav grad postaje njegovo središte, može pridonijeti razumijevanju raznovrsnih susreta na Europskom trgu? Kakvim se sve susretima, izvedbama i afektima taj trg ispunjava i oživljava, kako mu se daje smisao putem tih elemenata? Kakvi se susreti ljudi međusobno i ljudi i njihova materijalnog okoliša drže primjerenima tom prostoru, a koji se, pak, u njemu ne zatječu ili se izbjegavaju? Kako trg nastaje izvedbama te, ujedno, kako se izvedbama propituje njegov novi identitet? To su glavna istraživačka pitanja koja postavljamo u analizi susreta na Europskom trgu usmjeravajući se na izvedbe, bivanje, praktično i afektivno djelovanje u prostoru kao na silnice stvaranja trga.

No, prije nego što odredimo koja je suvremena uloga nabrojanih komponenti u tvorbi i restrukturiranju prostora koji danas nazivamo Europskim trgom, bitno se u osnovnim crtama osvrnuti na njegovu genezu. Svrha takvog opisa nije ocrtati kompletan historijat arhitektonskih i urbanističkih preinačivanja te lokacije i značaja koje je ona poprimala u različitim vremenskim periodima, a još manje pružiti evaluaciju tih zahvata. Temeljni graničnici u (re)definiranju tog prostora služe dubinskom ocrtavanju konteksta i pozicije koju on zaprima u tkivu današnjega Zagreba, oni pružaju slojevitiji uvid u značenja koja se Europskom trgu pripisuju u suvremenosti.

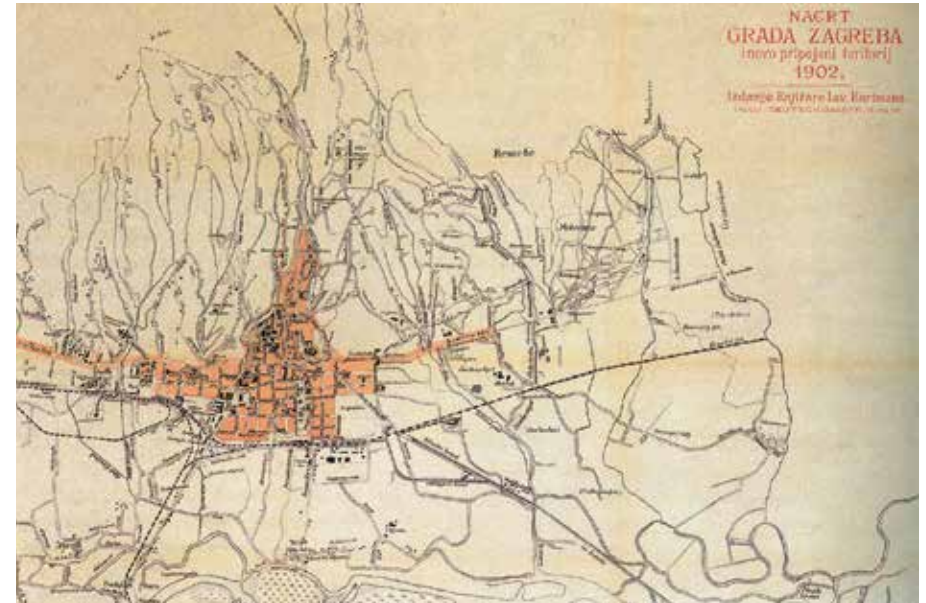
TRG U NASTAJANJU

Kratka povijest prostora – funkcije i vizije

Od samog nastanka naselja u podgrađu Kaptola, koje je nosilo naziv Vlaška ves (*Vicus Latinorum*) njegovo su oblikovanje i korištenje bili uvjetovani smještajem u podnožju biskupskog grada (Deželić 1923: 101; Knežević 2006: 169–170). *Prolaženje*, kretanje prema kaptolskom središtu te opskrba grada kao i putnika koji su mu se primicali, određivali su dinamiku te zone još u 18. stoljeću. Naime, potezom je današnje Maksimirske, Vlaške i Bakačeve ulice završavala Velika cesta (*Magna via*), trgovačka trasa koja je vodila iz srednje Europe do južnih kaptolskih vrata (Knežević 2006: 170–172; Roksandić 2012: 248). Nadalje, u 19. stoljeću, ustrojavanjem jedinstvenog grada Zagreba i njegovim širenjem, prostor na kojem je danas lociran Europski trg (s time da on tada nije funkcionirao kao čvorište ulica, već kao proširenje Vlaške ulice s obzirom na to da su Cesarčeva i Kurelčeva ulica probijene tek kasnije) s ruba se grada pozicionira u njegovo središte. O centralnosti ovog dijela Vlaške ulice unutar Donjega grada koji otada postupno izrasta u srce moderne metropole govori i činjenica da je on obuhvaćen već prvom Regulatornom osnovom Zagreba iz 1865. godine. Važnost se tog prostora iščitava i iz njegova ranog imenovanja: za razliku od brojnih drugih ulica unutar gradske četvrti, Vlaška se ulica izrijeком navodi u planu iz 1878. godine (Stanić, Šakaja i Slavuj 2009: 122). Na temelju tih se dokumenata

Sl. 139 Prostor današnjega Europskog trga početkom 20. stoljeća

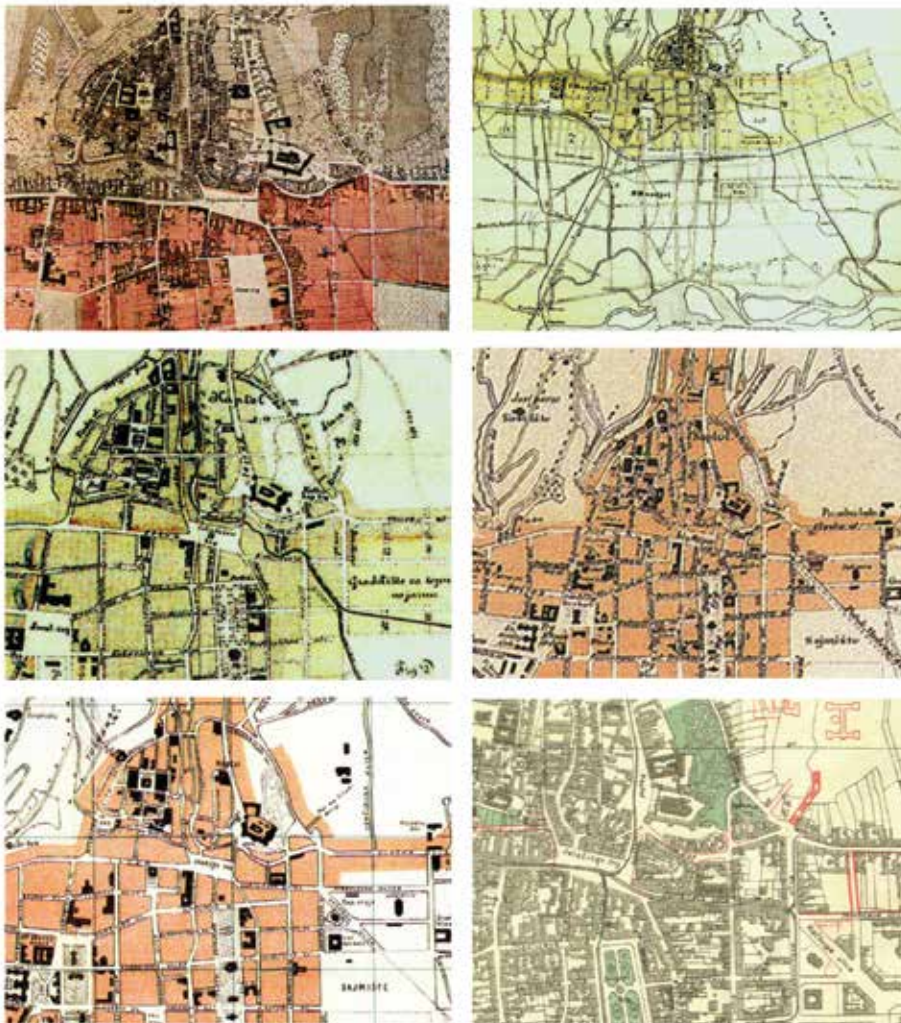

Sl. 140 Plan grada Zagreba s početka 20. stoljeća

koji reguliraju raspored ulica, ali utvrđuju i visinsko ograničenje novogradnji pri čemu se za područje Vlaške ulice propisuje podizanje zgrada na minimalno dvije etaže, razvija prepoznatljiva arhitektonska vizura zadržana na sjevernoj strani trga do danas (Kahle 2004: 207).²⁸⁵ Vlaška je ulica njima definirana kao linija komunikacije i prolaska prema ključnim gradskim lokacijama, prema Trgu Jelačića bana i Kaptolu. S obzirom na mogućnosti koje je pružala cirkulacija ljudi i robe tom linijom, kako ističe profesor arhitekture Tihomir Jukić, podgrađe je grada predstavljalo mjesto živih gospodarskih aktivnosti. Ovaj je gradski blok tako zarana objedinjavao više funkcija kombinirajući rezidencijalnu s obrtničko-trgovačkom namjenom. Na blizak je način Europski trg definiran i u aktualnom Generalnom urbanističkom planu grada Zagreba koji ga određuje kao mješovitu, stambeno-poslovnu zonu (2007).

Status su se i položaj koji je početak Vlaške ulice imao u urbanom rasteru, u životu grada, ali i u imaginariju njegovih stanovnika odražavali i u tome da je taj prostor bio stalno mjesto promišljanja, redefiniranja i ponovnog osmišljavanja grada u brojnim arhitektonskim planovima koji su se na njega usmjeravali. On je funkcionirao kao topos u kojem su se presijecale različite vizije urbanog središta kakvo bi trebalo biti u očima nositelja prostornih politika. Neki od tih projekata su primijenjeni, neki započeti pa prekinuti, a neki nikada nisu ni zaživjeli. Jedna od najglasovitijih neostvarenih studija jest natječajni projekt regulacije Kaptola i okolice koji je izradio Viktor Kovačić 1908. godine. U njemu Kovačić regulaciju Vlaške ulice oblikuje kao jednu od žarišnih točaka svojega

²⁸⁵ No, kako u intervjuu naglašava jedan zagrebački arhitekt u svom osvrtu na arhitekturu i urbanizam današnjeg Europskog trga, premda čine cjelinu, kuće su na sjevernoj strani trga u vrlo različitim stupnjevima očuvanosti ili delapidacije te su se na njih primjenjivale raznorodne tehnike restauriranja. Na urbanističku i arhitektonsku slojevitost čitavog trga, nedovršenost i neustavljeno raznorodnih projekata na njemu upućuje sintagmom "kolaž raznih fragmenata".

Sl. 141 Prostor današnjega Europskog trga na regulatornim osnovama grada Zagreba iz različitih perioda (slijeva nadesno, odozgo prema dolje: 1. 1865.; 2. 1889.; 3. 1889.; 4. 1902.; 5. 1921.; 6. 1923.

arhitektonskog rješenja. Plan je predviđao rušenje dijela zgrada na sjevernoj strani ulice kako bi se otvorio pogled prema katedrali i biskupskoj tvrđavi, osiguravanje dodatnih prometnih pravaca za vozila i pješake, podizanje javnih ustanova poput gradske općine, i *bazara* s trgovinama i zdcncem (Jurić 2005: 32). Prijedlog je uključivao i kreiranje novog, pravokutnog trga veličinom usporedivog s Markovim trgom na Gornjem gradu koji bi omeđivale Vlaška, u međuvremenu probijena Kurelčeva i Palmotićeve ulice (ibid.). Za razliku od nekih drugih segmenata Kovačićevog projekta regulacije Kaptola, dionica koja se odnosila na početak Vlaške ulice nije realizirana. No, ona svejedno pokazuje da su se ideje o oblikovanju javnog prostora koji bi zadovoljavao višestruke funkcije – gospodarske i kulturne, reprezentativne i svakidašnje, težnju ljudi k mobilnošću, ali i zastajanjem, predahom i boravkom na nekom mjestu – vezivale uz tu lokaciju čitavo stoljeće prije stvaranja trga.

Sl. 142 Vlaška ulica (danas Europski trg), 1930.

Od arhitektonskih rješenja koja nisu dokraja provedena, ali su na Europskom trgu ostavila svoj trag, valja spomenuti projekt Stjepana Planića, koji se ranih četrdesetih godina dvadesetog stoljeća trebao realizirati duž Ulice Augusta Cesarca izgrađene 1940. godine da bi omogućila izravan pristup Jelačićevom trgu. Taj je prijedlog obuhvaćao cijeli gradski blok, ali je njegovo ostvarenje zaustavio Drugi svjetski rat. Prema Planiću je projektu stoga izgrađen samo jedan objekt, i to stambena zgrada Kereković na samom spoju Cesarčeve s Vlaškom ulicom, podsjetnik na viđenje užeg gradskog središta koje nije materijalizirano (Šimpraga 2011: 40). No, sve takve intervencije u prostor pridonose njegovoj slojevitosti i transformativnosti kao i dojmu nedovršenosti, stalnog preslagivanja i potencijala za neka nova osmišljavanja i čitanja.²⁸⁶

Iz tendencija ćemo vezanih uz razvoj socijalističkog grada izdvojiti dvije silnice koje su snažno utjecale na resemantizaciju čvorišta Vlaške, Cesarčeve i Kurelčeve ulice. Jedna se odnosi na tretiranje tog prostora kao kulturnog dobra. Naime, usporedo s poslijeratnom modernizacijom i ekspanzijom Zagreba na nova područja, uključujući ona preko Save, urbanistička se i arhitektonska kultura 19. stoljeća otkriva kao vrednota koju je konzervatorska struka dužna zaštititi i očuvati. Stoga su urbanističke cjeline Donjega grada i Vlaške ulice definirane kao povijesna zagrebačka jezgra i upisane u Registar spomenika kulture 1962. godine (Knežević 2010: 81).²⁸⁷ Suprotstavljajući se tendencijama rušenja devetnaestostoljetnih građevina radi otvaranja perspektivnih pogleda ili u ime progressa i zamjene "stračara" velebnim zdanjima poput nikad

²⁸⁶ U tom segmentu uočavamo bitnu razliku u odnosu na Zrinjevac, Strossmayerov i Tomislavov trg koji, bez obzira na mijene i njihove izvedbene transformacije, otkako su izgrađeni funkcioniraju kao arhitektonski i urbanistički stabilan prostor. Za tu usporedbu v. poglavlje "Trgovi u trajanju" u tematskoj cjelini "Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava".

²⁸⁷ Detaljnije o zaštiti urbanističke cjeline Donji grad v. potpoglavlje "Kratka povijest trgova u drugoj polovici 20. stoljeća i na početku 21. stoljeća – 'kriza centa', konzervatorska zaštita i reafirmacija javnog prostora" u tematskoj cjelini "Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava".

sagrađenog hotelskog i poslovnog sklopa s južne strane Cesarčeve ulice (što je rezultiralo rušenjem povijesnih zgrada na tom potezu šezdesetih godina), onodobni je Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba posebnu pažnju usmjerio upravo na Vlašku ulicu (Špikić i Gorup 2016: 25–28). Čitavom je prostoru tzv. stare Vlaške ulice pristupio kao cjelini posebne povijesne i ambijentalne vrijednosti, kao najstarijem i najdragocjenijem svjedočanstvu "malogradske arhitekture 19. stoljeća" (*Rješenje o zaštiti urbanističke cjeline Donji grad i Vlaške ulice*, prema Špikić i Gorup 2016: 28). Slijedom takvog rješenja, i u suvremenosti postoji obveza konzervatorske valorizacije i ishođenja dozvole nadležnih tijela zaštite za bilo koju znatniju intervenciju u urbanističku cjelinu na sjecištu Vlaške, Cesarčeve i Kurelčeve ulice.²⁸⁸

Sl. 143 Direktivna regulatorna osnova iz 1953.

Druga silnica koja je znatno odredila transformaciju navedenog prostora tijekom socijalizma jest omasovljenje automobilskog prometa, odnosno potreba za uspostavljanjem učinkovite prometne mreže i infrastrukture. Taj je problem na križanju ovih triju ulica bio tim izraženiji s obzirom na blizinu glavnog gradskog trga i na frekventnost smjerova prema Kaptolu, tržnici Dolac i duž Palmotičeve ulice. Ujedno su koncem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća sve snažnijima postajali glasovi stručnjaka, angažiranih pojedinaca i udruga koji predlažu alternativna rješenja kojima bi se konstituirala i proširila pješačka zona u središtu grada (Knežević 2010: 82). No, uvriježene slike iz tog, ali i kasnijeg razdoblja, ovu lokaciju prikazuju kao napušćeno parkiralište, stajalište taksista te križanje ulica zagušeno prometom osobnih vozila koja su se zagrebačkom centru primicala iz raznih smjerova.

²⁸⁸ To je vidljivo iz niza urbanističkih dokumenata kojima se reguliraju intervencije u ovaj prostor (usp. *Urbanistička dokumentacija i urbanističke propozicije za natječaj 2006*).

Sl. 144 Vlaška ulica (danas Europski trg), 2006.

Ona je i nadalje funkcionirala, i formalno i u praksi, kao sjecište triju ulica i privremeno stajalište automobila. U tom je tonu svoje viđenje njegova korištenja prije formiranja trga, u odnosu na današnju situaciju, u svom kazivanju iznio ugledni zagrebački arhitekt:²⁸⁹

"To je stvarno bilo depresivno, bilo je golemo parkiralište, bilo je tog asfalta i to je bilo jezivo, pogotovo ljeti. Ovako je tu trg, napravljena je pješačka zona, prostor su dobili pješaci da se njime kreću, što je, po meni, dobro. [...] Prije su to bile obične ulice koje su se tu sjekle. Auti su vozili, bilo je razrovano sve, parkiralo se oko. Meni je ovo jedan korak naprijed. Mislim da je ovo nešto što je jednom anonimnom prostoru dalo neku fizionomiju i dobilo je nekakvu gradskost. To će vjerojatno ljudi, malo po malo, prigrliti i početi koristiti."

Sličnim nam je kontrastiranjem nekadašnje situacije s današnjim uređenjem, recentne mogućnosti korištenja Europskog trga obrazložilo više građana Zagreba, detaljno nam opisujući kakva je fluktuacija određivala prostor prije preinaka, a kako on, u njihovim predodžbama i praksama, izgleda danas. Često njihove naracije sadrže i nostalgичnu notu pri verbaliziranju sjećanja na epizode iz vlastite prošlosti vezane uz taj prostor. No, većina je kazivača mišljenja da je lokacija prije restrukturiranja izgledala "malo zapušćeno i jadno" te da je bila potpuno prepuštena prometu i parkiranju osobnih vozila koji je bitno ograničavao pješačka korištenja tog dijela zagrebačkog centra. Na tu se promjenu u svom kazivanju osvrnula i tridesetogodišnjakinja koja Europskim trgom svakodnevno prolazi na putu za posao:

²⁸⁹ U bliskom tonu intervenciju na današnjem Europskom trgu komentiraju i pojedini povjesničari umjetnosti koji upućuju na kontrast između pročelja Ban centra i izgleda okolnih građanskih jednokatnica (usp. Damjanović 2016).

Sl. 145 Zračna snimka prostora današnjega Europskog trga, 2009.

"Bila je neka ulica koja je funkcionirala kao... i znam da se stalno nešto gradilo, da je bila zgrada preko puta ove bijele na kojoj su bile neke skele, da se nije moglo normalno voziti ni prolaziti, da je funkcioniralo kao parking ili kao ulica, i sjećam se da su se gradili oni WC-i.²⁹⁰ Kad usporedim s time, ovo mi je simpatično, jer ipak je javna površina na kojoj se možemo okupljati. Meni je dobro da se tu mogu održavati prosvjedne akcije, kreativne, komercijalne, super su mi festivali u božićno razdoblje."

Preoblikovanje

"Rekonstrukcijom zone ulica Bakačeva-Cesarčeva-Kurelčeva-Stara Vlaška formiran je i ureden prostor današnjeg Europskog trga. Potreba za rekonstrukcijom nastala je uslijed izgradnje nove zgrade 'Ban Centar' i dotrajalosti kolnika i pješačkih površina u navedenoj zoni koja se nalazi u najstrožem centru Grada. Za uređenje predmetne zone prihvaćeno je idejno rješenje g. Branka Siladžina, dipl.ing.arh., te je glavne projekte izradila projektantska tvrtka IPB CAR d.o.o. Predmetnim zahvatom navedene ulice su objedinjene u jednu cjelinu te je olakšana pješačka komunikacija iz podzemnih garaža na Langovom trgu i iz Smičiklasove ulice prema centralnom gradskom trgu i Kaptolu te ostatku pješačke zone. Dobiven je novi urbani prostor i dodatna kvaliteta za građane Grada Zagreba u samom centru Grada."²⁹¹

Većina je dosad spomenutih projekata transformaciju, estetizaciju i prilagodbu početka Vlaške ulice zahtjevima urbanog života promišljala sagledavajući

²⁹⁰ Kazivačica se referira na javne toalete izgrađene na obližnjoj lokaciji današnjeg Parka međunarodnog priznanja Republike Hrvatske iz čega se iščitava da te prostore doživljava kao povezanu cjelinu.

²⁹¹ Navod iz dopisa koji su Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada te Gradski ured za prostorno uređenje, izgradnju Grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet Grada Zagreba uputili istraživačicama kao odgovor na prethodno upućen pisani upitnik dostavljen elektroničkom poštom 9. travnja 2018. godine.

Sl. 146 Radovi na križanju Vlaške i Kurelčeve ulice (danas Europski trg), 2011.

prostor u cjelini, počinjući od općeg i javno dostupnog prema konkretnijem, onome čemu može pristupiti samo ograničeni broj korisnika. No, sljedeća je mijena, koja je i odlučujuće utjecala na suvremeni izgled i dinamiku prostora koji prepoznajemo kao Europski trg, bila drukčijega usmjerenja – krenula je od jedne zgrade. O takvom postupku govori i uvodni citat u ovo poglavlje – fragment iz pisanog obrazloženja kojim su Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada te Gradski ured za prostorno uređenje, izgradnju Grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet Grada Zagreba odgovorili na našu molbu da opišu projekt kojim je Grad 2013. godine preuređio križanje Vlaške, Cesarčeve i Kurelčeve ulice u trg. Odatle su se preuređenje, ali i resemantizacija lokacije, pružali prema van, prema otvorenom javnom prostoru i proširili se na površinu od oko 9.500 m² (što izlazi iz okvira Europskog trga i zahvaća Bakačevu ulicu: križanje s ulicom Pod zidom i dio Vlaške ulice kolokvijalno zvan Stara Vlaška).

Riječ je o objektu Ban centar izgrađenom prema natječajnom projektu iz 2007. godine, arhitekata Svebora Andrijevića, Otta Barića i Senke Domb, članova studija Arhitektura Tholos Projektiranje d.o.o., a koji je smješten na uglu Cesarčeve i Kurelčeve ulice te omeđuje južnu stranu današnjega trga. Zgrada je interpolirana u blok u kojem se nalaze Gradska šteditonica i Gradski podrum, na mjestu na kojem je šezdesetih godina prošloga stoljeća planirana izgradnja hotelskog i poslovnog kompleksa za koji su prvu nagradu na javnom natječaju odnijeli arhitekti Branko Kincl te Nives i Nikola Filipović (Sigetić 1974). Prostire se na pet podzemnih razina na kojima su privatni garažni prostori i osam nadzemnih etaža poslovno-stambene namjene, a uključuje i poluotvoreni pješački prolaz u unutrašnjem dijelu prizemlja. Zbog svoje veličine, izgleda pročelja izrađenog od posebnog bjeličastog zamagljenog stakla i kontrasta između njezina izričaja i arhitekture koja je okružuje, Ban centar je postao mjestom prijepora, ali i točkom tvorbe inventivne urbane

Sl. 147 Izgradnja Ban centra, 2011.

terminologije. U svakodnevnom govoru Zagrepčani za ovu građevinu nerijetko koriste nazive "mikrovalka", "pećnica", "frižider", "santa leda",²⁹² "kruzer" i "Costa Concordia"²⁹³ čime aludiraju na njegovu predimenzioniranost, blještavost opte i pripadanje tom okruženju (usp. Katunarić 2014: 834; Šimpraga 2014).²⁹⁴ Zgrada je poticaj polemikama o suvremenim intervencijama u zaštićene povijesne cjeline u koje su se uključili brojni stručnjaci, analitičari društvenih zbivanja i zainteresirani građani. I dok pojedini komentatori zgradu vide kao "urbanistički snažnu gestu" i "beskompromisno suvremenu arhitekturu 21. stoljeća" (Žunić 2014: 22), drugi je ocjenjuju kao simptom rastakanja europskih vrijednosti, kako arhitektonskih, tako i duhovnih, kao "deložaciju Europe s trga" (Katunarić 2014: 835).

Koncept Europe, ali u smislu njezine trajne upisanosti u taj prostor, evociraju i investitori pri ponudi luksuznih stanova, smještenih na višim katovima Ban centra, na prodaju. U reklamnim materijalima oni pozivaju potencijalne kupce da grad na toj lokaciji iskuse različitim osjetilima, da dožive "ritam grada", "miris Dolca, okus špice". U njihovoj naraciji Ban centar, ali i čitav prostor koji ga okružuje, funkcionira kao spoj povijesti i tradicije te modernosti i najsuvremenije tehnologije, topos koji svoju europsku dimenziju crpi iz pozicije u samom srcu europske metropole:

²⁹² Kako bilježi Selma Banich u okviru svojega umjetničkog projekta na Europskom trgu, starija žiteljica Zagreba doživljava zgrade u vidu sante leda potkriepila je riječima svojega unuka koji ga je pri pogledu na zgradu Ban centra priupitao: "Deda, kad bu se to odledilo?" (Banich 2015)

²⁹³ To je ime luksuznog broda za krstarenje globalno poznatog zbog havarije koju je doživio nasukavanjem na talijanski otočić Giglio 2012. godine.

²⁹⁴ Pojam "kruzer" su za ovu građevinu koristili mnogi naši kazivači smatrajući izraz općeprihvaćenim i samorazumljivim. Na korištenje tog nazivlja upućuje i grada koju je tijekom umjetničke intervencije "Vježbanje nenastanljivih prostora", održane u okviru UrbanFestivala 2013. godine, prikupila Selma Banich. Jedna se od aktivnosti u koju je ta umjetnica uključila prolaznike odnosila na bilježenje dojmova o Europskom trgu na ceduljicama koje su onda lijepili na *Zvijezdu EU*. Sudionici su intervencije Ban centar komentirali ovakvim porukama: "Meni je ili zatvor ili kruzer", "Unutra su stanovi iza velikih vrata", "Ljudi su komotni" itd. (Banich 2015: 104). Za detaljniju analizu *UrbanFestivala* u razdoblju od 2013. do 2015. godine, koji se fokusirao upravo na Europski trg, v. poglavlje "Propitivanja trga umjetničkim izvedbama" u ovoj tematskoj cjelini.

Sl. 148 Zgrada Ban centra danas, 2019.

*"Zamislite svoju prvu jutarnju kavu: u vlastitom domu s pogledom na baroknu nadbiskupsku palaču, obiteljski nedjeljni ručak uz pucanj Gričkog topa i s pogledom na dominantnu vizuru Zagrebačke katedrale koju gotovo da možete dotaknuti, ili pak pogledom u suton na stare zagrebačke krovove uz sanjarenje o prošlosti. Za nepopravljive romantičare, one željne spokoja i mira, Ban centar nudi stanovanje prema najvišim svjetskim standardima u srcu dinamičnog europskog grada. Potaknite hedonista u sebi."*²⁹⁵

Glavni povod pozivanju na Europu u naracijama o tom prostoru leži u tome da se u Ban centar uselila, već u projektu predviđena, Kuća Europe. Taj se naziv odnosi na dio kompleksa, na njegove niže etaže na kojima se nalaze Predstavništvo Europske komisije u Republici Hrvatskoj i Ured za informiranje Europskog parlamenta u Republici Hrvatskoj. Kuća Europe je, definirana kao "mjesto dijaloga Europske unije s njenim građanima",²⁹⁶ svečano otvorena 1. srpnja 2013. godine, na dan pristupanja Republike Hrvatske Europskoj uniji. U ceremoniji je rezanja vrpce, koja se odvijala na otvorenom javnom prostoru pred zgradom, sudjelovao tadašnji premijer Republike Hrvatske te najviši predstavnici Europskog parlamenta i Europske komisije. Tom je prilikom predsjednik Europskog parlamenta Martin Schulz "izrazio zadovoljstvo da se na prvi dan članstva RH otvara Kuća Europe koja će biti na raspolaganju hrvatskim građanima za sve informacije, diskusije o radu EU-a i za izražavanje mišljenja" (ibid.). Kuća Europe se smatrala primjerenom lokacijom i za smještaj veleposlanstava i kulturnih ustanova pojedinih europskih zemalja: tako se u kompleks Ban centra smjestio Institut Balassi – Mađarski institut u Zagrebu, koji svoje prisustvo naznačava isticanjem logotipa u bojama mađarske trobojnice i pomnim uređenjem izloga u prizemlju zgrade kao i Veleposlanstvo Švicarske Konfederacije u Republici Hrvatskoj (države koja je europska po svom

²⁹⁵ <http://www.ban-centar.hr/projekt#> (pristup: srpanj 2017)

²⁹⁶ <http://www.europe.hr/uncategorized/europska-kuca/> (pristup: srpanj 2017)

Sl. 149 Institut Balassi – pogled iznutra, 2016.

Sl. 150 Institut Balassi – pogled izvana, 2016.

smještaju, ali ne i po članstvu u Europskoj uniji).²⁹⁷ Ovim je opisom ravnatelj Instituta Balassi u promidžbenom tekstu o radu te kulturne ustanove koja svoje podružnice ima u dvadesetak država diljem svijeta precizirao lokaciju zagrebačke ispostave:

“Mađarski institut u Zagrebu smješten je u srcu glavnog grada Hrvatske, u neposrednoj blizini Trga bana Jelačića, i katedrale, u jedinoj modernoj zgradi u užem centru grada u kojoj se nalazi i ured Europske komisije.”²⁹⁸

Uz urede takvih institucija, u Ban centru se nalaze luksuzni stambeni prostori na višim etažama, a u prizemlju trgovina široke potrošnje i pojedini specijalizirani dućani što također utječe na dinamiku i korištenja prostora. No zgrada se prvenstveno prepoznaje po europskosti Kuće Europe i institucija smještenih u njoj koja emanira i u okolni prostor.²⁹⁹ Stoga je i na simboličkoj i na vrlo praktičnoj razini Kući Europe trebalo osigurati dostojno okruženje³⁰⁰ – trebalo ju je smjestiti na trg, odnosno s tog mjesta izmaknuti prometno križanje ulica i prenapučeno parkiralište. No, premda je od početka radova do otvorenja Kuće Europe proteklo šest godina, ideja o uređenju okolnog prostora aktualizirana je i realizirana relativno kasno. Zapravo planovi na razini Grada Zagreba nisu predviđali promjenu dotadašnje temeljne funkcije prostora, već

²⁹⁷ Na Europskom je trgu, ali u drugoj zgradi, onaj arhitekta Stjepana Planića, također smješten Konzulat Republike Estonije u Republici Hrvatskoj.

²⁹⁸ Iz Dokumentacije Instituta Balassi – Mađarskog instituta u Zagrebu.

²⁹⁹ Za načine na koje se europska dimenzija prostora kreira, redefinira i preispituje na Trgu Europe v. poglavlje “Europa na Trgu” u ovoj tematskoj cjelini kojemu je naglasak na izvedbama europskosti.

³⁰⁰ Temeljita prožetost javnog prostora s politikom i duhom europskih ustanova koje se na toj lokaciji nalaze i, prema njihovom viđenju podređenost javnog prostora njihovim interesima jedan je od čestih prigovora koje su iznosili naši sugovornici u svojim kazivanjima o Europskom trgu. Tako je, primjerice, dvadesetogodišnja kazivačica rodom iz Dubrovnika, koja u Zagrebu živi od početka studija, trg opisala kao “popločani prilaz Kući Europe”. Zagrepčanka u kasnim tridesetim godinama, koja je do gradnje Ban centra živjela u obližnjoj ulici, svoj doživljaj Europskog trga odredila ovim riječima: “U Hrvatskoj trgovci rade ko predvorja zgradama, mislim da je to istina, da neko napravi zgradu pa će si napraviti fancy trg tako da zapravo cijela zgrada izgleda dobro na fotografijama pa da skuplje možeš prodat stan. [...] Trebam prodat nekretninu, ajmo sad malo oko, a zapravo uopće nisi napravio dobru stvar.” U sličnom duhu podređenost cjelokupnog arhitektonskog rješenja trga zgradi u kojoj se smjestila Kuća Europe komentira i umjetnik koji je svojom instalacijom 2016. godine intervenirao na Europskom trgu: “Cijeli trg je okrenut prema zgradi. Sve klupe su okrenute prema zgradi, spomenik gleda na zgradu, sve je nekako na nju skoncentrirano. To valjda podupire i onu tezu da je i trg radi zgrade nastao.”

Sl. 151 Kuća Europe, 2017.

Sl. 152 EU znakovlje na Kući Europe, 2019.

njezino legitimiranje i usustavljenje. Programom male komunalne akcije³⁰¹ zakazane za prvu polovicu 2013. godine, križanje je Vlaške, Cesarčeve i Kurelčeve ulice trebalo biti pretvoreno u službeno Gradsko parkiralište sa stotinu uređenih parkirnih mjesta. Obrat u takvoj projekciji prostora donosi intervencija Branka Silađina, arhitekta koji je, uz Mihajla Kranjca i Berislava Šerbetića, autor projekta obnove obližnjega glavnog gradskog trga, tada zvanog Trgom Republike koji je rekonstruiran povodom Univerzijade 1987. godine (usp. Križić Roban 2008: 73; Žunić i Matuhina 2012: 98). Silađin se, prema njegovu kazivanju, pred najvišim gradskim predstavnicima zalagao za napuštanje projekta izgradnje parkirališta na lokaciji današnjeg Europskog trga za koji je već bila provedena javna nabava i promiče svoju otprije definiranu ideju o stvaranju trgova koji bi funkcionirali poput svojevrstnih “proširenih dnevnih boravaka” građana, kao i o uređivanju i povezivanju rascjepkanih pješačkih zona u središtu Zagreba čime bi se obuhvatio i taj prostor (Križić Roban 2008: 70). Tako u dopisu, upućenom Gradskoj upravi 14. ožujka 2013. godine i naslovljenom “Jedna šansa za novi urbanitet javnog prostora”, zagovara sljedeće:

“Izgradnjom Ban-centra konačno je arhitektonski definiran odnos povijesne cjeline Kaptola i njegova podgrađa sa strukturom Donjeg grada. Nastali međuprostor, gotovo trg, time postaje jedan od najvažnijih reprezentativnih prostora identiteta grada. Kao takav je i uvijek bio prepoznat te je bio predmet svakog od brojnih projekata građevina ali i isto tako brojnih urbanih interpolacija. Gotovo je nevjerojatno da se dovršenje ove najveće i najvažnije gradske interpolacije ne koristi i za primjereno uređenje i urbano aktiviranje ovog dragocjenog prostora!.. Dapače krpanjem postojećeg odurnog parkirališta betonira se neprihvatljivo urbano stanje ne samo ovog prostora već i ovog dijela grada. Velika i prevelika borba za grad na Cvjetnom trgu svratila je pozornost sa ovog izuzetno potencijalnog urbanog prostora, no vjerujemo da nije prekasno, te da se jednostavnim, jeftinim i primjerenim rješenjem, praktično u okviru održavanja, može još riješiti. [...]”

³⁰¹ Plan je malih komunalnih akcija usmjeren k održavanju komunalne infrastrukture i poboljšanju komunalnog standarda te ne uključuje veće infrastrukturne, urbanističke i arhitektonske intervencije. Stoga njegovo provođenje ne zahtijeva prethodno raspisivanje javnoga natječaja. Za pojašnjenje v. <https://www.zagreb.hr/odrzavanje-komunalne-infrastrukture-i-poboljsanje-/12952> (pristup: srpanj 2019).

Sl. 153 Nacrt današnjega Europskog trga, rad Branka Silađina

Da se samo ne lamentira predlažem vrlo jednostavnu korekciju prometnog rješenja koje u potpunosti zadovoljava nužne potrebe i ne dira osnovnu prometnu shemu, a omogućava formiranje primjerenog urbanog prostora i života. Osnovu čini sadnja drvoreda koji, osim uvijek dobrodošlog urbanog zelenila, uspostavlja pomirbeni odnos arhitektonskih mjerila dva ipak različita povijesna sloja grada, ali i stvaranje pješačkog mjerila. Nova garaža i neposredna blizina garaže na Langovom trgu sigurno omogućava ukidanje postojećeg parkirališta koje sada samo navlači promet, [...] nužan taxi i eventualno mjesta za hendikepirane na južnoj strani pokrivaju urbane potrebe ovog prostora. Predlaže se izvedba hodnih i voznih površina u jednom nivou čime se naglašava primarno urbano korištenje bez arhitektonskih zapreka. [...]

Urbanom interpretacijom ovog prostora Grad bi dao jasan znak svijesti o ulozi i značaju javnog urbanog prostora i Kulturi prostora koja često danas gubi bitku sa prometom i kancerogenim komercijalizmom današnjice.” (Silađin 2013a)

Grad Zagreb odlučuje modificirati odluku o rekonstrukciji tog prostora čemu, prema Silađinovim navodima, doprinosi i intenziviranje priprema za obilježavanje ulaska Hrvatske u Europsku uniju i otvorenje Kuće Europe. Još uvijek u okviru već odobrenog programa male komunalne akcije provedeni su korjeniti i opsežni radovi na oblikovanju polupješačkog javnog prostora koji će omogućivati prolaz vozilima javne opskrbe, čistoće, taksi službe, kao i pristup automobilima do garaža Ban centra, ali će u prvom redu biti namijenjen šetačima. Parkirališta su uklonjena, izuzev mogućnosti zaustavljanja taksi vozila na istočnom dijelu trga, nadomak Palmotićevoj. Cilj je bio, navodi u

Sl. 154 Silađinove snimke parkirališta u Vlaškoj ulici, 2013.

Sl. 155 Silađinova vizija zelenila na današnjem Europskom trgu

svojem kazivanju Branko Silađin, asfalt zamijeniti kamenom i mjestimičnim zelenilom. Tako je prostor popločan omanjim ružičasto-bež granitnim pločama vrste *Rosa porrino*, a od Cesarčeve je prema Staroj Vlaškoj posaden drvored gledičija. Arhitekt je svoju viziju trga odredio kao nastojanje da se tu oživotvori “zona njegovanog povijesnog urbaniteta” koja za njega označava izraz današnjega urbaniteta, ali u povijesnom prostoru. Restrukturiranje je trga potaknulo i uređenje obližnjih javnih prostora. Godinu je dana kasnije, u ljeto 2014. godine, u neposrednoj blizini Europskog trga, otvoren, službeno neimenovan, prolaz kroz stambeni blok na čvorištu Cesarčeve, Vlaške i Bakačeve ulice, duž zasutoga korita potoka Medveščak³⁰² koji otkriva dvorišne strane zgrada s dogradnjama (Knežević 2017a).³⁰³

Zbog svojega opsežnog restrukturiranja i dugog perioda gradnje Europski trg još i danas za mnoge naše sugovornike ima prilično nejasan status, a asocijacije koje uz njega vezuju su uvelike ambivalentne – on je za njih “gradilište”, “križanje”, “proširenje ulice”, prostor koji “tek nastaje”. Na takvu neodređenu poziciju koju prostor neformalno smatran trgov ima u gradskom rasteru upućuju rezultati kvantitativnog istraživanja provedenog 2015. godine koje je za cilj imalo utvrditi koja su mjesta ugođe, odnosno mjesta neugode u gradu

³⁰² U neformalnom govoru stanovnika Zagreba i u medijskom diskursu taj se prolaz ponekad javlja pod nazivom Potokov prolaz (usp. Duda 2015a: 4).

³⁰³ Premda do danas nije ureden prema arhitektonskom projektu, taj prolaz povremeno postaje lokacijom umjetničkih intervencija i oživljavanja “starog zagrebačkog štira” poput izložbe fotografija “Skrivena dvorišta Zagreba”, ali i punktom na kojem pojedinci i skupine nalaze privatnost u samom zagrebačkom centru, posebno tijekom noćnoga izlaska u grad (Rajilić 2015).

Sl. 156 Siladinov plan za stvaranje novog trga, 2013.

Zagrebu. Na osnovi percepcije 543 ispitanika – stanovnika Zagreba, geograf Zoran Stiperski zaključuje kako građani “teško prihvaćaju nova preuređenja u Donjem gradu, tako da je novouređeni Europski trg,³⁰⁴ nastao na križanju Stare Vlaške i Cesarčeve, nakon preuređenja ostavio ispitanike prilično ravnodušnim, ali s više osjećaja neugode nego ugone” (2015: 339).³⁰⁵ Pojedina kazivanja, koja zbilja podcrtavaju ravnodušnost kao pretežiti osjećaj koji vezuju uz Europski trg, bacaju nešto drukčije svjetlo na teže prihvaćanje preuređenja dijelova grada obrazlažući svojevrsan zazor od takvih preinaka ne otporom promjenama, već kvalitetom provedenih radova ili okolnostima u kojima se radovi provode. S tog aspekta interpolaciju Ban centra u zaštićenu povijesnu cjelinu Donjeg grada promatra umjetnik koji je Europski trg odabrao za lokaciju svoje intervencije:³⁰⁶

“Meni ova zgrada nije ružna zato što je kao suvremena arhitektura u starom dijelu, dapače, vani ima odličnih primjera di su u starim jezgrama, radili baš suvremenu arhitekturu, koja u isto vrijeme baš odudara jer je ultra suvremena, al opet paše jer stvara taj kontrast di se staro ističe kraj novoga [...] Al jednostavno mi je ovo loše, loše, loše vizualno. Dakle suvremenost nema veze s tim.”

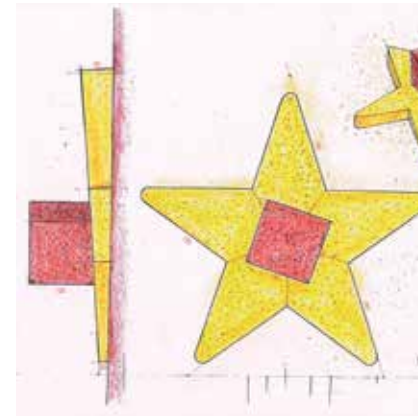
Neki korisnici trga, posebice oni mlađi, promjenu dinamike prostora ne iscrta-vaju duž linija prije i poslije intervencije, već se fokusiraju na doživljaj prostora danas u odnosu na to kako je on izgledao i funkcionirao tijekom radova. Svoja sjećanja na tu intervenciju dvadesetogodišnji stanovnik Zagreba izlaže ovako:

“prije kad sam ja bio mali, mislim Europski trg [je bio] nepostojeći, ono. Apsolutno nepostojeći, Bakačeva nula bodova isto. Niš se nije odvijalo tamo. Bila je ona rupetina 15 godina valjda, [...] na mjestu di je danas cruiser. Šta je bilo, ono masovna rupetina desetljećima valjda, niko nije znao koji će se tam vrag desit,

³⁰⁴ U svom je ispitivanju javnog mišljenja o gradskim prostorima istraživač već tada prostor nazivao Europskim trgom iako je on trgom službeno nazvan tek dvije godine kasnije.

³⁰⁵ Autor mjesta ugone definira kao “mjesta gdje se osobe osjećaju ugodno, opuštano, sigurno i pouzdano”, odnosno kao “privlačna mjesta za određene aktivnosti poput izlazaka, odmora, rekreacije ili kupovanja” (Stiperski 2015: 336).

³⁰⁶ Za detaljniji opis i analizu ove intervencije, izvedene u okviru EU projekta *Creart*, unutar projektne dionice koju vodi Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, v. poglavlje “Propitivanje trga umjetničkim izvedbama” u ovoj tematskoj cjelini.

Sl. 157 Siladinovo rješenje javne plastike, 2013.

Sl. 158 Zvijezda EU, 2018.

dal će to bit garaža, brijem da ni sami nisu znali, ono, brijem da su zapravo neš započeli pa su prestali pa onda opet kojekakve malverzacije.”

Restrukturiranje je lokacije današnjega Europskog trga izazvalo mnoštvo kontroverzija i polemika. Brojni su se kritičari usmjeravali na njezino uređenje i funkcionalnost, nezaokruženost projekta i ostavljanje slijepih pjega unutar prostora, na neprimjerenost opreme poput rasvjetnih stupova, kružnih klupa i koševa za otpatke itd. Posebno su negativno komentirali izostanak javnog natječaja pri zadiranju u povijesnu jezgru grada (usp. Bobovec 2015; Kovačević i Novak 2014; Šimpraga 2014). U tom je duhu proizvodnju mjesta predočio u svom kazivanju jedan zagrebački arhitekt dovodeći u pitanje legitimnost prostornog zahvata, ali i sam “tržni karakter” Europskog trga:

“To je bio jedan presedan, da se pokuša kroz male komunalne akcije, u biti, napraviti preuređenje te dvije ulice koje su, ne znamo zašto, postale trg. [...] Za takove prostore je obvezna izrada arhitektonskog i urbanističkog natječaja gdje onda deset, petnaest, dvadeset timova daju svoja rješenja. Mora postojati jedan žiri koji očito ima nekakvu ingerenciju u tome, odlučuje, prezentira se javnosti, i tek onda se ide na izradu idejnog projekta, lokacijske dozvole i tako dalje. Znači, u ovom slučaju bila je kompletno isključena javnost, bila je kompletno isključena struka, obzirom na nastajanje tog prostora.”

Na sličan način restrukturiranje Europskog trga komentira i predstavnik nevladine udruge, koji taj postupak, posebice izostanak javne rasprave i raspisivanja adekvatnoga javnog natječaja, pripisuje “zagrebačkoj krizi trgova” primjetnoj, po njegovu mišljenju, u širim razmjerima pri čemu upućuje na trend da je “nešto što se prikazuje kao obnova ili uređenje, zapravo devastacija pod isprikom obnove i uređenja”.³⁰⁷ No, bez obzira na brojne manjkavosti koje uočava u projektu i izvedbi, za tog je sugovornika prostor nesumnjivo postao trgom:

³⁰⁷ Pritom su referencijalni okviri našeg sugovornika širi od granica Europskoga trga, on upućuje na druge bliske primjere u gradu Zagrebu, a kao eklatantan primjer te tendencije ističe preuređenje Trga Petra Preradovića koji građani i posjetitelji češće nazivaju *Cvjetni trg*.

Sl. 159 Kritičke poruke na Zvijezdi EU, 2016.

Sl. 160 Vježbanje nenastanljivih prostora, 2013.

Sl. 161 "Čovječe, ne ljuti se", 2017.

Sl. 162 Umjetnička intervencija Duje Medića, 2016.

"Ja smatram da je ovo postao trg bez daljnjega, i to se može vidjeti u određenim događajima, a i u određeno doba godine. [...] Ova je zgrada [zgrada Ban centra, op. a.] predimenzionirana i stvara tu sjenu i [...] ta sjena u ljetnim mjesecima čini da klupe budu pune. Ja sam stvarno aktivno promatrao taj prostor i on ima svoju upotrebu."

Isti izraz u svojem opisu Europskoga trga koristi i jedan umjetnik koji je mnogo kritičniji naspram mogućnosti korištenja prostora kao trga. On transformaciju te lokacije promatra kao "simptom našeg vremena i odraz našeg društva" te je karakterizira sintagmom "devastacija javnog prostora". Na pitanje što smatra devastacijom, taj kazivač odgovara:

"Sve, od činjenice da nije bilo javnog natječaja do uređenja prostora. Sve je na tom trgu bezizražajno, od zgrade Ban centra, one 'mikrovalne', do Siladinovog 'znamenja'. Da se razumijemo, i prije je to mjesto bilo bezizražajno, bez nekog identiteta, ali je sada još strašnije jer je imalo priliku postati nešto, ali nije. To i nije pravi trg."

Kako pokazuje ovaj citat, mnogo je pažnje izazvalo i postavljanje primjeraka javne plastike na trg čija je izrada također povjerena Branku Siladinu. Prvi su Siladinovi nacrti u taj prostor projicirali spomenik s vodom. No zbog blizine europskih institucija, autor se nakraju odlučio za postavljanje *Zvijezde EU* koju sam ne percipira kao spomenik već kao znamen, materijalni podsjetnik na dan priključenja Republike Hrvatske Europskoj uniji (usp. Kolanović 2014).³⁰⁸ Blizak tretman *Zvijezda EU* doživljava i u Gradu Zagrebu – u dopisima Gradskog ureda za strategijsko planiranje i razvoj Grada te Gradskog ureda za prostorno uređenje, izgradnju Grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet Grada Zagreba on se spominje kao "obilježje", bez navođenja naziva.

³⁰⁸ Iz tog razloga ovom objektu njegov autor Branko Siladin nije dodijelio naziv. No, na taj se primjer javne plastike povremeno referiramo imenom *Zvijezda EU* s obzirom na to da se taj naziv (uz ime *Zvijezda Europe*) uvriježio u medijskom diskursu kao i u svakidašnjem govoru o tom prostoru. Ujedno napominjemo da u popularnom diskursu, ali i u stručnoj literaturi, nije jasno definirana razlika između spomenika i znamenja. U tim se kontekstima obje ove kategorije tretiraju kao primjeri javne plastike i u naracijama i praksama vezanima uz njih ne opažamo neke razlike.

Time se deklarativno anulira činjenica da bi postavljanje javne plastike trebalo u pravilu biti regulirano javnim natječajem bez obzira na nazivlje. Objekt je koji prikazuje pognutu petokraku zvijezdu izrađenu od žućkasta kamena i na nju postavljenu crvenu granitnu kocku s ugraviranim datumom 1. 7. 2013.,³⁰⁹ postao prijedpnom točkom u raspravama vođenim u stručnim krugovima, posebno među povjesničarima umjetnosti, pretežito "ne u svom značenju nego u svojoj pojavnosti", zatim u medijskom kontekstu, ali i u svakidašnjim razgovorima o transformacijama grada.³¹⁰ Tako je, primjerice, jedan povjesničar umjetnosti idejno rješenje objekta usporedio s obilježjima koja su se u doba socijalizma postavljala ispred kasarni Jugoslavenske narodne armije, s kockom u koju je "još bio zabijen i kramp", dok je druga stručnjakinja za umjetnost o tom primjerku javne plastike navela sljedeće:

"Spomenik je nadasve naivan: zvijezda na kojoj sjedi kocka. Poruka nije čak na razini dječjeg vrtića. Nije jasno, zašto se Siladin upustio u to, umjesto da je na tom mjestu predložio neki objekt koji bi demonstrirao vrijednost i identitet hrvatske umjetnosti, odnosno, sadržavao višeslojnu poruku." (Šimpraga 2014)

Usto, taj objekt generira raznorodne naracije i prakse građana. U popularnom se diskursu dva njegova vizualna elementa simbolički poistovjećuju s Europskom unijom i Republikom Hrvatskom pri čemu se zvijezda tumači kao motiv sa zastave EU, a kocka kao evokacija crveno-bijelih kvadratića na hrvatskom grbu. Ponekad njihov raspored u prostoru građani tumače kritički i šaljivo u svjetlu odnosa moći tih političkih formacija pri čemu iz činjenice da je "kocka prizemljila zvijezdu" iščitavaju komentar da se Hrvatska tretira kao "teret Europskoj uniji" ili se ironijski zalažu za obrtanje njihova međuodnosa, poput jednog umjetnika koji kaže: "samo ne znam [...] zašto je kocka prizemljila zvizdu, trebalo bi obrnuto jer, mislim, Europa *nas* maltretira".

³⁰⁹ Datum je ugraviran na južnoj plohi kocke, onoj na koju se pogled pruža iz Kuće Europe.

³¹⁰ Za primjer bliskih prijedpova izazvanih postavljanjem javne plastike na trgove v. primjer rasprava generiranih podizanjem spomenika kralju Tomislavu na istoimenom zagrebačkom trgu i Bolléove fontane na Zrinjevcu, prikazanih u poglavlju "Trgovi u trajanju" u tematskoj cjelini "Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava".

U svojim svakidašnjim izvedbama pojedini građani znamen *Zvijezda EU* prihvaćaju kao prostornu činjenicu, ponekad ga i previđaju ili ignoriraju, dok ga drugi dovode u pitanje. Većina njegovih korištenja proizlazi iz svakodnevnih boravaka ili prolazaka prostorom; druga su potencirana javnim događanjima koja se u njemu odvijaju; no, neka se upravo na taj topos usmjeravaju prethodno planiranim umjetničkim, aktivističkim i drugim intervencijama. Pojedini stanovnici Zagreba tu lokaciju odabiru za svoje mjesto susreta i kraćeg boravka ili polazišnu točku za šetnju gradom, odlazak u ugostiteljski objekt na piće i sl. Tako, primjerice, tridesetogodišnji Zagrepčanin tumači svoju praksu sastajanja s dvojicom prijatelja na Europskom trgu sljedećim riječima: "tak se nađemo uvijek ovdje i tu sjedimo nekad, zbog toga jer je mirnije u odnosu na druge prostore, a vrlo je centralno". Nadalje, pri boravcima djece na trgu *Zvijezda EU* povremeno se transformira u savršenu lokaciju za igru skrivača, lovice, u nogometnu stativu, na stepenicu na koju se zabavno penjati ili u stabilno uzdignuće na koje najvještiji mogu doskočiti *skateboardom*. Poneki se korisnici prostora popnu i sjednu na kocku zbog fotografiranja. Pokatkad tijekom manifestacije *Advent u Zagrebu* i u ljetnoj sezoni kada okolni prostor zauzme inventar ugostiteljskih objekata, posjetiteljima gornja ploha kocke posluži kao alternativni stol, kao površina na koju odlažu svoja jela i pića. Tijekom *Međunarodnog uličnog festivala Cest is d'best* publika, pogotovo ona dječja, gornju površinu kocke i krakove zvijezde koristi kao klupe s kojih mogu nesmetano pratiti nastupe žonglera, uličnih umjetnika i drugih izvođača. Pojedini se, pak, akteri odlučuju reagirati na oblik kocke, upotpuniti je ili, prema svojem viđenju, "dovršiti" vlastitim intervencijama. Tako je u ožujku 2017. godine kocka osvanula oslikana sa svih dostupnih strana zelenim i ružičastim točkama, na način da je privremeno pretvorena u nepomičnu kocku za igru "Čovječe, ne ljuti se".³¹¹ Godinu se dana ranije umjetnik Duje Medić doslovce oslonio na Silađinov rad iskoristivši kocku kao postolje za vlastitu umjetničku instalaciju pod nazivom "Autić s posebnim potrebama za trg s posebnim potrebama". Važno je istaknuti i one prakse koje ovaj objekt ne generira, a moglo bi ih se očekivati s obzirom na poruku koju on naznačava.³¹² Naime, premda je zamišljen kao podsjetnik na pristupanje Republike Hrvatske Europskoj uniji, i premda je na njegovoj plohi ugraviran datum tog događaja, uz samu *Zvijezdu EU* se izravno ne vezuju slavljenički ili komemorativni postupci kojim bi se obilježilo sjećanje na taj, ili neki drugi važan trenutak u zajedničkoj europskoj povijesti, poput polaganja cvijeća, paljenja svijeća, izvođenja ceremonijalnih radnji u odnosu na taj objekt itd. U izvedbama u okviru vrlo posjećenih javnih događanja ponekad svjedočimo i praksama negiranja tog objekta na način da je privremena infrastruktura postavljena tako da *Zvijezdu EU* zakriva ili je tretira kao neizbježnu prepreku u prostoru. Svim tim naracijama i izvedbama, organiziranim i spontananim, afirmativnim i negacijskim, igrom, humorom, ignoriranjem i kritikom, ali i izostankom nekih drugih izvedbi koje memorijalne markacije u prostoru obično potiču, korisnici *Zvijezdi EU* pridaju mnogostruke funkcije i višeslojna značenja koji autorski nisu upisani u njezin temeljni koncept.

³¹¹ Intervencija je bila geriliskoga tipa pa nije poznato tko je izveo tu akciju niti koja je bila motivacija za taj zahvat.

³¹² Nositeljice se projekta *Advent na Europskom trgu* prisjećaju anegdote iz krugova organizatora javnih događanja kada je inicijator jedne proljetne manifestacije na Europskom trgu, dobivši uvid u skice adventskih događanja na toj lokaciji, od crtača skica zatražio da "mu makne onu zvijezdu jer mu ne paše u koncept" misleći da se radi o scenografskom elementu ubačenom na trg samo za potrebe *Adventa*.

Sl 163 Službeno imenovanje Europskoga trga, 2018.

1POSTOZAGRAD kojoj je svrha angažman na poboljšanju grada i javnog dobra;³¹⁴ nadalje, još 2015. godine organizatori manifestacije *Advent u Zagrebu*, Turistička zajednica grada Zagreba jednu od svojih scena nazivaju Europskim trgom pri čemu i čitav program izveden na toj lokaciji obuhvaćaju krovnim nazivom *Advent na Europskom trgu*; čak je i na kartama Zagreba dostupnima putem pretraživača *Google* taj prostor bio označen imenom Trg Europe znatno prije njegova službenog preimenovanja. Korištenje se tog naziva uvrijelo

³¹³ Sve do službenog proglašenja ovoga prostora trgom i njegova imenovanja u javnom se diskursu za tadašnje ulično raskrižje usporedio i jednako učestalo javljaju dva neslužbena naziva bliskog značenja: Europski trg i Trg Europe.

³¹⁴ U intervjuu održanom godinu dana prije službenog preimenovanja trga inicijator je te platforme pojasnio vlastitu upotrebu naziva Trg Europe na ovaj način: "ja koristim često taj naslov da ga potvrdim, dakle, trebalo je neko vrijeme da on uđe u neku upotrebu, [...] da bi to postalo neka općeprihvaćena činjenica. Ja sam to vrlo strateški onda koristio i postavljam fotke u grupu u koju inače postam fotke jer često nasumično slikam grad, u grupu Zakaj volim Zagreb i uvijek sam stavljao taj naslov Trg Europe i zapravo bih samo u zagradi stavio Cesarčeva/Vlaška, i to je ostalo, to je postalo prihvaćeno." Kazivač je usto istaknuo da službeno nazivanje prostora Trgom Europe ili Europskim trgom nije nužno, budući da je, prema njegovoj ocjeni, neformalno korištenje naziva za neki prostor presudnije u stvaranju identiteta mjesta i odnosa ljudi prema njemu od formalnog imenovanja. Tu je tezu argumentirao primjerom zagrebačkoga Trga Petra Preradovića koji se u popularnom diskursu redovito naziva *Cvjetnim trgom*.

Preimenovanje

Od polovice 2013. godine, dakle od prostorne rekonstrukcije, trokutasta gradska zona nadomak glavnom zagrebačkom trgu svojim urbanističkim rješenjem i arhitektonskom definicijom, a i u imenovanju građana funkcionira kao trg – no, još uvijek ne i odredbom nadležnih gradskih tijela koja ga i nadalje tretiraju kao križanje triju ulica. Ipak, imenovanje tog prostora trgom ubrzo ulazi u uporabu neformalnim strategijama premda su za njegovu popularizaciju umnogome zaslužne formalne ustanove i utjecajni društveni mediji: primjerice, netom nakon useljenja u Kuću Europe djelatnici Predstavništva Europske komisije u Hrvatskoj kao lokaciju svojih ureda, kao i javnih događanja koja organiziraju pred zgradom, na otvorenom, počinju navoditi Europski trg ili Trg Europe;³¹³ taj naziv također promiče volonterska platforma

Sl. 164 Neformalno imenovanje trga, 2015.

također u medijskom i popularnom diskursu te predstavlja jedno od rijetkih točaka vezanih uz taj prostor u kojima je postignuto suglasje različitih aktera. Naime, i arhitekt Siladin i žestoki kritičari njegove koncepcije u svojim su se intervjuima provedenim prije preimenovanja lokacije na nju referirali kao na Europski trg, odnosno Trg Europe, smatrajući ga "pogođenim" i "logičnim" nazivom koji odražava karakter prostora.³¹⁵

Do promjene u službenom tretmanu i imenovanju prostora dolazi povodom obilježavanja još jednoga datuma povezanog s historijatom Europske unije: šezdesete obljetnice potpisivanja Ugovora iz Rima kojima je ustanovljena Europska ekonomska zajednica, preteča današnje Unije. Dana 25. ožujka 2017. godine na snagu je stupila odluka Gradske skupštine grada Zagreba prema kojoj se "neimenovani trg (dio k.č. 3038 k.o. Centar) koji je na sjevernoj strani omeđen Vlaškom ulicom, na južnoj strani Ulicom Augusta Cesarca, a na zapadnoj strani istočnom međom k. č. I 805 k.o. Centar, imenuje u spomen na punopravno priznanje Republike Hrvatske kao 28. članice Europske unije i dobiva ime **Europski trg**" (*Imenovanje trga* 2017; Zaključak o imenovanju javnih površina 2017). Odluka o imenovanju donesena je na prijedlog zagrebačkog gradonačelnika Milana Bandića. On u svom obrazloženju upućenom Odboru za imenovanje naselja, ulica i trgova Gradske skupštine dva mjeseca ranije podcrtava nakanu da se novim službenim nazivom, koji je neformalno već "prihvaćen, prepoznat i rado korišten od strane građana Zagreba", trg afirmira kao svojevrsno mjesto sjećanja na trenutak priključenja Hrvatske Europskoj uniji, na kojem se slavi europski identitet i iskazuje "počast svima koji su svojom nesebičnom žrtvom, svojim radom, trudom i zalaganjem omogućili da Republika Hrvatska postane dio obitelji Europske unije" (ibid.). Ulaskom se u Europsku uniju mijenja međunarodni status države, ali i grada Zagreba

³¹⁵ Ipak, tendencija prihvaćanja tog imena ima i svoje iznimke: tako se povjesničaru umjetnosti Krešimiru Galoviću naziv Trg Europe "čini jednako neumjesnim kao i pjesma Danke Deutschland iz 90-tih godina" (Šimpraga 2014).

koji se time promiče u "jednu od prijestolnica Europske unije". Vizija upisana u novo imenovanje, prema gradonačelnikovim riječima, jest da Zagreb bude "prepoznatljiviji po želji da istakne pripadnost Republike Hrvatske Europskoj uniji" (ibid.). U takvim naracijama iščitavamo kako ta vizija stremlje prema van, prema novom brendiranju grada na nadnacionalnom planu, ali i simboličkom repozicioniranju iznutra, poticanju ponosa na europsku pripadnost među samim građanima. Ta želja postaje učinkovitija i prisutnija na geopolitičkom planu, ali i na razini gradske svakodnevice ako ne funkcionira isključivo kao apstrakcija ili naracija već ako se upiše u urbani prostor. Mjesto isticanja i materijaliziranja te želje postaje upravo Europski trg.

Tri i pol godine nakon službenog otvorenja Kuće Europe i inauguriranja rekonstruiranog okolnog joj prostora, gradonačelnik Grada Zagreba i Voditelj Predstavništva Europske komisije u Hrvatskoj Branko Baričević su svečano otkrili ploču postavljenu na Planićevu zgradu na kojoj je istaknut nov, iako u javnosti već uvriježen, naziv: Europski trg. Europskost ceremonije potvrđivala se nazočnošću predstavnika veleposlanstava zemalja članica Europske unije;³¹⁶ europskost prostora naznačena imenom obrazložena je na interpretacijskoj pločici postavljenoj podno službene gradske table riječima: "nazvan u spomen na primanje Republike Hrvatske u članstvo Europske unije". Tabla, prema riječima zaposlenika Predstavništva Europske komisije, treba poslužiti kao podsjetnik na datum ključan u suvremenoj hrvatskoj i europskoj povijesti. Ona je ujedno tvrdnja ne samo o geografskom ili političkom, već i o svjetonazorskom pripadanju: o prožimanju glavnoga grada i države idejom i idealom Europe. Na upisivanje je tog koncepta u gradski prostor novim imenovanjem uputilo u svom priopćenju Predstavništvo Europske komisije naglasivši: "Tim činom ujedno će se istaknuti i povezanost Hrvatske i Zagreba s Eurom i europskim vrijednostima."³¹⁷ Europska tradicija kao hrvatska tradicija bila je glavni motiv u prigodnom obraćanju Branka Baričevića. Milan Bandić je, pak, uputio na tendenciju da se temeljni graničnici hrvatske povijesti simbolički, nazivljem, ali i urbanističkim rješenjima i spomeničkom baštinom, ukotve u središte grada. Tako je u svom govoru koji je prethodio otkrivanju ploče istaknuo:

"Cijela se povijest slijeva od Jelačić placa, Stepinčeve katedrale, preko Bakačeve, Parka međunarodnog priznanja³¹⁸ do Europskog trga. U 300 metara stala je cijela hrvatska povijest." (Hina 2017a)

Prema gradonačelnikovu viđenju, šetnja zagrebačkim centrom, od glavnoga gradskog trga do novoimenovanog Europskog trga, prolaznicima tako nudi svojevrsan prostorni sažetak gradske, ali i nacionalne prošlosti.

³¹⁶ Predstavnici Vlade Republike Hrvatske i državne vlasti nisu sudjelovali u ceremoniji. Njihova prisutnost nije bila obvezna s obzirom na to da je (pre)imenovanje zagrebačkih prostora u ingerenciji Grada. Zbog njihova je odsustva poveznica među institucijama Grada Zagreba i Europske unije na svečanosti bila uočljivija.

³¹⁷ <http://totalinfo.hr/europski-trg-u-zagrebu-gradonacelnik-otkriva-i-sluzbeno-plocu-s-novim-nazivom/> (pristup: srpanj 2017)

³¹⁸ Istoga dana kada je Europski trg dobio svoje službeno ime, obližnjoj zelenoj površini na dodiru Cesarčeve i Bakačeve ulice pripisan je naziv Park međunarodnoga priznanja Republike Hrvatske čime se upućuje na događanja iz 1992. godine. I ovim se urbanim toponimom država i grad pozicioniraju i legitimiraju u širem europskom kontekstu.

Ovim činom imenovanja lokaciji nije samo pripisana, ili potvrđena, njezina otprije pretpostavljena europska dimenzija; njime je prvi puta formalno iskazano da prostor ima karakter trga. On je tako u urbanom rasteru prestao funkcionirati kao ulično križanje; u Gradskoj je legislativi prerastao u jedan od centralno smještenih zagrebačkih trgova, posvećen glorificiranoj ideji Europe. I u ovom se primjeru službeno imenovanje prostora otkriva kao "poruka u krajoliku" u službi podupiranja dominantnih društvenih i političkih stremljenja, proklamiranih s vrha hijerarhije pri čemu se jezične formulacije i gradske nomenklature potvrđuju kao agensi stvaranja mjesta, upisivanja i apostrofiranja slojeva značenja koji se dotad nisu dali iščitati iz njegove materijalnosti (Stanić, Šakaja i Slavuj 2009: 89-90; Tuan 1991: 684).

Stvaranje trga novim korištenjima

No koje je sve kriterije, uz preuređenje i preimenovanje, potrebno zadovoljiti da bi se prethodno presjecište ulica pretvorilo u trg, da bi ljudi taj prostor *prihvatili* kao trg i učinili ga mjestom svojih susreta? Što trg čini trgov? To je bilo pitanje koje smo redovito postavljale u svojim intervjuima s različitim društvenim akterima, građanima i posjetiteljima Zagreba, onima koji na Europskom trgu često borave i onima koji na njega rijetko zalaze. U većini kazivanja, definicija se trga nije iscrpljivala urbanističkim i arhitektonskim rješenjima, a još manje politikom imenovanja, potezom pera gradske uprave, uklanjanjem starih i postavljanjem novih ploča s odabranim, društvenom trenutku prilagođenim, nazivljem. Neki su od naših kazivača kao signal toga da određeni prostor ima ili poprima karakter trga prepoznali "gradski život koji se na njemu događa". Jedan je redovni korisnik Europskoga trga tako istaknuo:

"Trg je zapravo mjesto gdje ljudi borave, kreću se, sjede, piju kavu, nešto se dešava. Mislim, to je ideja trga, da ljudi tamo susreću jedni druge, da razgovaraju. A nije, ono, prazan prostor na kome ti je frka proći preko njega."

Pojedini su naši sugovornici u svojoj definiciji trga nastojali biti sveobuhvatni te uključiti što više elemenata koje prostoru pridaju dimenziju trga. Takav je slučaj s interpretacijom koju je u svom kritičkom čitanju Europskog trga, i dovodenju u pitanje njegova karaktera trga, ponudio jedan arhitekt nekoliko mjeseci prije preimenovanja tog prostora, koncem 2016. godine: "jedan trg čine ljudi, sadržaji, ovojnica, ploha, znači niz drugih elemenata, a ovdje imamo samo plohu". Sugovornik pritom naglašava da promjena uloge lokacije u životu grada, pretvaranje prolazne ulice prema Kaptolu u trg, nije pitanje koje se može riješiti isključivo mjerama prostornih politika, već u prvom redu postupnim mijenama dinamike tog prostora:

"Ovo je trg bez funkcije, to je jedan prazni trg na kojem se apsolutno ništa ne događa, osim Adventa, eventualno nekakvog događanja. Znači ovdje je mogla biti rezervna pozicija za ono sve što ne stane na trg [Trg bana Josipa Jelačića, op. a.], kad smo ga već tako uredili. [...] Taj prostor bi se mogao aktivnije koristiti, ali to ne ovisi niti o arhitektu niti o uređenju prostora, to se zove upravljanje gradom. Znači,

Sl. 165 Advent na Europskom trgu, 2016.

kada bi se ljudi usmjerili na taj prostor, i niz aktivnosti prebacio tamo, vjerojatno bi to bilo prihvatljivije."

Boravak *ljudi* na trgu i njihova *korištenja* trga, interakcije i odnosi koji se u prostoru odvijaju, ali koje prostor i potiče, bili su stalno mjesto u definicijama naših sugovornika bez obzira na to smatraju li da je Europski trg ispunio svoju funkciju trga ili ne. Pojedini su se kazivači pri promišljanju toga kakva ponašanja vezuju uz pojam 'trg' usmjeravali na svakidašnje, individualne ili grupne, ne nužno pomno isplanirane radnje, poput sjedenja, laganih šetnji "s noge na nogu", susreta i druženja, "gubljenja vremena ili dogovaranja o prevažnim stvarima", kratko – *bivanja tamo*. Drugi su se više osvrtni na mogućnost da se na takvim lokacijama organiziraju strukturirani okupljanja i javna događanja. U nekim su kazivanjima primat u određivanju trga dobivale druge vrste odnosa, ponajprije odnosi moći. Pritom su se, kao što je bio slučaj s jednim umjetnikom – fotografom, osvrtni na ideal trga, na zamišljeni, ali nikad ustvari realizirani model grčke *agore* kao mjesto izvedbe demokracije koje građani mogu zauzeti da bi na njemu progovorili "o društveno važnim problemima". Dio se naših kazivača (poglavito aktivista, umjetnika i stručnjaka za urbanu problematiku) odlučio, pak, trg promotriti kao prostor na kojem se u praksi manifestiraju "boljke suvremenog društva": trg su opisivali kao lokaciju koju privatna sfera preotima javnoj, kao točku materijaliziranog konsumerizma, kao mjesto isključivanja i društvene nejednakosti na kojem je aktivnije korištenje dopušteno samo političkoj i ekonomskoj eliti. Motiv koji je zajednički navedenim opisima trga, bez obzira na to kakve se konotacije pripisuju Europskom trgu u tim naracijama, jest to da su specifične *izvedbe* kojima se ostvaruje okupljanje građana, svojevrsna društvena kohezija, njihova interakcija i susreti temeljni čimbenici po kojima se prostor prepoznaje kao trg. Brojne naracije upućivale su na očekivanu raznovrsnost izvedbi na trgu, odnosno na slobodu korištenja prostora na različite načine. Izvedbe, ponajprije u vidu organiziranih javnih događanja, ujedno su prikazane kao poticaj da ljudi borave na trgu, da se na njemu zadrže i da ga ispune vlastitim praksama. "To je razlog zašto ljudi na

trgovima žele bit", objasnila je mlađa Zagrepčanka, posjetiteljica manifestacije *Advent na Europskom trgu*, "zato što se tu nešto događa, grad nije mrtav. [...] To nije ulica da samo prođeš. Tu se želiš zaustavit." Kao jednu od atrakcijskih osnovica trga, kao razloga zašto oni sami vole tu provoditi vrijeme, pojedini su sugovornici isticali njegovu novinu, to da lokacija još nije zagušena slojevima nekih prethodnih značenja, nekim prepoznatljivim prostornim markerima i praksama koje se "već tradicionalno, godinama" održavaju u prostoru, uz male varijacije, kako ističe Zagrepčanin u četrdesetim godinama:

"Jednostavno Zagreb je dosadan, ono, sve se ponavlja, nije velik i to [Europski trg, op. a.] je bio novi dio. Kao prvo, dosta ljudi nije znalo za njega i tamo, onak, imaš osjećaj da je nekako intimnije. Tamo kad smo čekali Novu godinu, ko da su neki drugačiji ljudi, ko neka alternativa, ne znam, ko da su svi ti ljudi tražili nešto di bi pobjegli jer nisu imali di ići i tamo su se našli. [...] Malo drugačija je bila muzika nego u svim tim kafićima. Tako da sam se osjećao ko da nisam u Zagrebu, sad to je vjerojatno zato što je to tako novo."

Potencijal trga da se prometne u scenu na kojoj se odigravaju raznovrsna javna događanja na umu je imao i autor arhitektonskog rješenja. Dokumentacija pohranjena u arhivi Branka Siladina upućuje na mogućnosti aktiviranja tog prostora poticanjem sadržaja turističke namjene, a potencijalne funkcije tog prostora precizira ovako:

*"Realizacijom prolaza i uređenjem javnih prostora Cesarčeve ulice omogućuje se afirmacija šireg prostora Vlaške ulice do Palmotičeve ulice [...] čime bi se dobilo jedinstven i atraktivan urbani prostor koji bi se mogao koristiti za korištenje niza aktivnosti i povremenih manifestacija za koje se često i neprimjereno koriste prostori Trga bana Josipa Jelačića, Gajeve i Bogovićeve ulice. Ovi prostori [današnji Europski trg, op. a.] mogu biti idealni za organizaciju prigodnih izložbi, sajмова autohtonih proizvoda, promocija i manifestacija."*³¹⁹

Zbog važnosti koji u procesu stvaranja grada izvedbama pripisuju ljudi kao njegovi sukreatori, kako oni koji su uključeni u njegovu urbanističku transformaciju, tako i oni koji ga na različite načine koriste, odlučile smo da izvedbe budu glavna točka razumijevanja sintagme "trg u nastajanju". Naše je istraživanje pokazalo da nije dovoljno ulično križanje restrukturirati i oblikovati u vidu trga, ispuniti ga adekvatnim objektima i opremom, pa ni službeno ga nazvati trgom. "Trg u nastajanju" je prostor koji za svoje raznolike korisnike tek zadobiva značajke trga po tome što se postupno ispunjava izvedbama koje ljudi na trgu i od trga očekuju. On je prostor raznolikih praksi: kroz njega se i dalje prolazi prema nekom zacrtanom odredištu, ali se na njemu može i zastati, susresti s prijateljima, sjesti na klupu i promatrati prolaznike, smjestiti se na terasu ugostiteljskog objekta i popiti kavu, prisustvovati nekom događanju i sl. Transformacija uličnog raskrižja u trg podrazumijeva pomak u *osjećaju mjesta*, promjenu mehanizama kojima prostor doživljavaju i oživljavaju različiti korisnici, načina na koje "ljudi susreću mjesta, stvaraju predodžbe o njima i

³¹⁹ Izvadak iz elaborata Branka Siladina, "Idejno rješenje korištenja zelenih površina uz Cesarčevu i Bakačevu ulicu sa redizajnom nadgrađa javnog WC-a. Studija formiranja prolaza 'Potok' između Bakačeve i Cesarčeve ulice, te ispitivanje korištenja obodnih prostora (+ prijedlog 0-faze sa troškovnikom)". Iz Dokumentacije Branka Siladina (2013b: 3).

Sl. 166 Izvedbe u okviru *UrbanFestivala*, 2013.

pune ih značenjima" (Feld i Basso 1996: 8). Atmosfera i dinamika određenog prostora, afekti koji se stvaraju u dodiru ljudi s gradskom materijalnošću redovito proizlaze iz izvedbi koje pojedinci i društvene grupe vezuju uz određene lokacije. Zbog toga u stvaranju Europskog trga presudnu ulogu imaju izvedbe kojima ljudi naznačavaju da prostor, u njihovim očima, funkcionira kao trg te kojima oni taj karakter trga sukreiraju.

Ta transformacija u pravilu uključuje svjestan napor raznih nositelja prostornih politika, nastojanje da se ljudi u prostoru *zadrže* primjerenim sadržajima i kolektivnim javnim izvedbama. Službeni gradski akti, kao i dozvole kojima se prostor trgova privremeno daju na korištenje organizatorima različitih javnih događanja (ali ipak ne svih, što ćemo pokazati kasnije u tekstu), pokazuju da Uprava grada Zagreba prepoznaje ulogu javnih događanja u kreiranju reprezentativnih vizura, poželjnih praksi i predodžbi o gradu, životu u njemu i njegovim stanovnicima. Tako, primjerice, *Razvojna strategija Grada Zagreba za razdoblje do 2020. godine* definira javna događanja kao resurs u društvenom i gospodarskom pogledu. U cjelini naslovljenoj "Društvo" organizacija raznovrsnih aktivnosti, a posebice "međunarodnih sportskih i kulturnih događanja koja pozicioniraju Zagreb na međunarodnoj sceni", navodi se kao prilika za razvijanje "identiteta i brenda grada" (*Razvojna strategija Grada Zagreba za razdoblje do 2020. godine* 2017: 103).

Stoga, premda kroz prizmu izvedbe možemo promatrati sve ono što se događa u javnom prostoru, s obzirom da se svaka društvena komunikacija i interakcija temelji na nekoj vrsti predstavljanja (Goffman 2000), pri analizi stvaranja Europskog trga izvedbama fokus je na strukturiranim, sustavno osmišljenim, pomno planiranim, najavljivanim i provedenim izvedbama u okviru javnih događanja. Odabir takvih događanja kao analitičkog čvorišta proizlazi, s jedne strane, iz njihove izravnije upisanosti u gradske strategije pri čemu oni pružaju specifičan uvid u šire politike proizvodnje i upravljanja

gradom. S druge strane na pitanje o tome kako se identitet Europskog trga afirmira, mijenja ili preispituje u praksi, naši su kazivači uglavnom odgovarali ukazivanjem na pojedina javna događanja koja se odvijaju na tom prostoru. Neki od njih mijenu vlastite percepcije i doživljaja Europskog trga pripisuju upravo javnim događanjima, poput naše sugovornice koja u kasnim tridesetima živi u neposrednoj blizini Europskog trga i na tom prostoru boravi svakodnevno, a koja javna događanja opisuje kao trenutke u kojima se "trg ponaša kao trg". Tu sintagmu pojašnjava svojim dojmom da ljudi tijekom javnih događanja, barem nakratko, prestaju biti isključivo prolaznici tim prostorom, već postaju "gledatelji, slušatelji, sudionici toga što se tamo zbiva".

O potencijalu da se Europski trg aktivira i "poboljša" adekvatnim izvedbama govore i kritičari projekta njegova restrukturiranja i analitičari zagrebačkog javnog prostora. Tako Saša Šimpraga podcrtava sljedeće:

"U širim promišljanjima potencijala mjesta, jedna od opcija za novi trg mogla je biti i institucija stalnog ali promjenjivog punkta za suvremenu umjetnost (koje recentno producirane u javnom prostoru Zagreba praktički nema), čime bi mjesto dobilo dodatnu dinamiku. Dakle, čitav je niz rješenja kojima se moglo pribjeći uvažavajući protoklarne potrebe i potencijal mjesta." (Šimpraga 2013b)

Na to upućuju i pojedini naši sugovornici za koje trg predstavlja dio njihove življene svakodnevne. U tom smislu o nužnosti da se uređen, ali "još uvijek prazan" prostor pretvori u trg otvaranjem mogućnosti za organizaciju različitih događanja na njemu govori tridesetogodišnja Zagrepčanka koja Europski trg definira kao mjesto svojega odrastanja:

"Daj neki sadržaj na tom trgu napravi, bilo šta! Napravi 'Speakers' Corner' ak je to Europski trg! Ajde, to ima u Londonu, ne moramo mi glumiti da smo mi Englezi, al ajde napravi malu pozornicu di ljudi se mogu doć žaliti, popet na pozornicu i slobodno govorit, ak je Europski trg."

Potrebe da se novi trg, adekvatno restrukturiran i imenovan trgom, ispuni novim sadržajima izvedbenog karaktera, svjesna je i Gradska uprava.³²⁰ Tako Grad Zagreb svake godine odobrava niz zahtjeva za zakup i drugo korištenje javne površine na Europskom trgu za "organiziranje manifestacija humanitarnoga, kulturnog, sportskog, ekološkog i drugoga sličnog promotivnog sadržaja",³²¹ postavljanje privremenih građevina, instalacija, pokretnih naprava i sl.³²² Od 2013. godine, kada je prostor doživio svoju urbanističku preobrazbu i otkad je, zbog izmijenjene regulacije prometa, na toj lokaciji moguće postaviti scenu, u tom se prostoru odigralo mnoštvo vrlo raznolikih javnih događanja.

³²⁰ Prema dopisu Gradskog ureda za stratezijsko planiranje i razvoj Grada te Gradskog ureda za prostorno uređenje, izgradnju Grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet Grada Zagreba, upućenom 9. travnja 2018. godine.

³²¹ Uvjeti i mehanizmi dodjele prava na korištenje gradskog prostora različitim dionicima propisani su *Odlukom o davanju u zakup i na drugo korištenje javnih površina* koju donosi Gradska skupština Grada Zagreba (2015). U *Odluci* se izrijekom navodi da se njome ne reguliraju javna okupljanja, koja su u nadležnosti Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske.

³²² O regulaciji ovakvih sadržaja na prostorima zagrebačkih trgova, poglavito Trga Nikole Zrinskog, Trga Josipa Jurja Strossmayera i Trga kralja Tomislava, v. potpoglavlje "Kratka povijest trgova u drugoj polovici 20. stoljeća i na početku 21. stoljeća – 'kriza centa', konzervatorska zaštita i reafirmacija javnog prostora" u tematskoj cjelini "Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava".

Sl. 167 Italia Fest, 2015.

Sl. 168 Svijet na tanjuru, 2019.

Ta događanja na različite načine tretiraju i modificiraju prostor, omogućuju susrete u njemu, ali se ujedno i sama mijenjaju kako bi se uklopila u prostorni i simbolički okvir Europskoga trga.

Nove izvedbe

Neke su od novih izvedbi na Europskom trgu **sajamskog tipa** te naglasak stavljaju na predstavljanje i prodaju odabranih, najčešće gastronomskih proizvoda, ali i rekonstrukcija tradicijskih predmeta i prigodnih suvenira koji se uspostavljaju kao svojevrsni zaštitni znakovi lokaliteta, regija ili zemalja iz kojih potječu. Uz naglašenu tržišnu namjenu, takve manifestacije, nerijetko popraćene prigodnim glazbenim programom i prezentacijama pozvanih izlagača, funkcioniraju kao poprišta tvorbe i iskazivanja lokalnih, regionalnih, nacionalnih i nadnacionalnih identiteta kao i baštine koja se ponuđenim artiklima evocira i zaodijeva u novo, suvremenim potrebama prilagođeno, ruho. Scena je za ta događanja koja su zasnovana na neposrednom opažanju, doticanju i konzumiranju proizvoda, postavljena na razinu trga, u ravninu potencijalnog kušača i kupca, a izvedba se temelji na intenzivnoj interakciji izlagača i ljudi koji obilaze standove. Tom se prigodom Europski trg privremeno transformira u koridor omeđen s obaju strana redovima zbijenih natkrivenih drvenih kioska među kojima se usporavaju koraci prolaznika privučenih mirisima, okusima i šarenilom izložene robe te povicima izlagača. Takav je slučaj s jednim od najranije pokrenutih događanja na Europskom trgu, *Festival talijanskih delicija* pod nazivom **Italia Fest** koji se u Zagrebu od 2014. odigrava svake godine. Riječ je o višednevnoj promotivnoj i prodajnoj manifestaciji kakvu istoimena tvrtka za hranu i piće organizira i u drugim hrvatskim gradovima (u Splitu, Šibeniku, Zadru, Rijeci, Puli, Rovinju itd.), ali i šire (primjerice u Ljubljani). Nakana je organizatora Europski trg učiniti lokacijom na kojoj se "spajaju okusi talijanske gurmanske i gastro scene s kulturom i urbanim životom Zagreba", prostorom u kojem se izvodi "vrhunski" i "najtalijanskiji"

Sl. 169 Mađarski specijaliteti na *Danu Europe*, 2017.

Sl. 170 Danski tjedan, 2015.

Sl. 171 Otočni proizvodi, 2015.

Sl. 172 Hrvatski tradicijski proizvodi, 2016.

prehrambena kultura (Gaura 2016). Tijekom događanja raznovrsnost se talijanske gastronomske ponude esencijalizira i, nizom prepoznatljivih kategorija, svodi na općeprihvaćeni model talijanske kuhinje. Pritom možemo pratiti dvije usporedne tendencije: s jedne strane uočljivo je nastojanje da se čitavo događanje, kao i njegova lokacija, zaodjenu u *nacionalne* boje. Europski trg tada komunicira svoj festivalski karakter odgovarajućim dekorom, postavljanjem zastava Talijanske Republike pred Kuću Europe. S druge se strane ustrajava na sukreiranju i prezentiranju "ujedinjenosti u različitosti" na talijanski način, usmjeravanjem pažnje sudionika na *regionalne* specifičnosti pri čemu zasebni štandovi u okviru manifestacije funkcioniraju kao uprizorenja najpoznatijih talijanskih "gastronomskih regija". Proizvodnja se "Italije u malom" na Europskom trgu – doživljena i oživljena svim osjetilima – vodi sustavnom selekcijom, kriterijima atraktivnosti i standardima kvalitete, a počiva na izvedbama svih dionika uključenih u to javno događanje. Tim događanjem, kako navode medijski izvještaji, Europski trg postaje "prava mala talijanska tržnica koja, osim bogatstva ponude (više od stotinjak proizvoda), donosi i atmosferu talijanskih 'mercata', sa svojim elokventnim prodavačima koji će se pobrinuti da doznate baš sve o proizvodu koji je pred vama" (Punkufer.hr 2016).

Sajamskom arhitekturom i tipovima izvedbe trg ispunjavaju i druga događanja koja se brendiraju kao gastronomske manifestacije. Dobra je ilustracija takvoga pristupa ljetni festival svjetske kuhinje pod nazivom *Svijet na tanjuru* najavljan i kao *Festival svjetske kuhinje* koji se na Europskom trgu održava u rujnu od 2015. godine, a koji organizatori predstavljaju kao "nezaboravno gastro putovanje po svijetu" (Herljević 2016). Naime, uz ponudu renomiranih hrvatskih restorana sajam nudi na prodaju prepoznatljive specijalitete drugih europskih, američkih i azijskih kuhinja uz prikaz njihovih "kulinarskih običaja" i popratni kulturnoumjetnički program – radionice hindu jezika i origamija, spektakularne viteške borbe, savladavanje japanskih borilačkih vještina, prikazi američkog nogometa, pjevanje šansona i plesa salse, trbušnog plesa, ruskog folklora, izvedbi u bavarskim nošnjama itd. (Dobra hrana 2015; Herljević 2016). Nastojanje je organizatora da se odabirom programa, a posebice ponudom jela, na Europskom trgu materijalizira koncepcija "svijeta u malom" s obzirom

na to da obilaskom štandova s hranom posjetitelji mogu "obići cijeli svijet u svega nekoliko koraka" za koje "nisu potrebni ni karta ni koferi već samo dobro raspoloženje i želja za ukusnom hranom" (Dobra hrana 2015; P.R. 2016). Slična je tendencija vidljiva u organizaciji festivala *Gastro Best Fest* koji se na trgu održao jednokratno, u svibnju 2017. godine pod pokroviteljstvom Grada Zagreba i Turističke zajednice grada Zagreba. Riječ je o "festivalu doživljaja", kako su ga predstavili organizatori, na kojem su se mogli naručiti "najbolji hrvatski specijaliteti", ali i ponuda talijanske, austrijske, turske, bosanske kuhinje.

Sajamske izvedbe predstavljaju jezgru prikazanih primjera koji su koncipirani kao samostalne manifestacije. No, još češće takve prezentacijske i prodajne aktivnosti čine jedan od segmenata šireg kompleksa javnih događanja na trgu, kao što je to pri obilježavanju *Dana Europe*, održavanju *Međunarodnoga uličnog festivala Cest is d'Best*, *Adventa na Europskom trgu* pri kojima se na privremeno postavljenim štandovima i kućicama besplatno dijele promidžbeni materijali te prodaju prehrambeni proizvodi, piće, suveniri i sl.

Prezentacija je (proizvoda) drugih europskih zemalja česta strategija izvedbi koje se uprizoruju pred Kućom Europe. Tako *Okusi Europe* predstavljaju jedan od programskih pravaca kojima se obilježava *Dan Europe* 9. svibnja, temeljni praznik Europske unije.³²³ Program se realizira putem gastronomske ponude kojom se na zasebnim štandovima mogu kušati delicije kojima veleposlanstva predstavljaju zemlje – članice Europske unije. Za razliku od prethodno opisanih događanja sajamskoga tipa, kod kojih se pripremljena jela i pića nude na prodaju, u ovom je slučaju riječ o promotivnoj manifestaciji u kojoj građani besplatno mogu isprobavati *okuse Europe*. Načelo se prezentacije zemlje putem jela i pića primjenjuje također pri sajamskom segmentu *Adventa u Zagrebu*, odnosno njegove dionice koja se odvija na Europskom trgu. Naime, među prodajnim štandovima s jelima, pićima i suvenirima redovito se zatječu oni koji svoju ponudu grade na nacionalnim specijalitetima drugih država unutar Europske Unije. Tako je, naprimjer, tijekom *Danskog tjedna* u adventskom razdoblju jedan od štandova, ukrašen nacionalnim bojama i promidžbenim

³²³ Za opis i analizu te manifestacije v. potpoglavlje "Dan Europe na Trgu" u ovoj tematskoj cjelini.

materijalima Veleposlanstva Kraljevine Danske, posjetiteljima nudio danske božićne slastice i posebne otvorene sendviče (*smørrebrød*) kao i dansko kuhano vino te pivo Carlsberg. Gastronomske se navike u svim nabrojanim slučajevima esencijaliziraju selekcijom jela i pića kojima se dodjeljuje etiketa nacionalnoga specijaliteta te se iz svakodnevice izmještaju u festivalski kontekst.

Neka sajamska događanja na Europskom trgu primat daju popularizaciji i trgovanju robom hrvatskih proizvođača. I u tim se slučajevima atraktivni mozaik nacionalne baštine slaže iz djelića koje čine regionalne kulturne inačice. Tradicija i autentičnost i ovdje su ključni koncepti kojima se trg pretvara u poligon za prikazivanje – i stvaranje – nacionalnog blaga, bilo da se tradicijski motivi koriste kao dekoracija pri oblikovanju scene, bilo da se na njima temelje proizvodi koji se nude na prodaju. Takav primjer predstavlja događanje koje nosi upravo taj naziv, *Hrvatsko nacionalno blago*, a koje je u organizaciji inicijative građana Visia Croatica i Kuće hrvatskih proizvoda d. o. o., pod visokim pokroviteljstvom predsjednice Republike Hrvatske, Hrvatskoga sabora, Grada Zagreba i Sveučilišta u Zagrebu, na Europskom trgu dosad izvedeno jednom, 2016. godine. Od konca svibnja do početka srpnja na stotinjak kioska i u velikom montažnom paviljonu na križanju Bakačeve i Cesarčeve ulice svoju su selekciju “nacionalnog blaga” izlagale različite hrvatske županije nastojeći turistima i građanima “predstaviti izvorno hrvatsko, kulturno i povijesno blago”, ali i dati ekonomski poticaj hrvatskim tvrtkama i udruženjima prodajom njihove robe (Balija 2016a). U izvedbenom smislu koraćanje od štanda do štanda zamišljeno je kao prolazak različitim hrvatskim regijama te upoznavanje s njihovom kulturom i gospodarskim potencijalom. Uronjenje se u sajmene reprezentacije hrvatskih županija odvijalo zamišljanjem, materijalizacijama i degustacijom tradicije u suvremenosti, i to posredstvom rukotvorina – od narodnih nošnji izrađenih u današnjici, oslikanih tanjura i drugih ručno rađenih keramičkih predmeta, nakita inspiriranog zlatarskom baštinom do licitarskih proizvoda – zatim suvenira koji se oslanjaju o tradicijske motive te gastronomskih specijaliteta (poput *baranjskog fiš-paprikaša* i *sinjskih uštipaka*) čiji su mirisi tih dana ispunjavali prostor trga. Komunikacija su i interakcija sudionika događanja uvelike bile određene privremenom arhitekturom sajma i proizvodima koji su se na njemu nudili: posjetitelji su uglavnom formirali špalir krećući se cik-cak linijama između dvaju redova štandova, zadržavajući se uz pojedine izložke, vraćajući se i, međusobno ili s izlagačima, komentirajući robu, ali i razlikovnost svake od predstavljenih regija te odnoseći u vrećicama podsjetnike na *Hrvatsko nacionalno blago* na Europskom trgu. Na srodnom je tragu slogan “Darujte izvorno, domaće, naše”,³²⁴ poziv kojim je u svibnju 2019. godine Turistička zajednica Daruvar – Papuk pozivala na svoju **promotivnu manifestaciju**. Manifestacija je za cilj imala predstaviti turističku ponudu te destinacije, kao i Vinodar, festival vina u Daruvaru. Na sajmu je fokus bio na prodaji domaćih prehrambenih proizvoda s obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, lokalnih likera, unikatnog nakita i sl. Tim se promidžbenim sredstvima stvarala slika o gostoljubivoj regiji i gradu koji drže do tradicije, a ujedno su ustrajavanjem na ekološkom uzgoju i zdravstvenim oblicima turizma okrenuti budućnosti.

³²⁴ <https://explorecroatia.eu/dogadjananjave/pripremite-cekere-i-dodite-ovaj-vikend-na-europski-trg/> (pristup: lipanj 2019)

Sl. 173 Auto-show BMW-a, 2016.

Povremeno Europski trg postaje lokacijom još jednoga tipa sajamskih događanja komercijalne naravi koji mijenja prostornu dinamiku bitno drukčijim tehnikama od prethodno opisanih primjera s obzirom na to da dominantni načini korištenja prostora nisu vezani uz šetnju, već uz vožnju po trgu. Naime, u veljači je 2016. godine tako na trgu svoj smještaj pronašao *auto-show BMW-a* kojim je predstavljen model *Generation X* tog njemačkog proizvođača automobila. Odabir su Europskog trga kao lokacije pokusnih vožnji i prezentacijskih aktivnosti pojedinci uključeni u organizaciju obrazložili tim da je to “bio jedini veliki slobodni prostor u blizini samog centra” grada. Površina je trga za tu prigodu bila ispunjena, i očučena, brojnim rampama i platformama od kojih je najviša sezala do druge etaže okolnih zgrada, dovodeći automobile na razinu promatrača koji su egzibicije BMW-ovih vozača pratili kroz otvorene prozore svojih ureda u Ban-centru. Pred samom Kućom Europe, od kraja Cesarčeve do početka Kurelčeve ulice, u ograđenom, pomno očišćenom i osiguranom prostoru u koji pješaci nisu imali pristup, BMW-ova su se vozila naglo izdizala, spuštala i zaustavljala na strminama, naginjala na dva bočna kotača, vijugala, kretala u rikverc, pokazivala sve svoje performanse privlačeći poglede i izazivajući komentare publike koja je stajala uz metalne pregrade ispunjene oglasima o tome da je trg zauzela *Generacija X*. Iz pozicije su publike, na poziv organizatora događanja, zainteresirani mogli prijeći u ulogu izvođača i doživjeti trg kao poligon za svoju testnu vožnju najnovije serije BMW-a. Nakon tog bi ih iskustva hostese upućivale po dodatne informacije u privremeni natkriveni paviljon, staklenih stijena i futurističkog dizajna, uz koji su bile izvešene zastave s logotipom ove automobilske marke. Paviljon je funkcionirao kao polu-javni prostor: ulaz je u njega bio slobodan, ali i pomalo neočekivan i neželjen ukoliko pojedinci ili skupine svoj boravak u njemu nisu vezivale uz raspitivanje o vozilima ili akcijama BMW-a. Za razliku od prethodno opisanih promidžbeno-prodajnih sajмова izvedbe se *auto-showa* nisu odigravale isključivo tijekom dana, već su se protezale i na kasne večernje sate. Automobilski farovi, zrake reflektora postavljenih na trgu, svjetlosni efekti iz promidžbenog paviljona kao i refleksije svjetla s prometnih čunjeva koji su

iscrtavali kretanje vozila prostorom – od kojih su neki bili postavljeni i na svaki od krakova *Zvijezde EU* – svjetlima su formirali scenu i usmjeravali pažnju prolaznika, ogradama zbijenih uz rubove trga, na to da se na tom mjestu događa nešto nesvakidašnje. Još je jedna platforma doprinijela neuobičajenom korištenju poteza neposredno ispred Ban centra – ona namijenjena biciklistima. U kasnim je večernjim satima prostor trga bio ispresijecan trasama, punktovima za skokove i druge egzibicije te ispunjen glazbom, zveckanjem metalnih konstrukcija i povicima mladih koji su se okupili da bi pokazali svoja biciklistička umijeća. Takvim se izvedbama ponovno u fokus stavljaju definicije i granice polupješačke zone i osvjetljavaju pitanja: tko ima primat pri kretanju prostorom, koje su izvedbe u njemu dozvoljene i poželjne, u kojim trenucima, kakvim se sredstvima signalizira njihova nesvakidašnjost te kojim se mehanizmima ostale izvedbe obeshrabruju.

Podizanje prigodnih, događanju prilagođenih, prostornih objekata poput informacijskih kioska i manjih, s jedne strane otvorenih šatora, prati i **izvedbe koje su edukacijskog i informativnog karaktera kao i javnozdravstvene akcije**. Tako je u svibnju 2018. godine na Europskom trgu izvedena akcija *Djeluj sada* u organizaciji Gradskog ureda za zdravstvo Grada Zagreba, Udruge za prevenciju tumora kože "Zdravi pod suncem" i drugih zdravstvenih organizacija koje se bave bolestima kože. Građani su čekali u podužem redu od *Zvijezde EU* do štanda, stražnjom stranom okrenutog Kući Europe, kako bi im liječnici pregledali madeže i pružili relevantne informacije o zaštiti kože od sunčevog zračenja (P. N. 2018). Za razliku od te zdravstvene akcije koja je na Europskom trgu izvedena jednokratno, bliska akcija cikličkog karaktera, koja se u tom prostoru odigrava jednom godišnje od 2015. godine naovamo, nosi naziv *Bicikliraj za epilepsiju!* Akcija se održava povodom Ljubičastog dana, 26. ožujka, koji se obilježava kao svjetski dan podrške oboljelima od epilepsije. U organizaciji Hrvatske udruge za epilepsiju na Europskom se trgu, u blizini *Zvijezde EU* podiže štand s edukativnim, informativnim i promidžbenim materijalima, ukrašen ljubičastim balonima, iscrtavaju se plakati s porukama "Pobijedimo epilepsiju zajedno", a povorka se biciklista, od kojih mnogi nose pokoji ljubičasti komad odjeće, upućuje na vožnju centrom grada. Edukacijskog i informativnog su predznaka i brojni štandovi i radionice locirani na Europskom trgu tijekom manifestacije *Advent u Zagrebu* kao i oni koji se postavljaju povodom proslave *Dana Europe*. Edukacijska je komponenta također naglašena u okviru *Tjedna udruga*, događanja koje se u lipnju 2019. godine prvi puta odigralo na Europskom trgu, iako je riječ o tradicionalnoj manifestaciji koja se devetnaestu godinu zaredom održava na centralno smještenim zagrebačkim trgovima (u prošlim izdanjima najčešće je bila smještena na Zrinjevcu). Manifestaciju organizira Gradski ured za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom u suradnji s udrugama sa zagrebačkog područja. Scena se formira postavljanjem informativnih štandova te neznatno izdignute bine s koje se upućuju govori predstavnika Grada i članova udruga. Tijekom akcije se okupljene građane upoznaje sa ciljevima i aktivnostima stotinjak zagrebačkih udruga čiji djelokrug obuhvaća niz društvenih pitanja: od ljudskih prava, zaštite potrošača, zaštite životinja do ekološke problematike, promicanja zdravlja i braniteljske problematike.

Sl. 174 *Pjesnici na Trgu Europe*, 2016.

Daljnja se skupina javnih događanja na Europskom trgu također oslanja na tvorbu scene postavljanjem privremenih platformi. Riječ je o izvedbama **koncertnoga tipa, kazališnim predstavama, glazbenim i drugim umjetničkim nastupima i predavanjima** koji se odvijaju na posebnoj odignutoj pozornici postavljenoj na trgu, katkad kao samostalna zbivanja, ali pretežito u okviru kombiniranih događanja koja obuhvaćaju niz aktivnosti namijenjenih različitim ciljanim skupinama. Smještaj pozornice i njezina forma variraju ovisno o vrsti izvedbe, preferencijama organizatora i rasporedu drugih arhitektonskih elemenata u prostoru. Ponekad se pozornica postavlja na presjecište Europskog trga s Kurelčevom ulicom kao što je bio slučaj s opisanim programom *Pjesnici na Trgu Europe*. Namjera je organizatora bila da omogući vidljivost događanja već pri stupanju prolaznika u Cesarčevu ulicu iz smjera glavnoga zagrebačkog trga; istodobno je zanemarena činjenica da se time pozornica postavlja na rutu vozila koja izlaze iz podzemne garaže Ban centra. Češće se pozornica smješta bliže *Zvijezdi EU*, u nekim primjerima – kakav predstavlja i proslava *Dana Europe* – na način da se publici, smještenoj polukružno u sjeni Kuće Europe, otvara prema jugu. Najuvrženija je strategija postavljanja pozornice na zapadnoj strani trga ispred Planićeve zgrade pri čemu se kao prostor za publiku, raspoređenu u mnoštvo redova, formira dugi i relativno uski potez prema Palmotićevoj ulici. Takav primjer predstavljaju scene na kojima se odvija dio programa festivala *Cest is d'Best* kao i *Adventa na Europskom trgu*. Izvedbe koje se odvijaju na pozornicama Europskog trga (i oko njih) vrlo su raznorodne, a najčešće obuhvaćaju koncerte različitih glazbenih žanrova, plesne točke, nastupe kulturno-umjetničkih društava, kazališne predstave, čitanja kraćih književnih tekstova, recitacije, kraća izlaganja i govore dužnosnika. Bez obzira na varijabilnost sadržaja, te izvedbe imaju i zajednički nazivnik: radi se o programima pri kojima se sudionici, vizualno i performativno, jasno dijele na izvođače i publiku. Publika ni u tim slučajevima nije pasivna, ona svojim izvedbama (pjevanjem, plesanjem uz glazbu, praćenjem nastupa i reagiranjem na njega, nagrađivanjem izvođača pljeskom i sl.) čini neizostavne aktore u javnom događanju. No, pritom rijetko prekoračuje vlastiti predstavljajući

okvir da bi zauzela poziciju izvođača čiji se nastup prati – takav bi pokušaj uglavnom izazvao reakciju zaštitara na trgu i podcrtavanje razlika među skupinama sudionika javnog događanja. Izdizanje pozornice iznad tla, razdioba i sekurizacija prostora otežavaju takve promjene uloga.

Specifični izvedbeni oblik zastupljen na Europskom trgu koji također podrazumijeva redefiniranje prostora podizanjem privremene arhitekture koja nerijetko ostavlja dojam nedovršenosti i procesnosti, te izazivanje nesvakidašnje društvene dinamike u otvorenom gradskom prostoru, predstavljaju **izložbe**. Takva je upotreba trga kao scene, premda manje uvriježena u ovom otvorenom javnom prostoru, bila primjetna pri obilježavanju *Dana kravate* u listopadu 2016. godine kojim je neprofitna ustanova Academia Cravatica nastojala afirmirati status grada Zagreba kao, riječima organizatora, “prijestolnice kravate”. U tu je svrhu na Europskom trgu bilo postavljeno 18 metalnih struktura s posterima na kojima je prikazan historijat kravate i njezin simbolički značaj.³²⁵ Postav je bio složen u pravokutnik podno Ban centra, u čiju bi unutrašnjost sudionici zakoračili izdvajajući se time u zasebnu izložbenu nišu unutar trga da bi se uz stručno vodstvo upoznali s “poznatim osobama i događajima” u povijesti kravate, s “različitim situacijama koje su zabilježene tijekom ovih proteklih tri stoljeća otkad je kravata dobila ime”. Ta je izložba pod naslovom *Priča o kravati* posredstvom hrvatskih kulturnih centara prethodno predstavljena u dvadesetak gradova diljem svijeta. Smještaj izložbe na Europskom trgu, kako pojašnjavaju autori izložbe, dio je inicijative upućene Europskom parlamentu – pred čijim je Uredom za informiranje u Republici Hrvatskoj izložba i postavljena – da se inauguriра *Europski dan kravate*. Otvorenje je izložbe bilo popraćeno i drugim izvedbenim segmentima: smotrom počasne satnije Kravat-pukovnije opremljene replikama odora hrvatskih vojnika iz 17. stoljeća, opernim izvođenjem dijela “Romanse Zrinskog” i stručnim predavanjima. U svom je obraćanju publici etnologinja Jasna Čapo Žmegač obrazložila odabir lokacije tog javnog događanja sljedećim riječima:

*“Uostalom kravata je već dulje vrijeme protokolarni simbol predsjedavanja svake članice EU. I u tom kontekstu treba razumjeti i zašto smo se danas okupili upravo na Europskom trgu, trgu otvorenom i inauguriranom na dan ulaska Hrvatske u Europsku uniju, 2013. godine, upravo oko spomenika koji spaja hrvatsku kockicu i europsku zvijezdu”.*³²⁶

³²⁵ Na blizak su, arhitektonskim rješenjem elaboriraniji, način u obližnji prostor na uglu Cesarčeve i Bakačeve ulice u svibnju 2018. godine intervenirali organizatori manifestacije nazvane “Muzeji izvan muzeja” kojom je pet zagrebačkih muzejskih ustanova iskoračilo svojim postavom i aktivnostima u otvoreni javni prostor grada. Inicijatori su lokaciju i svrhu tog događanja predočili ovim riječima: “Muzeji će biti predstavljeni u tzv. ‘MIM paviljonu’ – impozantnoj i atraktivnoj instalaciji izgrađenoj od prozirne drvene strukture, a u obliku gnijezda, u čijem ‘krilu’ su smješteni muzeji sudionici: Hrvatski prirodoslovni muzej (inicijator i nositelj projekta), Arheološki muzej u Zagrebu, Muzej za umjetnost i obrt, Muzej suvremene umjetnosti i Tehnički muzej Nikola Tesla. [...] Svaki od muzeja sudionika predstaviti će se u svom modulu u najboljem svjetlu izlažući prepoznatljive predmete ili vjerne kopije, a sudjelovat će i u organizaciji popratnih sadržaja ovog kulturnog događanja (radionicama, predavanjima, promocijama i sl.).” Navod je preuzet sa službenih stranica Hrvatskoga prirodoslovnog muzeja: <http://www.hpm.hr/Doga%C4%91anja/Doga%C4%91anje/Muzeji%20izvan%20muzeja%20%20MIM%202018...3852> (pristup: lipanj 2018)

³²⁶ Jasna Čapo Žmegač istraživački se bavila aktivnostima ustanove Academia Cravatica na promicanju kravate kao marke i simbola identiteta (2008).

Sl. 175 *Priča o kravati*, 2016.

Europski se trg pritom doživljava kao arena za komuniciranje hrvatskih poruka Europskoj uniji te za prožimanje hrvatskog i europskog identiteta promotreno kroz prizmu jednog povezujućeg simbola i brenda: kravate koja je, kako navodi inicijator te akcije, “hrvatska, svehrvatska, i europska, i svjetska”.

Neke, pak, izvedbe koje se održavaju na Europskom trgu ne zahtijevaju postavljanje kioska, platformi i drugih privremenih instalacija. Štoviše, one svoju razlikovnost uvelike grade na izostanku takvih struktura iz javnoga prostora. Takav primjer predstavljaju **ulični festivali** kojima je ključna okosnica postizanje izravne komunikacije, interakcije i ravnopravnijih odnosa izvođača i publike smještanjem obiju skupina u istu ravninu, na razinu ulice ili trga, zatim improvizacija na temelju reakcija i ideja okupljenih sudionika, aktivno uključenje publike u izvedbu i povremena zamjena uloga tijekom performativnog čina. Jedno od najglasovitijih javnih događanja koje svoje scene u pravilu postavlja u otvorenom javnom prostoru je *Međunarodni ulični festival Cest is d’best*. Taj je festival 2018. godine doživio svoje 22. izdanje na zagrebačkim ulicama i trgovima. “EU trg” je te godine, kako ga nazivaju organizatori ovog višednevnog proljetnog događanja, činio jednu od osam festivalskih scena. Europski je trg recentno pozicioniran na festivalskoj karti *Cesta* – godine je 2017. predstavljen kao nova pozornica i, riječima organizatora, kao punkt nove festivalske gastronomske ponude pod nazivom *d Best Street Food*. Doduše, ova je scena (barem zasad) manje prepoznata, rjeđe zastupljena u promidžbenim materijalima i medijskim izvještajima o festivalu, a i ne tako posjećena³²⁷ u odnosu na druge lokacije *Cesta* poput Zrinjevca, Cvjetnog trga, Bogovićeve ili Trga bana Josipa Jelačića. Ipak, izvedbe uličnih zabavljača, glazbenika i likovnih umjetnika iz različitih zemalja, koji vrlo intenzivno i rječito komuniciraju s publikom bez obzira na moguće jezične barijere, znatno mijenjaju dinamiku

³²⁷ Tijekom festivala je uočljivo da su nastupi istih izvođača manje posjećeni na “EU trgu” nego na drugim, dugovječnijim i prihvaćenijim festivalskim scenama. Bitnu iznimku od tog pravila predstavljaju večernji koncerti popularnih domaćih i inozemnih glazbenika koji privlače mnoštvo njihovih poklonika mijenjajući time prostor Europskog trga u naelektrizirani i ispunjeni plesni podij i bar na otvorenom.

Sl. 176 *Cest is d'Best*, 2017.

Europskog trga. Kameno se popločenje periodički pretvara u podlogu za likovno stvaranje hotimice neograđenu i nezaštićenu od utjecaja okoline pri čemu se događa da šetači zagaze na umjetničko djelo; zvuci raznorodne glazbe nadglasavaju razgovore prolaznika i zvukove prometa; akrobati i cirkusanti u svoje izvedbe rado uvlače prolaznike koji najviše žure trgom potičući ih da načas iskorače iz svakodnevice i dožive festivalsko lice prostora. U svojim se izvedbama ulični predstavljači nerijetko oslanjaju (doslovno i metaforički) o arhitekturu i objekte zatečene u prostoru stvarajući začudnost poznatim elementima, pretvarajući ih u festivalske rekvizite i scenu. Kako je istaknuo akrobat koji je svoju izvedbu na *Cestu* 2018. godine realizirao na Europskom trgu, odrednica uličnih festivala jest upravo to: "da performer reagira na ljude, da reagira na prostor. On ne može sve do kraja sto posto isplanirati, izazov je u tome da u nastup uvrsti ono što mu je pri ruci." Na trgu je u tom smislu posebno plodotvoran objekt *Zvijezda EU* čije plohe postaju osloncima izvođača, odlagalištem njihovih rekvizita, gledalištem, odnosno sjedištima za publiku i sl. U tom procesu gradivni elementi trga funkcioniraju kao sredstva i agensi izvedbi, a ne kao puke kulise.³²⁸

Kao ulični festival organizatori, predstavnici udruge Amazonas, također određuju **Festival brazilske kulture**, koji se u Zagrebu ciklički održava svakog svibnja od 2010. godine. Festival se održava na više scena u središtu grada Zagreba: uz Europski trg, u tu se svrhu koriste otvoreni javni prostori poput Trga bana Josipa Jelačića i Cvjetni trg, ali i prostorije pojedinih institucija kao što su Etnografski muzej, Centar za mlade grada Zagreba i klub Pločnik. Program obuhvaća radionice i predavanja o brazilskoj kulturi, izložbe, večeri brazilske

poezije, *pub* kvizove, ulične predstave te prezentaciju i poduku iz plesa *samba* i *capoeira*, umjetničke forme koja kombinira borilačke i plesne pokrete i sl. Na Europski se trg uglavnom smještaju glazbeni i plesni nastupi, pri čemu se izvođači *sambe* i *capoeira* nalaze na istoj razini s ostalim korisnicima trga te ih nerijetko uvlače u svoje izvedbe.

Brojna su događanja na Europskom trgu koja kao svoju osnovnu izvedbenu tehniku uzimaju **kretanje** kroz prostor. Takve su prostorne taktike posebno primjetne kod raznorodnih **organiziranih šetnji** gradskim središtem pri kojima Europski trg, zbog svojeg smještaja, sve češće funkcionira kao jedna od točaka duž unaprijed zacrtane rute šetača – otkrivača gradskog centra. Takvim se događanjima svojim izvedbama redovito priključuju posjetitelji Zagreba, ali jednako često i njegovi stanovnici, budući da im šetnja, uz pogled u specifičnom tematskom ili problemskom ključu i uz stručna obrazloženja voditelja šetnje, omogućuje da vlastiti grad promotre iz drugog rakursa uočavajući njegove dotad skrivene vizure i značenja, kao i neuralgične točke. Primjer takvog pristupa predstavljaju **Jane's Walk šetnje** po Zagrebu. Te su šetnje, koje na prostoru čitavog Zagreba organizira Centar za kulturu Trešnjevka, dionica globalnog projekta otkrivanja "grada iz hodajuće perspektive" započetog u Kanadi i inspiriranog idejama urbanistice Jane Jacobs. Šetnje se oslanjaju na autoričine teze prema kojima su ulice i pješačke zone "vitalni organi" urbanog tkiva, a organizirane gradske šetnje vidovi aktivističkog i volonterskog angažmana kojim sami građani mogu doprinijeti istraživanju, popularizaciji i povećanju dostupnosti javnog prostora (Jacobs 1961: 29–32). Godine je 2015. jedna šetačka putanja kretala **Od Bookse do Trga Europe** pod vodstvom i uz stručna obrazloženja Saše Šimprage. Za neke je sudionike šetnja bila prvi kontekst u kojem su se susreli s nazivom Trg Europe i upoznali s genezom tog prostora. Značenja su se mjesta sukreirala naracijama i sjećanjima voditelja i ostalih šetača, ali i njihovim tjelesnim bivanjem i pokretom kroz prostor. Nadalje, pojedine šetnje prate sezonska, ciklički ponavljana javna događanja. Takav je slučaj s kostimiranim šetnjama pod nazivom **Zagrebačka zimska bajka** koje se odvijaju tijekom manifestacije *Advent u Zagrebu*. Za razliku od prethodna dva primjera, ove su šetnje komercijalne prirode – organizatori, predstavnici zagrebačke tvrtke Kazivačica, za sudjelovanje naplaćuju naknadu. Fokus je pritom na obilasku adventskih lokacija što uključuje i doček grupa na autobusnom stajalištu u Palmotićevoj ulici i prelazak preko Europskog trga pri čemu su (svakidašnje) specifičnosti tih punktova u drugom planu u odnosu na naracije o zimi u Zagrebu, božićno-novogodišnjim tradicijama i adventskom licu grada. Blizina privremenog stajališta za autobuse određuje Europski trg kao polazište i drugih turističkih šetalačkih obilazaka grada. Primjerice, predstavnica platforme Private Guide Zagreb navodi da ona i njezini suradnici turističke grupe redovito dočekuju na tom prostoru. Kao prednosti zbog kojih Europski trg uzimaju kao početnu točku turističke šetnje gradom navodi, uz pristup turističkim autobusima, blizinu javnoga toaleta i smještaj makete grada Zagreba. Šetačka tura **Povijest i kultura Zagreba** tako često kreće s tog trga premda on, kako napominje ova sugovornica, nije ispunjen povijesnim i kulturnim spomenicima u mjeri u kojoj je to slučaj s drugim gradskim lokacijama na njihovoj ruti. No, Europski im trg stoga posluži kao scena na kojoj

³²⁸ Europski je trg poslužio kao (jedna od) scena i drugim uličnim festivalima. U rujnu je 2015. godine zapadni rub trga poslužio za izvedbu dijela *Vintage Zagreb festivala* s time da se najveći dio programa odvijao u Ulici Augusta Cesarca i na susjednom segmentu Trga bana Josipa Jelačića. Tim je izvedbama Europski trg nakratko postao podij na kojem su sudionici mogli naučiti *jive*, *swing* i druge "plesove iz prošlih vremena", slušati "vintage muziku", za izvedbu plesova, prošetati s frizurorom, šminkom i odjećom u stilu pedesetih godina dvadesetog stoljeća (Medugorac 2015).

Sl. 177 Mađarski folklor na Europskom trgu, 2019.

predstavljaju suvremenost grada, pripadnost Hrvatske Europskoj uniji i glavne koordinate kojima se koriste pri upoznavanju Zagreba.

Na kretanju se trgovom temelje i javna događanja kojima se aktualiziraju i insceniraju odabrani **običaji, povorke, procesije i druge ritualizirane prakse**. Takve su izvedbe visoko strukturirane, čvrsto definiranog scenarija koji ne dopušta improvizaciju i jasnu podjelu uloga, a autentičnost se tih fenomena, transponiranih u centar Zagreba, u prostor u kojem se prethodno nisu odigravali, zasniva na besprijekornom rekreiranju obrazaca i postupaka koji se definiraju kao tradicijski. Usidrenje takvih radnji u gradsko središte katkad služi osiguravanju veće vidljivosti skupinama koje ih izvode. Takvu strategiju svjesno i sustavno provodi Institut Balassi koji je pod ingerencijom Ministarstva vanjskih poslova Mađarske. Kako navodi njegov ravnatelj, Institut uviđa potencijal i centralnost Europskog trga pa ga u nekim slučajevima koristi kao polazišnu poziciju pri svom izlasku u javni prostor. Tako su se u siječnju 2016. godine, u organizaciji Mađarskog instituta u Zagrebu, u svoj pohod s Europskog trga prema glavnom zagrebačkom trgu uputile **mohačke buše**, tradicijski pokladni likovi uvršteni na UNESCO-vu Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva. Prema navodima organizatora događanja, *buše* su – one strašne, opremljene drvenim maskama, životinjskim krznima, čegrtaljka i zvonima, i lijepe, odjevene u narodne nošnje i lica prekrivenih velom – dovedene u središte grada da bi sa zagrebačkih trgova i ulica ritualno otjerale zimu, ali ustvari da bi predstavile segment baštine koji je istodobno i mađarski i hrvatski s obzirom da ga u Mohaču izvode Hrvati-Šokci. Daljnje događanje koje inicira Institut Balassi, a kojim se mađarske tradicijske prakse upisuju i otjelovljuju u zagrebačkom prostoru, i konkretno na Europskom trgu, jest lampionska povorka povodom obilježavanja **dana Svetog Martina**. Tako se u večernjim satima 11. studenoga 2016. i 2017. godine, nakon svete mise u Zagrebačkoj katedrali skupina djece s lampionima u rukama uputila prema Europskom trgu predvođena likom svetoga Martina kojeg je predstavljao tajnik Vijeća mađarske nacionalne manjine Grada Zagreba (Šarović 2017). Kratko je kretanje kroz

Sl. 178 Ophod mohačkih *buša*, 2016.

zagrebački prostor zaključeno dječjim recitalom održanom na mađarskom jeziku na Europskom trgu, pred ulazom u Institut. Europski je trg tada nakratko postao arenom za stvaranje kohezije unutar manjinske skupine u gradu, za rekonceptualiziranje tradicije u suvremenosti, za povezivanje različitih prostora i kultura izvedbom.

Uz prethodne ophode koji se vezuju uz Europski trg ponajviše zbog smještaja sjedišta glavnog organizatora, Mađarskog instituta u Zagrebu, na tom se prostoru također održava religijska procesija koja ga određuje kao početak svoje rute zbog lokacije u centru grada i potencijala materijalnosti prostora da pruži dobru podlogu za stvaranje scene. Riječ je o hinduističkoj procesiji *Ratha-yatra* znanom pod nazivom Festival kočija.³²⁹ Organizatori, predstavnici hrvatskoga ogranka Međunarodnog društva za svjesnost Krišne, Europski trg odabiru za mjesto susreta, okupljanja sudionika, prvog pojavljivanja kočije s prikazima triju hinduističkih božanstava u javnom prostoru i polazište kretanja prema Tomislavovom trgu. Europski se trg time transformira u scenu religijskih praksi, tradicionalnih plesova, svirke, obraćanja organizatora, predstavnika indijske ambasade u Hrvatskoj i uvažениh gostiju u platformu za prikaz raskošne indijske odjeće i kulture, ali i za pokazivanje zajedništva hinduističke religijske zajednice.

Zbog simboličkog i praktičnog prožimanja Europskog trga institucijom Europe, zbog pozicioniranosti Predstavništva Europske komisije u Hrvatskoj kao i kulturnih ustanova i predstavništava pojedinih europskih zemalja na toj adresi taj prostor ponekad postaje poprištem **protesta, prosvjednih javnih okupljanja, kritički orijentiranih aktivističkih i umjetničkih intervencija** koji za cilj imaju propitivanje dominantnih politika tih institucija, odnosno političkih formacija koje one zastupaju. Tako je neposredna blizina Mađarskog instituta u Zagrebu

³²⁹ Za detaljniji opis ove procesije v. potpoglavlje "Stvaranje multikulturnog grada: festival kočija" u tematskoj cjelini "Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava".

Sl. 179 Prosvjed *I stand with CEU*, 2017.

odredila da se prosvjed pod krilaticom *I stand with CEU*, održan u različitim europskim zemljama u travnju 2017. godine i potaknut odlukom mađarske vlade da uvede zakonske izmjene koje bi onemogućile rad Srednjoeuropskog sveučilišta (*Central European University – CEU*), održi upravo na Europskom trgu, nadomak Institutu.

No, daleko su češće prosvjedne akcije koje preispituju dominantne politike i pravno ustrojstvo Europske unije pri čemu redovito prozivaju europske dužnosnike da moto “ujedinjeni u različitosti” u njihovu radu opstoji kao retorička floskula, a ne kao djelatan mehanizam prihvaćanja drugih i drukčijih te njihove aktivne integracije u europska društva, pogotovo kada se radi o marginaliziranim skupinama. Važno je naglasiti da proteste dosad održane na Europskom trgu ne organiziraju skupine desnoga političkog usmjerenja niti je glavna agenda tih izvedbi dovođenje u pitanje ili urušavanje zajednice europskih naroda. Uglavnom je riječ o akcijama koje organiziraju nevladine udruge, predstavnici humanitarnih organizacija i članovi građanskih inicijativa. Ključni se problem koji svojim izvedbama nastoje osvijetliti odnosi na to tko ima pristup Schengenskom području, odnosno tko ima pravo živjeti i raditi u Europskoj uniji. Ovo se pitanje naročito aktualiziralo tijekom tzv. Europske migracijske krize od 2015. godine naovamo, kada su prava izbjeglica, migranata i azilanata iz različitih azijskih i afričkih zemalja, zbog njihove brojnosti, bile u fokusu javnosti. Osvjetljavanjem mehanizama ekskluzije, izvedbe prosvjednika upućivale su na to da se Kuća Europe za mnoge migrante koji kucaju na njezina vrata profilira u Tvrđavu Europu³³⁰ koja im, zaštićena žilet-žicama, graničnim

³³⁰ Jedna od sudionica tih protestnih zbivanja sintagme “Tvrđava Europa” i “Kuća Europe” komparira na sljedeći način: “Tvrđava Europa, zna se što ona predstavlja, to je prostor koji je zatvoren, utvrđen i samo za odabrane, ali koji i nastaje zbog cijele situacije sa mnogobrojnim pokušajima ulaska u EU na raznorazne načine. A Kuća bi mi imala pozitivniji prizvuk, prizvuk zajedništva, ako je kuća, onda valjda postoji i domaćin nekakav”. Izraz “Tvrđava Europa” nije izum spomenutih protestnih skupina, nego je već općeprihvaćen kao dio globalnog političkog i popularnog diskursa o Europi. “Europa kao tvrđava” referenca je na određeni vid vođenja EU politika u pogledu stvaranja europskog jedinstva u odnosu na prostor izvan Unije, pristupa migrantima i kontrole granica (Vrcan 2005: 9). U slučaju ovih prosvjeda apstraktan je koncept konkretiziran i materijaliziran referencom na određenu instituciju, odnosno zgradu na Europskom trgu (usp. Opačić 2014).

režimom, pravnim i političkim zaprekama, ponajprije uskratim legalnog statusa u zemljama Europske unije, ostaje trajno izvan dosega. To su bile temeljne poruke **protesta kojima su se tražili otvaranje granica** i sloboda kretanja za sve ljude u migraciji bez obzira na njezine uzroke. Njihovim je organizatorima, kako je navela jedna od inicijatorica tih prosvjednih akcija, bilo bitno razotkriti restriktivnost europskih politika naspram migranata pred samim vratima europskih institucija, na Europskom trgu:

“ta poruka je trebala biti jasna, da se obraćamo nekim europskim institucijama, jer prosvjedi o kojima govorim, tu se radi o izbjeglicama pa se tu na neki način kritizira sama politika Europske unije i zapravo se te institucije proziva pa onda se ovdje [na Europski trg, op. a.] dođe simbolično s obzirom na to da je ovdje neki tip predstavništva.”

Neka od tih događanja, uz izraženu prosvjednu strukturu i rekvizite (poput transparenata, zviždaljki i drugih pomagala kojima se zvukom nastoji zadobiti pažnja prolaznika, ali posebno prozvanih za takvu situaciju), imala su i naglašenu performativnu komponentu, strukturirana su poput društveno angažiranih performansa kojima su se značenja i svrha protesta komunicirali – i oblikovali – naracijama prosvjednika, ali i aktiviranju njihovih tijela u prostoru na neuobičajene načine. Tako je na *Dan izbjeglica*, u lipnju 2015. godine, održan prosvjed pod nazivom *Koliko još smrti do solidarnosti?* Taj mirni prosvjed koji su organizirali članovi Centra za mirovne studije, inicijative No Borders, Autonomnog kulturnog centra Medika i skupine “Bijeli anđeli” (koja je do 2015. godine funkcionirala kao navijačka skupina Nogometnog kluba Zagreb) za cilj je imao, kako navode inicijatori, “skrenuti pozornost na poginule migrante i migrantkinje u Sredozemnom moru i europske politike koje izravno ili neizravno utječu na njihov broj” (Filipović Grčić 2015). Za svoju su lokaciju odabrali Europski trg, prostor uz ustanovu koju su odlučili prozvati i čiju su pažnju nastojali zadobiti. Kuća Europe bila je pritom njihov adresat, ali i medij i scena u prosvjednim izvedbama. Naime, svoj je performans tridesetak aktivista osmislilo kao “prosvjed pod plahtama”. Tik uz staklenu površinu Ban centra izvođači su položili duge plave najlonske vreće za otpatke. Zatim su na njih legli nogu orijentiranih prema pročelju zgrade. Njihova su umirena i bespokretna, izvedbeno beživotna tijela drugi sudionici prekrili bijelim plahtama. Dok je jedna od organizatorica govoreći kroz megafon navodila podatke o pogibiji migranata, iščitavala tekstove o sudbinama migranata koji su stradali na Sredozemlju ili u zemljama Europske unije i zagovarala drukčiji odnos europskih institucija prema tom pitanju, odraz prekrivenih tijela izvođača zrcalio se na staklenom izlogu u kojem su stajali modri plakati s krugom od zlatnih zvjezdica EU i natpis “Kuća Europe”. Mjesto je održavanja te akcije za organizatore bilo slojevito značenjima, kako je razjasnila jedna od izvođačica:

“A zašto Europski trg, zašto taj prostor, zato jer su to pogibelji koje nisu vezane samo za Hrvatsku, nego su vezane uz Europsku uniju koja proklamira širok spektar prava, ljudskih i građanskih za bilo koju drugu skupinu, proklamira prostor slobode, prostor u kojem je moguće kretanje, prostor u kojem je bolji život moguć i legitiman, ali je za neke još uvijek zapriječen. [...] A godinu prije toga se

Sl. 180 Prosvjed *Koliko još smrti do solidarnosti?*, 2015.

dogodila situacija s Davorom,³³¹ da mu nisu pustili napraviti izložbu s tražiteljima azila na Europskom trgu, onda smo namjerno organizirali akciju tamo."

Sljedeće je protestno događanje vezano uz prava migranata koje je zadobilo znatnu medijsku pozornost, bliske strukture i poruka, ali nešto drukčijih izvedbenih odrednica bio **prosvjed podrške i solidarizacije s migrantima na svim granicama**. On se odigrao na Europskom trgu koncem listopada 2015. godine. Oblikujući svojim tijelima špalir, leđima okrenutih Kući Europe, tijekom su prigodnog govora aktivisti izložili transparente sa zahtjevima: "Otvorite granice! Izbjeglice dobrodošle", "Bez granica, bez nacija", "Nitko nije ilegalan" i sl. Također su, postavljanjem praznih postera i pisala, omogućivali prolaznicima ispisivanje vlastite prosvjedne note i aktivno uključivanje u izvedbu. Organizatori su prosvjeda jasno obrazložili i odabir lokacije svojih izvedbi:

"Za prosvjed je namjerno izabran Trg Europe na kojem se nalazi ključna institucija Europske unije, jer se želi pokazati da 'nismo i nećemo biti poslušnici licemjerne Europe koja pred ženama, djecom i starcima diže bodljikave žice, dok su istovremeno njezini imperijalni prsti duboko umočeni u bliskoistočni sukob!" (A. B. 2015)

Pojedine izvedbe koje se planiraju odigrati na Europskom trgu ipak se zaključno ne realiziraju na tom prostoru. No, i takva događanja daju uvid u predodžbe i prakse koje ljudi vezuju uz taj prostor. Takav je slučaj bio s prosvjednim maršom za siguran prolaz migranata *Safe Passage* u veljači 2016. godine kojem su organizatori – pojedinci i udruge uključene u pružanje humanitarne pomoći migrantima – kao rutu postavili liniju od Muzeja Mimara do Europskog trga. Jedna je od organizatorica prosvjeda pojasnila da je "na Europskom trgu

planiran kraj samog okupljanja, kako bismo simbolički stali pred utvrdu Europe". Međutim, do Europskog trga prosvjednici ipak nisu stigli – njihova je izvedba, uz svirku i pjesmu, završila na Trgu bana Josipa Jelačića, uz zdenac Manduševac u koji su sudionici pustili papirnate brodove kao simbol neizvjesnog i nesigurnog putovanja migranata. Organizatori su to prokomentirali riječima: "Na Europski trg ne idemo jer su brodovi potonuli na putu do Europe".

Dosad je prikazanim javnim događanjima na Europskom trgu, pa i onima koja su kritički intonirana naspram gradskih, državnih i europskih politika, zajedničko to da je od Gradske uprave ili, u slučaju javnih okupljanja koja su to zahtijevala, Ministarstva unutarnjih poslova, zatražena i ishoda dozvola privremenog korištenja prostora za njihovo održavanje. No, pojedine kolektivne izvedbe svoj razlikovni karakter grade upravo na činjenici da **nisu prijavljena, kontrolirana i regulirana dozvolama nadležnih tijela**, već isključivo organizacijskom strukturom skupina koje ih potiču. Takav postupak je ponajviše svojstven izvedbama različitih udruga i skupina građana koje izvedbu tretiraju kao oblik subverzije, kao sredstvo propitivanja "prava na grad", odnosno slobode korištenja javnog prostora. Tematika koju takvim postupcima otvaraju je često vezana uz nadzor upravljačkih struktura nad građanima, uz pitanja neravnopravnosti i obrtanje odnosa moći. **Aktivnosti kolektiva "Hrana, a ne oružje"** održane u veljači 2017. godine, predstavljaju jedan takav primjer. Njihov se rad poglavito temelji na volonterskom kuhanju hrane pripremljene od odbačenih namirnica s tržnica, starog kruha i proizvoda kojima se bliži istek roka trajanja i na podjeli besplatnih obroka na najfrekventnijim trgovima u Zagrebu (i drugdje). Time, među ostalim, nastoje osvijetliti trend osiromašavanja hrvatskoga društva i dekonstruirati reprezentativnu sliku gradske "špice" privlačeći na centralne trgove ekonomski deprivirane ljude. Europski je trg bio jedna od točaka na kojoj su zaustavili svoja kolica s hranom tijekom ophoda zagrebačkim središtem, od Frankopanske ulice do Tomislavovog trga, tijekom akcije kojom su reagirali na najave uvođenja obveznog vojnog roka u Republici Hrvatskoj. "Cilj je biti viđen", obrazlaže jedna sudionica akcije i dodaje: "čini mi se da su to lokacije na kojima puno ljudi cirkulira i zadržava se (barem po pitanju Cvjetnog i Jelačića), a šta se tiče Europskog trga, on mi se najviše čini kao samo ruta prolaska, a ne baš zadržavanja". No, ipak su se na prostoru Europskog trga zaustavili i dali obrok jednom zainteresiranom prolazniku. Transparent su s natpisom "Nismo sluge da služimo vojni rok" i bubnjeve načinjene od lonca postavili na *Zvijezdu EU* koju su koncipirali, riječima organizatora, "kao nekakav stol/šank" pa su odmah uz nju postavili kolica s hranom. No, nakon kraćeg vremena, suočeni s malim interesom za njihove izvedbe, članovi su kolektiva krenuli dalje. Izazov tog prostora, napominje sudionica akcije, nije bio u striktnoj kontroli prostora što su organizatori očekivali s obzirom na smještaj europskih institucija na Europskom trgu, već u njegovu tranzitnom karakteru, u odnosu na druge centralne zagrebačke trgove u kojima izvode svoje akcije:

"Europskim trgom ljudi većinom samo užurbano prolaze, a na Cvjetnom se više zadržavaju. To je moj neki dojam. Europski mi i djeluje više kao samo nekakav prolaz, dok je Cvjetni ipak malo zatvoreniji, okružen, pa te pomalo i natjera da se zadržiš tamo. Europski mi opće nema taj karakter trga, a pod tim mislim na

³³¹ Sugovornica se referira na događanje koje je fotograf Davor Konjikušić planirao izvesti u okviru *UrbanFestivala* na Europskom trgu 2013. godine. Za razliku na druge programe istoga festivala, Konjikušićeva akcija, koja je uključivala postavljanje fotografija tražitelja azila u Hrvatskoj u javni prostor, nije dobila dozvolu nadležnog ureda Grada Zagreba. Za analizu te neostvarene intervencije i njezinih odjeka v. poglavlje "Propitivanja trga umjetničkim izvedbama" u ovoj tematskoj cjelini.

nekakav kružni ili kvadratasti oblik, više omeđen sa gotovo svih strana, gdje imaš priliku s više cesta, puteva doći do središta, a ne da imaš samo te dvije ceste koje se spajaju i koje su, kao, trg. Sad ne znam ovisi li to i o sadržaju, sigurno i to.”

Iznesenim pregledom novih osmišljenih i organiziranih izvedbi na Europskom trgu nismo kanile nabrojati i ukratko opisati svako javno događanje koje se odvijalo na trgu od njegova oformljenja. Svrha je tog pregleda, naime, pokazati brojnost izvedbi kojima je Europski trg scena, višestrukost prostornih intervencija i privremene arhitekture kojima se trg rekonceptualizira u performativne svrhe, zahvati kojima se izvedbe prilagođavaju tom prostoru, raznorodnost načina na kojima se tijela, pokreti, naracije, predodžbe i sjećanja koriste kako bi se prostor zaposleo izvedbama. Načini na koje se taj povratan, višeslojan i kompleksan odnos, prikazan prethodnim tekstom, ostvaruje brojni su: u nekim slučajevima izvedbe čine reprezentativan prostor centralno smještenog trga još reprezentativnijim, djelovanjem u prostoru osvjetljavajući, i konstruirajući, imaginarij atraktivnog, sigurnog, otvorenog, kozmopolitskog, baštini naklonjenog, a suvremeno osmišljenog Europskog trga, a ujedno stavljajući u stražnji plan one sastavnice koje bi tu sliku mogle dovesti pod znak pitanja. Pritom osnažuju proizvodnju prostora te njegov ekonomski i simbolički kapital raznorodnošću izvedbi koje se uvode na trg, zakrivajući činjenicu da se susret s Drugim, odnosno druge i drukčije izvedbe u njemu obeshrabruju, pa i zabranjuju. U drugim primjerima one osiguravaju prostor za skupine, teme, fenomene i procese koje su u javnom prostoru slabije vidljive ili manje poželjne. Kako bi se profilirao kao prostor (ipak kontrolirane) slobode, odlukama se gradskih tijela na trg pripuštaju i one izvedbe koje su kritički usmjerene, koje upućuju na pukotine u dominantnim obrascima kreiranja i korištenja javnog prostora kao i na restriktivne politike aktera koji trg oblikuju ili s trga djeluju. Ipak, očima analitičara najčešće ostaju nedostupne one izvedbe koje nisu dobile dozvolu za svoje ostvarenje koje, prema sudu nositelja prostornih politika, prelaze granicu one prihvatljive različitosti i kritičnosti s kojom se na Europskom trgu mogu susresti.³³² Sve nam te izvedbe, reprezentativne i marginalne, poželjne i tolerirane, promicane i odsutne, mogu pružiti uvid u međusobno određivanje i međuprožimanje javnog prostora i javnih događanja kao i na susrete koje promiču i omogućuju.

No, bilježenjem se izvedbi tijekom njihova odigravanja u javnom prostoru otkriva samo jedan fragment rekreiranja grada. Izvedbu je potrebno promatrati kao proces koji svoju dinamiku započinje najčešće bitno ranije od razdoblja njezine realizacije, već od trenutka stvaranja koncepcije pri čemu u istraživački obzor ulaze sve silnice, modifikacije, prepreke koje na nju utječu, čitav društveni kontekst u čijem okrilju nastaje i kojem doprinosi. Isto tako, odjeci se izvedbe ne zaustavljaju s trenutkom u kojem zadnji izvođači napuste scenu, bez obzira koliko fleksibilno kategoriju izvođača shvatili. Njezini odrazi, evokacije i aktivacije mogu se doživjeti i pratiti u javnom prostoru, realnom i virtualnom, bitno nakon kraja performativnog čina. Kako bismo dubinski analizirale i interpretirale kako se ti procesi odvijaju, u daljnjem ćemo se tekstu usmjeriti

³³² Za detaljnije razmatranje jedne takve planirane, ali neizvedene izvedbe v. poglavlje “Propitivanja trga umjetničkim izvedbama” u ovoj tematskoj cjelini.

Sl. 181 Aktivnosti kolektiva “Hrana, a ne oružje”, 2017.

na tri vrste izvedbi kojima se iscrtavaju varijabilna lica Europskoga trga. Tim pristupom u središte istraživanja ujedno postavljamo tri različite vrste aktera koje trg određuju, sukreiraju i koriste. Za takvu vrstu analize odabrale smo ona javna događanja i one organizatore za koje smatramo da pridonose temeljnom izvedbenom (re)definiranju ovoga javnog prostora. U prvom ćemo se poglavlju posvećenom Europskom trgu baviti susretom s Europom. Bavit ćemo se izvedbama “europskosti” trga iz pozicije ustanove s kojom brojni korisnici taj prostor poistovjećuju – bavit ćemo se javnim događanjima koja organizira Predstavništvo Europske komisije u Hrvatskoj, u prvom redu proslavom *Dana Europe*. Drugo će poglavlje obuhvatiti djelovanje Turističke zajednice grada Zagreba organiziranim *Adventskim* susretima. U središtu će naše pozornosti biti događanje koje je u javnom diskursu uopće populariziralo naziv Europskog trga, kao i sam prostor – manifestacijom *Advent u Zagrebu*, odnosno konkretnije njezinom dionicom *Advent na Europskom trgu*. U trećem ćemo poglavlju proizvodnju i konstrukciju Europskoga trga promotriti iz drukčijega kuta. Usredotočit ćemo se na umjetničke izvedbe, poglavito na one u okviru *UrbanFestivala* te na intervencije koje je organiziralo Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, koje propituju identitet i karakter Europskoga trga, a dominantnim prostornim politikama suprotstavljaju alternativne susrete, viđenja i otjelovljenja mjesta djelatna čak i u situacijama kada se te izvedbe na kraju – ne izvedu.

SMJEŠTANJE I STVARANJE EUROPE NA TRGU

Institucionalizacija Europe na trgu

Europeizacija se u društvenim i humanističkim znanostima obično definira kao višeslojni, kontinuirani i, u nekim slučajevima, reverzibilni proces prilagodbe nacionalnih ekonomija, politika i kultura, institucija, sustava vrijednosti i načina života širem okviru Europske unije te uspostavljanja supostojeće razine nadnacionalnog, europskog identiteta njezinih građana (Harmsen i Wilson 2000: 14–18).³³³ Njezine su manifestacije i mehanizmi konstrukcije privlačili pažnju brojnih znanstvenika na globalnom planu, a i u Hrvatskoj, posebno intenzivno od početka pretpristupnih pregovora o ulasku naše države u Europsku uniju (usp. Božić-Vrbančić i Vrbančić 2011; Čepo 2010; Obad 2009; 2012; 2016; Vrcan 2005). Tvorba se europskog identiteta dosad istraživala iz vrlo različitih kutova: neki su od autora za cilj postavljali otkriti što bi to bilo zajedničko europsko nasljeđe, usto afirmirajući njegovo postojanje, dok su ga drugi dekonstruirali kao diskurzivnu tvorevinu (za potonje usp. Božić-Vrbančić, Čapo Žmegač, Nikočević, Grbić i Spajić-Vrkaš 2008). U znanstvenim su se radovima s temom europeizacije i europskog identiteta razlagale europske mitologije i ideologije kao i kulturni i narativni mehanizmi europske integracije (primjerice sagledavao se emocionalni i kohezivni kapital EU metafora o zajedništvu), postavljalo se pitanje europskog građanstva i građanskih prava u Europskoj uniji, analiziralo se političke i medijske reprezentacije Europe, raspravljalo se o kulturnim politikama kao čimbenicima tvorbe “europske baštine” i o uspostavi novih moralnih (i moralizirajućih) sustava, koncept se “europske kulture” dovodio u odnos s kapitalom i neoliberalnim ekonomskim sustavom, kao i s “postsocijalističkim stanjem”, razmatralo se sučeljavanje i međuigra nacionalnih i nadnacionalnog identiteta, pratilo se izričaje europskosti i njezina preispitivanja u popularnoj kulturi kao i načini na koje se ideja Europe približava ljudima itd. (usp. Bouchard 2016: 25–31; Horolets 2003; 2008; Jacobs i Maier 1998; Puntscher Riekmann 1997: 60–61; Radović 2007; Velikonja 2005; Wilken 2012) Većina je radova na tu temu procesu europeizacije i kreiranja europskog društva i europskog identiteta pristupala kroz prizmu narativa, raščlambom Europe kao simboličke i institucionalne konstrukcije. Europa u tim istraživanjima pretežito figurira kao ideologija, kao tekst. Naše će polazište u analizi koncepcije Europe u ovoj knjizi biti nešto drukčije. Naime, i dalje će nam u središtu pozornosti biti europske institucije, ali ćemo oživotvorenje ideje Europe istražiti u njezinoj fizičkoj, senzornoj i praktičnoj definiranosti pomoću koncepata susreta i izvedbe.

³³³ Kada se o “europskom identitetu” govori u političkom, popularnom, ali i akademskom kontekstu, najčešće se pod tim izrazom podrazumijeva identitet koji dijele, ili bi trebali dijeliti, stanovnici zemalja članica i, poželjno, pristupnica Europskoj uniji. Time se između pojmova Europa i Europska unija stavlja znak jednakosti čime Europska unija na određeni način polaže pravo na tvorbu i dodjeljivanje europskoga identiteta. Odnos takvog shvaćanja naspram poimanja Europe kao geografske cjeline, kao kontinenta, vrlo je kompleksna i intrigantna tema.

Valja istaknuti da pojedini znanstveni radovi etnologa i kulturnih antropologa konceptualizaciju Europe u Hrvatskoj promatraju kroz njezinu prostornu dimenziju ili kroz reprezentacije, otjelovljenja i izvedbe europskoga identiteta konkretizirajući što to znači biti Europljaninom u suvremenom hrvatskom kontekstu. Članak “Gdje se u Zagrebu smjestila Europa?”, Kristine Uzelac dobra je ilustracija takvog pristupa (2014). U tekstu se autorica bavi, među ostalim, i obilježavanjem *Dana Europe* na Cvjetnom trgu koji je uoči ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju (i prije uređenja današnjeg Europskog trga) služio kao scena tog javnog događanja (ibid.: 92). Proslava *Dana Europe*, ali na Europskom trgu, jedna je od glavnih tema ovoga poglavlja knjige. Nadalje, u svoju analizu (samo)reprezentacija Hrvatske na putu k Europskoj uniji Sanja Potkonjak i Tomislav Pletenac kreću od etnografije projekta EU bus koji je pokrenula Delegacija Europske unije u Republici Hrvatskoj (2014). U središtu su pozornosti istraživača autobus koji je 2008. i 2009. godine, povodom Dana Europe i Europskog tjedna, krstario Hrvatskom te svečani dočeci kojima su stanovnici različitih hrvatskih gradova poručivali što sintagma “Ja, Europljanin” za njih znači (ibid.: 133–134).

Takav pristup ni po čemu ne isključuje bavljenje naracijama, sjećanjima i vizijama svih onih aktera koji taj koncept zamišljaju, osmišljavaju i sustvaraju s obzirom na to da su ti fenomeni, prema našem shvaćanju, također načini na koje Europa postaje stvarna, bliska i neizostavna na simboličkim i mentalnim kartama ljudi. Kao ni za spomenute autore, ni za nas Europa kao interpretativno čvorište neće biti samo apstrakcija i fikcija, već zadobiva i svoju vidljivu, opipljivu, tjelesnu formu. Zanima nas kako se i u kojim sve obličjima ona materijalizira, pri čemu ćemo težište staviti na njezinu prostornu komponentu. Kojim se tehnikama Europa oprostornjava, posredstvom kojih se institucija ona upisuje u određene lokacije, kako se na tim mjestima (d)oživljava? Kakva značenja uza se vezuje, kakve prakse generiraju punktovi Europe u zagrebačkom tkivu? Ujedno, kakvim se izvedbama Europa u prostoru stvara? Te ćemo probleme osvijetliti kroz dvije silnice: u prvom ćemo se dijelu baviti materijaliziranjem Europe institucionalnom prisutnošću važnih instanci Europske unije na trgu. U drugom ćemo dijelu razmatrati izvedbe Europe u okviru javnih događanja pri čemu ćemo naglasak staviti na proslavu *Dana Europe* na Europskom trgu. Odabir izvedbi koje europeiziraju prostor za temu prve skupine javnih događanja koja pratimo na Europskom trgu nije slučajna. Različiti naši sugovornici upravo su naziv trga, odnosno njegovu europsku sastavnicu, uzimali kao polazišnu točku pri interpretaciji toga što trg za njih jest i što bi sve mogao biti. Na takvu tendenciju ukazuje i sljedeći citat:

“Šta bi onda bilo to europsko na Europskom trgu? Za početak bi trebalo predstavljat sve ljude koji žive u Europi. Znači, sve nacionalnosti, sve religije... Bilo bi super da imamo food market tamo recimo, world food market, kojeg ima bilo koji veliki grad. [...] Ili napravi nešto. Zovite umjetnike, zovite glazbenike iz Europe, kaj ja znam, neš napravi, ono ak je Europski, nek bude Europa!”

To je viđenje četrdesetogodišnje građanke koja živi na adresi Europskog trga o tome što bi to bilo europsko u tom prostoru. Europska dimenzija trga, kako je

vidljivo iz citata, ne iscrpljuje se isključivo njegovim nazivom. Instanca iz koje ova kazivačica, kao i većina naših sugovornika, izvodi europski značaj lokacije jest ona europskih institucija smještenih na trgu, a naročito Predstavništva Europske komisije u Hrvatskoj što određuje doživljaj mjesta i odrednice izvedbi u njemu. Pridavanje značenja javnom prostoru kroz prizmu važnih ustanova smještenih na određenoj lokaciji nije usamljen slučaj na razini Zagreba, ali i bitno šire. Ni upisivanje europskog predznaka, na osnovi smještaja pojedinih organizacija i udruženja koji se svojim nazivljem i aktivnostima deklariraju kao europski, nije novina ni u najužem centru grada, u blizini današnje lokacije Europskog trga. Naime, ranih devedesetih godina dvadesetoga stoljeća, kako navodi jedna jezikoslovka, svjedokinja onodobnih zbivanja, južna se strana bloka u kojem je danas smješten Ban centar – konkretnije, dio Jurišićeve ulice u neposrednoj blizini glavnog zagrebačkog trga – počela kolokvijalno nazivati Europskim trgom. Poticaj je takvom popularnom imenovanju pružila činjenica da je na adresi Jurišićeva 1/I od tog doba smješten Europski dom, nevladina i neprofitna ustanova koju su osnovali zagrebački intelektualci uz podršku Gradskoga poglavarstva, a s ciljem "europaizacije društva", odnosno "promicanja europskih ideja i suradnje kroz samostalne kulturne i obrazovne programe".³³⁴ Europski dom funkcionira kao prostor djelovanja Europskog pokreta Hrvatska, ogranka međunarodne organizacije ustanovljene u Zagrebu još 1990. godine, kojem je, prema navodima članova, svrha razvitak svekolike suradnje s drugim europskim narodima. Već je godinu kasnije susjedni ulaz zgrade (Jurišićeva 1a/I) postao sjedištem Hrvatske paneuropske unije, nevladine udruge posvećene zagovaranju "zajedničkog nasljeđa europskoga kulturnog kruga" koje, prema njihovoj ocjeni, sačinjavaju "grčka mudrost, rimsko pravo, kršćanska vjera".³³⁵ Premda spomenute nevladine organizacije imaju različite političke i svjetonazorske oslonce te se uklapaju u drukčije postavljene europske mreže, zajedničko im je jačanje ideje ujedinjene Europe i koncepta jedinstva u različitosti, ali i njihova popularizacija brojnim proeuropskim aktivnostima i programima od kojih se većina odvija u prostorijama tih tijela. Utoliko je taj dio zagrebačkog centra djelovao kao svojevrsni portal u združeni europski prostor i u razdoblju kada Republika Hrvatska nije bila članicom Europske unije. Pitanje "gdje se u Zagrebu smjestio dom Europe" nalazi svoj odgovor na toj lokaciji već duže vrijeme, od samog osamostaljenja Republike Hrvatske. No, krajnju institucionalnu i političku argumentaciju za takvo viđenje i korištenje prostor doživljava intervencijama na sjevernoj strani istog stambenog bloka izgradnjom kompleksa Ban centar unutar kojeg je jednoj prostornoj cjelini, smještenoj na prvom katu zgrade, dodijeljena titula Kuća Europe. Razlog tome je ustupanje prostorija "stožeru EU u Zagrebu", kako mediji mjestimično nazivaju Predstavništvo Europske komisije u Hrvatskoj.

"Kuća Europe, sam naziv bi trebao poručivati da smo kod kuće u Europi, da je Europa naš dom. Isto znači i da je to pravo mjesto na koje trebaš doći ako se želiš u Zagrebu upoznati s Europskom unijom i projektima Komisije. A naziv je vrlo zvučan, lako ljudima uđe u uho, pamtljiv je."

³³⁴ <http://www.europe.hr/povijest/povijest-edz/> (pristup: veljača 2018)

³³⁵ <http://www.hpeu.hr/#/HPEU:na%C4%8Dela> (pristup: veljača 2018)

Sl. 182 Simboli Europske unije na Europskom trgu, 2017.

Tim je razmišljanjem jedna od djelatnica Predstavništva obrazložila svoj pozitivan stav prema imenovanju zgrade ocjenjujući da je upravo smještaj glavnih europskih institucija u Republici Hrvatskoj dao temeljnu simboliku zgradi, ali i okolnom prostoru, posebno Europskom trgu. U sličnom tonu izraz Kuća Europe također određuje službena publikacija Europske komisije:

"Kuća Europe zajednički je dom Predstavništva Europske komisije u Hrvatskoj i Ureda za informiranje Europskog parlamenta u kojem je omogućen slobodan pristup građanima koji traže odgovore na pitanja vezana uz EU." (Europska komisija [s. a.]: 6)

Riječi se "zajednički dom", "sloboda", "pristup" koriste i pri navođenju misije Europske komisije iz čega je vidljivo da su te sastavnice ovim opisom diskurzivno ugniježdene i u prezentaciju njezina sjedišta u Hrvatskoj, Kuće Europe.

Europskoj se ideji, inauguriranoj prisustvom tijela Europske unije, nastojala dati važnost i pri preuređenju otvorenog javnog prostora ispred Kuće Europe. Tu tvrdnju potkrepljuje izvadak iz dopisa kojim se Branko Siladin obraća Gradskoj upravi s prijedlogom preoblikovanja prostora pred zgradom Ban centra – današnjeg Europskog trga. Pritom arhitekt zaključuje da bi trg trebao odražavati estetiku, identitet i kulturu prostora sukladne ideji Europe:

"Dostupne informacije govore da se u novu građevinu useljava Delegacija EU u Hrvatskoj što ovdje potencira potrebu europske prezentacije našeg europskog identiteta kulturom prostora." (Siladin 2013a)

O prožetosti Europskoga trga utjecajem i simbolizmom Kuće Europe govori i podatak da je projekt restrukturiranja trebao biti zaključen 1. srpnja 2013. godine kako bi trg mogao poslužiti kao platforma za svečano otvorenje Kuće Europe prvog dana. Tako su medijski izvještaji o prvom danu hrvatskoga članstva u zajednici europskih zemalja kao obvezno sadržavali i osvrt na

otvorenje nove, europske, institucije u Zagrebu, u kojem su sudjelovali najviši dužnosnici Republike Hrvatske i Europske unije:

"Zagreb se jutros probudio okupan suncem i bogatiji za jednu novu instituciju – uz podizanje hrvatske i zastave Europske unije, rezanjem vrpce, otvorena je Kuća Europe koja će građanima 28. članice Europske unije pomoći u odgovaranju na sva pitanja koja ih zanimaju." (Media Servis 2013)

Ta institucija ideju Europe čini prisutnom u javnom prostoru već vlastitim vizualnim identitetom, vanjskim izgledom zgrade i uređenjem njezine neposredne okolice: na stupovima pred ulazom neprestano su izvještene zastave Europske unije i Republike Hrvatske; na pročelju zgrade postavljene su ogromne prozorske grafike s poznatim krilaticama Europske unije ili reklamama za pojedine programe Komisije aktualne u tom razdoblju (primjerice, 60 Rim: mir, demokracija, solidarnost, zatim Plan ulaganja za Europu itd.), a povremeno i interaktivne izložbe sa svjetlosnim efektima koje osvjetljavaju neko od važnih EU pitanja (poput izložbe posvećene "pomoći Unije zemljama Trećeg svijeta"); u staklenom izlogu u prizemlju istaknuti su tabla s natpisom "Kuća Europe", manje zastave Europske unije, poster i promidžbeni materijali na kojima se pojašnjava europska integracija ili predstavljaju programi Europske komisije. Jamstvo prisutnosti europskih institucija na trgu su i ljudi – službenici tih tijela i njihovi posjetitelji među kojima su i visoki dužnosnici Europske unije koji tim prostorom prolaze ili u njemu kraće vrijeme i borave. Njihovoj vidljivosti u prostoru četrdesetogodišnjak na radu u Zagrebu pripisuje razlikovnost tog trga koji često odabire za mjesto susreta s kolegama u odnosu na druge zagrebačke prostore:

"Tamo se osjeća neki duh Europe jer su tamo možda ljudi drugačiji, oni koji tamo rade, pa dolaze ovi njihovi iz Unije, pa su možda kafići malo finiji, imaju neki drugačiji štih. Na trgu je sve onako malo otmjenije, lijepa ta odijela ispeglana, košuljice, slika jedne uglađene Europe."

Nositelji su EU politika u Hrvatskoj svoj lokalni ured u Zagrebu zamislili, i deklarirali, kao forum unutar kojeg se ostvaruje komunikacija Komisije s jedne te državnih vlasti, upravljačkih tijela i građana s druge strane (Europska komisija [s. a.]: 3). Kuća Europe je prostor u kojem se verbaliziraju i iz kojeg se odašilju poruke i informacije o politikama i programima Europske unije s obzirom na to da Predstavništvo nastupa "u ime Europske komisije kao njezin glas u Hrvatskoj".³³⁶ To je mjesto iz kojeg se istodobno vrši i svojevrsan nadzor nad zemljama članicama, odnosno izvještavanje o njihovim političkim, ekonomskim i društvenim okolnostima. Uz informiranje, umrežavanje i edukaciju, kao bitnu strategiju svojega rada Komisija navodi "aktivnosti u zajednici" koje se uglavnom odnose na sustavno uključivanje "građana Europske unije" u projekte, programe i debate koje organizira Predstavništvo (ibid.: 4). Da bi zainteresirali građane za europska pitanja i, kako kaže službenica u Kući Europe, "osnažili njihov osjećaj da su Europljani", od siječnja je 2014. godine, kada je započelo s aktivnijim radom, odnosno kad su završni radovi u Kući Europe bili zaključeni, Predstavništvo upriličilo čitav niz javnih događanja

kao što su: okrugli stolovi i tribine (npr. serija događanja "Dijalog u podne" koja potiču građane da se uključe u javnu raspravu o "aktualnim temama iz europske svakodnevice"; ibid.), predavanja uvažanih, inozemnih i domaćih, stručnjaka, prezentacije prethodnih sudionika pojedinih programa Europske komisije i konferencije, sjednice, radionice i igraonice (primjerice, postavljanje dječjeg EU kutka u prizemlju Kuće Europe, zajedničko slaganje umjetničkih slagalica u okviru programa *EUandME* pri kojem se koncipira karta Europe), medijska obraćanja, projekcije filmova, predstavljanje umjetničkih intervencija i tradicija zemalja članica, promotivne akcije, prezentacije na informacijskim punktovima, dani otvorenih vrata, gastronomski događanja, kvizovi i natjecanja (poput natjecanja mladih prevoditelja, višejezičnog *rap* natjecanja), zatim sportski susreti, koncerti, nastupi kulturnoumjetničkih društava i druge scenske izvedbe, obilježavanje pojedinih datuma istaknutih u kalendaru Europske unije (naprimjer Europskog dana jezika) kao i kompleksna javna događanja koja objedinjavaju više različitih programa (kakvo je proslava *Dana Europe*). Neke su od tih inicijativa usmjerene na određene skupine (na učenike škola uključenih u projekte, polaznike programa Europske komisije, pozvane gospodarstvenike, predstavnike medija, stručnjake u pojedinim područjima znanosti i kulture i

sl.) i zatvorenog su tipa, ali je većina događanja otvorena javnosti. Većina se tih događanja odvija u prostorima Kuće Europe. No, nekim programima Predstavništvo Europske komisije izlazi u "zajednicu" (ibid.), odnosno u javne ustanove na području grada Zagreba i šire: u škole, kulturne centre, kongresne dvorane, u Kino "Europa" itd. Neke svoje izvedbe također smješta u otvoreni urbani prostor. Sporadično se takve izvedbe smještaju na glavni zagrebački trg budući da se svojom veličinom ili koncepcijom postava ne mogu uklopiti u prostor Europskog trga. Takav je slučaj bio s interaktivnom putujućom izložbom koja je tijekom 2015. godine obilazila metropole zemalja Europske unije, u okviru projekta "European Space Expo", koju je osmislila Europska komisija. U ogromnoj, futuristički dizajniranoj, kupoli položenoj između spomenika bana Josipa Jelačića i zdenca

Sl. 183 Trg prekriven EU balonima, 2017.

³³⁶ https://ec.europa.eu/croatia/about-us_hr (pristup: veljača 2018)

Manduševac, posjetitelji su se mogli upoznati s europskim svemirskim programom, odnosno s naporima i progresom koji Europska unija ostvaruje na tom planu.

Do uređenja je Europskog trga Predstavništvo za odredište svojih aktivnosti promidžbene naravi često biralo Cvjetni trg. Tamo su se, primjerice, u lipnju 2014. godine održavale promotivno-edukacijske akcije pod nazivom *Moja Europa, moja prava* tijekom kojih su djelatnici Predstavništva na informacijskim punktovima opremljeni edukacijskim brošurama i promidžbenim materijalima građane upoznavali s njihovim pravima stečenima članstvom. U razdoblju su od 2002. do 2009. godine tu također bila locirana natjecanja i prezentacije u okviru Europskoga dana jezika, a zaključno je s 2013. godinom Cvjetni trg bio scena obilježavanja *Dana Europe*. Ta je proslava obuhvaćala različite izvedbe: koncerte pod nazivom *Ritam Europe*, *Tjedan europskog filma*, predavanja, konferencije, predstavljanja na informacijskim štandovima i sl. (Uzelac 2014: 92). Opisujući kombinaciju svakodnevne subotnje dinamike zagrebačke "špice" s predstavljanjem Europe na Cvjetnom trgu, Kristina Uzelac zaključuje: "cijeli je program ostavljao dojam velike zbrke. Događanja su postala samo dio uobičajene subotnje gužve" (ibid.). Prevelika frekventnost Cvjetnog trga koja je odvlačila pozornost s njihova programa, dojam da se u tom prostoru "uvijek nešto događa", prema objašnjenju organizatora, bili su razlog da se izvedbe vezane uz *Dan Europe* premjeste na drugi otvoreni javni prostor, na bitno bližu, a sadržajima u tom periodu manje opterećenu lokaciju, već prožetu duhom europskih institucija – na Europski trg.

Susreti s Europom na trgu

*"U početku smo razmišljali ići na različite gradske lokacije, međutim vrlo brzo smo politiku promijenili i smjestili događanja na ovaj trg, prije nego šta se on nazvao Europski trg. Mislili smo, zašto mi ne bi fokusirali svoja događanja baš ispred našeg prostora. Prvo, logistički nam je to puno jednostavnije, drugo, htjeli smo da se on afirmira kao neki prostor gdje mi redovno organiziramo događanja. I tako, vjerojatno je to i potpomoglo da se taj naziv Europski trg prihvati toliko jer doista, otkad je nama krenula ta neka ideja o korištenju trga, sve se više događanja odvija u njemu. Otad, doduše, se taj trg malo i sredio, on u početku nije imao ni ove klupe ni tako neke stvari, osim toga, izvodili su se stalno neki radovi. Sjećam se da smo za prvo događanje čak jedva dobili dozvolu Grada, zbog toga što su oni planirali još neke radove raditi, pa je iz sigurnosnih razloga bio problem. [...] Nakon što se to sve ustabililo, mi smo se zapravo fokusirali na njega i većinu naših velikih događanja sada tu izvodimo. Osobito, recimo, **Dan Europe**, koji je nama glavni praznik i najveće događanje koje organiziramo, već tri godine organiziramo upravo na ovom trgu."*³³⁷

Time je riječima djelatnica Predstavništva Europske komisije u Hrvatskoj zadužena za organizaciju javnih događanja predočila okolnosti u kojima

Sl. 184 Prolaznik u susretu s Europom na trgu, 2017.

je Europski trg postao glavnim mjestom izvedbe za sve aktivnosti koje ta institucija organizira u otvorenom urbanom prostoru. Komparirajući različite izvedbe istih programa koji su se prethodno održavali na Cvjetnom trgu, a početkom su 2014. godine premješteni na Europski trg, ova sugovornica otkriva načine na koje prostor utječe na modificiranje, organizaciju i doživljaj javnih događanja. Pri postavljanju scene za izvedbe, za razliku od Cvjetnog trga u kojem je trebalo događanja Predstavništva odijeliti od čitavog mnoštva simultanih zbivanja u njemu, kako navodi kazivačica, Europski trg ne treba u tolikoj mjeri vizualno europeizirati budući da već sama pozadina, Kuća Europe, *Zvijezda EU*, zastave i druga EU obilježja kojima je prožet trg, odašilju poruku da je to prostor Europe. Također, s obzirom na lokaciju izvedbe, sudionici imaju izravnu referencu na to tko je organizator događanja – Predstavništvo je izvedbeno, ali i fizički prisutno u tom prostoru. Prisustvo na mjestu izvedbe, uz simboličke, ima i organizacijske prednosti: od dopreme i skladištenja rekvizita i materijala potrebnih za izvedbu, preko osiguravanja čekaonica i svlačionica – "pozadinske zone" ili "zakulisja" izvedbe o kojem govori Erving Goffman, u kojem se izvođači mogu pripremati za izvedbu i u koji se mogu povući nakon nje bez bojazni da će time naškoditi svom nastupu (2000: 120–128), do nadzora nad izvedbom, bez potrebe da se za čitavog trajanja događanja bude na otvorenom – one se u ovom slučaju mogu nadgledati i kroz prozore ureda Predstavništva. Ta im pozicija ujedno otvara mogućnost hibridnih izvedbi po pitanju kombiniranja otvorenog vanjskog i unutarnjeg prostora u kojem postoji daleko veća kontrola ulaska i upotrebe: pogotovo prigodom većih i kompleksnijih događanja kao što je proslava *Dana Europe*, organizatori lakše povezuju punktove svojih programa koje je potrebno smjestiti u zatvoren prostor, u Kuću Europe (poput konferencija, okruglih stolova, javnih tribina i sl.) s onima kojima se nastoji osigurati veća vidljivost i prisutnost u javnom prostoru grada Zagreba. Nadalje, iskustvo je kazivačice da je na Europskom trgu lakše ljudima privući pažnju i zadržati ih u prostoru izvedbom nego što je to bio slučaj na Cvjetnom trgu gdje je njihov program konkurirao brojnim drugim izvedbama. To je zapažanje naročito zanimljivo ako ga postavimo u odnos prema brojnim kazivanjima koja opisuju Europski trg kao prostor prolaženja – izvedbe Europe na trgu potiču prolaznike da zastanu i uključe se u događanje.

³³⁷ Intervju s djelatnicom Predstavništva Europske komisije u Hrvatskoj održan je u listopadu 2016. godine što znači da se ona pozivala na 2014. godinu kao početak slavljenja *Dana Europe* na Europskom trgu.

Sl. 185 EU Advent, 2015.

Simbolička se propustljivost pročelja Kuće Europe prema urbanom prostoru uz koji je locirana ne iscrpljuje tijekom javnih događanja koja na trgu uprizoruje Predstavništvo. Premda nemaju izravan upliv na to koje će se i kakve izvedbe odvijati na Europskom trgu, izuzev vlastitih, djelatnici ove institucije obraćaju pozornost na to što se javnim događanjima organiziranim pred vratima Kuće Europe poručuje i uprizoruje. Riječima djelatnika Predstavništva: “uvijek to pozornije pratimo nego što bismo pratili na nekom drugom prostoru jer na neki način, ajmo reći, svojatamo taj trg pa eto, nama je uvijek interesantno šta tu ima, što se tu događa”. Interes Predstavništva za druga događanja i organizatora drugih događanja za Predstavništvo je u mnogim slučajevima recipročan. Naime, kako pokazuje analiza iznesena u idućim poglavljima, inicijatori se tih drugih izvedbi na Europskom trgu nerijetko oslanjaju na smještaj Kuće Europe i na ideju Europe općenito, bilo da je afirmiraju, dodatno pune značenjima ili propituju i odbacuju svejedno uzimajući taj koncept kao referentnu točku svojih događanja. Neki od njih u pojedinim programskim segmentima uzimaju Predstavništvo za suorganizatore na taj im način pružajući dodatnu nišu za njihove aktivnosti u zajednici.

Takvom je spregom nastala dionica **EU Adventa**, jutarnji segment manifestacije *Advent na Europskom trgu* koji je oblikovan u suorganizaciji Svibanj projekta d. o. o., tvrtke koja se bavi organizacijom različitih događanja, i Predstavništva Europske komisije. Nazivom se *EU Advent*, kako je pojasnila predstavnica zagrebačkog ureda Komisije, sugeriralo da, u inflaciji nazivlja koji kraticu EU koriste kao svojevrsnu robnu markicu, taj program zbilja jest “vezan za EU projekte i da ima legitimitet kroz suradnju s Predstavništvom Komisije”.³³⁸ Jedna je od voditeljica Svibanj projekta i idejnih začetnica izvedbi *Adventa na Europskom trgu* sinergiju adventskih događanja i izvedbi europskih programa Komisije obrazložila kao “rješenje koje im se samo nametnulo” s obzirom na prisutnost njihova Predstavništva u tom prostoru:

³³⁸ Prije pokretanja samog projekta, zaposlenice tvrtke Svibanj projekt obratile su se Predstavništvu s upitom imaju li njihovu dozvolu za korištenje skraćenice EU u imenu javnog događanja.

Sl. 186 Adventski program za djecu

Sl. 187 Božićni likovi iz EU zemalja

“Suradujemo i s Europskom komisijom, Predstavništvo je tamo odmah, prvi su nam susjedi. Oni su se isto uključili u cijelu priču, ove godine [odnosi se na Advent 2015./2016. godine, op. a.] stvarno je to zaživjelo kako treba zaživjeti. To nam je nekako bilo logično, [...] jer cijeli trgč podsjeca na Europsku uniju.”

Programom je *EU Adventa* Predstavništvo najznatniju zastupljenost u programu ove manifestacije ostvarilo koncem 2015. godine. Tu su godinu, naime, obilježavali kao godinu djece pa su brojnim javnim događanjima u središte stavljali ovu ciljanu skupinu. U okviru su *EU Adventa* organizirali radionice, igraonice, kazališne predstave, podjelu promidžbenih materijala namijenjenih djeci i kratka predavanja koji su se na trgu održavali svake subote tijekom održavanja *Adventa u Zagrebu*, i to u jutarnjim satima. Radionice su i pričaoalice, smještene u neposrednoj blizini *Zvijezde EU* i adventske pozornice – kupole, tematski pratile adventski kalendar, a istodobno su za cilj imale upoznavanje polaznika s raznovrsnošću europskih tradicija: tako su, primjerice, povodom dana svete Lucije, predstavama, pripovijedanjem i prigodnim radionicama djeci dočaravali kako se taj blagdan obilježava u različitim zemljama Europske unije. Sudionici su na *EU Adventu* mogli pogledati predstave inspirirane bajkama omiljenih europskih pisaca, dati si izraditi neobične frizure, susresti se s omiljenim likovima iz europskih crtića (poput Pepe Prašćić), vilenjacima na štulama i ostalim fantastičnim bićima iz različitih europskih usmenih književnosti, dobiti zvjezdicu kao ukras za svoju božićnu jelku ili neki drugi suvenir (majicu, šalicu, balon i sl.) koji će ih podsjećati na *EU Advent* i na to da je Hrvatska dio Europske unije. Time su, uz naglašenu zabavnu i edukacijsku komponentu, ove izvedbe služile i upoznavanju mlađih sudionika s europskom baštinom – i istodobnom njezinom kreiranju – kao i pobuđivanju svijesti o europskoj pripadnosti.

“Dodite na **Orange Bike Ride** na Europski trg i biciklirajte srcem Zagreba” (Dražić 2016).³³⁹ Tako je glasio poziv koji su mediji uputili građanima Zagreba početkom svibnja 2016. godine upućujući ih na još jedno javno događanje koje započinje

³³⁹ Naziv događanja izravna je referenca na zemlju koja ga je inicirala. Narančasta boja u pravilu se poistovjećuje s Nizozemskom budući da je ona zaštitni znak nizozemske kraljevske dinastije.

na Europskom trgu, a svrha mu je poticati zdrave navike i zaštitu okoliša, ali i promicati druge europske kulture i načine življenja, ovoga puta sportskim aktivnostima. U tom se slučaju u afirmiranju europske baštine nije polazilo od šireg EU konteksta, već iz pozicije jedne zemlje-članice, Kraljevine Nizozemske, "jednog od svjetskih lidera bicikliranja" i "najbiciklističkije zemlje" u Europi koja je u tom trenutku bila predsjedateljica Europske unije (ibid.). Iz tog se razloga u organizaciju hrvatske etape sveeuropskog događanja pod nazivom *Cycling Festival Europe*, uz nizozemsko veleposlanstvo, uključilo i Predstavništvo Europske komisije u Hrvatskoj. Svrha događanja je bila, riječima organizatora, "krenuti od pojedinačnog prema većoj slici" njegovanjem kulture jedne europske zemlje otkrivati važnost brige o kulturi i boljitku građana u svakoj državi-članici. Ovo je događanje osmišljeno i kao Europski biciklistički izazov: putem se posebne aplikacije pribrajaju kilometri koje biciklisti – sudionici festivala prijeđu u svakoj od zemalja koja se priključila ovom natjecanju na europskoj razini. Stoga su natjecatelji iz Hrvatske bili okupljeni pod sloganom "Vozim za Zagreb". Europska su se načela mobilnosti i pokretljivosti, snage u brojnosti i raznolikosti otjelovljivala kretanjem kroz najuži gradski centar pri čemu je Europski trg služio kao start i cilj zacrtane biciklističke rute.³⁴⁰

Još jedno događanje, koje Predstavništvo Europske komisije organizira samostalno, europske poruke odašilje sportskim izvedbama. To je ***Europski tjedan sporta*** koji se, počevši od 2015. godine, obilježava u rujnu. Riječ je o mreži povezanih događanja koje nacionalni uredi Komisije koordiniraju na čitavom teritoriju Europske unije. Pri održavanju *Europskog tjedna sporta* u Zagrebu 2015. i 2016. godine Europski je trg funkcionirao kao poligon za raznovrsne sportske aktivnosti. Prve su godine izvođenja programa sve aktivnosti bile locirane na trgu koji je, postavljanjem strunjača, stijena za penjanje, napuhanaca, podloga za vježbanje, prepreka, mreža, obruča i drugih sportskih instalacija preobražen u vježbalište na kojemu se izvodilo desetak različitih sportova. Te su izvedbe bile popraćene tematskim predavanjima i obraćanjima uglednih sportaša i javnih ličnosti koji su proglašeni ambasadorima *Europskog tjedna sporta*. Sportskim su događanjima organizatori i sudionici zaposjeli čitav Europski trg izmičući njegovu svakidašnju rutinu u prikaz aktivnosti na europski način. No, već su tada organizatori zaključili da, kako svojim gabaritima, tako i svojom arhitekturom (mnoštvom staklenih površina) i podlogom (kamenim popločenjem, a ne travom), Europski trg nije optimalan teren za sportske izvedbe, odnosno da bi za njih prikladniji bio prostor nalik na park. Zato je iduće, 2016. godine *Europski tjedan sporta* za svoju temeljnu okosnicu uzeo kretanje, i to u vidu utrke građana kojoj je Europski trg, prostor ispred institucije – organizatora, poslužio kao startna linija. Utrka je u dužini od jedanaest kilometara, prema promotivnim materijalima Predstavništva Europske komisije, prolazila "kroz neke od najatraktivnijih dijelova grada" i završavala na Trgu dr. Franje Tuđmana gdje se održao sajam trčanja koji je ponovno uključivao demonstracije različitih škola trčanja i sportske opreme

³⁴⁰ Ovo se događanje nastavilo odvijati u centru Zagreba i nakon što je završilo nizozemsko predsjedanje Europskom unijom. No, Predstavništvo Europske komisije u Hrvatskoj u daljnjim izdanjima *Orange Bike Ride-a* nije bilo suorganizatorom događanja, već se projektu kao partner pridružio Grad Zagreb. U narednim izdanjima tog događanja Europski trg nije imao ulogu startne i ciljne pozicije – u 2018. godini bicikliranje je počinjalo u Prera-dovićevoj ulici, ispred Kulturno-informativnog centra.

raspoređene na različitim, u ovom navratu travnatim, poligonima. Godinom je dosad najambicioznijeg i najraznovrsnijeg programa koji je uključivao i sportove na vodi bila 2017. godina. Upravo je iz tog razloga Europski tjedan sporta izmješten iz centra grada na jezero Jarun. Bez obzira na promjene lokacija, ono što je zajedničko svim dosadašnjim izdanjima ovoga događanja jest da se njime, kako se navodi na službenim internetskim stranicama Europskog tjedna sporta, poziv na kretanje upućuje svim Europljanima:

*"Europski tjedan sporta nova je inicijativa Europske komisije za promicanje sporta i tjelesne aktivnosti diljem Europe. Tjedan sporta namijenjen je svima bez obzira na dob, podrijetlo ili tjelesnu pripremljenost. Ova europska kampanja inspirirat će Europljane da budu aktivni (#BeActive) tijekom Tjedna sporta i ohrabriti ih da ostanu aktivni tijekom cijele godine."*³⁴¹

Narativ kojim se stvara slika događanja ustrajava na idealu europskog građanina prema kojemu biti Europljanin znači biti aktivan. Ta se poruka s razine individualnog izdiže na kolektivnu, europsku razinu, a s područja tjelesne i zdravstvene kulture ulazi u političku i ekonomsku domenu. Riječima organizatora, "to nije samo stvar pojedinca i njegove tjelesne sposobnosti nego ta aktivnost utječe i na gospodarsku, znači na širu sliku. Ako je nacija fit, i druge stvari bolje funkcioniraju". Na službenoj se stranici događanja toj poruci pridružuje i pozivanje na toleranciju, otvorenost, međusobno razumijevanje i građanske tekovine kao vrhunske vrednote Europske unije:

"Preko športa možemo poslati snažnije poruke tolerancije i osnažiti građanstvo diljem Europe. Promicanje uloge športa kao sredstva društvene uključenosti pomoći će u rješavanju trenutanih izazova s kojima se suočava društvo u Europi."

Takve poruke, izrečene i otjelovljene izvedbama u bitno ceremonijalnijem tonu, predstavljaju potku najvećeg praznika Europske unije, najvažnijeg javnog događanja koje Predstavništvo Europske komisije u Hrvatskoj uprizoruje na Europskom trgu – proslave *Dana Europe*.

Dan Europe na trgu

"Dan Europe obilježava se širom Europske unije svake godine 9. svibnja još od 1985. godine odlukom Vijeća Europske unije, a razlog tome je što je na taj dan 1950. godine Robert Schuman, tadašnji ministar vanjskih poslova Francuske, predstavio svoj prijedlog formiranja Europske zajednice za ugljen i čelik. Navedeni prijedlog, poznatiji kao 'Schumanova deklaracija', smatra se početkom formiranja zajednice danas poznate kao Europska Unija. Dan Europe prilika je za organizaciju aktivnosti i festivala koji Europu ujedinjenu u različitosti približavaju njenim građanima."

Tim tekstom u svojim službenim izvještajima o programima organiziranim povodom *Dana Europe* Predstavništvo skicira povod i svrhu proslave – obilježiti

³⁴¹ <http://europski-tjedan-sporta.hr/> (pristup: veljača 2018)

Sl. 188 Proslava *Dana Europe*, 2017.

slavnu prošlost, trenutak u kojem je formulirana “danas prihvaćena vizija europskog jedinstva”,³⁴² i osvijestiti dobrobiti zajedničke sadašnjosti kao залог sveeuropske budućnosti. “Pozdravljamo sve prisutne na slavlju Europe” dobrodošlica je koju je voditelj događanja uputio okupljenima na Europskom trgu 2017. godine, otvorivši, nakon što je gudački sastav odsvirao “Odu radosti”, himnu Europske unije, središnji dio programa koji počinje u poslijepodnevnom satima s obzirom da je radni dan. Pozdravom odaje da se tim danom ne slavi samo važna obljetnica Europske unije, već i sama ideja združene Europe. Svake je godine to dan otvorenih vrata Predstavništva tijekom kojeg se građani mogu upoznati s radom Komisije, ali i ustrojem Europske unije u cjelini, s poviješću ove formacije i s korpusom raznovrsnih nacionalnih tradicija i načina življenja koji, okupljeni, tvore “Europu kultura”, zatim informirati se o pravima koja proizlaze iz pripadnosti Hrvatske europskoj zajednici kao i o konkretnim programima mobilnosti, mogućnostima obrazovanja, osposobljavanja i zapošljavanja u inozemstvu, o zajedničkom tržištu itd. No, premda se manji dio programa, poput konferencija, tribina i aktivnosti u dječjem EU kutku u prizemlju, odvija unutar Kuće Europe, ta su otvorena vrata Predstavništva dobrim dijelom postavljena u javnom prostoru Europskog trga.³⁴³ Trg se preobražava u scenu za izvedbu *Dana Europe* određenim privremenim instalacijama i prostornim intervencijama: u ravni se sa *Zvijezdom EU* postavlja izdignuta pozornica prekrivena platnom boje zastave Europske unije i prigodnim natpisima (“Dan Europe”, “Europa kultura” i sl.) koja svojim prednjim planom gleda prema pročelju Ban centra; južno su od nje, duž polukružne linije, smješteni omanji otvoreni informacijski štandovi, ukrašeni balonima s obilježjima Europske unije i Republike Hrvatske, ali i imenima i zastavama drugih država – članica Unije. Pozornica su i zona između pozornice i štandova

³⁴² https://ec.europa.eu/croatia/events/europe-day_hr (pristup: veljača 2018)

³⁴³ Bitno je napomenuti da javna događanja povodom *Dana Europe* organiziraju i različiti drugi akteri, i to na drugim zagrebačkim lokacijama (kao i u drugim naseljima na području Republike Hrvatske). Tako pojedini zagrebački muzeji doprinose proslavi svojim programima povezanim s europskim nasljeđem i akcijama otvorenih vrata; u različitim se zagrebačkim školama održavaju javne tribine i predavanja s temom Europe; Grad Zagreb u palači Dverce dodjeljuje nagrade učenicima – pobjednicima na natjecanju *Vizualni identitet Grada Zagreba na Dan Europe*, a njihova rješenja izlaže na *jumbo* plakatima na zagrebačkim ulicama, usp. <https://www.zagreb.hr/vizualni-identitet-zagreba-za-dan-europe-2018/126440> (pristup: veljača 2018). No, u središtu su ove analize izvedbe kojima se *Dan Europe* uprizzoruje upravo na Europskom trgu.

Sl. 189 Kulisa *Dana Europe*

Sl. 190 Zakulisje *Dana Europe*

definirani kao scena za izvedbe *Dana Europe* pri čemu organizatori i izvođači prostor izvan tog polukruga doživljavaju kao stražnji plan, svojevrsno zakulisje. Tako je služba održavanja rezervne kablove i ostalu opremu pohranila uz sjevernu stranu *Zvijezde EU*, zakrivši ih tako od pogleda sudionika koji su unutar područja izvedbe. Također, neki su izlagači na štandovima koristili svoju stanku da se nakratko povuku iz te zone kako bi, izvan zamišljene linije izvedbe, pripalili cigaretu – u prostoru izvedbe se ne puši. I posjetitelji taj polukrug doživljavaju kao svojevrsnu scenu: oni koji ciljano dolaze popratiti program ili su privučeni izvedbama, svjesno zakoračuju u njega; pojedini se prolaznici koji ne planiraju zastati provlače uz zid Ban centra izbjegavajući ulazak u zonu izvedbe te ubrzavaju korak prema svojim destinacijama. Izvedbena zona predstavlja prostor velike koncentracije ljudi, objekata, zvukova i različitih drugih podražaja koji se izvan polukruga postupno utišavaju i prorjeđuju. Takvo definiranje prostora izvedbe nije prepušteno slučaju ili htijenju pojedinačnih izvođača već je proizvod strateškog planiranja tvrtki i agencija koje angažira Predstavništvo, a koje vode računa o sigurnosnim aspektima, dinamici i protočnosti prostora, dostupnosti objekata za dostavu i sudionike, atraktivnosti same scene itd. Predstavnica organizatora to pojašnjava na ovaj način:

“Ovi eventi na otvorenom su veliki rizik, da tako kažem, puno veći nego kontrolirani zatvoreni prostori, jer ne znaš ko će doći, koliko će doći, a kad se nudi tako nešto poput hrane ili neki promotivni materijali, znamo da tu uvijek nastanu gungule. Uvijek se vodi računa da postoji neki protok, da se s druge strane zaokruži ta neka cjelina, da se to ne razbaca, da je jasno da je to neki događaj koji se nalazi u uokvirenom prostoru. Dakle ti neki sigurnosni aspekti i, naravno, atraktivnost u smislu obilježavanja, znači, da ima određenu vidljivost koja je nama uvijek u cilju, jer nama je uvijek u cilju da nas svi medijski poprate, tako da je to sve kontrolirano.”

U organizaciju se događanja, uz Predstavništvo Europske komisije, u pravilu uključuju ministarstva, agencije i druge institucije Republike Hrvatske kao i veleposlanstva i konzulati drugih zemalja – članica Unije. Svakom je od veleposlanstava na raspolaganju štand s kojega mogu posjetitelje poučiti i informirati o specifičnostima pojedinih država, podijeliti turističke brošure,

suvenire i ostale prigodne materijale, ponuditi nacionalne gastronomske specijalitete. Izvedbe su na štandovima definirane interakcijom između posjetitelja i izlagača – često predstavnika veleposlanstava i njihovih volontera, a razgovori se vode na različitim jezicima. Izvedbe na pozornici, pak, oslanjaju se na veću razdjelnicu između izvođača i publike gdje rjeđe dolazi do direktnijeg upliva promatrača na izvedbu. One uglavnom obuhvaćaju nastupe koncertnog glazbenog tipa, plesne točke, kombinirane izvedbe kulturnoumjetničkih društava, predstave, obraćanja dužnosnika i najave određenih programa, pojedinačno predstavljanje zemalja Europske unije kao i projekcije kratkih filmova s temom Europe. Ipak, voditelj programa povremeno silazi s pozornice, obilazi informacijske štandove, opisuje njihovu ponudu putem mikrofona i uključuje izlagače u razgovor razbijajući na taj način granicu između izvedbene sfere.

Na obilježavanju se *Dana Europe* očekuje redovita nazočnost pojedinih stalnih izvođača: predstavnika veleposlanstava, Europske komisije, zatim članova

Vlade Republike Hrvatske, najčešće samog premijera u pratnji ministara, ravnatelja različitih agencija i ustanova, pogotovo onih povezanih s EU institucijama i programima, članova udruga koje promiču kulture različitih europskih zemalja itd. Njihova uloga varira između one izvođača koji se publici obraćaju s pozornice ili pružaju informacije na štandovima, i promatrača koji svojim funkcijama jamče važnost i ceremonijalnu strukturu proslave. Proslava je *Dana Europe*, kako navode njezini organizatori, namijenjena vrlo širokoj publici,³⁴⁴ ali je ipak prvenstveno okrenuta građanima Europske unije. I kod njihova uključenja u program povremeno dolazi do mijenjanja izvedbenih uloga, pri čemu, kao što je slučaj s uličnim festivalima, i slučajni prolaznici mogu postati aktivnim sudionicima i ključnim izvođačima pojedinih segmenata proslave. Ova je tendencija svjesno upisana

Sl. 191 Državni vrh na *Danu Europe*, 2017.

³⁴⁴ Nastojanje je da se proslava *Dana Europe* učini atraktivnom što većem broju ljudi vidljivo pri organizaciji večernjih nastupa vrlo popularnih glazbenih sastava koji Europski trg čine vrlo napučenim koncertnim gledalištem i plesalištem.

Sl. 192 Informacijski štandovi na *Danu Europe*, 2017.

u program događanja s nakanom podupiranja predodžbe o inkluzivnosti (programa, ali simbolički i Europske unije), uvažavanju raznolikosti izvedbi, mišljenja i svjetonazora. U proslavi je 2017. godine to htijenje bilo naročito vidljivo pri formiranju "ljudskog lanca" pred pozornicom hvatanjem za ruke što većeg broja ljudi što je simboliziralo europsku povezanost i moć koja proizlazi iz zajedništva. Drugi je takav pokazatelj forum koji se nastojao ostvariti interaktivnom tablom s temom (europske) solidarnosti.³⁴⁵ Građani su pritom bili pozvani da dopišu svoja razmišljanja na izrezane komade papira na kojima je stajao tekst "Solidarna/Solidaran sam" pa onda, izlaganjem svojih definicija na tabli, doprinesu raznovrsnim značenjima tog pojma. Na ploči solidarnosti su ravnopravno nalazili svoje mjesto komentari o solidarnosti: "s potrebitima", "s različitostima, vjerskim, klasnim, svjetonazorskim", "s mladima", "prema djeci bez odgovarajuće roditeljske skrbi", "s bolesnima", "sa slabijima od sebe", "sa svim životinjama", "sa svim živim bićima, "jer tako činim razliku – pozitivnu promjenu", ali i "s nepotizmom i korupcijom u RH, jer ne znaju bolje!", "s Borisom Jokićem koji se mora boriti s kaljužom od obrazovnog sustava", "s mladima iz ruralnih područja koji se boje za svoju budućnost", "s izbjeglicama" itd. Tako se ideja o europskoj tolerantnosti pothranjivala prihvaćanjem komentara kritičnih naspram dominantnih politika i trendova u Hrvatskoj i Europskoj uniji.

Dan je Europe svake godine određen nekom novom generalnom temom zajedničkom na razini Europske unije. Tako je proslava 2016. godine bila organizirana kao *EU piknik* s naglaskom na doživljaju "okusa i zvuka Europe" posredstvom gastronomskog sajma na kojem su brojni uglednici sudjelovali u pripremi "nacionalnih specijaliteta" država članica Unije. Uspjeh su događanja organizatori mjerili brojem podijeljenih porcija hrane (oko dvije tisuće) te procjenom broja sudionika (oko sedam tisuća ljudi).³⁴⁶ Posjetitelji su se, osim u kušanje hrane, mogli upustiti i u praćenje glazbeno-scenskih nastupa s europskim predznakom. Tako se tijekom prezentacija na štandovima paralelno

³⁴⁵ Ta je aktivnost funkcionirala kao oživotvorenje u vrijeme nove inicijative Europske unije pod nazivom *Snaga solidarnosti*.

³⁴⁶ Podaci su izneseni prema službenom izvještaju Predstavništva Europske komisije u Hrvatskoj.

Sl. 193 "Ploča solidarnosti" na *Danu Europe*, 2017.

na pozornici izvodi koncertni mozaik sastavljen od prepoznatljivih glazbenih djela svake države. Pri odabiru se glazbenog repertoara na tom i na narednim izdanjima proslave uglavnom radi o izvedbama klasične i narodne glazbe među koje se povremeno uplete i popularnija skladba poput onih sastava Abba kojima se često predstavlja Kraljevina Švedska. Uz ove se specifične izvedbe koji odgovaraju godišnjoj temi proslave, *Dan Europe* obilježava i pojedinim stalnim programima, posebice onima namijenjenim informiranju zainteresiranih o pravima i mogućnostima koje mogu ostvariti u okviru Unije. To je svrha programa nazvanog "Doznaj (na vrijeme)" lociranog u zatvorenoj kupoli nasuprot ulaza u Kuću Europe u koji se uključuju predstavnici hrvatskih i europskih institucija kako bi upoznali građane s europskim regulativama sigurnosti, mobilnosti, studiranja, zapošljavanja i sl.

Uz glazbenu, kulinarsku, informativnu i edukativnu komponentu, izdanje je 2017. godine donijelo još jedan element u izvedbu *Dana Europe*, a to je format igre. Proslava se odvijala u znaku Europskog tjedna mladih. Tim su se *Danom Europe* slavila dostignuća mladih i upućivao im se poziv, kako je istaknuo voditelj scenskog programa, da “zamisle automatski i oblikuju svoju budućnost sudjelujući u formiranju politika za mlade, da krenu u inozemstvo i tako iskuse mnoge mobilnosti i programe ERASMUS+ i da sudjeluju u nedavno pokrenutoj inicijativi Europske snage i solidarnosti koja pruža priliku mladima da izraze svoju prije svega solidarnost prema onima kojima je najpotrebnija”. Sudionicima proslave dodjeljivane su festivalske putovnice koje su popunjavali prikupljanjem žigova na štandovima posvećenim temama volontiranja, razmjena mladih, programima mobilnosti, neformalnog učenja, strukturiranog dijaloga, integracije mladih s poteškoćama, transnacionalnih inicijativa mladih i sl. Žigovi su se trebali osvojiti sudjelovanjem u kratkoj igri ili kvizu vezano uz europsku povijest ili današnjicu: primjerice, prepoznavanjem zastava država u okrilju Europske unije, odgonetavanjem njihovih glavnih gradova, odgovaranjem na pitanja o sloganu EU, njezinoj valuti i himni, slaganjem slagalice Eko-Tesla i sl. Također, sudionici su pozivani da pošalju razglednicu s proslave *Dana Europe* stanovniku neke druge zemlje Unije. Time je planirani doseg sveeuropskog umrežavanja tijekom proslave prelazio okvir Europskog trga. Na tu se poruku

Sl. 194 Prikupljanje žigova na *Danu Europe*, 2017.

osvrnuo jedan mladi sudionik događanja koji je odlučio uputiti pozdrave svojoj prijateljici u Njemačkoj: "Taj mi je dio baš fora, znači, da smo mi tu na jednom malom trgu, ali smo isto i tu dio neke velike Europe, ko i oni koji će, tamo daleko, primit tu razglednicu".

Godine je 2018. proslava bila u znaku širaka i dugotrajnijeg projekta Europske godine kulturne baštine pa se izvedbama događanja priključilo više zagrebačkih muzeja i drugih kulturnih ustanova koji su sudionicima ponudili svoje definicije baštine, kako tradicijske, u vidu rukotvorina, narodnih nošnji, pjesama i plesova, tako i suvremene, kroz prikaz izvedbenih umjetnosti i današnje urbane kulture. Kontekst su za izvedbu nacionalne baštine na Europskom trgu ponovno zadobili predstavnici država – članica Unije. Tako je izlagač na štandu dodijeljenom predstavništvu Rumunjske istaknuo da svoju prisutnost pred Kućom Europe promatra kao priliku za "jačanje veza unutar Europe", zatim za "prikazivanje rumunjskih spomenika kulture" i privlačenje posjetitelja iz Hrvatske na različite rumunjske destinacije. Na sceni se *Dana Europe* europska baština također slavila i konstruirala filmom kao jednom od istaknutih sastavnica kulture i umjetnosti u Uniji. Prikazani su kratki filmovi viđenih europskih režisera na Europskom trgu, u okviru *EUandME kina na otvorenom* osvjetljavali "utjecaj koji EU svakodnevno ima na živote mladih ljudi", odnosno donosili su "priče Europljana koji ispunjavaju svoj potencijal uz pomoć Europske unije kao i neke od najvažnijih načela Europske unije: mobilnost, digitalna tehnologija, vještine i poslovanje, održivost i prava".³⁴⁷ I kod umjetničkih ostvarenja kakav je film "Debut" Dalibora Matanića koji govori o mladiću sa sela koji sanja da postane nogometaš, a ujedno se nalazi u procjepu zbog svoje seksualne orijentacije, upućivanje je na temeljne europske vrijednosti nedvosmisleno i jasno izraženo, među ostalim, objavnim tekstom formuliranim na engleskom jeziku: "U Europskoj uniji imaš pravo živjeti bez diskriminacije".

Kako se, kojim sredstvima rekreiraju ideja Europe i susret s Europom na Europskom trgu tijekom izvedbi *Dana Europe*, ali i drugih javnih događanja koja na toj lokaciji uprizoruje Predstavništvo Europske komisije u Hrvatskoj? Ona

³⁴⁷ https://ec.europa.eu/croatia/events/europe-day_hr (pristup: veljača 2018)

Sl. 195 EUandME kino na otvorenom, 2017.

se, ponajprije, tvori odgovarajućim narativom, usmjeravanjem fundamentalnih poruka o snazi koju osigurava europsko "jedinstvo u različitosti" s vrha političke hijerarhije prema građanima. U ovom kontekstu i pojam građanin poprima dodatnu dimenziju, onu transnacionalnu, europsku koja ne isključuje istovremenu pripadnost gradu Zagrebu i državi Hrvatskoj.³⁴⁸ Iako se nekim programskim segmentima otvara mogućnost strukturiranog dijaloga i razmjene mišljenja u vidu javnih tribina i interaktivnih platformi, kanal je komunikacije uglavnom pomno strukturiran i jednosmjernan. Pritom su javna događanja arene za informiranje i educiranje, za diseminaciju znanja i podataka, za odašiljanje institucionalnih poruka prema korisnicima. No, da bi određena značenja postala dijelom pojedinačnog iskustva i sjećanja, nije dovoljno zadržati ih u sferi diskursa. U tom procesu popularizacije i materijalizacije koncepta Europe presudnu ulogu imaju upravo izvedbe u okviru javnih događanja. Takve izvedbe apstraktnu ideju čine dostupnom i bliskom na razini tjelesnog doživljaja. Europa se pritom opaža svim osjetilima: sudionici se na događanjima susreću sa slikama Europe (u pravilu atraktivnim, idealiziranim i pomno selektiranim), izloženi su njezinim "okusima i zvucima" kao i plesnim pokretima, inkorporiraju je pružajući ruke susjedu i stvarajući ljudski lanac, svojim kretanjem među štandovima, u potrazi za žigovima, simbolički rekreiraju koncepte europske mobilnosti. Pri takvim izvedbama trg postaje Europom u malom, prostorom koji naznačava da je okružje u kojem živimo bitno šire od onoga koje možemo obuhvatiti pogledom s te scene. Da parafraziramo riječi našeg mladog sugovornika, sudionika proslave, to je mali trg na kojem se osjećamo dijelom velike Europe. Izvedbeno je evociranje simboličke geografije EU na Europskom trgu primjetno zbog ustrajavanja Predstavništva na ravnopravnoj i ravnomjernoj zastupljenosti i predstavljanju svih država – članica Unije, ali i zbog scenskog uprizorenja njihovih prepoznatljivosti (baštinskih, gastronomskih, sportskih, glazbenih, onih vezanih uz životni stil i sl.) u središtu Zagreba.

Kakva je, na koncu, Europa koja se tim izvedbama stvara na Europskom trgu? "Tjedan Europe je prilika da se svi pokažemo u najboljem svjetlu", navodi se

³⁴⁸ Za raspravu o drukčijim poimanjima pojmova "građanin" i "građanstvo" v. potpoglavlje "Trgovi i njihova lica" u tematskoj cjelini "Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava".

Sl. 196 Sudionici proslave Dana Europe, 2017.

na službenim stranicama Predstavništva.³⁴⁹ Neskriveno i hotimično, Europa na Europskom trgu pokazuje svoje uljepšano lice: ona je mlada, mobilna i pokretljiva, znatiželjna, u procesu cjeloživotnog učenja, zainteresirana za strane jezike i druge kulture, prihvaća različitosti i solidarna je, zalaže se za ljudska prava, demokratičnost, slobodarska načela te temeljne društvene i kulturne vrijednosti, čuva kulturnu baštinu, ali je okrenuta zajedničkoj budućnosti. Takve su izvedbe Europe rezultat pažljive selekcije: osvrli su na pojedine probleme u Europskoj uniji, Brexit, ekonomske, političke i druge krize sporadični, a kad se i spominju, smješteni su uglavnom u kategoriju izazova koji se rješavaju.

Nadalje, životni je standard posjetitelja koji kušaju gastronomske specijalitete na proslavi *Dana Europe* bitno različit od onih kojima hranu poslužuju članovi inicijative "Hrana, a ne oružje". Isto tako, prema našim terenskim zapažanjima, tražitelji azila nisu među onima koji prikupljaju informacije o ostvarivanjima EU mobilnosti na Europskom trgu. Kolikogod prisutni u naracijama, oni različiti, "drugi", obespravljeni i marginalizirani iznimno su rijetko i faktički prisutni pri ovim događanjima iako im se dolazak na događanje ni na koji način ne brani. Njihovo sudjelovanje nije zabranjeno, ali nije ni očekivano. Lice Europe koje se predstavlja na Europskom trgu je institucionalna vizija, slika Europe kakva bi trebala biti.

Takva se slika Europe, oživljena izvedbama, prenosi i na javna događanja koja na Europskom trgu iniciraju drugi akteri. To je slučaj s izvedbama *Adventa na Europskom trgu*, manifestacije koja je glavna tema idućeg poglavlja ove knjige. Za mnoge naše sugovornike situiranost i upisanost Europe u prostor trga postaju vidljivima upravo tijekom događanja inspiriranih europskom tematikom ili agendom. Sudionici događanja koja je na trgu uprizorilo Predstavništvo u pravilu prepoznaju nakanu organizatora programa, uviđajući da je to, riječima devetnaestogodišnjeg studenta iz drugog hrvatskog grada, "slavljenje Europe na trgu koji je nazvan po Europi". Za pojedine se kazivače europsko ozračje generirano izvedbama prelijeva i u vrijeme i prostor svakodnevice u vidu sjećanja na prethodne doživljaje trga ili upoznatosti s

³⁴⁹ https://ec.europa.eu/croatia/events/europe-day_hr (pristup: veljača 2018)

Sl. 197 Trg u bojama EU, 2017.

kulturnim politikama koje definiraju kakvi se programi na trgu odvijaju. Tako je Zagrepčanka u pedesetim godinama koja radi u centru grada svoj boravak na Europskom trgu van trajanja nekog događanja obrazložila na ovaj način: "Volim doći na Trg Europe ovako u pauzi, na kavicu, tu se nekako osjećam svjetski (smijeh). Tu se održavaju oni *Dani Europe*, ali i kad se ne održavaju, nekako je drugačiji dojam." Drugi korisnici tog prostora iskazuju mišljenje da je europska dimenzija trga samo privremena, isključivo vezana uz periode u kojima se tu odvijaju događanja europskoga predznaka i da ne penetrira u svakodnevicu trga – riječima Zagrepčanina u dvadesetim godinama, "ako ti osjetiš dašak multikulturalnosti na trgu koji bi to trebao predstavljati samo tri tjedna, onda nije to to!" U tom tonu, kao odgovor na pitanje istraživačice što bi to bilo europsko na Europskom trgu, svoje neprepoznavanje Europe u tom prostoru komentira dvadesetogodišnja građanka Zagreba: "Lucija zagonetno pogledava okolo sebe, ne bi li pronašla nešto europskoga na Europskom trgu!" Prema tim različitim interpretacijama možemo zaključiti da europski identitet prostora nije komponenta koja emanira iz prostora samog, čak ni iz arhitektonskih rješenja koja tu ideju nastoje usidriti na trg. On ponajprije proizlazi iz kulturnih značenja koja prostoru pripisuju njegovi korisnici na temelju svojih spoznaja, uvjerenja, prethodnih iskustava i sjećanja, vizija grada, načina korištenja javnog prostora, kao i sudjelovanja u javnim događanjima koja se u njemu odigravaju.

TRG KAO ADVENTSKA DESTINACIJA

Proizvodnja adventskoga grada na Europskom trgu

"Dobrodošli u Zagreb, u najljepšu božićnu destinaciju u Europi", oglasila se putem razglasa, nakon slijetanja u zagrebačku zračnu luku, pratiteljica večernjeg leta iz Amsterdama koncem studenoga 2016. godine upućujući sve putnike – stanovnike glavnog grada, ali i sve one koje će tih dana po prvi puta otkrivati njegove znamenitosti – u status Zagreba kao prepoznate božićne destinacije na europskoj razini. Povod takvu imenovanju, koje je bilo stalno mjesto kulturno-turističke promidžbe te medijskih izvještaja domaćih i stranih novinara te i narednih godina (usp. Maselj 2017; Minihane 2017; Slivar Dominić 2016), bilo je proglašenje grada Zagreba pobjednikom u izboru za najbolju božićnu destinaciju u Europi,³⁵⁰ i to tri godine uzastopce. Svoju je titulu Zagreb osvojio na osnovi javnog događanja *Advent u Zagrebu* koju organizira Turistička zajednica grada Zagreba u suradnji s brojnim partnerima i sponzorima. Proizvodnja je Zagreba kao adventskog grada odraz gradskih, ali i nacionalnih strategija kojima se nastoji produžiti turistička sezona, a predodžba o zemlji sunca i mora, atraktivnoj samo ljeti, nadopuniti novim slojevima.³⁵¹ Grad kakav se stvara ovim kulturno-turističkim proizvodom je namijenjen stranim i domaćim turistima,³⁵² ali i građanima Zagreba koji su pozvani da uživaju u božićnom ozračju i da svoj grad, koji "vrijedi istražiti",³⁵³ dožive u njegovoj raznovrsnosti i u drukčijem registru od onog svakidašnjeg. Upravo se zato, kako smo pisale u prethodnim poglavljima ove knjige, adventska događanja odvijaju na više scena, pretežito raspoređenih u strogom centru grada.³⁵⁴ Partneri Turističke zajednice zaduženi za svaku od lokacija, čija je zadaća koherentno urediti scenu, oblikovati ponudu i program izvedbi, ustrajavaju na njihovoj distinktivnosti, jasnom tematskom određenju i ciljanoj publici kojoj su primarno namijenjene. Primjetna je tendencija da se adventski program na svakoj pojedinačnoj sceni profilira kao njezin festivalski koncentrat, kao sinonim za određenu lokaciju pri čemu se izvedbama nastoji izraziti, riječima partnera projekta, "ozračje" ili "duh te lokacije". Smjernice koje Turistička zajednica daje partnerskim tvrtkama koje koordiniraju rad na pojedinim scenama jest da, prema navodu djelatnice Zajednice, pronađu jedinstven način "kako najljepše ocrtati neki trg", kako zahvatiti "te zagrebačke momente" na svakoj od

³⁵⁰ Točnije, titula glasi "najbolji božićni sajam", *Best Christmas Market* u izvorniku, a naslov se stječe glasovima posjetitelja božićno-novogodišnjih javnih događanja u tim gradovima. Za obrazloženje v. <https://www.european-bestdestinations.com/christmas-markets/#content> (pristup: ožujak 2018).

³⁵¹ Tako je *Advent u Zagrebu*, konkretnije klizalište Ledeni park, postavljeno na Trgu kralja Tomislava uz poziv "Kliži se ovako" postao jednim od video isječaka u okviru nove promidžbene kampanje Hrvatske turističke zajednice kojom se promovira "Hrvatska puna života/ Croatia full of life", usp. <https://www.youtube.com/watch?v=0XbIR7e9PYM> (pristup: ožujak 2018).

³⁵² Turistička zajednica grada Zagreba raspolaže statističkim podacima utemeljenima na korištenju smještajnih kapaciteta prema kojima 40% ukupnih posjeta gradu u adventsko doba čine hrvatski državljani.

³⁵³ <http://www.adventzagreb.com/> (pristup: ožujak 2018)

³⁵⁴ Za prikaz i analizu adventskih događanja na drugim lokacijama, v. potpoglavlje "Brend Zagreb i kulturni proizvod *Advent*", u tematskoj cjelini "Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava".

lokacija jer “svaka lokacija ima neku svoju priču” tako da “svatko može pronaći neku poruku o Zagrebu u tim svim događanjima i projektima”. Na većini se adventskih scena “ti zagrebački momenti” zasnivaju na festivalskom uranjanju u gradsku i građansku prošlost, selektivnu, uljepšanu i bezvremensku, na tvorbi nostalgije i sjećanja koji se prožimaju motivima čudesnog i bajkovitog grada (usp. Škrbić Alempijević 2012). Manifestacija je *Advent u Zagrebu* koja svoje začetke veže uz 2010. godinu, projekt konstrukcije svojevrsnoga kontinuiteta sa slavljinama, zabavama, obrascima ponašanja, motivima i prehrambenim navadama “starog Zagreba” u predbožićno doba pri čemu se današnji vidovi priprema za blagdane u božićno-novogodišnjem razdoblju, dekoriranja grada i okupljanja na zagrebačkim trgovima i ulicama tumače kao produžetak gradske društvenosti i načina boravljenja u javnom prostoru koji imaju stoljetnu tradiciju.³⁵⁵ Riječ je, ipak, o suvremenoj invenciji koja je rezultat strateškog planiranja, osmišljavanja, brendiranja, stalnog evaluiranja i nadograđivanja zagrebačkog centra kao destinacije, a koja poseže za motivima iz prošlosti kako bi zadovoljila aktualne interese i potrebe organizatora i sudionika manifestacije. Prostor koji se, zbog svojega karaktera trga u nastajanju i predznaka novine koji zadobiva u javnom diskursu, ali i na mentalnim kartama mnogih građana, nije uklapao u tu interpretacijsku shemu jest Europski trg. Drukčiji karakter tog prostora u odnosu na druge adventske punktove ovim riječima podcrtava jedna od djelatnica Odjela razvoja proizvoda u Turističkoj zajednici grada Zagreba: “Prostor je zapravo... malo urbaniji, moderno urbaniji, iako je to u staroj jezgri. I tu smo zapravo krenuli sa jednim malo drugačijim *Adventom*, [...] tu smo dali prostor i mogućnosti za uključenje europskih zemalja sa ponudom svojih sadržaja”. Premda je ta lokacija odudarala od “starinskog zagrebačkog štiha” upisanog u čitavo gradsko središte za vrijeme održavanja *Adventa*, djelatnici su Turističke zajednice taj trg prepoznali kao plodotvornu adventsku scenu iz niza razloga: zbog njegova novog uređenja; zbog njegove protočnosti, dobre komunikacije i povezanosti s drugim središnjim gradskim prostorima i drugim adventskim lokacijama; zbog toga što je lokacijom stajališta za turističke autobuse u Palmotićevoj ulici definiran kao ulaz turista u gradski centar, kao destinacija u kojoj se posjetitelji zadržavaju i iz kojeg hvataju vizure novoga grada; te konačno zato što se dotad pokazao adekvatnom scenom za pojedina javna događanja, a još uvijek nije bio preopterećen množinom i kolizijom raznovrsnih programa u njemu. Vidljivost su nove adventske scene u medijskom i širem društvenom kontekstu organizatori manifestacije nastojali u prvim godinama održavanja postići i samim imenovanjem: tako je programska dionica *Adventa u Zagrebu* 2015. godine osvanula pod alternativnim nazivom – *EU Advent*.³⁵⁶ Ulazak su Europskog trga na listu adventskih lokacija koncem 2014. godine mediji prokomentirali na sljedeći način:

³⁵⁵ Treba ipak napomenuti da etnografska građa baca nešto drukčije svjetlo na način svetkovanja božićno-novogodišnjih blagdana i na odnos korištenja privatnog i javnog prostora u tom periodu. Tako Aleksandra Muraj u svojoj knjizi *Zagrebačka blagdanska ozračja* bilježi pojačano trgovanje u javnom prostoru, prodaju božićnog inventara, posebno božićnih stabala na zagrebačkim trgovima, zatim procesije i druge prakse koje mijenjaju dinamiku pojedinih gradskih lokacija (2013: 193–216). No, opisujući adventsko razdoblje krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća, autorica ujedno napominje: “U to vrijeme nije bilo preporučljivo priređivanje zabava i održavanje svadbi” (ibid.: 194). Taj citat, u uporedbi s današnjim adventskim praksama u javnom prostoru, ukazuje na znatnu resemantizaciju tog razdoblja i promjenu percepcije njegova javnoga obilježavanja.

³⁵⁶ V. potpoglavlje “Susreti s Europom na trgu” u ovoj tematskoj cjelini.

Sl. 198 Adventski grad na Europskom trgu, 2015.

“Advent na Europskom trgu inspiriran je različitim detaljima i programima iz drugih gradova Europe, a cilj mu je promovirati Zagreb kao poželjnu bajkovitu destinaciju u regiji i Europskoj uniji.” (Soundset 2014)

Program uzima naziv *Advent na Europskom trgu* čak tri godine prije nego je taj prostor i službeno ponio to ime, i prije nego što se uopće proglasio trgom. Upravo je ova manifestacija znatno pridonijela popularizaciji imena, lokacije i njezinu položaju na karti festivalskih destinacija unutar Zagreba.³⁵⁷ Pri proizvodnji adventskog grada na trgu Europa (odnosno Europska unija) figurira, s jedne strane, kao izvoriste pojedinih izvedbi i motiva koji jamče željenu različitost te scene od drugih festivalskih lokacija, a uspješno su integrirane u *Advent na Europskom trgu*. S druge se strane ta ista Europa uspostavlja kao željeni doseg programa, mreža unutar koje se upućuje poziv na adventske izvedbe, prostor zajedništva unutar kojeg se Zagreb promovira kao punopravna i atraktivna destinacija. Europa se u kontekstu ovog javnog događanja ne poistovjećuje s okvirima Europske unije – ona se češće zaziva kao prostor kozmopolitskih načela u kojem se susreću i međusobno obogaćuju različite kulture i načini življenja. Takav pristup odražava i fragment iz medijskog izvještaja s *Adventa na Europskom trgu*:

“Organizatori ovog jedinstvenog Adventa na Europskom trgu pobrinuli su se da u 37 dana, koliko će ove godine trajati adventsko i božićno – novogodišnje slavlje, doživite vrhunsku zabavu i bezbrižno se prepustite blagdanskoj čaroliji. Tako će više od 30 kućica ponovno krasiti Europski trg, na kojima ćete moći kupiti

³⁵⁷ Jedna od organizatorica tog događanja prisjeća se tadašnje neprepoznatosti prostora u predodžbama građana Zagreba ovim riječima: “Prve godine kad smo počinjali nitko nije mogao uopće smjestiti gdje je to Europski trg, kao pored Trga bana Jelačića, ali nitko ne zna za taj prostor. A nama je trebalo neko skupno ime za događanje, nismo mogli reklamirati potez Cesarčeva – Stara Vlaška.”

Sl. 199 Stvaranje božićne čarolije, 2015.

*originalne suvenire, najslade božićne ukrase i poklone te uživati u bogatoj ponudi ugostiteljskih kućica iz kojih će se širiti zamamni mirisi najfinijih slatkih i slanah zalagajčića. A s obzirom kako se nalazi na samom Europskom trgu, na kojem su druge kulture uvijek dobrodošle, imat ćete priliku uživati u blagdanskim običajima, gastronomskim specijalitetima i kulturnim različitostima brojnih zemalja Europske Unije.*³⁵⁸

Ideja je predstavljanja i prihvaćanja različitosti i promoviranja Hrvatske kao dijela svijeta integrirana u program *Adventa na Europskom trgu* poglavito u njegov glazbeni segment nastupima gostujućih disk-džokeja, "mladih urbanih izvođača i bendova", nerijetko i neafirmiranih bendova koje hrvatska publika još nije imala čuti, zatim "legendi klupske scene", "svjetski renomiranih predstavnika plesne glazbe", koncertima domaćih i inozemnih sastava popularnih među mladima i sl. (ibid.). Nadalje, toj su adventskoj sceni internacionalni karakter davali štandovi sa suvenirima, hranom i pićima koji su u svoju ponudu uključivali nacionalne proizvode drugih zemalja, pa i kontinenata. Dominantni segmenti vizualnog identiteta Europskog trga za *Adventa* odražavaju ideju "jedinstva u različitosti" – mnoštvo prozračnih srebrnastih srcolikih ukrasa izvješanih iznad glava sudionika događanja pretvara taj prostor u *Trg tisuću srca*³⁵⁹ čime se upućuje na zajedništvo i rudimentarnu jednakost svih ljudi. Tu je ideju posjetitelj jednog adventskog koncerta uobličio riječima: "svima su nam srca jednaka, od istog smo materijala sazdani". Njegovo je tumačenje srodno načinu na koji cilj te intervencije interpretiraju same njezine inicijatorice iz Svibanj projekta:

³⁵⁸ <http://www.cosmopolitan.hr/clanci/chill-out/uskoro-na-europskom-trgu-pocinje-najzabavniji-advent-u-zagrebu> (pristup: ožujak 2018)

³⁵⁹ Motiv srca u ovoj modernoj inačici je ujedno, riječima inicijatora programa *Adventa na Europskom trgu*, evociranje litarškog srca kao jednog od simbola grada Zagreba.

Sl. 200 Urbani karakter Adventa na Europskom trgu, 2015.

"To je poziv, s obzirom na božićno i blagdansko doba, da zapravo svi se okrenu onim iskonskim vrijednostima, što je nekako kreativno i bilo zamišljeno [...] da se različitosti europskih zemalja prezentiraju, prikažu, da se ljudi upoznaju s njima kroz slogan različiti smo, a zapravo svi tako isti, svima srce isto kuca. [...] To srce je univerzalan način komunikacije."

Utoliko ideja Europe u adventskom izdanju postupno prelazi u koncept kozmopolitizma, nadvladavanja nacionalnih podjela sagledanog u okviru širem od Europske unije. Takvom se orijentacijom Europski trg adventskim izvedbama profilira u mjesto žešćih ritmova i dobre zabave namijenjeno "urbanijoj publici",³⁶⁰ odnosno mlađoj populaciji okrenutoj internacionalnoj sceni po pitanju glazbenog ukusa, gastronomije, kontakata i životnog stila.³⁶¹ No, treba istaknuti još jednu ključnu razliku adventske proizvodnje Europskog trga u odnosu na inicijative Predstavništva Europske komisije: dok su potonje uglavnom edukacijskog, izložbenog, prezentacijskog i informativnog tipa, *Advent na Europskom trgu* je obojen snažnom komercijalnom komponentom. Više naših mladih sugovornika koji pripadaju studentskoj populaciji naglašeni konzumentski karakter *Adventa u Zagrebu* ističu kao zamjerku čitavom događanju. Mišljenja su da, iako je za većinu događanja omogućen otvoren

³⁶⁰ Na pitanje što označavaju izrazom "urbanija publika", nositeljice projekta *Advent u Europskom trgu* objašnjavaju da je riječ o ljudima, pretežito mladim koji više pažnje poklanjaju svom glazbenom odabiru posežući pritom prema međunarodnoj sceni. Takvom brendiranju adventskih izvedbi na Europskom trgu doprinose i mediji koji ih često definiraju izrazima "drugačiji Advent na Europskom trgu", "program okrenut mlađoj urbanoj publici" i sl. (usp. *Jutarnji.hr* 2015). Strategiju organizatora kojom se na događanja na Europskom trgu pokušava privući poglavito mlađa "urbana" publika prepoznaju i pojedini posjetitelji *Adventa u Zagrebu*. Tako, iscrtavajući specifičnosti istaknutih adventskih lokacija, tridesetogodišnja Zagrepčanka *Advent na Europskom trgu* opisuje sljedećim riječima: "Skuzila sam da na Europskom trgu dosta pokušavaju nekako mlade privući, imam dojam, i više je nekakav alternativniji dir, svirke takvih bendova preferiraju, tak da imam dojam da se recimo Trg Europe... nekako fokusirao na mlade".

³⁶¹ <http://www.adventzagreb.com/advent-u-zagrebu/advent-na-europskom-trgu> (pristup: ožujak 2018)

Sl. 201 Sudionici *Danskog tjedna*, 2015.

Sl. 202 Trg tisuću srca, 2015.

pristup bez naplate, visoke cijene hrane, pića i suvenira na okolnim štandovima čine sredstvo isključivanja potencijalnih posjetitelja niže platežne moći.

Kreatorice su adventskog grada na Europskom trgu djelatnice Svibanj projekta, društva s ograničenom odgovornošću čija djelatnost obuhvaća, kako same navode, osmišljavanje i organizaciju svih vrsta "kulturnih, umjetničkih, turističkih, komercijalnih i korporativnih događanja".³⁶² Na osnovi je njihove vizije *Trga s tisuću srca* uobličene u natječajni projekt, ovu tvrtku Turistička zajednica grada Zagreba odabrala za partnere zadužene za infrastrukturne i izvedbene aspekte programa na Europskom trgu: za ishodovanje Gradske dozvole za korištenje javnog prostora za izvođenje programa, osmišljavanje i uređenje trga kao adventske scene, formiranje kulturno-turističke ponude na trgu, odabir ponuđača (ugostitelja, proizvođača i trgovaca) koji svoju robu, usklađenu s kriterijima projekta, nude na prodajnim štandovima, za oblikovanje programa, odabir, koordinaciju i komunikaciju s izvođačima, ali i drugim akterima važnim za održavanje manifestacije (onima koji osiguravaju montažu privremene infrastrukture, održavanje, profesionalnu podršku koncertima i drugim izvedbama na bini, zatim s djelatnicima zaštitarskih službi, čistoće itd.).³⁶³ Ideja je aktiviranja Europskog trga u vrijeme *Adventa* bila njihova inicijativa, a pri oblikovanju su se projekta vodile namjerom da ponude program koji će predstavljati novinu u gradu, koji će se ciljano usmjeriti na mlade da ne bi došlo do zasićenja već postojećih izvedbenih niša *Adventa*, koji će, kako navode, "biti dvojezičan", u smislu da se dio događanja odvija na engleskom jeziku koji će biti otvoren za inozemne izlagače i izvođače te koji će imati izražene sastavnice "multikulturalnosti" kako bi privukao domaće posjetitelje svjetskih vidika, ali i međunarodnu publiku. Postavivši tako strateške odrednice i kriterije programa, Europski im se trg nametnuo kao "logična lokacija", djelomice zbog toga što je, unatoč položaju u najužem centru grada, bio pasivan u doba adventskih

³⁶² <http://svibanjprojekt.hr/> (pristup: ožujak 2018)

³⁶³ U kojoj je mjeri rad službi održavanja, koje među sudionicima javnog događanja nerijetko ostaju nezamijećeni i nevidljivima, važan za stvaranje i odašiljanje slike ugodnog i atraktivnog grada govori i kazivanje predstavnice Turističke zajednice. Ona, na primjeru Europskog trga, upućuje na napore koje Turistička zajednica ulaže da bi adventski Zagreb ostao čist. Služba čistoće je bila angažirana tijekom svih 24 sata u danu, pri čemu je barem jedan službenik Čistoće bez prestanka prolazio potezom od makete "Zagreb pozdravlja" do dodira Europskog trga s Palmotićevo ulicom i natrag.

Sl. 203 Adventska ikonografija na Europskom trgu, 2016.

događanja čak i izvan ruta koje su povezivale različite adventske scene. No, glavni je poticaj takvom odabiru, ističu organizatori, bio u vrijednostima europskosti, tolerancije, kozmopolitstva već upisanima u taj prostor ponajviše prisutnošću i aktivnostima Predstavništva Europske komisije na trgu:

"Taman smo bili ušli u Europsku uniju, pa su se zemlje članice Europske unije sve više otvarale kao tržište. [...] Kad smo odlučili da treba bit različito, dvojezično [program, op. a.], nešto što je za strane i za domaće, odmah smo krenuli s tom lokacijom, s obzirom da je [tamo] Predstavništvo Europske komisije i onaj spomenik zvijezde je, recimo, zgodan scenografski element. A i trgić je, u centru grada je, nekako zato je bilo logično. Onak je dosta velika površina prazna, nema zelenila koje se uništava i tako. Što je isto, recimo, jedan nedostatak jer bi bilo lijepo da ima malo više drveća. A evo, kako godine idu, ovo postojeće raste."

Prethodno su se upisana značenja i izvedbe kakve ljudi očekuju na toj lokaciji odražavale na organizaciju *Adventa na Europskom trgu* i na druge načine: organizatorice se tako prisjećaju teškoća koje su imale u privlačenju publike pri samim začecima događanja što pripisuju činjenici da su, zbog opsežnih građevinskih radova izvođenih prijašnjih godina, mnogi Zagrepčani i nadalje imali predodžbu o tom mjestu kao građevinskoj zoni koju je bolje zaobilaziti. "A onda iz godine u godinu", dodaje jedna od voditeljica Svibanj projekta, "jednostavno su se ljudi naviknuli prolaziti tim prostorom, mislim da im se svidjela lokacija". Trg kao destinacija nije, dakle, produkt koji se zajamčeno postiže samim lociranjem događanja u javni prostor; njegova je tvorba kompleksan, dinamički, diskontinuirani, ne nužno progresivni, već ponekad i povratni proces ovisan o nizu aktera i čimbenika, među ostalim, o globalnim i nacionalnim kretanjima u polju kulturno-turističkih manifestacija, o tehnikama brendiranja, ali i prepoznatosti događanja među potencijalnim sudionicima i njegovoj saživljenosti s mjestom na kojem se održava.

Trg kao adventska scena

Adventski se grad uglavnom doživljava iz pozicije šetača zagrebačkim središtem koji, poput De Certeauova *flâneura* (2003: 87–90), vođen vlastitim interesima, ritmom i sjećanjima, odabirom omiljenih ruta, obrascima kretanja kroz prostor ili odlukom da se kreće bez unaprijed zadanog plana, zastajanjem na njemu zanimljivim lokacijama u želji da poprati određeni glazbeni program, naruči jelo i piće ili da jednostavno upije atmosferu te scene, potican afektivnošću izvedbi u koje se putem uključuje, stvara vlastiti prostor grada i prostor *Adventa*. Iz te je perspektive jasno nastojanje Turističke zajednice da adventske scene pretežito rasporedi na rastojanju koje se može obići laganim hodom kroz gradski centar. Iz očista sudionika *Adventa* koje svoje iskustvo grada kreiraju šetnjom, adventske se scene nadovezuju, prelijevaju jedna u drugu ponekad se nadopunjujući, a u drugim slučajevima stvarajući kontrast, uklapajući se u veće adventske cjeline ili se međusobno natječući. Adventska je scena za njih pokretna, tvori se njihovim koracima kroz prostor u kojem se odvijaju manifestacije. Utoliko manifestaciju *Advent u Zagrebu* ne treba shvaćati kao skup izoliranih programa, scena i izvedbi, bez obzira na to da u scenografskom, sadržajnom i praktičnom smislu partneri zaduženi za osmišljavanje pojedinačnih lokacija ustrajavaju na njihovoj razlikovnosti. *Advent* je kompleksna mreža različitih scena, programskih rješenja, izvedbenih varijacija koje osmišljavaju svi akteri uključeni u njihovu proizvodnju i konstrukciju (organizatori, izvođači i publika, građani koji žive na tom području, nositelji gradskih politika, ali i svi oni koji mijenjaju svoje putanje kroz grad kako bi izbjegli *Advent u Zagrebu*) kao i svega onoga što se posjetiteljima događa *među* tim lokacijama.

U tom je kontekstu nužno sagledati i ulogu Europskoga trga kao adventske scene, ne kao punkta lokacijom, prepoznatljivom estetikom i sadržajem odvojenog od drugih scena, već kao jednog elementa unutar te mreže koji je u stalnom procesu pregovaranja, modifikacije i prilagodbe drugim događanjima, željama sudionika i njihovim načinima korištenja scene te dnevno-noćnim ritmovima trga. Europski trg valja promatrati u odnosu na krovni koncept *Adventa u Zagrebu*, ali i u odnosu na susjedne mu scene. Bilježeći putanje kojima se posjetitelji primiču Europskom trgu u vrijeme *Adventa*, ustanovile smo da se kao najčešći prilaz toj sceni koristi potez preko Trga bana Josipa Jelačića, njegovom istočnom stranom uz zdenac Manduševac, gdje je smještena *Zagrebačka božićna bajka*. Popločenje se glavnoga gradskog trga adventskom scenografijom pretvara u čudesnu, blještavo osvijetljenu i (umjetnim) snijegom prekrivenu šumu, ikonografijom blisku starinskim božićnim čestitkama, ali svejedno ispunjenu ljudima koji pod krošnjama bajkovitih stabala konzumiraju jela i pića s obližnjih štandova – drvenih kućica također prekrivenih snijegom i božićnim ugođajem. Adventske šetače put prema Europskom trgu vodi kroz luk od božićnog zelenila preko Bakačeve³⁶⁴ gdje se pored Mataušićeve makete često

³⁶⁴ Intervencija koja je početkom 2017. godine, za vrijeme održavanja “Snježne kraljice” na Sljemenu, slalomske utrke Svjetskog skijaškog kupa, transformirala čitav potez Bakačeve ulice u skijašku stazu, utjecala je također na dinamiku događanja na Europskom trgu koji je tada funkcionirao kao popularno odredište skijaša željnih toplih napitaka.

postavlja velika snježna kugla s motivima istaknutih zagrebačkih znamenitosti (Zagrebačke katedrale, kule Lotrščak i sl.) i s natpisom “Advent u Zagrebu”, dalje uz niz kioska s izloženim božićnim ukrasima i suvenirima duž čitave Cesarčeve ulice. Posjetitelji koji za prilaz Europskom trgu odabiru spuštanje od Kaptola Vlaškom ulicom svojim hodom povezuju prikaz Živih božićnih jaslca, kojim pred Zagrebačkom katedralom štitenici zajednice Cenacolo uprizoruju Isusovo rođenje, s “urbanim štihom” i suvremenim ritmovima Europskoga trga. Treća se scena s kojom je Europski trg najizravnije povezan nalazi u Kurelčevoj ulici³⁶⁵ koja još traži svoj adekvatan adventski izričaj: iako je kraće vrijeme funkcionirala kao jedna od scena *Fuliranja*,³⁶⁶ Kurelčeva se uglavnom definira kao ulica *disco* glazbe te kao nerazdvojiv nastavak programa na Europskom trgu s obzirom na to da se također oglašava zvucima i okusima iz cijeloga svijeta.

Krovni se koncept *Adventa u Zagrebu* odražava na Europski trg kao prostor adventskih susreta brojnim strateškim postavkama i smjernicama. Svrha je čitave manifestacije, pa tako i ove njezine dionice, pridonijeti pozitivnoj slici Zagreba kao turističke destinacije; pružiti posjetiteljima, kao i stanovnicima grada, razlog za posjet centru grada, kutak za dobru zabavu i iskorak iz svakodnevice; pružiti najmoprimcima – ponuđačima na štandovima priliku za zaradu pri čemu se postiže i ekonomski učinak; birati sadržaje koji su primjereni božićnom razdoblju i koji, premda na raznovrsne načine, doprinose stvaranju božićnog ugođaja i “božićne čarolije” itd. Konceptcija koja također predstavlja zajednički nazivnik svih adventskih scena, a koja nam je posebno zanimljiva zbog pristupa korištenju otvorenog javnog prostora jest brendiranje Zagreba kao “dnevnog boravka na otvorenom”. Za tom sintagmom Turistička zajednica grada Zagreba poseže da objasne politiku lociranja javnih događanja na otvorenom, bez obzira na zimske uvjete, kojoj autentičnost pripisuje referiranjem na tradicijska adventska druženja na zagrebačkim ulicama i trgovima. Pri tvorbi se takvog, pozitivno konotiranog, prostora pri kojem pojedinci i skupine javni prostor koriste kao drugi dom, deklarativno zamagljuju granice između privatne i javne sfere. Prema riječima djelatnika Turističke zajednice, “dnevni boravak na otvorenom” – u kojem višesatno ispijanje kave predstavlja društveni ritual – spoj je mediteranskog i srednjoeuropskog ozračja i načina korištenja prostora. Kako bi boravak na otvorenom u hladna zimska predvečerja bio, koliko je moguće, ugodan, organizatori predviđaju prilagodbe poput grijalica postavljenih uz visoke barske stolove uz koje posjetitelji stojeći konzumiraju hranu i piće, pokrivača i sl.³⁶⁷ No, bez obzira na zajednička polazišta i odrednice različitih adventskih lokacija, organizatori orijentaciju, arhitekturu i dizajn svake od scena osmišljavaju na osobit način usklađujući ih s temeljnim usmjerenjima svojega projekta, ali i sa zakonitostima samoga prostora i s osjećajem tog mjesta.

³⁶⁵ Bez obzira na neposrednu blizinu Europskog trga osmišljavanje adventske ponude u Kurelčevoj ulici u rukama je drugih partnera Turističke zajednice grada Zagreba.

³⁶⁶ Riječ je o projektu koji spaja ponudu ulične hrane i ulične zabave, najprije pozicioniran u Tomićevoj ulici, zatim proširen na Kurelčevu ulicu, da bi se 2017. godine preselio na Strossmayerov trg.

³⁶⁷ Upravo je hladnoća, kako je dvoje naših mladih sugovornika navelo, razlog zbog kojeg se većina posjetitelja ne zadržava predugo na jednoj lokaciji, već preferiraju kretanje od scene do scene. Iznimku predstavljaju koncerti koji gibanjem uz glazbu “zagriju atmosferu” pa nepovoljne vremenske uvjete čine podnošljivijima.

Sl. 204 Adventski ritmovi Europskoga trga, 2015.

Kako se formira adventska scena na Europskom trgu, kojim sredstvima i na koje načine ona određuje dinamiku prostora? Kakve susrete ona generira i promiče? Djelatnicima se Svibanj projekta trg u svojoj svakodnevici, zbog nedostatka zelenila, arhitekture i sadržaja koji bi potaknuli ljude na zadržavanje u prostoru, doimao prilično sterilno. Doživljavali su ga kao tranzitni prostor koji ne poziva na okupljanje ni na boravak na otvorenom što je ključno za uspješnu izvedbu javnih događanja. Prvi je korak na koji su se stoga odlučili bio naznačavanje emocija u prostoru, odnosno uvođenje pokretnih prostornih intervencija koje će ispuniti i mobilizirati lokaciju, a istodobno stvarati utisak topline i bliskosti. To je rezultiralo vješanjem instalacije tisuću srca na žice razvučene u različitim smjerovima iznad trga pri čemu se ceremonijalnim postavljanjem tisućitog srca označava otvorenje *Adventa na Europskom trgu*.

Tvorba se scene na Europskom trgu oslanja na postojeću infrastrukturu (svjetla, objekte u prostoru, napajanje energijom), s time da se ona u pojedinim segmentima pojačava i nadopunjuje dodatnim rekvizitima (primjerice, snažnim reflektorima za vrijeme koncerata). Ipak, u pojedinim se slučajevima tim javnim događanjem svakidašnji objekti na trgu zakrivaju, zagrađuju ili negiraju. Najočitiji takav primjer predstavljaju klupe duž Cesarčeve ulice i na Europskom trgu uz koje se podižu štandovi na takvom rastojanju da je na njima nemoguće ili vrlo otežano sjediti, a kad udaljenost štandova to i dozvoljava, posjetitelji to ne prakticiraju jer bi se nalazili u tunelu između dviju kućica. U takvim se slučajevima zatečena materijalnost trga nadaže kao svojevrsna smetnja uvođenju novih privremenih prostornih instalacija kojima se definira adventska scena.

Dva su temeljna strukturna elementa koja se unose u prostor za potrebe ovog javnog događanja, a kojima se Europski trg definira kao adventska scena: **povišena pozornica s kupolom i nizovi prodajnih štandova**. U oboma je slučajevima primjetna tendencija organizatora da i u arhitektonskom smislu naglase svoje posezanje za "urbanim", "modernim" i "kozmopolitskim" izričajem što se očituje u privremenim instalacijama izrađenim od stakla, metala i plastike, u jednostavnim linijama i čistim bojama, u futurističkom

Sl. 205 Stvaranje adventske scene, 2015.

dizajnu scene. Takva arhitektonska rješenja s epitetom "europskog prostora" povezuju i pojedini posjetitelji adventskih zbivanja na trgu, kao što je slučaj s tridesetogodišnjom građankom Zagreba:

"Pa meni se čini da se oni trude njega [Europski trg, op. a.] napraviti nekako malo europskijim, nešto profinjenijim i kulturnijim nego neke druge prostore u gradu. [...] Stvarno gledamo ove štandove tu, imam dojam da nekako pokušavaju to održati na malo boljem nivou nego u nekim drugim dijelovima samog Adventa."

Adventska je pozornica – velika, prozirna, poluzatvorena, staklena kupola, ispresijecana metalnim nosačima, ispunjena plavičastim i ružičastim svjetlima reflektora i dobrim zvukom – zadobila svoju prepoznatljivost u medijskom kontekstu, ali i u popularnom diskursu te je, bez obzira na svoj privremeni karakter, postala jednim od markera trga. Tako u novinskim napisima pri spomenu "pozornice ispod staklene kupole" na koju organizatori dovode "mlade urbane izvođače i bendove" i nije potrebno pobliže odrediti smještaj javnoga događanja – Europski je trg već upisan u tu scenu (Draškić 2016). Organizatori pozornicu smještaju uz rubove trga tako da njegova čitava dužina u smjeru istok – zapad tvori platformu na kojoj stoji publika. Pri prvom je izdanju *Adventa na Europskom trgu* pozornica bila locirana na njegovu istočnom kraju, u blizini Palmotićeve ulice. Uzrok je takvom pozicioniranju bila formulacija dozvole Gradske uprave za korištenje javne površine koja je predviđala veće odstojanje od Kuće Europe i *Zvijezde EU* zbog sigurnosnih mjera. No, takva se pozicija pokazala neprikladnom iz mnoštva razloga, kako radi smjera i jačine vjetera koji na toj strani trga dobiva zamah pa je ugrožavao stabilnost pozornice, a istodobno zvuk odnosio od publike, tako i radi pritužbi stanara pod čijim je prozorima pozornica bila smještena, na buku. Već je idućeg *Adventa*, 2015. godine pozornica, uz dozvolu nadležnog Gradskog ureda, locirana na zapadnom kraju trga, ispred Planićevog kompleksa, uz *Zvijezdu EU*. Pročelje Planićevog objekta, začudno osvijetljeno reflektorima i izduženo efektima s pozornice time postaje sastavnim dijelom scenografije kao i Siladinova javna plastika koja se pretvara u popularan punkt za praćenje koncerata. O dvojicama koje je imala prilikom stvaranja mjesta izvedbe u neposrednoj blizini *Zvijezde EU* jedna od voditeljica tvrtke Svibanj projekt, u

Sl. 206 Privremena i trajna materijalnost trga, 2016.

intervjuu provedenom 2016. godine, kaže sljedeće:

"Pri osmišljavanju prostora prvi puta me strašilo, moram biti iskrena. I općenito s obzirom da je spomenik, imam tu nekakav odgoj i naviku da se prema spomenicima ponaša s poštovanjem pa mi se činilo čudno da će nam sad spomenik bit unutar prostora gdje se obitava. Ali, nekako zapravo su ljudi se totalno saživjeli s tom Zvijezdom i svima nam je totalno simpatična. Boli me srce kad vidim baš da ljudi, kad je ogromna gužva, stoje na Zvijezdi i koriste onu kocku kao šank, ali s druge strane, javni je prostor i ne mogu na to utjecat. Ostatak vremena je zapravo u redu, eventualno netko sjedne na krakove Zvijezde. [...] Saživjeli smo se sa Zvijezdom i sad nam je to orijentir – 'Di si?' – 'Kod Zvijezde', ono kao ban Jelačić [misli na spomenik na glavnom zagrebačkom trgu], otprilike kao na trgu."

Prostor je ispod pozornice, u potezu prema Palmotićevoj ulici, također mjesto izvedbe na kojem publika pjesmom, plesom, različitim tjelesnim radnjama, formiranjem gusto zbijenih redova pred pozornicom, sukreira adventsku scenu i određuje njezine granice. Naime, iako je adventskim događanjima na Europskom trgu, posebno večernjem dijelu programa, svojstvena iznimno dobra posjećenost, sudionici se ne raspoređuju ravnomjerno po trgu: prostor istočno od križanja s Kurelčevom ulicom gotovo je prazan, a daleko je veća koncentracija ljudi u prostoru bliže bini uz Planićevu zgradu, bliže izvoru zvuka i kontaktu s izvođačima. U toj se zoni izvedbe posjetitelji podižu na svakojaka izdignuća u prostoru (krakove *Zvijezde EU*, klupe, kamene ploče oko stabala i sl.) kako bi pogled prema pozornici mogli uputiti iznad glava drugih sudionika. Gužva pred pozornicom otežava uobičajene obrasce kretanja: ljudi se trgovom, koji je u ovom kontekstu redefiniran kao napučen gledalište glazbenog koncerta, kreću usporeno, kaotično, probijanjem kroz gomilu, a oni koji bi tim potezom htjeli samo proći uglavnom biraju druge putanje (uglavnom Jurišićevom ulicom) kojima zaobilaze adventska zbivanja. Dinamiku te scene dodatno usložnjava činjenica da je to ujedno prostor pred ugostiteljskim štandovima u kojem posjetitelji željni božićnog zalogaja ili gutljaja formiraju špalir čekajući svoj red te u kojem ih konzumiraju zbijajući se uz stajaće stolove nedaleko od štandova.

Sl. 207 Adventski štandovi na Europskom trgu, 2015.

Bočni se okviri adventske scene formiraju postavljanjem triju redova štandova u smjeru istok – zapad: dva na sjevernoj strani, stražnjom stranom priljubljeni, formiraju prolaz koji je širinom i smjerom nastavak Vlaške ulice, a treći je 3.5 metra udaljen od zgrade Ban centra kojoj je okrenut stražnjom stranom. Nizove štandova čine uniformne bijele daščane kućice s nakošenim krovovima između kojih se nalaze prirodni, neukrašeni borovi u velikim zemljanim teglama i kante za otpatke. Obodi krovova kućica također su jednoliko ukrašeni žutim svjetalcima, dok su na bočnim stranicama ovisjeni zeleni božićni vijenci i plakati s programom *Adventa na Europskom trgu*. Razlikovnost se pojedinih štandova, na kojima se nude hrvatski i internacionalni gastronomski specijaliteti i pića, postiže isključivo nazivom restorana, u slučajevima restorana s internacionalnom kuhinjom ponekom diskretnom zastavicom, ispisanim jelovnicima i mirisima koji se iz njih šire. Ispred se linije štandova postavljaju suncobrani, grijalice i moderno dizajnirani stajaći stolovi kod kojih se dašak autentičnog ugođaja postiže time da se u rešetku postamenta slažu nasječena drva za potpalu kako bi, riječima djelatnice Svibanj projekta, "još malo utopili cijelu lokaciju". Prostor ispred štandova nije opremljen stolicama tako da se hrana i piće konzumiraju stojeće, ponekad i u hodu. Trg je kao scena tako ujedno formiran kao prolaz, "šetnica" usred štandova i stolova ugostiteljskih objekata. Namjera je organizatora bila razbiti tu pravocrtanu liniju koja presijeca trg te, povlačenjem objekata u centralni dio prostora, naznačiti karakter trga, formirati mjesto koje ljude ne bi poticalo isključivo na prolazanje, već na zastajanje, boravak, cirkuliranje unutar prostora, interakciju i druženje. No, slijedom naloga komunalnog redarstva koji je u prvi plan stavio protočnost prostora, scena između štandova ipak je oblikovana kao prolazna trasa.

Takav razmještaj privremenih scenskih intervencija definira Europski trg kao mjesto višestrukih, paralelnih, nadovezujućih, a ponekad i sučeljenih adventskih izvedbi: središnji dio tog prostora istodobno funkcionira kao mjesto prolaska, obilaska štandova, konzumacije hrane ili pića netom kupljenih na štandovima, ali i kao platforma s koje se prati program na pozornici te kao plesni podij. Tijekom svojega boravka na trgu sudionici događanja nerijetko kombiniraju te različite izvedbe i načine korištenja prostora.

Sl. 208 Dnevne izvedbe Adventa, 2015.

Sl. 209 Noćne izvedbe Adventa, 2015.

Izvedbe Adventa na trgu

“Želite se dobro provesti u društvu mladih kreativaca, usput pogledati dobar film, ugrijati se neizostavnim kuhanim vinom ili pronaći za sebe božićni suvenir? U samom centru grada, pješačka zona Europskog trga za vrijeme Adventa postaje omiljeno okupljalište mladih. Koncerti, atrakcije, izložbe i bogata ponuda europskih gradova čini ovo mjesto nezaobilaznom zagrebačkom točkom za sve željne dobre zabave. Osjećate se mlado, preferirate pravi ‘urbani štih’? Ovo je pravo mjesto za vas!”³⁶⁸

Ovakvom se naracijom na službenoj stranici *Adventa u Zagrebu* uspostavlja distinktivnost izvedbi na Europskom trgu u odnosu na paralelna događanja na drugim obližnjim punktovima u gradu. Te se izvedbe predstavljaju kao načini tvorbe urbanog ugođaja, a utoliko i potvrđivanja urbanosti samog prostora, kao niše u kojima se sudionici, temeljem ponude na štandovima i programa na pozornici, osjećaju dijelom širega europskog konteksta.

Praćenje dinamike tijekom adventskih događanja svakako upućuje na to da se tim izvedbama Europski trg povremeno i privremeno preobražava u prostor velike koncentracije ljudi i doživljaja, u točku u gradu na koju se pojedini sudionici ciljano upućuju kako bi popratili određeni program, ali i na kojoj se brojni šetači adventskim Zagrebom neplanirano i spontano zadržavaju privučeni programom ili ponudom na trgu. No, treba naglasiti da su varijacije korištenja tog prostora i tijekom *Adventa* velike pri čemu možemo prepoznati različite ritmove uvjetovane popularnošću pojedinih programa, ali i količinom slobodnog vremena koje je na raspolaganju potencijalnim posjetiteljima.³⁶⁹ Znatne se razlike u učestalosti adventskih izvedbi zapažaju ovisno o razdoblju u tjednu pri čemu su one koje se odvijaju vikendom znatno posjećenije i dugotrajnije od događanja tijekom radnoga dijela tjedna. Nadalje, dinamika izvedbi varira

³⁶⁸ <http://www.adventzagreb.com/advent-u-zagrebu/advent-na-europskom-trgu> (pristup: ožujak 2018)

³⁶⁹ Ta su dva čimbenika međusobno povezana s obzirom da djelatnice Svibanj projekta naglašavaju kako nastupe popularnih izvođača na Europskom trgu, za koje očekuju da će biti zanimljivi većem broju ljudi, organiziraju na one dane, i u ono doba dana, kada su potencijalni sudionici manje vezani svojim radnim obvezama.

Sl. 210 Jutarnja dinamika Adventa na Europskom trgu, 2015.

i ako sagledamo čitavo razdoblje održavanja *Adventa na Europskom trgu* u kojem se kao vrhunci intenzivnosti prepoznaju period između Božića i Nove godine te pojedini blagdani, posebno proslava Nove godine koja se organizira kao svečana i ceremonijalna prigoda u vidu slavlja i dočeka, a ne standardnog festivalskog programa. Izrazite se mijene u koncentriranosti i obilježjima izvedbi mogu uočiti s obzirom na doba dana, na dnevno-noćne ritmove – zato ćemo daljnji pregled adventskih izvedbi na Europskom trgu iscrutati upravo u tom ključu. One proizlaze iz radnog vremena prodajnih štandova, iz sadržaja i strukture programa koji se odvijaju na sceni, iz odabira ciljane publike pojedinih događanja, ali i iz svakidašnje raspodjele vremena ljudi koji na trgu borave i preferiranih načina korištenja javnog prostora u određeno doba dana (koji, primjerice, trg definiraju kao trasu kojom prolaznici hitaju na posao, na *plac*, na susret dogovoren na glavnom zagrebačkom trgu ili u opuštenu šetnju gradskim središtem, kao odredište na koje će se zaputiti na kavu, na ručak ili u večernji izlazak i sl.).

Tako Europski trg u jutarnjim satima, dok prodajni štandovi ne započnu s radom, i dalje najčešće funkcionira kao trasa prolaska pješaka i, u manjoj mjeri, vozila. Postavljeni štandovi ne samo da ne modificiraju tu tendenciju pravocrtnog kretanja preko trga bez zastajkivanja i značajnog odstupanja od zacrtane rute, već njihove uniformne zatvorene plohe, koje s obje strane omeđuju i sužavaju prostor te otežavaju pogled preko tih linija, dodatno usmjeravaju prolaznike i potiču ih da tim koridorom promaknu što brže, da se što prije domognu područja koje im se doima otvorenijim. Time se trg, vizualno i praktično, ponovno pretvara u presjecište ulica oblikovanih privremeno postavljenim štandovima.

Ipak, na odabrane se dane, pretežito vikendom, pojedine izvedbe *Adventa na Europskom trgu*, najčešće one radioničkoga, izložbenog i glazbenog tipa, organiziraju u prijedopodnevni satima, a njihovo se trajanje nerijetko protegne do ranog poslijepodneva. Takav je slučaj s događanjima koja djecu uzimaju za svoju ciljanu publiku poput kraćih glazbenih nastupa popularnih izvođača i dječjih zborova, prigodnih tematskih radionica, igraonica, animacija i pričaonica.

Sl. 211 Performeri na EU Adventu, 2015.

U njih se nerijetko uključuju predstavljači prerušeni u likove iz bajki ili u figure vezane uz adventsko i božićno razdoblje kao i performer koji za djecu izrađuju balone ili trg ophode na štulama. Pri tim je izvedbama vidljiva nakana organizatora da program povežu s europskim identitetom pripisanim tom prostoru kao i s europskim institucijama kojima je sjedište na Europskom trgu. Tako se, na poziv tvrtke Svibanj projekt, u organizaciju pojedinih dionica *Adventa* uključilo i Predstavništvo Europske komisije u Hrvatskoj čija je zastupljenost u programu bila naročito vidljiva u okviru *EU Adventa*.³⁷⁰ Glavna je odrednica tog projekta bilo predstavljanje adventskih i božićnih tradicija, praksi i simbola različitih zemalja Europske unije, ali i njihovo oživljavanje u zagrebačkom prostoru dječjim izvedbama. Sa sličnim pobudama obogaćivanja adventske ponude, ali i potvrđivanja "europskosti" događanja i lokacije, nositelji projekta *Advent na Europskom trgu* uspostavljaju suradnju s veleposlanstvima pojedinih europskih država organizirajući događanja namijenjena širokoj publici odnosno, riječima organizatora, "svima zainteresiranim za druge kulture, za drugačiju ponudu hrane i pića, za to kako se *Advent* obilježava drugdje po Europi". Takav primjer predstavlja tzv. *Danski tjedan* koji je u okviru *Adventa na Europskom trgu* održan 2016. godine, a obuhvaćao je radionice izrade ukrasa svojstvenih Božiću u Danskoj, prikazivanje danskih predbožićnih i božićnih običaja, nastupe danskih glazbenika, kušaonice nacionalnih kulinarskih poslastica, prezentaciju i prodaju proizvoda danske grupacije Carlsberg kao tvrtke partnera i sl. Izvedbe opisanih dionica *Adventa* trg ponovno rekreiraju kao scenu za približavanje drugih europskih kultura zagrebačkoj publici, ali i za potvrđivanje hrvatske pripadnosti zajednici europskih država, čemu, u ulozi suorganizatora, legitimitet daju visoka predstavništva europskih institucija i zemalja članica Europske unije. Tijekom se ovih događanja izvedbama ne zaposjeda čitav prostor trga budući da ona privlače manje skupine posjetitelja, već oni punktovi na kojima se program odvija. Uglavnom je riječ o podiju pozornice, o prostoru u njezinoj neposrednoj blizini te o potezu uz štandove na kojima se pripremaju i nude nacionalne gastronomske poslastice. Bez obzira na to što se takvim izvedbama lokacija aktivira fragmentarno pri čemu široki pojasevi trga ostaju njima

³⁷⁰ Za prikaz tog programskog segmenta *Adventa na Europskom trgu* v. potpoglavlje "Susreti s Europom na trgu" u ovoj tematskoj cjelini.

Sl. 212 Slaven Kosanović *Lunar* u okviru 10 štafelaja nedjeljom, 2015.

gotovo nedotaknuti, ova događanja ipak dovode do mijene prostorne dinamike: Europski se trg pritom ponovno otklanja od uvriježenih definicija koje ga primarno identificiraju kao tranzitnu rutu te oživljava kao mjesto zastajanja, okupljanja, koncentracije nesvakidašnjih praksi i doživljaja te uvlačenja sudionika u izvedbe pokrenute javnim događanjem.

U nekim su se izdanjima jutarnje izvedbe *Adventa* nadopunjavale organizacijom povremenih tematskih akcija, kao što je bio slučaj s programom *Mali plac na Tavanu* 2015. godine. Riječ je o tržnici lokalne organske hrane koja se na Europskom trgu otvarala subotom i nedjeljom izazivajući živost i poseban interes građana koji su se u zagrebački centar upućivali, među ostalim, zbog nabave namirnica na Dolcu i u obližnjim trgovinama. Ovaj je program zamišljen kao jedna od brojnih aktivnosti istoimene platforme s petstotinjak malih lokalnih proizvođača koji fokus stavljaju "na autohtone i prirodno uzgojene hrvatske proizvode".³⁷¹ Svojim su provizornim stolovima, bačvama prekrivenim dekorativnim tkaninama, kutijama ispunjenim domaćim proizvodima izlagači zauzeli središnji prostor između nizova prodajnih adventskih kućica potičući prolaznike da uspore korak i da se, vijugajući i razgledavajući robu, provlače između njihovih otvorenih štandova. Tijekom bi nekoliko jutarnjih sati Europski trg ispunili prizori i mirisi voća, povrća i njihovih prerađevina, domaćih pića i prirodne kozmetike, povici izlagača, žamor i žustro čavrljanje prodavača koji su se trudili objasniti okupljenima postulate ekološkog uzgoja i prehrane, komentari potencijalnih kupaca o okusima namirnica ponuđenih na kušanje, živa atmosfera dogovaranja, pregovaranja, trgovanja. Tim se izvedbama trg, afektivno i praktično, preinačivao u tržnicu na otvorenom.

Adventskim se izvedbama trg također pretvara u mjesto stvaranja i doživljaja umjetnosti. U pojedinim su se izdanjima *Adventa* vizualne umjetnosti upisivale u prostor Europskog trga održavanjem jednodnevnog Maratona kratkometražnog filma koji Hrvatski audiovizualni centar organizira koncem prosinca u više hrvatskih gradova, a obuhvaća blokove dječjih animiranih filmova, hrvatskih igranih filmova, glazbenih spotova itd. No, taj je proces najvidljiviji u okviru

³⁷¹ <http://www.mali-plac.org/> (pristup: ožujak 2018)

Sl. 213 Umjetnička adventska radionica Melinde Šefčić, 2016.

programa *10 štafelaja nedjeljom* za čiju se realizaciju ponovno odabiru kasni prijedpodnevni i rani poslijepodnevni sati neradnoga dana. Događanje se organizira u suradnji s udrugom Boonika koja se promiče kao Inkubator domaće vizualne umjetnosti pri čemu na štafelajima raspoređenim u prostoru podno adventske pozornice na trgu odabrani umjetnici predstavljaju svoje stvaralaštvo, riječima organizatora, "crtajući *live* pred posjetiteljima". Premda je program prezentacijskog tipa, naglasak nije toliko na prikazivanju umjetničkog djela kao gotovog proizvoda, koji se onda, tako zaokružen, donosi na izložbenu lokaciju. Bit je programa otkrivanje procesa kreiranja umjetničkog djela koje se stvara pred očima i uz sudjelovanje publike, vođen umjetničkom vizijom, ali ujedno i pod uplivom svega što se događa na trgu kao kontekstu njegova nastajanja. Umjetnost se, i njezini stvaratelji, pritom uranjaju u urbanu, u ovom slučaju festivalsku, dinamiku prostora, istodobno je afirmirajući, tematizirajući, propitujući, modificirajući i tvoreći. Umjetničkim se izvedbama poništava zablude o hermetičkoj odijeljenosti umjetnika od svega što bi ih u njihovu okruženju moglo ometati u radu – umjetnici na Europskom trgu kreiraju na licu mjesta, mijenjaju pozicije, razmjenjuju radni materijal i sredstva, ulaze u interakciju s ostalim sudionicima programa dovodeći umjetnost na razinu trga, ali i u vezu i dijalog s tim prostorom i s različitim akterima koji ga svojim politikama i praksama sustvaraju (usp. Škrbić Alempijević 2016a: 25). Pojedine se umjetničke izvedbe usmjeravaju na određene skupine ciljne publike: tako Melinda Šefčić, višegodišnja nositeljica umjetničkih adventskih događanja nedjeljom na Europskom trgu, svoje radionice namjenjuje djeci nastojeći likovnim stvaralaštvom potaknuti njihovu kreativnost. Svoju scenu ova umjetnica kreira prekrivanjem pločnika uz glavnu pozornicu zaštitnim najlonom, a zatim i velikim komadom papira po kojem ona i djeca – sudionici programa zajednički dugačkim kistovima i crnom bojom izrađuju sliku. Tematiku umjetničkoga rada određuju sudionici radionice, a radi se, prema autoričnim riječima, uglavnom o motivima iz prirode. S obzirom da ova umjetnica svoje intervencije izvodi i na drugim adventskim scenama (primjerice, na Vranicanijevoj poljani), događanja na Europskom trgu često komparira s drugim adventskim dionicama pri čemu Europski trg određuje kao bitno tranzitniji i manje posjećen prostor u usporedbi s gornjogradskim lokacijama.

Sl. 214 Ugostiteljska ponuda Adventa na Europskom trgu, 2015.

Oko podneva dinamiku trga za vrijeme *Adventa*, uz svakidašnje prakse prolaska do drugih centralno pozicioniranih gradskih lokacija, posjeta institucijama, ugostiteljskim objektima i radnjama smještenim na trgu, uvelike određuje otvaranje prodajnih štandova s ponudom hrane, pića i suvenira. Tada se trg pretvara u lokaciju na kojoj posjetitelji mogu potražiti neki prigodni poklon za svoje bližnje ili nesvakidašnji ukras za svoje kućanstvo pri čemu mogu birati među predmetima izrađenim od bračkog kamena, mirisnim svijećama iz linije *Notes of Zagreb* koje nose imena prema određenim dijelovima Zagreba, adventskim vjenčićima i drugim dekoracijama, kao i među proizvodima inozemnih proizvođača: suhomesnatim proizvodima i čokoladama iz Slovenije, drvenim igračkama iz Mađarske, delicijama iz Italije itd. Istodobno je to prostor u kojem se ljudi zadržavaju da s nogu, na otvorenom, pojedu neki adventski specijalitet, ili se zagriju toplim napitkom. Konzumacija jela i pića nerijetko predstavlja popratni sadržaj za posjetitelje koji na Europski trg dolaze radi praćenja glazbenog programa. No, u ranim se poslijepodnevnim satima trg pretvara u zalogajnicu u kojoj je upravo ručak na otvorenom glavna aktivnost te u koju zalaze klijenti željni promjene lokacije ili tipa ugostiteljske ponude te uštede vremena narudžbom brze hrane na nekom od štandova. Takve su izvedbe na trgu uočljive vikendom zbog pojačanog priljeva turista u Zagreb i veće cirkulacije sudionika događanja, ali i radnim dijelom tjedna, poglavito tijekom stanki zaposlenika ustanova i tvrtki čiji su prostori locirani u središtu grada. Prema riječima ponuđača hrane i pića, neki su od njihovih posjetitelja na štandovima stalni klijenti koji inače redovito zalaze u njihove ugostiteljske objekte, a na Europski se trg ciljano upućuju kako bi iskušali njihovu ponudu na drugoj lokaciji. No, kako nam otkrivaju razgovori sa samim posjetiteljima štandova, većina ipak dolazi privučena općom promidžbom trga – a ne pojedinačnih štandova – kao mjesta na kojemu, u okviru adventskih događanja, mogu isprobati neke nove okuse inspirirane drugim europskim i svjetskim kuhinjama čiji priređivači eksperimentiraju sa svojom ponudom i načinima njezine pripreme. U tom je svjetlu interes posjetitelja *Adventa* za ponudu jela i pića na Europskom trgu okarakterizirala voditeljica jednog od ugostiteljskih štandova:

Sl. 215 Predstavljanje drugih europskih kuhinja na Adventu, 2015.

"Mislim da je djelomično zato što su ljudi htjeli na Europskom trgu, pogotovo sad kad je ovaj novi dio napravljen, htjeli vidjet što tu zapravo se nudi. I onda su ljudi tu došli iskušat nekakve stvari koje do sada nisu. Ja vjerujem da je taj Europski trg [...] dosta potegnuo zapravo s tom svojom idejom [ponude različitih kuhinja, op. a.]".

Na Europskom je trgu uvriježen jelovnik *Adventa u Zagrebu* u kojem pretežu kobasice, hamburgeri, fritule, kuhano vino i sl., upotpunjen drugim, talijanskim, belgijskim, bavariskim, austrijskim, japanskim specijalitetima. Internacionalna se gastronomska ponuda kao distinktivno obilježje Europskog trga često ističe u medijskom diskursu i na društvenim mrežama o čemu govori i sljedeći citat:

"Više od 30 kućica s originalnom ponudom autohtonih hrvatskih i europskih suvenira, gastro delicija iz raznih europskih zemalja i napitaka koji griju dušu i tijelo samo su uvertira u glazbene i kulturne programe koji vas očekuju u samom srcu Zagreba."³⁷²

No, valja napomenuti da ta medijski naglašena prisutnost internacionalne kuhinje i ponude nije toliko primjetna u praksi, pri sudjelovanju u *Adventu na Europskom trgu*. Većina ponuđača ne naznačava, simboličkim obilježjima ili konkretnom ponudom, svoje posezanje prema međunarodnoj kuhinji. Zastupljenost drugih europskih prehrambenih tradicija nije ni približno tako sustavno provedena ni jasno upisana u prostor kao što je to slučaj prigodom događanja koja inicira Predstavništvo Europske komisije u Hrvatskoj – niti organizatori *Adventa* to definiraju kao svoj cilj. Ipak su, promidžba i predodžba o Europskom trgu kao sceni na kojoj se okusi *Adventa* mogu doživjeti na alternativan način, otvoreniji internacionalnim uplivima, poticaj nešto drugačijoj motivaciji posjetitelja i njihovim specifičnim izvedbama traganja za neuobičajenim iskustvom na trgu.

Poslijepodnevne izvedbe *Adventa na Europskom trgu*, uz vizualne dojmove, mirise, okuse i taktilna iskustva, imaju i svoj zvuk. Njega, s jedne strane, određuju žamor, komunikacija i interakcija sudionika događanja, kakofonija

Sl. 216 Blagdanska atmosfera na Europskom trgu, 2015.

glasova i bučanja ugostiteljskih aparata. S druge mu strane osnovni ton daje pomno biran glazbeni program kojem organizatori daju primat pri zacrtavanju posebnosti tog u odnosu na okolna adventska zbivanja. Pojedina su popodneva na središnjoj pozornici, pogotovo ona vikendom i blagdanima, posvećena izvedbama prepoznatih, uglavnom inozemnih, disk-džokeja koji svoje mjesto na pozornici zadobivaju odabirom zagrebačkog DJ-a i producenta Eddyja Ramicha. Pritom se klupska atmosfera, svjetlosni efekti te sinteza prepoznatljivih instrumentala i autorskih intervencija izvođača sele na otvoreni prostor trga privlačeći publiku koja planirano dolazi popratiti nastupe glazbenika.

Večernji sati na Europskom trgu predstavljaju vrhunac koncentracije sudionika, intenziteta i brojnosti izvedbi tijekom razdoblja *Adventa* što je potaknuto održavanjem glazbenog dijela programa. Njega, uz izvedbe disk-džokeja, sačinjavaju nastupi uživo bendova koji naginju suvremenim muzičkim žanrovima, pretežito popu. U pojedinim se slučajevima, na istaknute datume tijekom održavanja *Adventa u Zagrebu* (vikendom, tijekom dočeka Nove godine i sl.), scena prepušta prominentnim domaćim ili inozemnim bendovima što se onda među posjetiteljima često ni ne doživljava kao fragment bitno šireg adventskog programa, već kao prigoda da se besplatno, u samom gradskom središtu, posjeti koncert popularnog sastava. Ipak, pozornica je Europskog trga većinom namijenjena svirci još neafirmiranih, ali prema mišljenju glazbenih urednika programa, perspektivnih bendova koji se pojavljuju u okviru platforme za predstavljanje mladih glazbenika "Balcony TV", internetskog glazbenog kanala koji prikazuje nastupe uživo snimljene na balkonima i terasama različitih gradova. Bez obzira na razlike u načinu stvaranja glazbe među ovim izvođačima i u vrstama interakcije koje oni uspostavljaju s posjetiteljima, svim je tim glazbenim nastupima zajedničko redefiniranje trga kao napućenog koncertnog prostora i plesnog podija, ispunjenog prodornim vibracijama svirke i parajućim svjetlosnim efektima, zakrčenog sabijenim tijelima sudionika, njihovim nesvakidašnjim kretnjama i slobodnijim iskazivanjem emocija.³⁷³ Oko 23 sata navečer, završetkom glazbenih izvedbi i postupnim zatvaranjem štandova,

³⁷² <https://www.facebook.com/events/728653413948813/> (pristup: studeni 2016)

³⁷³ Za gust opis ovakvih izvedbi potaknutih glazbenim nastupom u okviru *Adventa na Europskom trgu* v. potpoglavlje "Scena treća: sudjelovanje u javnom događanju" u ovoj tematskoj cjelini.

Sl. 217 Nastup disk-džokeja, 2015.

adventski se trg utištava i prazni otvarajući svoj središnji prostor onima koji su se dotada kretali po njegovim rubovima – prolaznicima užurbanog koraka i skupljačima plastičnih boca.

Kakvo se lice Europskoga trga stvara izvedbama *Adventa*? Adventski grad koji se (re)kreira tim događanjem, u skladu s kulturno-turističkim strategijama, treba biti zanimljiv, gostoljubiv, otvoren za različite susrete, a ujedno krajnje siguran, originalan, drugačiji i bolji od drugih destinacija, a istodobno privlačan vrlo različitim ciljanim skupinama, pa i onima koje grad već dobro poznaju. Adventske su scene, povezuje koracima šetača gradom, osmišljene tako da mogu pružiti jedinstvenu sliku i koherentno iskustvo bivanja u atraktivnom festivalskom gradu, brendiranom titulom "najbolje božićne destinacije u Europi". One su u isto vrijeme i kompetitivne u nastojanju da upravo na svoju lokaciju privuku što više posjetitelja i izvedbi, da osvoje naslov "najbolje adventske lokacije u Zagrebu", da profiliraju i jasno predstavljaju svoju osobitost u odnosu na ostala mjesta adventskih izvedbi. Tu distinktivnost grade na prepoznatljivim "zagrebačkim momentima", kako ističu predstavnici Turističke zajednice grada Zagreba, na imaginacijama, vizijama i korištenjima kakve nositelji kulturnih politika, mediji, građani Zagreba i drugi akteri vezuju uz određenu lokaciju i izvan okvira tog javnog događanja.

Bez obzira na svoju recentnost, nedavno restrukturiranje i preimenovanje, Europski je trg, i prije nego što je postao adventskom scenom, uz sebe vezivao razlikovan "zagrebački moment" koji je prvenstveno proizlazio iz događanja koja je na toj sceni organiziralo Predstavništvo Europske komisije, a koji je trg transformirao u "Europu u malom", u zamišljeni prostor tolerancije i kozmopolitizma, novih iskustava, bogatstva u raznolikosti. Na tvorbu i perpetuiranje europske dimenzije trga tako se oslonila i društvena proizvodnja tog prostora tijekom *Adventa*. No, izvedbama se *Adventa u Zagrebu* koncept Europe reprezentiran na Europskom trgu određuje novim značenjima i politikama. U odnosu na događanja koja pokreće Predstavništvo Europske komisije, organizatori *Adventa na Europskom trgu* tom pojmu prilazi bitno fleksibilnije, njegove su granice za njih propusnije i fluidnije. Naime, za razliku

Sl. 218 "Balcony TV", 2015.

od pristupa Predstavništva, Europa za organizatore adventskih zbivanja nije striktan geopolitički označitelj. Ona je u adventskom kontekstu prije simbol pogleda preko hrvatskih međa, interesa za druge narode i kulture, njihove prisutnosti u zagrebačkom prostoru, uvažavanja raznolikosti.

Odnos zagrebačkog prostora i njegovih nadnacionalnih okvira ostvaren izvedbama adventskog grada na Europskom trgu višestruk je i slojevit: s jedne se strane "svijet" i "Europa", u svojim reprezentativnim izdanjima, lokaliziraju i postaju dijelom zagrebačkih festivalskih izvedbi, pa tako i čimbenikom stvaranja grada. S druge strane, tvorba i promocija adventskog grada postaju jednim od mehanizama kojima Zagreb nadrađa lokalne i nacionalne odrednice i smješta se na karte javnih događanja europskih razmjera, postaje segmentom, kako su se izrazile djelatnice Svibanj projekta, "internacionalne priče". Time grad, njegove ulice i trгови postaju prepoznatom adventskom destinacijom, a Europski trg njegovom neizostavnom scenom, mjestom izvedbe i pokazateljem njegova urbanog karaktera. Trg tako postaje toposom na kojem sudionici, kako navode medijski napisi, mogu doživjeti "Advent u Zagrebu na nešto drugačiji način", odnosno provesti "urbane blagdane" (Punkufer 2015). Konceptija urbanosti koju organizatori *Adventa* pripisuju Europskom trgu počiva na usporedbama Zagreba s drugim europskim gradovima, javnim događanjima u njima, a nerijetko funkcionira kao istoznačnica pojmovima modernosti, progresivnosti, mladosti i suvremenosti.³⁷⁴ S obzirom na njihovo pozitivno vrednovanje sve izvedbe koje se ne uklapaju u ovaj obrazac ostaju izvan okvira *Adventa na Europskom trgu* kao i njihovi potencijalni izvođači pri čemu poželjna i općeprihvaćena konotiranost postaje ujedno mjerom isključivanja svega onoga što ne doprinosi takvoj slici grada i trga.

³⁷⁴ Definiranje je Europskog trga kao lokacije koja odražava "zagrebačku suvremenost" primjetno u medijskom i popularnom diskursu o tom prostoru, i o gradu općenito. Kao ilustracija takvog poimanja trga može poslužiti reklama za Ožujsko pivo Amber koja je osmišljena kao kratka promotivna inscenacija američkog filma "Povratak u budućnost". Nakon traganja za "pivom posebne recepture" u prošlosti, akteri svoj "povratak u budućnost", uz čašu Ambers, realiziraju na Europskom trgu na kojem dominiraju vizure Ban centra, usp. <https://www.youtube.com/watch?v=qjWzBWiuZtl> (pristup: travanj 2018).

Sl. 219 Skupljanje boca tijekom Adventa, 2017.

Izvedbe *Adventa*, iz pozicije njihovih organizatora, ali i brojnih posjetitelja, trg pretvaraju u mjesto "dobre zabave", kreacije i potencijala koji dopušta raznorodne reinterpretacije i korištenja, namijenjenih pojedincima i grupama različitih interesa, ali poglavito mladima i onima koji se tako osjećaju. U diskursu organizatora kupnja božićnih suvenira, konzumacija hrane i pića, praćenje izložbi i drugih "atrakcija", gledanje filma na otvorenom, uranjanje u glazbeno-plesni program i sl. čine usporedne, međusobno dopunjujuće, legitimne i poželjne izvedbe *Adventa na Europskom trgu*. U njemu je također naznačen participacijski obrat – publika se ne tretira kao slušateljstvo i gledateljstvo koje pasivno upija ono što im izvođači nude; oni se i sami mogu pronaći u etiketi "mladih kreativaca" koji sukreiraju adventska događanja, a time i mjesto izvedbe. Umnogome je uspjela nakana organizatora da se adventskim izvedbama trasa prolaženja, protočnosti i cirkulacije preobrazu u "okupljalište" na kojem će prolaznici zastati, ostanu, boraviti, postati sudionicima događanja, na kojem će susretati ljude sličnih interesa i ukusa – prakticirati sve one izvedbe koje odgovaraju načinima na koje se prostor trga definira u popularnom diskursu.

Trg je tijekom *Adventa* ujedno mjesto rada, prostor kapitala i konzumerizma, lokacija za koju se ponuđači natječu kako bi na njoj zakupili prostor za ponudu svojih proizvoda. Taj trend ponovno otvara pitanje odnosa privatne i javne sfere kao i vlasništva nad gradskim prostorom i načina dodjele prava na njegovo korištenje. Naime, premda se sudjelovanje u samom događanju ne naplaćuje, odnosno premda trg ostaje otvoren za sve potencijalne posjetitelje bez ulaznice i naknade, nizovi štandova s ponudom adventskih artikala, jela i pića definiraju ga kao prostor stalne cirkulacije robe i kapitala. Promicanje kupoprodaje kao poželjne prakse, a javnog gradskog prostora kao materijalnog resursa, uspostavlja se kao mehanizam uključivanja onih koji imaju uvjete za takva korištenja prostora, ali istodobno i isključivanja pojedinaca i skupina slabije platežne moći koji nemaju mogućnosti uklopiti se u dominantne obrasce ponašanja na trgu.

Sl. 220 Raznorodni izvođači Adventa na Europskom trgu, 2015.

Sve prikazane adventske izvedbe, a i izostanak nekih drugih izvedbi, dovode do upisivanja novih i resemantizacije prethodnih značenja Europskog trga što se u nekim slučajevima i trajno odražava na predodžbe o prostoru i na njegove uporabe. One se nerijetko javljaju u kombinacijama koje doprinose stvaranju kompleksnog, a opet koherentnog adventskog iskustva tog prostora za sve sudionike. No, ponekad se te različite izvedbe u prostoru međusobno ometaju i sudaraju, kao i njihovi izvođači. Dok se nekim izvedbama uspostavljaju, afirmiraju i provode politike prostora, kreirane na vrhu društvene hijerarhije, drugima se, pak, te politike kritički komentiraju, ogoljuju i dovode u pitanja. Upravo su takva propitivanja prethodno upisanih značenja tog trga izvedbama tema sljedećeg poglavlja.

PROFITIVANJA TRGA UMJETNIČKIM IZVEDBAMA

Europski trg kao mjesto umjetničkih izvedbi

“Zaključak prema kojem, po mom uvjerenju, trebamo usmjeriti svoje istraživanje jest taj da u podijeljenom društvu novi tip javne umjetnosti može pokrenuti društvenu svijest prema zacjeljivanju rana prouzročenih nepomirenim razlikama.”
(Fisher 1996: 43)

Tako glasi poziv Davida H. Fishera, teoretičara javne umjetnosti, na osvještavanje njezine djelatne komponente, na uočavanje njezina potencijala da izvedbom aktivira društva i mjesta te da, u nekim slučajevima čak i trajno, promijeni predodžbe o određenoj lokaciji i načine njezina korištenja, da odredi alternativne tijekove javnog djelovanja u njoj (ibid.: 44). Ranije studije koje su se bavile prožetošću umjetnosti i javnog prostora uglavnom su se bazirale na krajnostima te relacije: s jedne strane, problematizirale su umjetnost u javnom prostoru kao elitistički izričaj, kao produženu ruku vladajućih ideologija gdje se estetika pojavljuje kao kriterij za uvrštavanje na hijerarhijsku ljestvicu, kao instrument podupiranja dominantnih svjetonazora i klasnih interesa; s druge se strane javna umjetnost, posebice ona koja se publici nudi na uličnoj razini i u otvorenom prostoru, sagledavala u svojoj društvenoj angažiranosti kao polje demokracije i agens subverzije, transgresije od važećih društvenih modela, kao davanje glasa nekim drugim istinama (usp. Fisher 1996: 41–42). Tek su suvremeni teoretičari javne umjetnosti uspjeli iskoračiti iz striktnih evaluacijskih kategorija kojima se utvrđuje isključivo pozitivan ili negativan učinak umjetničkog rada na javnu sferu okrećući se proučavanju višestrukih identiteta, ljudi i mjesta koji se konstruiraju i aktualiziraju umjetničkim izvedbama, odnosa umjetnosti i ljudske svakodnevice, kao i političkih stajališta i akcija koje umjetnost potiče, dovodi u sumnju ili sputava (Deutsche 1992; Edelman 1995; Fisher 1996; Lacy 1995; Visconti, Sherry, Borghini i Anderson 2010).

Naše se istraživanje umjetničkih izvedbi također ne smješta na polove te dihotomije, već u obzor analize nastoji pripustiti čitavu lepezu međudnosa mjesta i umjetnikova stvaranja, odnosno raznovrsne, ponekad i sučeljene prostorne politike i prakse koje se u umjetničke intervencije ugrađuju i na koje umjetnost povratno djeluje.³⁷⁵ Utoliko svaku umjetničku izvedbu u javnom prostoru možemo promatrati kroz dijalektiku društvene proizvodnje i društvene konstrukcije, kao čimbenike materijalnog, političkog i ekonomskog formiranja lokacije, ali i kao generatore simboličkog, fenomenološkog i otjelovljenog doživljavanja prostora (Low 2006: 92; usp. Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević

2016: 11). Kao i kod drugih izvedbi koje razlažemo u ovoj knjizi, i umjetničkim intervencijama pristupamo kao fenomenima koji inkorporiraju impulse iz javne sfere, ali istovremeno doprinose njezinom stvaranju, modificiranju i preispitivanju njezinih ograničenja.

Naša odluka da u knjizi govorimo prvenstveno o umjetničkim izvedbama, a ne o umjetničkim djelima, odraz je našega poimanja umjetnosti u javnom prostoru. Za nas je u fokusu proces umjetničkog rada te odnos tog procesa prema društvenom, političkom i ekonomskom kontekstu u kojem se ostvaruje. Umjetnički je proizvod zbog toga u našoj analizi samo isječak i materijalizacija tog procesa. Cilj nam ni u kojem slučaju nije procijeniti uspješnost djela, već težimo k utvrđivanju poticaja koje umjetnici doživljavaju kao društveni akteri i korisnici javnog prostora kao i učinaka koje umjetničke izvedbe imaju na poticanje nekih drugih izvedbi, na propitivanje prostornih politika, na redefiniranje materijalnosti prostora i osjećaja mjesta. Odnos je umjetničke izvedbe i umjetničkog djela usporediv s relacijom između tvorbe prostora i njegove arhitekture. Bez obzira na to što materijalni segmenti ovih dvaju parova predstavljaju bitne elemente oživotvorenja umjetničkih i prostornih strategija, njihovu opipljivu esencijalizaciju, njihova nam pojavnost odašilje plošnu sliku, zakriva nam sve neravnine do kojih dolazi pri njihovoj kreaciji. Umjetnička je izvedba utoliko jedna od silnica stvaranja grada u svoj njegovoj heterogenosti.

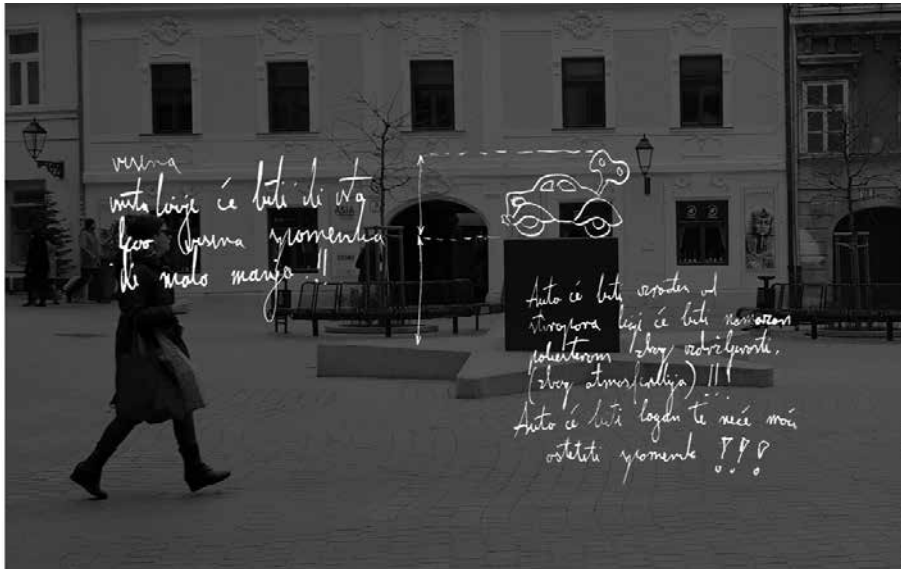
Tema su ovog poglavlja propitivanja značenja prethodno pripisanih, materijaliziranih i performativno oživljenih na Europskom trgu, a koja se potiču i provode umjetničkim izvedbama. Kako smo pokazale pregledom raznolikih javnih događanja koja Europski trg određuju kao svoju scenu,³⁷⁶ na tom se mjestu odigravaju i druge izvedbe kojima je svrha privući pažnju javnosti kritičkim osvrtom na nepovoljne globalne ili lokalne trendove, preispitati donesene EU ili državne legislative, dići glas protiv mehanizama ekskluzije manjinskih skupina iz javnog prostora i javnog života, postaviti pitanje prava na grad itd. U prethodno je opisanim primjerima uglavnom riječ o protestima, intervencijama aktivističkih skupina i javnim okupljanjima prosvjednoga tona i izvedbene strukture. Fokus je ove cjeline na umjetničkim intervencijama na Europskom trgu koje za cilj imaju, da parafraziramo Davida Fishera, suočavanje s rascjepima u društvenom tkivu i u općeprihvaćenom diskursu o gradu i građanima, njihovo izvedbeno postavljanje pod društveno povećalo, ali i moguće razrješenje (1996: 43).

Njihovi inicijatori i sudionici svoje izvedbe oslanjaju na ideologije i strategije kojima se Europski trg stvara uzimajući attribute koji se uz njega u tom procesu vezuju za “opće znanje o trgu”³⁷⁷ interpretirano kao svojevrsno dijeljeno iskustvo koje je zajedničko stanovnicima Zagreba, za polazišnu točku proizvodnje dodatnih značenja trga i preispitivanja postojećih. No, unutar tog dominantnog narativa oni zapažaju i razotkrivaju određene lomove u inače koherentnoj predstavi trga kao pokazatelja svrstavanja hrvatske metropole u europski geopolitički, svjetonazorski i kulturni krug, kao domene u kojoj se, materijalnošću i izvedbama, kreira i afirmira otvoreni, urbani, kozmopolitski

³⁷⁵ Ova smo pitanja dinamičkog odnosa umjetničkih intervencija i otvorenog urbanog prostora, kao i etnološke i kulturnoantropološke pristupe istraživanju takvih fenomena, na popularno-znanstveni način obrađivale u djelu *Grad i umjetnost* (Gulin Zrnić, Škrbić Alempijević i Zanki 2016).

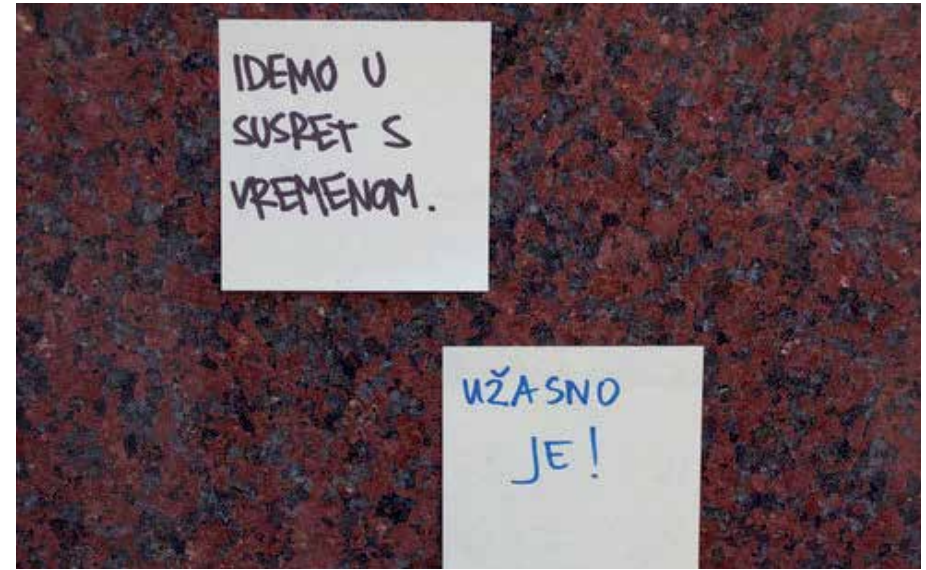
³⁷⁶ Za taj pregled v. potpoglavlje “Nove izvedbe” u ovoj tematskoj cjelini.

³⁷⁷ Tim je izrazom jedan umjetnik opisao europsku dimenziju koja se u javnom diskursu u pravilu vezuje uz Europski trg.

Sl. 221 Nacrt Duje Medića za umjetničku intervenciju na Europskom trgu, 2016.

karakter tog prostora. Ideje europske pripadnosti, raznolikosti i tolerancije, urbanosti, modernosti i suvremenog građanskog identiteta koji predstavljaju jezgru izvedbenog oblikovanja trga kao sjedišta europskih institucija i kao adventske scene, predstavljaju okosnicu i kod izvedbi kojima je nakana preispitati te koncepcije. Važno je istaknuti da te propitujuće, kritički postavljene izvedbe na Europskom trgu nemaju za cilj odbaciti ili poništiti temeljne identifikacijske kategorije tog prostora predlažući neka drukčija čitanja, niti izražavaju otpor poimanju Europe ili uključivosti kao pozitivnih i poželjnih načela. Utoliko Europski trg, barem zasad, nije postajao mjestom izvedbi kojima se izražavaju protueuropska politička stajališta niti akcija za smanjenje prava određenih manjinskih skupina s desničarskih pozicija. I u ovim se izvedbama Europa, tolerancija i javna dostupnost uzimaju kao neupitne vrijednosti. Inicijatori tih intervencija koje propituju dominantni diskurs o/na Europskom trgu u središte pozornosti stavljaju pukotine koje nastaju kada se europski ideali trebaju pretočiti u praksu te ograničenja koja se nameću koncepcijama raznolikosti, inkluzivnosti i kozmopolitizma nacionalnim i nadnacionalnim zakonodavnim okvirima. Drugim riječima, ne preispituje se opravdanost postojanja Europske unije, već se postavlja pitanje kako se Europska unija ostvaruje za njezine građane i one koji bi to htjeli postati. Tim se izvedbama ne pruža otpor idejama tolerancije i različitosti, nego se problematizira u kojim se to kontekstima i na kojim mjestima one manifestiraju. Gdje su Drugi koji se, deklarativno, pripuštaju i integriraju u mi-grupu, koje je njihovo mjesto u prostoru grada? Nadalje, umjetničkim se izvedbama osigurava drukčiji pogled na nacionalne trendove koji se promatraju kao modernizacijski. Umjetnici tako svojim intervencijama naglašavaju probleme ekološke održivosti takvog razvoja, gubitka javnog prostora u valu privatizacije. Izvedbeno postavljaju pitanje, ako se grad i Europski trg pretvaraju u poželjnu turističku destinaciju, gdje je u njemu mjesto za građane, i tko uopće građane čini.

Sl. 222 Poruke izrađene tijekom intervencije Vježbanje nenastanljivih prostora, 2013.

koje kritički komentiraju i osvještavaju sve zainteresirane o "nepomirenim razlikama" unutar društva (Fisher 1996: 43). Angažman koji ćemo tematizirati posredstvom umjetničkih izvedbi na trgu odražava voljnost njihovih kreatora da o aktualnoj društvenoj situaciji ili vlastitim preokupacijama (ali koje se formuliraju u odnosu na vladajući društveni, politički, ekonomski i kulturni kontekst), progovore u svojem mediju s razine trga, da uđu u interakciju s materijalnošću prostora i s ljudima u njemu, da postanu dijelom, i iskorakom, iz njegove svakodnevice (usp. Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2016: 13).

Autić na Zvijezdi EU

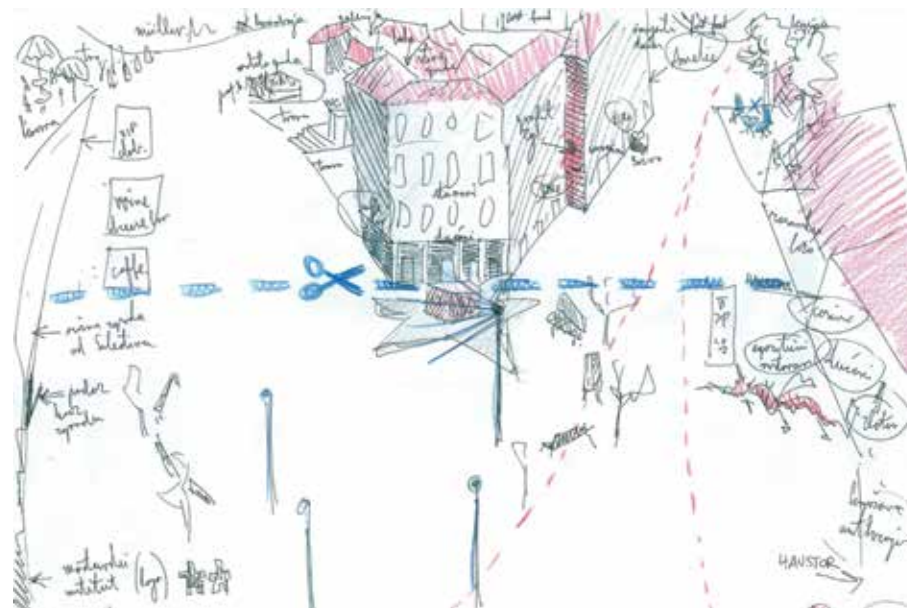
"Meni je jedan od glavnih razloga zašto sam odabrao ovaj trg, to jest ovu poziciju, ovaj dio grada, je zato što od svih ponuđenih gradskih dijelova, i onih koji nisu bili ponuđeni, a mogli smo ih odabrat, ovaj mi je najviše zapeo za oko zato što je ovo trg koji je nastao praktički iz ničeg, jer ovdje prije nije bilo trga. Dakle, on kad ga je gradio mogao je napraviti šta je god htio – i napravio je ovo! [...] Znači, moglo se stvarno napraviti fantastičan prostor, a nije. I sad, kao, izlika je da tu ljudi imaju mjesto za okupljanje, da ovo, da ono, ali međutim, i dalje je to neiskorišten prostor, po meni."

Tim riječima umjetnik Duje Medić, slikar – grafičar, tumači svoju odluku da Europski trg učini scenom svoje umjetničke izvedbe. Za razliku od spomenutih prosvjednih akcija, čije kritičko djelovanje u prostoru proizlazi iz naelektriziranog afekta, iz pobude da se pomaknu granice društvene svijesti, podloga je za Medićevo propitivanje Europskog trga druge naravi. Ona ne proizlazi iz snažne reakcije na trendove koje shvaća kao negativne niti iz pobude da digne glas protiv njih, već je njegova intervencija svojevrstan odgovor na ravnodušnost.

Kao daljnu neuralgičnu točku ove izvedbe tako prepoznaju upravljanje gradom, kontrolu i nadzor nad javnom sferom te mehanizme uključivanja i isključivanja iz nje. Kome pripada urbani prostor, kakvo pravo na njega polažu različite skupine njegovih građana, koliko su u njemu zastupljeni i dobrodošli oni kojima taj status nije dodijeljen? Do koje je mjere javni prostor javan, za koga i tko o tome odlučuje? Kakvi su susreti omogućeni i s kime, a koji ne? Koju ulogu u tome imaju javna događanja, što nam je u njima vidljivo, a što nam ostaje zakriveno? Čiji su glasovi i prakse utišani? Kojim izvedbama i izvođačima nije dozvoljeno da sustvaraju grad, pa niti na Europskom trgu? Pojedine se umjetničke izvedbe kritički odnose prema materijalnosti Europskog trga komentirajući urbanistička i arhitektonska rješenja koja smatraju neprimjerenim, sterilnim, ružnim, neprikladnim za svakidašnje upotrebe. Također dekonstruiraju proces društvene proizvodnje trga i historijat njegova nastanka, prvenstveno usmjeravajući svoju izvedbenu oštricu prema činjenici da preinake tog javnog prostora nisu proizašle iz javnog natječaja te da umjetnička struka nije imala upliva na oblikovanje javne plastike u njemu ili na definiranje njegova estetskog izričaja. Obilježje tih umjetničkih izvedbi jest taj da otkrivaju potencijal u nedovršenosti trga, u procesnosti njegova stvaranja i rekreiranja, u tome da prostor još nije prezasićen značenjima, prethodnim izvedbama, sjećanjima i afektima koje one izazivaju. I premda se svaki javni prostor može tretirati kao "otvoreno djelo" (usp. Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2016: 38–43), ta otvorenost na Europskom trgu dodatno dolazi do izražaja zbog njegove recentnosti u gradskom tkivu i utiska novine koji ostavlja u mentalnim mapama stanovnika grada.

Treba naglasiti da umjetničko stvaralaštvo na trgu nema u pravilu predznak otpora, devijacije i otklanjanja od izvedbi koje uprizoruju drugi organizatori, Predstavništvo Europske komisije u Hrvatskoj, Turistička zajednica grada Zagreba i sl. U nekim se slučajevima umjetničke intervencije uklapaju u itinerer drugih javnih događanja na trgu. Tako su putem programa *10 štafelaja nedjeljom* umjetnici pružili dodanu vrijednost manifestaciji *Advent na Europskom trgu*, predstavili drukčija korištenja prostora koja su se oslanjala na direktno sudjelovanje građana u izvođenju, na izrazitije brisanje barijera između izvođača i publike nego što je to bio slučaj s drugim adventskim projektima. No, pritom se nisu opirali dominantnim kulturno-turističkim politikama koje su dirigirale adventskim izvedbama – umjetnički je rad na trgu funkcionirao kao njihova sastavnica.

Utoliko, premda je naglasak u ovoj analizi na društvenoj dinamici koju umjetničke izvedbe odražavaju, čine i potiču, na društvenom angažmanu umjetnosti i umjetnika, na njihovu uranjanju u javni prostor, poigravanju s definicijom i značenjima trga umjetnički aktivizam u ovom slučaju nećemo promatrati kao nužan poziv na akciju u smislu izravnog protesta jasnih poruka i definiranog adresata. Nijedna umjetnička izvedba koju ćemo prikazati u ovoj cjelini nije bila ustrojena kao gerilska akcija, kao ilegalna intervencija – za svaku je zatražena dozvola nadležnih tijela za održavanje na Europskom trgu. Njihova aktivacija mjesta izvedbe ne proizlazi iz odbacivanja prostornih i kulturnih politika; oni svoju integriranost u njihovo formuliranje i ostvarenje koriste kao poziciju iz

Sl. 223 Medićev prikaz Europskoga trga, 2016.

koju osjeća prema tom prostoru. Manjak intenzivnosti jest ono što ovaj umjetnik, svojim izvedbama, želi modificirati na trgu. Pitanja koja on postavlja glase: kako je moguće u najužem središtu grada imati – i oblikovati – novi prostor koji ljude ostavlja ravnodušnim, koji ih ne potiče da se zaustave, da na njemu proborave neko vrijeme, da ga dožive? Medićev je pogled na prostor trga i na umjetnost (općenito, ali i na konkretnoj lokaciji Europskog trga) u jednom elementu podudaran: i negativno je konotirana interakcija ljudi s njihovom materijalnošću znatno bolja od izostanka te interakcije. Najgore što se, po njegovu sudu, može dogoditi trgu je da ga pješaci pregaze ne primijetivši gdje se nalaze; najgore što se može dogoditi umjetničkoj izvedbi jest da prolaznici uz nju prođu ni ne pogledavši je. Neopažanje je upravo tendencija koju Medić zamjećuje na Europskom trgu, koji je trasa njegova redovitog prolaženja prema ateljeu u Novoj Vesi, ali iznimno rijetko i teren provođenja vremena. Iako je, zbog svojih trasa korištenja zagrebačkog centra, na Europskom trgu prisutan relativno često, ističe da uz taj prostor ne vezuje sjećanje na bilo kakav važniji događaj niti upečatljiviji doživljaj. Upravo na takav osjećaj mjesta Medić reagira svojom izvedbom. "Sterilnost", "bezbojnost", "ružnoća arhitekture", "netransparentnost", "tranzitnost", "praznina", "odsutnost ljudi" – to su, za Medića, obilježja trga u koja on nastoji intervenirati umjetničkim djelom.³⁷⁸ Njegova je izvedba umjetnosti na toj lokaciji istovremeno komentar na tendencije koje shvaća kao pad određenih velikih ideja upisanih u simboliku trga, ponajprije koncepata javnog prostora i Europe. Autor tako preispituje kome trg služi ako na njemu gotovo pa nema ljudi, gdje je javnost kojoj je javni prostor namijenjen. On trg definira prvenstveno kao mjesto okupljanja i društvene interakcije pa vidi potencijal koji

³⁷⁸ U intervjuu umjetnik Europski trg uspoređuje s umjetnom konfekcijskom ružicom položenom u čašu kao ukras na stolu ugostiteljskog objekta unutar Ban centra: "Da ja uzmen ovo, pomirišen ovu ružu, isto je tako i moje viđenje trga – nema, nema mirisa, nema ničega." (Grabar 2016: 166)

veliki čisti prostor Europskog trga pruža za oživotvorenje takvih izvedbi. Utoliko pozdravlja inicijative kojima se na trgu organiziraju "sajmovi s etno proizvodima, festivali, koncerti", ali smatra da ta javna događanja samo privremeno i površno mijenjaju dinamiku trga, odnosno da je taj prostor tijekom najvećeg dijela godine nedovoljno iskorišten i beznačajan u životu grada. S druge strane, "romantičnu ideju o povezivanju zemalja Europe" Medić u praksi ne vidi, niti je doživljava na trgu koji je toj ideji posvećen.³⁷⁹ Iz simbolike tog koncepta i trga on iščitava neriješene probleme poput pitanja migranata, gospodarske krize i sl. Ipak, to nisu teme na koje se ovaj umjetnik izravno usmjerava svojim sustvaranjem Europskog trga. On sjećanje na povijesne događaje, ličnosti ili ideje, dominantne narative ni općeprihvaćene koncepte – poput Europe, demokracije, ljudskih prava, javne dostupnosti i sl. – ne čini okosnicom svoje intervencije; dapače, takvim "smrtno ozbiljnim" materijalizacijama velike povijesti on se opire humorom i, kako navodi, hotimičnim iskorakom "u banalnost".

Ipak, Medićeva izvedba na trgu nije odraz njegova individualnog htijenja da samostalno i samoinicijativno intervenira u otvoreni javni prostor u zagrebačkom centru – njegovo je djelovanje jedan od rezultata širih europskih kulturnih politika i silnica. Taj je umjetnički rad, naime, nastao po izboru, uz poticaj i potporu Hrvatskoga društva likovnih umjetnika u okviru hrvatske etape međunarodnog projekta *CreArt* koji se financira iz programa Europske unije Kreativna Europa. Taj višegodišnji projekt, realiziran u okviru Mreže gradova za umjetničko stvaranje, za cilj ima "poboljšanje kulturne scene u europskim gradovima srednje veličine" (Zanki 2016a: 13). Europska se konceptualizacija projekta, uz programski segment, odrazila i na hodogram izvedbi – umjetničkim se akcijama u svim zemljama – članicama mreže obilježava Europski dan kreativnosti, 21. ožujka. U Zagrebu se 2016. godine projekt realizirao pod nazivom "Mjesto izvedbe i stvaranje grada", a obuhvaćao je umjetničko interveniranje u otvoreni javni prostor na pet lokacija u užem zagrebačkom centru: u Studentskom centru, u prolazu Oktogon, na Trgu bana Josipa Jelačića, na *Zvijezdi EU* na Europskom trgu i pred Meštrovićevim paviljonom na Trgu žrtava fašizma (Škrbić Alempijević 2016a).³⁸⁰ Pojam izvedbe je u okviru projekta obuhvaćao sinergiju – a ponekad i pobijanje – različitih intervencija, akcija i ponašanja u javnom prostoru: tim izrazom označavamo samo djelovanje umjetnika na odabranim lokacijama, zatim vidove činjenja i bivanja različitih aktera u prostoru koje umjetničke intervencije potiču, kao i organiziranu šetalačku turu koja je povezivala mjesta umjetničkih izvedbi, koja je omogućila sudionicima da svojim praksama ožive grad umjetnosti, doživljen "u bojama i oblicima umjetničkih kreacija, u zvukovlju koje odudara od uvriježenog zvukolika grada". Europski je trg, očuden Medićevom umjetničkom kreacijom, predstavljao jednu takvu žarišnu točku raznovrsnih izvedbi, jedno susreće raznovrsnih praksi šetača – sudionika gradske ture.

³⁷⁹ U intervjuu Medić šaljivo dodaje da je *homage* ideji EU bila jedna od njegovih asocijacija pri promišljanju umjetničkog koncepta, pri čemu se zabavljao mišlju, da po uzoru na znameniti performans Tomislava Gotovca, organizira izvedbu pod nazivom *EU, volim te*, pri kojoj bi grlio *Zvijezdu EU* na Europskom trgu.

³⁸⁰ Umjetnici koji su sudjelovali u projektu su: OKO, Ida Blažičko, Marko Pašalić, Duje Medić i Martina Mezak.

Sl. 224 Medićevi crteži Autića s posebnim potrebama za trg s posebnim potrebama, 2016.

Moment koji je bitno utjecao na naš pristup analiziranim umjetničkim izvedbama jest taj što smo u osmišljavanju i realizaciji "Mjesta izvedbe i stvaranja grada" i same sudjelovale. Projekt je, naime, bio utemeljen na umjetničko-istraživačkoj platformi unutar koje smo djelovale kao voditeljice istraživanja u koja su, uz nas, bili uključeni studenti Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Istraživanjem smo željele utvrditi načine na koje umjetnici doprinose redefiniranju grada, odnosno kojima urbane prostore pretvaraju u mjesta svojih izvedbi. U ovom smo

Sl. 225 Izrada *Autića*, 2016.

projektu, dakle, ušle u polje primijenjene antropologije, pri čemu smo pomaknule striktno granice između umjetničkog stvaranja i znanstvenog istraživanja te pri kojem smo svjesno i direktno utjecale na predmet naše analize. Naša se intervencija odnosila i na sastavljanje poduzetog popisa mogućih mjesta izvedbi, budući da smo umjetnicima sugerirale pojedine lokacije u gradu Zagrebu koje su nam se iz različitih razloga činile zanimljivima i potentnima za umjetničko afirmiranje ili propitivanje (Škrbić Alempijević i Gulin Zrnić 2016: 187–188). Neki su umjetnici druga mjesta učinili scenama za svoje izvedbe, ali je većina ipak odabrala lokacije s naše liste. Europski trg, odabir Duje Medića, nalazio se na tom popisu. Zadaća etnologa i kulturnih antropologa u projektu bila je istražiti mehanizme stvaranja grada koje umjetničke izvedbe generiraju, ali istodobno i sudjelovati u definiranju umjetničkog prijedloga za određenu lokaciju, osiguravanjem etnografske građe: arhivskog i medijskog materijala o lokaciji, bilježenjem uvriježenih praksi u prostoru i naracija o prostoru i sl. (Škrbić Alempijević 2016a: 30). Medićeve je rad istraživački poduprla studentica Ena Grabar (usp. Grabar 2016).

Takav je umjetničko-istraživački dijalog rezultirao postavljanjem rada *Autić s posebnim potrebama za Trg s posebnim potrebama* povrh *Zvijezde EU*. Riječ je o prostornoj instalaciji dužinom analognoj dimenzijama Siladinova znamenja, a koja prikazuje šarenu auto-igračku inspiriranu vozilom glavnoga lika iz engleskog dječjeg animiranog filma *Zvonko*. Medić je taj artefakt koji nalikuje starinskom autiću na navijanje, neodređene marke, izradio od jednog velikog komada stiropora te ga je premazao poliestrom i bogato oslikao po uzoru na kolorit i estetiku francuske umjetnice Niki de Saint Phalle (Grabar 2016: 170). Ekstremnim se šarenilom autić, prema umjetnikovu tumačenju, opire bljedilu i neupečatljivosti trga, predstavljajući njegov parodijski kontrapunkt. Odabir autića kao motiva koji se umjetničkom izvedbom unosi na Europski trg Medić obrazlaže s više razina. Prvi i glavni razlog takvom definiranju umjetničke teme leži u kontekstu nastanka trga, u okolnostima preoblikovanja prostora

bez raspisivanja javnog natječaja, što ovaj umjetnik drži spornim (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2016: 19). Stoga tvrdnju Branka Siladina, kako je trg u ovoj formi svojevrsna reakcija na Gradski prijedlog uređenja parkirališta na toj lokaciji, Medić koristi kao poticaj da na humoreskni način vrati auto, parkiran na gornju plohu kocke na *Zvijezdi EU*, na trg. Time je ujedno materijalizirao sjećanje na žalbe na društvenim mrežama povodom rekonstrukcije prostora, koje su se kritički osvrtnale na činjenicu da je promjenom prometne regulacije onemogućen izravan prilaz vozilima iz tog dijela grada na Kaptol. Svoju je potvrdu koncepta za umjetnika doživio u trenutku kada je došao na trg zbog opažanja prostora i razgovora s istraživačicama. U to je vrijeme Europski trg služio kao scena za održavanje BMW-ova *auto-show-a*, koji je prostor ispunio izloženim automobilima. To zaposjedanje polu-pješačke zone poligonima za vozila i vozilima samima umjetnik je doživio kao iskustvenu potvrdu svojega koncepta kojim se otvaraju pitanja namjene trga, njegove dostupnosti i poželjnih modusa njegova korištenja.

Za ovu je umjetničku izvedbu Duje Medića, kao i za ostale tadašnje intervencije u okviru projekta, Hrvatsko društvo likovnih umjetnika ishodilo dozvolu Gradske uprave za privremeno korištenje prostora. Za oblikovanje je *Autića* odabrao lagani materijal kako ne bi oštetio površinu na koju je odlučio smjestiti svoju instalaciju. Umjetnikova je ideja, naime, bila da reagira na oblik *Zvijezde EU*, odnosno da objekt koji je, prema Siladinovoj koncepciji, zaokružen, otvori za nova čitanja i korištenja tretirajući ga kao plastiku čija se funkcija ne ispunjava u njoj samoj, kao postament za vlastitu umjetničku intervenciju što pojašnjava riječima: "ova kocka inače meni izgleda ko da nešto treba doći na nju, a nedostaje jer nisu još to stavili". S obzirom na takav doživljaj javne plastike na trgu, umjetnik taj objekt, i prostor u kojem se on nalazi, nastoji upotpuniti, ali ujedno i preispitati njihovu nepotpunost svojom izvedbom. *Autić* je Medić i oblikovao u odnosu na Siladinov znamen nastojeći ostvariti određenu "simbiozu", ali i kontrast: prilagodio ga je dimenzijama kocke, dok je razigrani oblik autića-igračke suprotstavio monolitnom objektu na koji je postavljen, a intenzivnim koloritom unio izvedbeni nered u umjeren i ujednačen ton objekta i Europskog trga u cjelini. Umjetnik je instalaciju orijentirao tako da je stražnjom stranom okrenut Ban centru što je rastumačio odlukom da ga usmjeri suprotno od svih ostalih objekata na trgu koji, prema njegovu sudu, prepoznaju Kuću Europe kao svoj centar.

Bez obzira na iskakanje Medićeve intervencije iz okvira definiranih prostornim strategijama koje su utjecale na izgled trga i osjećaj mjesta na njemu, autor je očekivao da će *Autić* ostati uvelike nezamijećen upravo zbog praksi prolaska kroz taj prostor bez prevelikog osvrtnja na njegovu materijalnost: "Ja čak mislim da ga dosta ljudi ni neće primijetiti. Ljudi ionako znaju samo prolaziti i ne gledati ništa". No, umjetnikovu instalaciju, kao i nakanu da preispita dovršenost objekta koji on naziva "spomenikom koji bi to mogao biti, ali nije" ipak su zamijetili analitičari zagrebačkog javnog prostora i mnogi korisnici trga. Tako se, uz fotografiju Medićeve instalacije na *Zvijezdi EU*, na društvenoj mreži Facebook našao komentar Saše Šimprage koji zaključuje: "spomenik je dovršen". Snimka je izazvala niz asocijacija drugih korisnika mreže (npr. "Bal, baltazar,

Sl. 226 Fotografiranje uz *Autić* na *Zvijezdi EU*, 2016.

bal, baltazar...), doskočica na temu gradskih politika ("to je bandićev bagerić"), kritičkih komentara koji se zalažu za drukčije definiranje i korištenje prostora ("bilo bi bas dobro da se to postolje pocne koristiti kao mjesto za komentar"), ali i reakciju i obrazloženje samog arhitekta Branka Siladina ("nikad nije bio ni trebao biti spomenik!... to je znamen i ništa više... sigurno se može pretvarati u 'instalaciju'... a kako se i to interpretira, kao i uvijek ovisi jedino o civilizacijskom i duhovnom nivou..."). Time se i u ovom mediju otvorila rasprava o adekvatnim definicijama Europskog trga kao mjesta izvedbe i kao mjesta sjećanja na istaknuti datum iz državne povijesti, o materijalnosti koja bi ta značenja mogla i trebala odražavati, ali i o poželjnim izvedbama koje trg uzimaju za svoju scenu.

Suprotno umjetnikovim očekivanjima tijekom je petodnevne prisutnosti na Europskom trgu *Autić* u pravilu privlačio pozornost prolaznika (uz malobrojne iznimke pri kojima šetači intervenciju zbilja ne bi ni zapazili ili bi je potpuno ignorirali). Intervencija je izazivala osmjehe korisnika trga, usporavanje koraka, zastajkivanje, začuđeno razgledavanje sa svih strana, kuckanje po površini u želji da se utvrdi njegov sastav, guranje objekta naprijed–nazad po površini kocke (kako bi *Autić* "provozali"), fotografiranje uz *Zvijezdu EU* i *Autić* na njoj. Pojedini su se strani posjetitelji Zagreba pri susretu s instalacijom hvatali svojih turističkih brošura u (bezuspješnoj) potrazi za podacima o umjetničkom djelu. Ipak, veći je efekt začudnosti *Autić* izazivao među redovitim prolaznicima trgov koji bi zastali i komentirali da tog objekta nije bilo na kocki prilikom njihovog zadnjeg boravka u tom prostoru. Građani su komentirali da objekt "isijava pozitivu i vedrinu", da "oživljava prostor", kolorit su tumačili kao kombinaciju boja sa zastava svih zemalja EU potaknuti datumom ispisanim ispod instalacije, a zbog šarenila i oblika uspoređivali su ga s tortom i dječjom igračkom. Tijekom našeg boravka na trgu radi opažanja prostornih taktika prolaznika, negativne komentare na intervenciju nismo zabilježile kao ni prakse koje bi za cilj imale uklanjanje ili uništavanje objekta. Posebnu je pažnju *Autić* plijenio među djecom na trgu znatno mijenjajući njihova ponašanja, a i ponašanja odraslih u njihovoj

Sl. 227 Igra skrivača oko *Autića*, 2016.

pratnji. Najmlađi su se tako uspinjali na *Zvijezdu* u pokušaju da dodirnu i spuste objekt na svoju razinu i pretvore ga u aktivno pomagalo svoje igre. U nekim su slučajevima pokušavali ispregovarati s odraslima da tu ogromnu igračku, prema njihovu viđenju ostavljenu i zaboravljenu na trgu, ponesu kući. *Zvijezda EU* se tako prometnula u točku oko koje su djeca trčkarala, puzala, skakutala, igrala se skrivača, prisiljavajući i svoje pratitelje da se privremeno zaustave u tom prostoru i urone u izmijenjeni realitet trga. Time ju je umjetnička izvedba transformirala u mjesto svakojakih izvedbi ljudi koji na Europskom trgu borave (Grabar 2016: 168; Škrbić Alempijević i Gulin Zrnić 2016: 192).

Premda ljudi prisutni na trgu *Autić* u pravilu nisu doživljavali kao kritički čin, kao vid propitivanja dominantnih politika i značenja upisanih u prostor, oni su svojim praksama ispunili autorovu intenciju: izvedbeno su stvorili i oživjeli drukčije lice trga koje je snažno odudaralo – makar samo privremeno – od načina njegova korištenja uobičajenih u svakodnevicu. Umjetnikova odluka da njegovo propitivanje prostornih politika i uvriježenih, afirmativno konotiranih, izvedbi na Europskom trgu bude suptilno, da prolaznicima ne bude očividno na prvi pogled, može se sagledati i kao pokušaj da se apsolutne istine i dominantne ideje ugrađene u prostor (kao što su Europa, javni prostor i sl.) ne zamijene protusjećanjem, odnosno alternativnim velikim narativima. Njegova se izvedba prije može analizirati u ključu poziva Homija Bhabhe prema kome je prava društvena promjena moguća samo ako se pri drukčijem zamišljanju stvarnosti odbaci jezik društvenih elita (1994), u njegovu nastojanju da neupitne i ozbiljne koncepte propita devijacijom od ustaljenih izvedbenih okvira i humorom.

Natrag na Trg u okviru UrbanFestivala

"Iako pokrenut još 2001. godine na valu intenzivne liberalizacije kulturnog polja i bujanja festivala kao proizvodne forme, ova manifestacija posvećena umjetnosti u javnom prostoru vrlo brzo počinje graditi svoju, na neki način, ekscesnu poziciju. Djelujući naglašeno antifestivalski, umjesto u reprezentaciju svoje resurse ulaže u proizvodnju društveno osjetljivih umjetničkih radova za javni prostor. [...] Svima je zajednički pokušaj da umjetničkim sredstvima tematiziraju trg kao politički prostor, pretpostavljajući da postoji alternativa njegovoj strateškoj depolitizaciji." (Hanaček i Kutleša 2015: 7)

Na ovaj su način u publikaciji *Natrag na Trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije* predstavljena temeljna načela *UrbanFestivala*, javnog događanja koje se u različitim zagrebačkim prostorima izvodilo u razdoblju od 2001. do 2015. godine. Njegovi organizatori, članovi zagrebačkoga kustoskog kolektiva [BLOK], manifestaciju tumače kao "festival umjetničkih intervencija u javnom prostoru koje istražuju svoj prostorni kontekst i društvene procese koji ga proizvode".³⁸¹ Ta udruga građana svoj djelokrug definira kao kombinaciju umjetničkog i kustoskog rada, istraživanja grada i političkog aktivizma. Umjetničkoj izvedbi pritom ne pristupaju kao jednokratnoj gesti u prostoru čiji su učinci onda privremeni i izolirani, već kustosko i umjetničko djelovanje tretiraju kao segment kontinuiranog zalaganja za poboljšanje društvenih okolnosti i javnog prostora u gradu. Kao glavnu svrhu *UrbanFestivala* organizatori vide, s jedne strane, propitivanje društvenih odnosa koji postupno dovode do nemogućnosti angažiranog djelovanja građana i njihove političke odsutnosti iz javnog života i javnog prostora, a s druge strane upućivanje na procese komodifikacije i gentrifikacije gradskog središta posebice s obzirom na investicije u Zagreb kao turističku destinaciju.

Natrag na Trg! niša je u okviru koje su se umjetničkim izvedbama osvjetljavali ti procesi, a trg promatrao kao mjesto krize. To je apel za demokratizaciju prostora, politike i kulture, poziv građanima da, simbolički i fizički, budu prisutni u javnom životu grada; to je ujedno naziv trogodišnjeg izdanja *UrbanFestivala* (od 2013. do 2015. godine) koji je svoj program uperio prema zagrebačkim trgovima. Selekcija trga kao toposa koji se umjetnošću propituje, ali istodobno i proizvodi, proizašla je iz prethodnih višegodišnjih urbanih istraživanja koja su pokazala, kako navodi članica kustoskog kolektiva [BLOK], da je trg prikladan "prostor eksperimenta na kojem se može dosta toga vidjeti, koji može pokazati dosta simptoma i suvremenih procesa koji mijenjaju gradove". Za scenu većine izvedbi u okviru 13. *UrbanFestivala*, odnosno programa pod nazivom *Natrag na Trg!*, odabran je netom preuređeni prostor u gradskom središtu koji danas nosi naziv Europski trg.³⁸² Na tu su ih selekciju ponukali prijepori vezani uz preuređenje trga, prvenstveno izostanak javnog natječaja i konačan, po mišljenju niza stručnjaka kontroverzan, izgled novog prostora kao i njihov medijski odjek što je taj trg činilo neuralgičnom, ali vrlo živom točkom u slici

³⁸¹ <http://www.blok.hr/hr/urbanfestival> (pristup: svibanj 2018)

³⁸² Uz Europski trg, pojedine umjetničke izvedbe u okviru 13. *UrbanFestivala* ciljano su aktualizirale i propitivale prostore Markova trga, Trga kralja Petra Krešimira IV., Trga dr. Franje Tuđmana, Remetinca, centara za kulturu grada Zagreba, dok su neke od urbanih lokacija povezivale organiziranom šetalačkom turom kao što je bio slučaj s akcijom kojom se opaža ženska prisutnost u javnoj plastici u zagrebačkom središtu.

Sl. 228 Sudionici projekta *Natrag na Trg*, 2013.

grada za brojne Zagrepčane. Umjetničkim izvedbama, prema riječima članice [BLOK-a] i jedne od kustosice događanja na Europskom trgu, organizatori su željeli preispitati "koja je zapravo uloga novog takozvanog javnog trga, koji naravno uopće nije javan, nego je samo dodatak u toj turističkoj ponudi grada", dok ih je dodatno intrigirala "ta činjenica da su na njemu smještene prostorije Europske komisije u gradu Zagrebu, koja čini taj prostor zanimljivim i s toga političkog aspekta". Ideja Europe itekako je prisutna i u strategijama organizatora ovog događanja – oni je uzimaju kao polazište za definiranje festivalskih izvedbi te reagiraju na značenja pripisana javnom prostoru samim smještajem EU institucija u njemu. Za nositeljice projekta *Natrag na Trg!* novoosmišljeni, visoko reprezentativni prostor u središtu Zagreba nikako nije "van ideologije, on je upravo povezan sa reprezentacijom moći Europske unije i tih odnosa Hrvatske u tom savezu". Ta je ideološka dimenzija predstavljala jednu od sastavnica trga na koju su se kustosice planirale kritički osvrnuti ovim umjetničkim festivalom.

Druga je preokupacija kustosica [BLOK-a] bila ideja grada, materijalizirana i oprijemljena prostorom trga. I dok se pri organizaciji *UrbanFestivala* zalažu za resemantizaciju trga kao potencijalnog – ili prije utopijskog – prostora slobode, demokracije i solidarnosti, one ga oslikavaju i određenim negativnim silnicama kojima se umjetničkim izvedbama ustvari opiru. Riječima kustosice:

"Mislim, trg može biti i trg kapitalističkog grada, trg nejednakosti, trg isključivosti, to je isto sve trg i sigurno da svaka umjetnička intervencija na neki način igra neku ulogu u tom setu odnosa."

Umjetničke je izvedbe [BLOK] nakanio locirati na zagrebačke trgove na temelju otvorenog javnog natječaja. Od podnesenih i prihvaćenih prijedloga četiri su umjetnička programa predviđala Europski trg kao svoju scenu ili, pak, jednu od

Sl. 229 UrbanFestival, 2013.

Sl. 230 Prosipanje kuglica za azilante, 2013.

scena: umjetnički projekt *Zagreb: turisti, trgovine, terase i trgovi. Od Trga Europe do nacionalne riznice* Katerine Duda, projekt *Priroda i društvo* Nine Kurtela, zatim projekt *Vježbanje nenastanljivih prostora* Selme Banich, i, konačno, projekt *Trg Europe: slijepa pjega* Davora Konjikušića. Izvedbu Katerine Duda analiziramo kao propitivanje grada, i Europskog trga, kao turističke destinacije; izvedbi Nine Kurtela pristupamo kao seciranju trga kao ekonomske kategorije; treću umjetničku intervenciju, onu Selme Banich, promatramo kao problematiziranje javnosti javnog prostora i tretmana ljudi koji ga čine; četvrta, Konjikušićeva izvedba u fokus donosi propitivanje politika različitosti na Europskom trgu, u gradu i državi.

Susreti s T-grupama, prirodom i društvom na Europskom trgu

"Obnovom poteza od Stare Vlačke do Trga bana J. Jelačića 2013. godine dobili smo novi trg. Jedna automobilska traka u Palmotićevoj ulici prenamijenjena je u stajalište turističkih autobusa pa je novi Trg Europe postao mjesto prvog susreta turista s gradom. Zanimljiva je situacija u kojoj će oni izlaskom iz autobusa stvoriti svoj prvi dojam o gradu, baš ovdje, na mjestu koje mnogi od nas još uvijek ne percipiramo kao trg, mjesto susreta i zaustavljanja." (Duda 2015c; 2015b: 130)

Na taj je način multimedijalna umjetnica Katerina Duda formulirala tekst o prostoru koji naziva Trgom Europe u alternativnom turističkom letku u kojem se osvrće na turistifikaciju zagrebačkog centra te na razlike u poimanju grada između domaćih i gostiju. Među odabраних sedam punktova u gradskom središtu na kojem, i među kojima, se odvija program *Zagreb: turisti, trgovine, terase i trgovi. Od Trga Europe do nacionalne riznice*,³⁸³ Trg je Europe na broju jedan: on je za mnoge posjetitelje koji turističkim autobusima dolaze na obližnje stajalište početna točka u otkrivanju Zagreba. Umjetnica pri svom kritičkom

Sl. 231 Šetalačka tura Katerine Duda, 2013.

Sl. 232 Performans Nine Kurtela, 2013.

propitivanju trga tijekom cijele godine, ali pogotovo ljeti, zamjećuje organizirane grupe turista kao stalnu kategoriju korisnika trga što predočava riječima: "Kad nema manifestacije, poput sajma etničke hrane koja je bila posljednjih dana, na Trgu Europe vrijeme provode uglavnom beskućnici i turisti."³⁸⁴ (Duda 2015a: 18) Da bi uspostavila vlastite umjetničke izvedbe, autorica najprije bilježi izvedbe turista kako bi se o njih oslonila i otklonila, poglavito njihovo zaustavljanje i fotografiranje uz *Zvijezdu EU*. Motiv koji im je pri tom činu važan jest pripadnost grada i zemlje Europskoj uniji. No, tu su i slojevi značenja koji turistima ostaju zakrivenima pri njihovom hodu gradom, dok za građane Zagreba predstavljaju stalno mjesto pri doživljavanju Europskog trga. Turistima nije znano, ističe umjetnica, da je trg preoblikovan bez javnog natječaja, a da je znamen izazvao brojne polemike o kvaliteti javne plastike u gradu (Duda 2015c; 2015b: 130). Lice trga koje se tvori turističkim izvedbama poželjna je slika grada kao destinacije.

No, kako se te turističke prakse propituju umjetničkim izvedbama Katerine Duda na Europskom trgu?³⁸⁵ U svom radu umjetnica problematizira načine i opseg u kojem grad zaposjedaju T-grupe: turisti, trgovine i terase (Duda 2015b: 128). Odnose u takvom komercijaliziranom prostoru ona preokreće stavljanjem stanovnika Zagreba u poziciju turista koji kreću u otkrivanje drukčijih iskustava vlastitog grada i razotkrivanje prostornih transformacija prouzročenih turizmom. Građanima Duda namjenjuje alternativni "vodič" po centru grada koji je u kolovozu 2015. godine dijelila prolaznicima na Europskom trgu što je koristila kao poticaj razgovoru o turističkoj dimenziji trga. Grafičko rješenje tog letka estetikom je blisko turističkim brošurama, ali ne i sadržajem: u njemu umjetnica izlaže rezultate svojega istraživanja i kritička opažanja o sprezi turizma i proizvodnje urbanog prostora. Umjetnička izvedba također uključuje obilazak rute precizirane u alternativnom turističkom "vodiču" koja nije čvrsto zadana, već je participacijska i presudno određena sjećanjima, povratnim informacijama i preferencijama publike pri čemu se odluke o smjerovima

³⁸³ Uz Trg se Europe u letku također tematiziraju: Kaptol, Trg bana Jelačića, Markov trg, Trg Petra Preradovića – Cvjetni trg, Trg kralja Tomislava i Trg burze.

³⁸⁴ Trebamo napomenuti da tijekom svojega istraživanja nismo zamijetile boravak beskućnika na Europskom trgu.

³⁸⁵ Dudine su izvedbe u okviru *UrbanFestivala* nastavak njezina bavljenja turistifikacijom javnog prostora koji je započela pri izradi diplomskog rada na Akademiji likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu.

Sl. 233 *Priroda i društvo*, 2013.

Sl. 234 Rasipanje novčića u šumi, 2013.

kretanja i temama šetalačke ture donose doslovno u hodu, u dijalogu sudionika i njihovoj interakciji s materijalnom okolinom. Umjetnica to u svom kazivanju tumači na sljedeći način:

"Nije to bilo koncipirano na foru da ja sad vodim šetnje nego više da prolazimo i razgovaramo, pa se non-stop nadograđivalo na te šetnje sa zapravo nekim inputima, komentarima i reakcijama. [...] Jako puno ljudi je prvi put bilo baš na Trgu Europe zato što je došlo na šetnju i na ovakav razgovor, nije znalo da je to uopće uređeno."

U takvim je umjetničkim izvedbama Katerine Duda – strukturno, ali ne i značenjski oslonjenim na izvedbe turista na Europskom trgu – trg zaživio kao mjesto na kojem se propituje identitet prostora kao destinacije. Ujedno je oživio i kao susretište stanovnika grada i njihova upoznavanja s novouređenim prostorom i kao, makar privremena, točka restitucije grada za njegove građane, kao moguća platforma za njihovo prisvajanje grada (Duda 2015a: 1).

Na bliskom se tragu u okviru prvog izdanja događanja *Natrag na trg!* odvijala i izvedba multidisciplinarne umjetnice Nine Kurtela. I ova je autorica Europski trg odabrala kao početnu točku svoje šetnje gradom koja je završavala izvan njegovih granica, u prirodi. Performansom *Priroda i društvo* Kurtela je javni prostor propitivala kroz njegovu komodifikaciju i komercijalizaciju osvjetljavajući razmjenu novca i robe u njemu, ali i promatrajući sam trg kao robu. Izvedba u prvi plan stavlja monetarnu vrijednost javnog prostora kao ultimativnu odrednicu suvremenog grada i društva uspoređujući centralno smještene dijelove Zagreba s područjima koje uvjetno naziva "divljinom". Glavno pitanje koje pritom postavlja sažima ovako: "Koliko je, uz danas aktualne procese komodifikacije prirode i prirodnih resursa, uopće moguće prirodu promatrati kao divljinu i netaknutu sferu u kojoj (ekonomske) kategorije koje je uspostavilo društvo ne vrijede?" (Kurtela 2015: 126). Polazište je za Kurtelin performans trg "ispred institucija Europske unije u Hrvatskoj" koje materijaliziraju i reflektiraju ekonomsku moć ove zajednice europskih država koja je i bila poticajem za formiranje Unije. Njezina se šetnja s te pozicije

nastavlja prema sjevernom rubu grada, prema sljemenskoj šumi izvan njegovih okvira. Umjetničina se izvedba sastoji od vađenja kovanica eura iz crne kutije i njihova prosipanja rutom kojom se kreće, pri čemu se, kao u Grimmovim bajkama, takvim vrijednosnim "mrvicama" ostavlja trag u prostoru. No, kao i kod Ivice i Marice, trag "mrvice" se nagriza i gubi, i to najintenzivnije u centralnim dijelovima grada. Prosuti novčići potiču prolaznike na akciju, na njihovo podizanje, razgledavanje i komentiranje svojeg pronalaska. Prema rubovima grada takve interakcije postaju sporadičnima da bi se u prostoru šume potpuno razrijedile. Vrijednost novca u njoj ostaje nezamijećena, ali samo dok se tom trasom ne kreću ljudi što govori o odrazima ekonomskih odnosa ne samo na trgovima, u sjedištima europskih ustanova, već i u šumskom krajoliku.

Nenastanjivi prostori

"Nenastanjivo: arhitektura prijezira i prijetvornosti, mediokritetna taština tornjeva i nebodera, tisuće izbica naslaganih jedne na druge, škрто nadimanje sjedišta tvrtki. [...] Nenastanjivo: zatvoreno ogradom, rampom, rešetkama, lokotom, zidovi nazubljeni krhotinama stakla, špijunke, blindirana vrata. [...] Odbojno, sivo, bezimeno, ružno, hodnici podzemne željeznice, javni tuševi, skladišta, parkirališta, centri za razvrstavanje pošte, blagajne, hotelske sobe." (Perec 2005: 147–148)

Tako francuski pisac Georges Perec u knjizi *Vrste prostora* koju interpretira kao "dnevnik jednog korisnika prostora" (ibid.: 5), opisuje mjesta koja, zbog njihove nepristupačnosti, otuđenosti, privatiziranosti i odbojnosti ljudi nisu u stanju učiniti svojima. Na Perecov poziv upućen različitim korisnicima prostora da pokušaju zamisliti na istom mjestu neke drukčije prostore, da na tren odbace nametnute društvene uloge i percepcije grada, da urbane dijelove osvoje i nastane svojom imaginacijom, a zatim i izmijenjenim praksama bivanja u gradu u svom se projektu *Vježbanje nenastanjivih prostora* oslonila izvedbena umjetnica Selma Banich. Izvedbeno se zaposjedanje nenastanjivih prostora odnosilo na program radioničkog tipa i niz jednostavnih zadataka drukčijeg zamišljanja i korištenja odabranih gradskih lokacija, kao i istraživanja i propitivanja njihovih svakodnevnih upotreba. Svrhu takvih vježbi autorica pojašnjava na sljedeći način: "Da bismo se mogli utjeloviti u prostoru nenastanjivog, moramo pokušati razumjeti njegove mogućnosti izvan postojećih, poopćenih definicija namjene, simbola i oblika reprezentacije, istražujući što bi sve taj prostor mogao biti u odnosu na ono što nam se nameće da jest" (Banich 2015: 104). Tako kreiran trg zahtijeva i imaginativnu notu. Kako bi akteri u prostoru mogli spoznati njegove potencijale, nužno je prepoznati dominantne ideologije, primarne funkcije i značenja koja mu se pripisuju, a zatim se od njih otkloniti. Javnost javnog gradskog prostora jest ideja koja se ovim izvedbama preispituje ne u njegovim načelima, već u provedbi. Javni je prostor, prema umjetničnu mišljenju, nužno pluralistički, on zadovoljava raznovrsne interese, otvara mogućnost za suoblikovanje raznolikim izvedbama, za suboravljenje i suživot različitih ljudi.

Sl. 235 Umjetnička demokratizacija nenastanljivih prostora, 2013.

Nenastanjivi su prostori koje Banich propituje pojedini zagrebački trgovi³⁸⁶ među kojima Europski trg zauzima istaknuto mjesto. Odabir je ove lokacije za svoje izvedbe umjetnica u svom kazivanju obrazložila smještajem centara moći na trgu:

“predviđena uloga za nas u njemu je u potpunosti definirana. Iako on ima, kao, funkciju javnog prostora, javnog gradskog trga, on u principu istovremeno ima jako jasno definiranu strukturu, da se nalaže kako i što je moguće. [...] I naravno da mi, kak da kažem, poslušno stvaramo neku naviku, mi ne možemo imaginirati taj prostor u nekoj drugoj perspektivi, u nekoj drugoj funkciji, nekom drugom obliku participacije – političke, građanske, intimne – u nekom holističkom pristupu. To je u principu neka poanta Trga Europe.”

Jedna od izvedbi kojom se trg nastoji aktivirati kao javni prostor “osvojen” naracijama i praksama žitelja grada evocira utopijsku ideju o trgu kao forumu za javnu raspravu, prostoru demokracije, slobodne i ravnopravne razmjene mišljenja. Stoga umjetnica i sudionici radionice na prostor uz *Zvijezdu EU* rasklapaju prenosive stolce i njima formiraju krug. Radionica, dakle, ne funkcionira kao aktivnost izmještena iz promatranog prostora, izvan “terena” u zatvoreni prostor intelektualnog rada; sama je radionica sredstvo rekreiranja trga. Takva vrsta zaposjedanja trga (koja nije izazvala policijsku intervenciju budući da je za izvedbu osigurana Gradska dozvola za korištenje javnog prostora), koja poziva na zastajanje i okupljanje plijenila je pozornost prolaznika koji su se u pojedinim slučajevima primicali krugu i raspitivali se što se tu događa. Tijekom radionice sudionici su izvodili vježbu mapiranja trga pri kojem su iscrtavali postojeću infrastrukturu, objekte i radnje sa i bez namjene, postav ljudi, ali i prakse koje se u tom prostoru zamjećuju (Banich, Hanaček i Kutleša 2014: 9, 24). Skupina je radioničara također imala zadatak prostor upoznati provođenjem intervjua i s njegovim redovitim korisnicima, ljudima koji tu žive ili rade. Njihove su naracije, posebno među vlasnicima malih obrta i dućana na toj lokaciji, izvođačima davali uvid u odnos kapitala i trga kao i u rastakanje javne sfere na trgu. Zaključna je izvedba u projektu Selme Banich nosila naziv

³⁸⁶ Pojedine su se izvedbe u okviru ovoga projekta odvale na Trgu Eugena Kvaternika, Trgu fra Grge Martića, Trgu hrvatskih velikana, Trgu bana Josipa Jelačića, Trgu Petra Preradovića itd.

Sl. 236 Gušenje kocke na Zvijezdi EU Selme Banich, 2013.

Gušenje kocke na Zvijezdi EU. Riječ je o performativnoj i vizualnoj intervenciji koja se i u ovom slučaju vezivala uz javnu plastiku Branka Siladina. Radioničari su, ali i svi zainteresirani, bili pozvani da na samoljepive *post-it* listiće ispišu svoje dojmove i asocijacije vezane uz prostor i materijalnost Europskog trga te da ih nalijepe na površinu kocke što je naišlo na velik odaziv među korisnicima trga. Neki su od brojnih komentara na šarenim papirićima upućivali na prošlost te lokacije: “Nekad su bile kuće i vrtovi i to”, “Prije se više radilo, svi su više radili”, “Romkinje su za naknadu nalazile mjesta za parkiralište kad je bila gužva”. Drugi su se, pak, kritički izražavali o suvremenim okolnostima i izgledu Europskog trga: “Prođu ljudi ko na seoskoj cesti”, “Strogi centar sa praznim lokalima”, “Nema onaj glanc zadnji kak mi Zagrebčani velimo”. A neki su osvrli, poput onih “Treba nam nešto novo”, “Nedorečeno” ili “Idemo u susret s vremenom”, upućivali i na alternativne mogućnosti konceptualizacije i upotrebe trga, što je i bio ključni cilj ove umjetničke intervencije: izvedbom propitati što za građane trg jest, što bi trebao i mogao biti.

Slijepe pjege Europskoga trga

“Instalaciju radim na mjestu budućeg Trga Europa koji doživljavam kao neuralgičnu točku unutar gradskog prostora. Trg doživljavam kao mjesto moći unutar kojeg je vidljiva koegzistencija moći privatnog kapitala i europskih institucija, dok njegova javna funkcija postoji jedino na deklarativnoj razini.” (Konjikušić 2015a: 48)

Umjetnička izvedba u okviru *UrbanFestivala* koja je privukla najviše medijske pozornosti i doživjela najsnažniji odjek u kasnijim umjetničkim, aktivističkim i prosvjednim akcijama – nije se na Europskom trgu ni dogodila (usp. Opačić 2014; Pogledaj.to 2014). No, za to je mjesto izvedbe planirana i s obzirom na njega koncipirana. Za razliku od drugih umjetnika uključenih u festivalski program, fotograf Davor Konjikušić Europski je trg odabrao za jedinu točku svoje intervencije želeći pred sjedištem institucija Europske unije propitati

granice "europskosti", "uključivosti" i "jedinstva u različitosti" – pojmovlje ukotvljeno u taj prostor od samoga početka njegova preoblikovanja. Pred Kućom Europe Konjikušić je kanio u umjetničkom mediju progovoriti o trendovima koje drži odrazima restriktivnih europskih imigracijskih politika, a ujedno ogoliti hijerarhizirane odnose između europskog centra i periferije u koju ubraja Republiku Hrvatsku (Konjikušić 2015a: 48). Umjetnički projekt *Trg Europe: slijepa pjega* prema umjetnikovu je tumačenju imao za cilj sučeliti naoko nevidljive i neprimijećene (otud izraz "slijepa pjega") materijalizacije europskih birokratskih struktura s licima stvarnih ljudi koji se s njima hvataju ukoštac kako bi osigurali egzistenciju i bolji život. S obzirom na istraživački boravak u austrijskim izbjegličkim i azilantskim centrima i kampovima, Konjikušić je i u prethodnom radu već osvjetljavao položaj azilanata i izbjeglica nagovještavajući probleme koji će eskalirati u jeku tzv. migracijske krize diljem Europe, pa i u Hrvatskoj (2015b).

Umjetnik je Europski trg planirao učiniti prostorom različitosti osiguravajući vizualnu prisutnost onih Drugih na njemu. *Izvedba Trga Europe: slijepa pjega* trebala je u otvorenom gradskom prostoru predstaviti Konjikušićeve radove iz serije *Sveti ljudi*. Ti su radovi, rađeni prema šablوني za provjeru ispravnosti biometrijske fotografije koju je izdalo Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, donosili portrete tražitelja azila. Pritom se umjetnik svjesno otklanjao od zadanog obrasca dopuštajući fotografiranima da izraze svoju osobnost ili emocije diskretnim facijalnim ekspresijama. Program je *UrbanFestivala* predviđao smještanje izložbenih panoa sa znatno uvećanim fotografijama tražitelja azila na Europski trg povodom obilježavanja *Svjetskog dana izbjeglica*, 20. lipnja. Umjetnik je planirao da njegove fotografije budu svojevrsan kontrapunkt i komentar plakatima koji su u to vrijeme stajali na Kući Europe na kojima su, kako je pojasnio u intervjuu, "bila istaknuta lica različitih rasa, podrijetla, socijalnih statusa, gdje se zapravo komemorirala na određeni način ta neka različitost". Kanio je taj niz nadopuniti "izlaganjem lica migranata koja su u tom trenutku bila izrazito nevidljiva" prikazima ranjive skupine koja je "zakonski, društveno, klasno u najugroženijoj poziciji". No, za razliku od drugih umjetničkih izvedbi na *UrbanFestivalu*, Konjikušićeva intervencija nije dobila dozvolu gradskih vlasti. Naime, Gradski je ured za prostorno uređenje, izgradnju grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet Grada Zagreba odbilo molbu kustoskog kolektiva [BLOK] kojom se tražila dozvola za postavljanje Konjikušićeve izložbe na trg. Obrazloženje je tog *Rješenja*, upućenog predlagateljima 28. svibnja 2014. godine glasilo:

"Povjerenstvo za davanje u zakup i na korištenje javnih površina i dijelova neizrađenog građevinskog zemljišta, nije dodijelilo lokaciju, budući je tražena lokacija predviđena za gradske manifestacije." (preslika *Rješenja*, prema Konjikušić 2015: 49)³⁸⁷

Organizatori su *UrbanFestivala* na ovakvo obrazloženje odgovorili izvedbeno: zakupljivanjem *jumbo* plakata na više gradskih lokacija na kojima su onda izložene Konjikušićeve fotografije, ali i intervencijom povodom *Svjetskog dana*

Sl. 237 Nacrt zabranjene intervencije *Sveti ljudi* Davora Konjikušića, 2014.

izbjeglica u koju se organizacijski uključio i Centar za mirovne studije. Tijekom te su akcije članice [BLOK-a] sa *Zvijezde EU* po Europskom trgu razasule 671 papirnatu kuglicu koje su označavale broj dana koliko je trajao najduži postupak za dobivanje azila u Hrvatskoj.

Neizvođenje Konjikušićeve izvedbe, nemogućnost da se značenja Europskog trga rekreiraju, nadopune ili propitaju ovom umjetničkom intervencijom otvara pitanja: što je, u izvedbenom smislu, dozvoljeno, a što nedozvoljeno u javnom urbanom prostoru? Koje su manifestacije dovoljno "gradske" da im Europski trg posluži kao mjesto izvedbe? Te je dvojbe u svojem kazivanju ovako uobličio sam umjetnik:

"Tamo je javno suženo, ako uopće postoji. Što je javno? Na koji način definiramo javno? Da možemo prošetati po nekom prostoru. Ako građani ne mogu to koristiti i za najbanalnije razloge ili za propitivanje sustava, o čemu onda govorimo?"

Kakav se Europski trg stvara prikazanim umjetničkim izvedbama? U procesu je umjetničkoga rada trg za izvođače i za druge njegove korisnike mjesto umjetnosti koje ima potencijal postati, i izvedbom postaje, nešto drugo i drukčije u odnosu na njegovu svakodnevicu, mjesto alternativnih susreta. Scena je umjetničke izvedbe prostor koje plijeni pozornost, očuduje poznato, isključuje automatizirane rutine, mijenja putanje i prakse prolaznika, poziva na participaciju, da se izrazimo riječima Duje Medića, opire se ravnodušnosti ljudi. Time umjetničke izvedbe aktiviraju trg i ljude na njemu, generiraju i kontekstualiziraju izmijenjene prostorne taktike. Locirane u otvorenom prostoru, usmjeravaju se na heterogenu publiku očekujući i priželjkujući njihove raznovrsne reakcije i uplive iz javne sfere. Prema kazivanjima umjetnika koje smo intervjuirale, njihova glavna intencija ni nije direktno prenijeti svoju autorsku poruku, u ispravnom i neizmijenjenom obliku, njezinim primateljima. Uz njihove radove nema pločica ni legendi koje bi promatračima trebali poručiti što je umjetnik želio reći. Štoviše, želja je umjetnika svoju intervenciju, ali i Europski trg u cjelini, otvoriti za raznovrsna čitanja, doživljavanja i susrete.

³⁸⁷ Organizatori *UrbanFestivala* dodaju da se u traženom razdoblju na Europskom trgu nije održavalo neko drugo javno događanje s kojim bi njihov program eventualno kolidirao.

Sl. 238 Konjikušićevi *Sveti ljudi* na jumbo plakatima, 2014.

Provedba mnogih od tih izvedbi, pogotovo u slučajevima performansa i šetalačkih turi po gradu, ovisi o izmještanju publike iz komotne pozicije pasivnih gledatelja umjetničkih djela. Inkluzija su i djelovanje načela kojima publika pri takvim izvedbama postaje sukreatorima trga.

Bez obzira na njihov kritički predznak, predstavljene umjetničke izvedbe nisu izmaknute isključivo u sferu društvene konstrukcije; one su ujedno sredstvo i odraz društvene proizvodnje i prostornih strategija. One nisu anarhične, nisu uperene prema zbacivanju vladajućeg sustava niti prema negiranju društvenoga reda. U svim su navedenim slučajevima one sastavnice projekata oslonjenih o europske i/ili nacionalne

izvore financiranja i pravnu regulativu. One nisu gerilske ni subverzivne naspram mehanizama upravljanja prostorom, kontrole i selekcije koje gradska vlast provodi među vrstama javnih događanja koja pripušta u javni gradski prostor. Te su izvedbe legalne i odobrene, a njihovi izvođači, kao i udruge građana u kojima djeluju, dobro upoznati s mrežom društvenih, političkih i ekonomskih odnosa unutar koje se odvija njihovo umjetničko djelovanje. Zato analizirane umjetničke izvedbe možemo promatrati kao iskorak u okvirima dozvoljenog, kao viziju istog trga resemantiziranog u društveno angažiranom ključu. One zato streme propitivanju identiteta Europskog trga u svakodnevici; one također zamišljaju mogu li se pojedini elementi utopijskog javnog prostora ugraditi u realan prostor trga.

Svaki javni prostor može postati mjestom umjetničke izvedbe. No, od 2013. je godine Europski trg intenzivnije privlačio takve izvedbe nego što je to bio slučaj prije restrukturiranja ili u odnosu na neke okolne javne prostore (s izuzetkom glavnog gradskog trga). Moment koji je umjetnike privlačio Europskom trgu jest, kako su nam objasnili, njegova novina u gradskom rasteru, prijepornost u javnom diskursu i nedovršenost, nezaokruženost u materijalnom i nematerijalnom smislu. Umjetnička se izvedba tako, da parafraziramo akciju Selme Banich, može shvatiti kao pokušaj formiranja kruga i građanskog prisvajanja nenastanljivog prostora.

Sl. 239 Konjikušićevi *Sveti ljudi* u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu, 2015.

Nadalje, nositelji umjetničkih projekata Europski trg odabiru za svoju scenu zbog njegova centralnog smještaja, ali još više zbog značenja koja su u njega upisana, zbog predodžbi, sjećanja i tjelesnih rutina koje stanovnici Zagreba i njegovi posjetitelji uz taj prostor vezuju. Kao i izvedbe koje su služile kao temelj prethodnih dvaju poglavlja, umjetničke intervencije također težište stavljaju na dvije dominantne odrednice Europskog trga: na njegov javni karakter i na koncept Europe. Umjetničke izvedbe vrijednosno ne umanjuju te ideje, ali propituju njihovu praktičnu djelotvornost. Oba navedena koncepta za ove izvođače ne postoje na trgu kao svojevrсна apstrakcija; oni svoja otjelovljenja doživljavaju putem drugih javnih događanja koja u tom prostoru organiziraju razni akteri, a poglavito Predstavništvo Europske komisije u Hrvatskoj i Turistička zajednica grada Zagreba. Svi su naši sugovornici – umjetnici vlastitu izvedbu postavljali u odnos prema drugim izvedbama koje karakteriziraju trg i uglavljivali ih u raspored javnih događanja u javnom prostoru. *Advent na Europskom trgu* bio je pritom stalno mjesto referiranja. Adventski je trg kao mjesto protoka kapitala, robe i usluga služio, primjerice, kao ishodišna točka za propitivanje procesa komercijalizacije, monetarizacije i turistifikacije javnog prostora u izvedbama Katerine Duda i Nine Kurtela. Propitivanje javnog karaktera gradskog prostora i njegovih granica pritom postaje potkom pojedinih umjetničkih izvedbi na trgu. Usto, pitanja praktične primjene europskih načela u prostoru, poistovjećivanje trga s pojmom Europe te njegovo tretiranje kao scene za izvedbu otvorenosti, tolerancije i multukulturalizma, kako navode umjetnici koji su na Europskom trgu nastupili u okviru *UrbanFestivala*, poticaj su pojedinim izvođačima da upravo na tom mjestu spomenute koncepte sagledaju iz drugog ugla, da izvedbeno razmotre njihovu utemeljenost i autentičnost *in situ*, na mjestima s kojeg djeluju europske institucije.

Naizgled paradoksalno, trg stvaraju i one planirane izvedbe koje ga biraju za scenu, ali se na kraju na njemu ipak ne realiziraju, što zorno pokazuje

zamišljena, i neodobrena, prostorna intervencija Davora Konjikušića. Unatoč tome što nije postala dijelom otjelovljenog iskustva trga, ona je svakako postala sastavnicom imaginiranja tog mjesta i poticaj daljnjim akcijama konstrukcije grada izvedbom. Ta je intervencija djelatna i utoliko što otkriva pukotine u velikim narativima o javnoj sferi i europskom identitetu inkorporiranih u trg te u prostoru jasno iscrtava granice koje otežavaju susrete između "mi-grupe" i marginaliziranih i deprivilegiranih Drugih.

Svim se opisanim umjetničkim izvedbama Europski trg, čiji europski identitet i javni karakter umjetnici u nekim aspektima smatraju spornim i diskutabilnim, ujedno pretvara u mjesto kritičkog dijaloga, propitivanja i djelovanja čime se ustvari afirmira kao javna sfera (Visconti, Sherry, Borghini i Anderson 2010: 513).

ČETIRI TRGA U CENTRU ZAGREBA

ČETIRI TRGA U CENTRU ZAGREBA

Politike javnih prostora

Četiri trga koja su u fokusu ove studije razlikuju se po vremenu svojega nastanka i njihovo različito trajanje omogućava mnoge usporedbe. Tri su trga na istočnom dijelu Lenucijeve potkove oblikovana prije stoljeća i pol kao dio cjelovite vizije izgradnje dijela Zagreba na sasvim novom prostoru koji se tek tada urbanizirao, dok je četvrti trg oblikovan gotovo *ad hoc* odlukom u već izgrađenom i definiranom urbanom okolišu, prenamjenom funkcije javnoga prostora iz križanja ulica i parkirališta u trg. Upravo taj restrukturirani prostor predstavlja kuriozum jer se u starijim dijelovima grada (kako Zagreba tako i drugih gradova), koji već imaju etabliran raster izgrađenog i neizgrađenog, privatnog i javnog prostora, rijetko događa proizvodnja sasvim novoga trga. Stare trgove u gradskom tkivu građani promatraju kao "činjenicu" fiksiranu u prostoru i vremenu: prijepori koji su pratili njihovu izgradnju otišli su u zaborav, a rasprave o njihovu oblikovanju uglavnom potiču oni suvremeni zahvati koji ih *mijenjaju*, zadiru u njihovo originalno uređenje i značenje (kao što je slučaj s adventskim Ledenim parkom). Za razliku od toga, novi je trg mjesto o kojem se aktualno raspravlja, u vezi s kojim se promišlja definicija te konkretne točke, ali i trendovi i vizije preoblikovanja grada i života u gradu općenito.

Taj nam je novi trg zanimljiv i stoga što svojom recentnošću omogućava praćenje procesa proizvodnje prostora, uređenja i donošenja odluka u "realnom vremenu", kao i utjecaja i odnosa koji su se odvijali i mijenjali u tome procesu. U tom nam smislu ovaj novi trg, kao studija slučaja, otkriva veliki utjecaj pojedinaca (gradonačelnika, arhitekta) na definiranje javnih prostora, mogućnost naknadnih promjena projekata koji su već u realizaciji (uređenje parkirališta izmijenjeno u uređenje i značenje javnog prostora pješačkog karaktera), financiranje u okviru gradskih progama (malih komunalnih akcija) koji nisu usmjereni ka generalnom restrukturiranju prostora i koji ne zahtijevaju opsežnu dokumentaciju (građevinske i druge dozvole) te izostanak participativnosti na svim razinama (izostanak javnog natječaja, prezentacije projekta javnosti i uključivanja šireg stručnog tima). Iako je u ovome konkretnom slučaju takva konstelacija odluka i odnosa rezultirala novim urbanim prostorom javne namjene, sam postupak otkriva trendove upravljanja gradom koji umnogome isključuju javnost te time izazivaju prijepore i reakcije građanskih udruga koje su upućivale na odsutnost participativnih mehanizama, nedemokračičnost gradskih politika vezanih uz javni prostor, na potrebu za cjelovitim prostornim planiranjem dijelova Donjega grada i na nestručnost iskazanu u nekim segmentima projekta (posebice pri oblikovanju javne plastike). Te reakcije nisu utjecale na tijek realizacije projekta, ali su ukazale na važnog aktera iz sfere civilnog društva koji se javlja kao potencijalni korektiv netransparentnosti i nepravilnostima u upravljanju gradom.

Govoreći o javnom karakteru trgova kao javnih prostora nameće nam se i pitanje koliko javnost uopće utječe na odlučivanje o njima – kako će se preuređivati, što će se na njima događati, kakav spomenik ili umjetnička intervencija bi se na njima trebali smjestiti i slično. Tijekom istraživanja triju trgova na Zelenoj potkovi smo saznale da ni lokalna uprava na gradskoj mikro-razini nema u tome važniju ulogu. Mjesni bi odbori trebali biti oblik uključivanja građana u upravljanje gradom, primjerice, raspravom o projektima koji neposredno utječu na život u tom području. Međutim, mjesni odbori u okviru čijih se gradskih teritorija istraživani trgovi nalaze nemaju, primjerice, ni informacije o tome koja će se javna manifestacija i kada na trgovima događati, a riječ je o njihovom stambenom životnom okolišu, o trgovima na čijim rubovima žive njihovi stanovnici. Vrste manifestacija, njihovo trajanje, razine glasnoće, sadržaji koji se nude i organizacija prostora itekako utječu na svakodnevicu i kvalitetu života stanovnika uokolo trgova. No ta se činjenica ne uzima u obzir, barem ne u mjeri da bi se uspostavili formalni okviri kojima bi oni mogli sudjelovati u donošenju odluka o tim manifestacijama. Postavljanje takve mogućnosti je pravi izuzetak: on se uspostavio, primjerice, kada je šire građanstvo 2016. godine u anketi pitano za odabir između nekoliko vrsta kamena koji su bili predviđeni za popločenje površine oko spomenika kralja Tomislava. Mediji su izvijestili da je gradonačelnik odluku "prepustio u ruke građanima" i "dao im pravo" da izaberu boju kamena. Gesta gradonačelnika kojom podjeljuje pravo građanima zaziva načelo participativnosti. No, to je iznimka koja zorno potvrđuje pravilo; pravilo da participativnosti u upravljanju javnim prostorima zapravo nema.

Upravljanje i odlučivanje su elementi društvene proizvodnje prostora koji utječu na fizičko kreiranje prostora. Iz sfere upravljanja dolaze i mnoge odluke, pravilnici i regulacije kojima se definira ono što se na trgovima događa. Riječ je o legislativi koja je državne razine (kao što je slučaj, primjerice, s nacionalnim zakonima o kulturnoj i prirodnoj baštini koji se primjenjuju na istraživane trgove) ili pak lokalne gradske razine (kao što su, primjerice, odluke o zakupu javne površine). Odlučivanje o davanju u zakup ne znači samo uprihoditi sredstva u gradsku blagajnu, nego i definirati karakter javnoga prostora s obzirom na to koja će se aktivnost na toj javnoj površini odobriti. Najveći priepor u tom smislu, koji godinama obilježava istraživane javne prostore, jest ne/poštivanje konzervatorskih zaštita i baštinskoga statusa historicističkih trgova/parkova. Ključno je, čini se, uspostaviti ravnotežu – i to u smislu opsega intervencija koje javnim manifestacijama mijenjaju izvorno lice trgova, brojnost posjetitelja koja se potiče na dolazak, interes poduzetnika kao i odnos prema kvaliteti življenja u prostoru koji ne može biti isključivo mjesto konzumerističke i/ili turističke atrakcije, nego je i mjesto stanovanja. Grad čine mnogobrojne javnosti, a pregovaranje između njihovih interesa, kao i uspostavljanje održivosti javnih prostora, izazov je i upravljanju gradom, kao i demokračičnosti upravljanja.

Trgovi odražavaju šire trendove upravljanja gradom koje obilježava iznajmljivanje javnoga prostora ugostiteljima (terase kafića) te podržavanje kulturno-turističkih manifestacija kao segmenta politike brendiranja grada. Grad time gradi svoju konkurentnost, a urbani je turizam u raznim svojim

inačicama (pr. iskustveni turizam, festivalski turizam) i raznim turističkim programima (Zagreb kao *city break* destinacija, adventska destinacija, ljetna kulturna destinacija i dr.) glavna grana urbanog poduzetništva. Uz gradske vlasti, veliku ulogu u proizvodnji grada stoga imaju i Turistička zajednica grada Zagreba, kao i mnoge agencije i tvrtke koje kreiraju javna događanja na trgovima. U takvom je urbanom poduzetništvu daleko najviše favoriziran gradski centar i trгови u središtu grada, što uključuje i trgove na kojima smo provodile istraživanje. Posljedica je takve politike sve očitija dihotomija između održavanja (ulaganja, uljepšavanja, čišćenja i sl.) najužeg gradskog središta koje se izlaže turističkom pogledu i iskorištava za javne manifestacije s jedne strane, te zanemarivanja mnogih drugih prostora grada koji obiluju slikama zapuštenih zgrada, nepometenih ulica i prepunjenih kontejnera za smeće i, u nekim slučajevima, zbog takvoga tretmana poprimaju karakter gradske periferije. Ta dihotomija dovodi do nerazmjera u razvoju grada, kvaliteti i sigurnosti života u njegovim različitim dijelovima pri čemu i ispunjenost javnim događanjima i zapostavljenost generiraju raznorodne probleme u urbanoj svakodnevici. Uz to, važno je naglasiti da se sve slike grada, i one koje pokazuju njegovo reprezentativno lice, kao i one koje otkrivaju određene neuralgične točke, ugrađuju u pojedinačni doživljaj grada.

Javni se prostor, kao što pokazuje studija, stvara u dinamičnom i komplementarnom odnosu proizvodnje grada (izgradnja, odluke, vizije, politike) i konstrukcije grada (korištenje, susreti i interakcije, tjelesnost, sjećanja, afekti), a jedan specifičan vid toga stvaranja koji povezuje viziju grada kao turističkog centra, odluke o javnim površinama o uređenju i sl. te nove oblike korištenja i interakcija jesu i afektivne atmosfere.

Javni prostori, atmosfere i afektivni kapital

Atmosfera je koncept koji od početka ovoga stoljeća postaje sve prisutnijim u humanističkim znanostima u okviru tzv. afektivnog obrata u čijem je središtu afekt kao biološko-multiosjetilno-kognitivno-emocionalno-kulturni fenomen koji se javlja u interakciji ljudi međusobno i s ukupnim (živim i materijalnim) svijetom oko njih (usp. Massumi 1995; Brennan 2004; Stewart 2007; Seigworth i Gregg 2010; Gandy 2017; Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić 2016). Raspravljajući o odnosu prostora i subjektiviteta, Mathew Gandy (2017) smatra da vizualni osjet, koji je dominirao većinom 20. stoljeća, gubi primat jer se suvremenost, odnosno urbana atmosfera kasnoga kapitalizma, gradi i vrednuje kroz multisenzornost. Željka Čorak, komentirajući Zagreb, ističe da je grad prve polovice 20. stoljeća definiran pogledom, a grad druge polovice 20. stoljeća pokretom (1994). Sastavni je dio toga komentara i definiranje prevladavajućih aktivnosti u središtu grada – šetnja je u prvoj polovici stoljeća dozvoljavala usmjeravanje pogleda, vizualno zadržavanje i uživanje na prostornoj estetici kreiranoj fasadama zgrada ili parkovnim oblicima. U drugoj polovici stoljeća središte Zagreba biva zagušeno prometom, a upravo takvo kretanje definira i odnos prema prostoru: u brzini, bez uočavanja, tranzitno, ogoljelo, bez dojma.

Nastavljajući takvo promišljanje grada, možemo reći da je Zagreb na početku 21. stoljeća obilježen manifestacijama na javnim prostorima; uz pogled i pokret kao postojećim oblicima odnosa prema prostoru, on biva definiran i afektom.

Organiziranje manifestacija dokida raniju dominaciju vizualnog podražaja te nudi, ne samo novo vizualno iskustvo u kojemu je ranija scena (pr. neohistoricistički parkovi, fasade i spomenici) potpuno zastrta i oblikovana kao sajamska vizura štandova, bačvi i zastavica, nego uklapa i snažne druge podražaje – mirise hrane i aktivaciju okusa, gužva i masa ljudi stvaraju specifičnu taktilnost, a glazba se, koja je uvelike i dominantni podražaj, doživljava i slušno, vibracijom u tijelu kao i reakcijama tijela u vidu kretnji na ritam glazbe. Grad je definiran osjetima, sinestetičkim iskustvom koje se izrazito doživljava na takvim događanjima. Inszenacija prostora i izbor glazbe su važni segmenti da se stvori određena, željena, ciljana atmosfera na trgovima za vrijeme nekog događanja. Iskustvo ljudi u prostoru i s prostorom, u kontekstualnom zajedništvu s grupom koja dijeli senzorna iskustva, ali koje se ostvaruje i ponad tjelesnoga, dovodi do određenog razumijevanja situacije, emocije i prisnosti. Tek kada se u tim kolektivnim situacijama stvori "impersonalni i transpersonalni intenzitet" možemo govoriti o "afektivnim atmosferama" (Anderson 2009). S tim u vezi nam se, tijekom istraživanja, nametnulo pitanje često postavljano u literaturi koja teoretizira afekt: što afektivne atmosfere čine? U odgovoru na to pitanje, a na temelju analize kultura zagrebačkih trgova, postavile smo tezu da afektivne atmosfere koje se stvaraju tijekom javnih manifestacija na istraživanim trgovima čine važan potencijal i za građane i za grad. Građanima pružaju mogućnost za izgradnju i razvijanje vlastite urbane identifikacije i osjećaja pripadnosti, dok gradu daju modus za stvaranje urbane kohezivnosti. Afektivne atmosfere nadilaze okvire javnih događanja, zahvaćaju i dionike koji se ne smatraju dijelom organiziranih manifestacija, prelijevaju se u izvanfestivalsko vrijeme, usmjeravaju svakidašnje izvedbe, promiču ili mijenjaju dinamike u javnom prostoru, stvaraju bliskost s gradom.

Da je riječ o iznimno važnom potencijalu, govore nam i vrlo pronicljivi uvidi koje o životu u gradu iz prethodnih desetljeća piše esejist Veselko Tenžera. Komentirajući grad s kraja 1970-ih i početka 1980-ih godina kao "mehaničku sumu zavičajnih klubova i dijalekata", aludirajući na veliki broj došljaka u grad, ali koji ne žive "s njegovim ritmom i s njegovim tradicijama, po onoj složenoj gramatici urbanog života", Tenžera utvrđuje da Zagreb "nema asimilacijsku moć modernog grada", te predlaže da se osnuju *Dani Zagreba*, manifestacija kojom bi se građani povezali i stvarali "jedinstvenu svijest o ovom gradu, o njegovoj kulturi i njegovim potrebama" (Tenžera 2017: 65, 81). Na drugome mjestu komentira "krizu središta grada" koja se iskazuje u nepostojanju komunikacije i društvenosti na trgovima i ulicama, a čemu uzrok vidi u načinu upravljanja grada i birokratizmu u kulturi, u nastojanjima da se prostor kontrolira i u rigidnom omeđivanju života u javnim prostorima. Komentirajući gradske politike koje ne shvaćaju "pluralističko biće grada", živopisno opisuje što početkom 1980-ih smatra istinskim potrebama i životom grada:

"gradski svijet u njegovoj prividno besmislenoj jurnjavi, s velikom potrebom da se druži, da trži, da vrti stroj proizvodnja/potrošnja, da sjedi u kavani, da fučka na ulici, da sadi cvijeće na prozorima, da širi atmosferu neobavezne erotike i ležernih dodira s drugim ljudima. Postaviš mu nekoliko običnih, dapače, jezivih štandova s najlonskim nadstrešnicama, i taj svijet naprosto preplavi središte grada. Pričaju, guraju se, cjenkaju, kupuju, prodaju, obnavljaju se već zaboravljena poznanstva, odlaze u obližnje krčme i kina. Žive. Komuniciraju. Napokon su svi saznali za jedno neobavezno mjesto gdje se ne stoji u repu i gdje se ne izdaju nikakve potvrde, nego se malo lukne, nešto kupi, osjeti se iscjeljujući ljudski žamor, neformalna atmosfera druženja." (Tenžera 2017: 61; istaknule autorice)

Ranije spomenut nedostatak asimilacijske moći grada socijalizma je djelomično i uzrokovan izostankom "neformalne atmosfere druženja". Moć te atmosfere upravo se uprizoruje susretima i izvedbama u okviru suvremenih javnih manifestacija postsocijalističkog i postindustrijskog grada. Unatoč kritici komercijalizacije, konzumerizma i stvaranja spektakla, javne manifestacije nose vrlo jaki potencijal druženja. I to ne samo druženja – šetnje, sjedenja, razgovaranja i sl. – kakvo uobičajeno postoji na trgu, na ulici, na klupi ili u novije vrijeme na travi, nego druženje koje se odvija unutar specifične afektivne atmosfere, a koje ujedno tu atmosferu sustvara. Afektivne atmosfere su na javnim manifestacijama na otvorenome kolektivni fenomen: tim se izvedbama stvara nešto dijeljeno što se aktivira i manifestira susretima u javnom prostoru. U literaturi se samo to "dijeljenje afektivne atmosfere" definira kao "zajedničko dobro" (Löfgren 2015).³⁸⁸ Dijeljena afektivna atmosfera time postaje kulturni resurs pri stvaranju grada.

Toga su sasvim svjesni današnji turistički djelatnici koji, kako smo vidjeli u prethodnim cjelinama, koriste postojeću lokalnu urbanu atmosferu, odnosno njezine različite inačice (ozračje starog, suvremenog, autentičnog, europskog, adventskog Zagreba itd.) u brendiranju grada. Promicanjem specifičnih naracija i izvedbi istovremeno podržavaju i proširuju tu atmosferu dograđujući programske pravce od kojih svaki ima svoju posebnu atmosferu. To je posebice uočljivo u kompleksu manifestacije *Advent u Zagrebu*, gdje se na svakoj lokaciji osmišljava posebna i razlikovna atmosfera. U tom se smislu atmosfera kao resurs može posredno i kapitalizirati, donijeti zaradu gradu uslijed povećanja broja turista i ukupne potrošnje (stranih i domaćih turista, no i samih građana), ili pojedincu poduzetniku koji će svojom ponudom (hrane, pića, proizvoda) profitirati od manifestacije s dobrom afektivnom atmosferom. Pritom je upravo ta ponuda jedan od čimbenika stvaranja urbane atmosfere. Afektivne se atmosfere kao resurs ne mogu istrošiti (kao, primjerice, proizvodi koji se prodaju na manifestaciji), ali se, poput svake atmosfere, mogu raspliniti. Takva su nas razmatranja potaknula da proširimo istraživačke obzore koji grad primarno promatraju kroz vizuru resursa, dobara i usluga koje cirkuliraju među ljudima. Pritom se fokusiramo na pitanje što se sve *dijeli* u javnom prostoru. Afektivna atmosfera koja nastaje pri susretu grupe ljudi u nekom prostoru (trgovu) u određenim okolnostima (javna događanja) ima ključnu karakteristiku

dijeljenoga. Ona ne proizlazi isključivo iz nečega već gotovog i postojećeg, nego se mora najprije stvoriti da bi se potom mogla potvrđivati i reproducirati.

Etnolog Orvar Löfgren (2015) je istraživao kako kroz nepisane norme, rutine i kompetencije ljudi, stranci koji se međusobno ne poznaju koegzistiraju u javnom prostoru i oblikuju privremene forme zajedništva iz kojih, u konačnici, može nastati "zajedničko dobro" (*urban commons*) u redefiniranom smislu dijeljenog u kolektivitetu (Borsch i Kornberger 2015). Ono što se dijeli, prema Löfgrenu, jest atmosfera kao koncept kojim želi "uhvatiti neuhvatljive značajke dijeljenja i koegzistencije" (Löfgren 2015: 68). Primjeri na koje se Löfgren usmjerava su željeznička stanica i plaža. Primjeri raznolikih izvedbi koje smo opisale u ovoj studiji također govore o normama i kompetencijama koje građani uprizoruju na istraživanim trgovima i koji su isto tako podloga stvaranju privremene grupe koja dijeli i prostor i navike i atmosferu. Afektivna atmosfera stvara svojevrsno usuglašavanje okupljenih u smislu sličnih praksi, dijeljenog emocionalnog stanja, čak i tjelesnog ritma.

Što, zaključno, afektivna atmosfera čini? Svi koji participiraju u njoj postaju privremena zajednica urbanih ljudi, građana i turista koja je povezana sličnim iskustvom, u istoj su atmosferi, njihova koprezentnost postaje zajedništvo trenutka. No, taj trenutak potencijalno stvara i dugoročniji efekt. Naime, sudjelovanjem se u afektivnim atmosferama u javnim prostorima grada stvara povezanost građana, međusobno nepoznatih ljudi, stranaca. Na taj se način prostori i susreti upisuju u njihovo iskustvo, kompetenciju, sjećanje. Time atmosfere postaju oblikom urbanog habitusa u smislu u kojem taj pojam definira Pierre Bourdieu (1977), kao okvir za percipiranje svijeta i djelovanje u njemu. Participacija u afektivnim atmosferama postaje metodom svojevrsne urbane socijalizacije koja će stvoriti trajne i prenosive "dispozicije" na temelju kojih se dalje vode individualna odlučivanja, percepcija i razumijevanje svijeta. Smatramo da neće svaki susret, svaka socijalna interakcija u ovome smislu graditi urbani habitus, nego ona koja se odvija u afektivnoj atmosferi kao jakim stimulatorom za stvaranje dispozicija. Ključna je i repetitivna dimenzija, odnosno, ponavljano i češće bivanje u afektivnim atmosferama stvorenima na javnim prostorima.

Takvo kolektivno bivanje i afektivna atmosfera generiraju **afektivni kapital** koji određujemo kao resurs koji pojedinac stječe u prisustvu drugih, nepoznatih, kada s njima dijeli intenzivnu afektivnu situaciju kolektiviteta. U tom se kontekstu implicitno stvara i vlastiti osjećaj pripadnosti te osjećaj zajedništva u gradu. To je svojevrsna asimilacijska moć koju Zagreb nije imao u prošlim (socijalističkim) desetljećima. Naša istraživanja su pokazala da se afektivni kapital stvara i akumulira različitim suvremenim manifestacijama pri čemu se, učestalim i ponavljanim održavanjem, ili popularnošću i odjekom u javnosti, prostori pune trajnijim značenjima koja nadilaze vremenske okvire manifestacije. Time se promatrane izvedbe na trgovima, praćene odgovarajućim afektivnim atmosferama, ostvaruju, a ujedno time stvaraju specifične kulture prostora.

³⁸⁸ Pojam "zajedničko dobro" uobičajeni je hrvatski prijevod engleske riječi *commons*, a koja najčešće podrazumijeva zajednička (dijeljena) dobra u smislu resursa (pr. zrak, prostor, voda) i usluga (pr. javne usluge) (usp. Tomašević, Horvat, Midžić, Dragšić i Dakić 2018). Za društveno-teorijsko i filozofsko redefiniranje pojma *commons* u smislu različitih aspekata *dijeljenja* u urbanom kolektivu v. Borsch i Kornberger 2015.

Ovaj naš zaključak, izveden iz analize prikupljene terenske građe, rezonira s promišljanjima kulturnog geografa Asha Amina, koji piše o "situiranom suvišku" (*situated surplus*) u urbanom javnom prostoru, svojevrsnom "kolektivnom obećanju" koje se ostvaruje "prožimanjem ljudi i materijalne i vizualne kulture javnog prostora, a ne samo kvalitetom društvene interakcije među strancima" (Amin 2008: 8). Urbani suvišak, prema navodima ovoga teoretičara, otvara mogućnost za stvaranje i promicanje građanske kulture koju čita kroz koncepte mnogostrukosti, simboličke solidarnosti, gostoljubivosti i tehnološkog održavanja prostora (ibid.: 15). Taj je suvišak, kao i afektivni kapital o kojem mi progovaramo, trajnije vezan uz urbani prostor, on se akumulira i ne ovisi isključivo o trenutnoj prisutnosti i djelovanju ljudi u njemu. On potiče određena očekivanja od prostora, jamči kontinuitet u njegovu doživljaju, ali promiče i alternativne vizije njegova korištenja. Točka u kojoj se naša definicija afektivnog kapitala odmiče od poimanja Aminova situiranog suviška jest ta da afekt, kao ni afektivni kapital, ne trebaju nužno biti pozitivno konotirani. Amin, naime, u pravilu podcrtava dodanu vrijednost koja se postiže konstrukcijom javnog prostora, kvalitetu na koju smo nerijetko i mi nailazile pri svojem istraživanju. No, promišljajući strategije i taktike stvaranja grada u cjelini, svjesne smo također i postojanja drukčijih prostora, onih tendencija koje urbane lokacije čine problematičnima, negostoljubivima i zatvorenima za neke pojedince i skupine. Smatramo da analiza i takvih obilježja i trendova zorno pokazuje što grad jest, što bi mogao i trebao biti.

Percepcije i uporabe koje ljudi vezuju uz javne prostore uvelike, dakle, ovisi o afektu, odnosno o afektivnom kapitalu tog prostora. Naše su studije potvrdile da afekt nadilazi privremenu i individualno doživljenu intenzivnost u interakciji s drugima ili s okruženjem: on se ostvaruje kao kolektivni, kulturno i društveno određen fenomen koji svoja značenja i svoje djelovanje dobiva u mreži aktera. Naša je analiza nadalje pokazala da afekt, shvaćen i kao intenzivnost u prostoru i kao kapacitet tog prostora, ovisi o fizičkom oblikovanju prostora, o njegovoj materijalnosti i njezinim mijenama, ali barem u jednakoj mjeri i o onome što ljudi u tom prostoru (uvriježeno) čine ili se očekuje da u njemu čine. Ta očekivanja, koja se uklapaju u afektivni kapital trgova, upisana su u njih već pri njihovu nastanku, definicijama arhitekata i nositelja infrastrukturnih gradskih projekata o tome kakvim se sadržajima i aktivnostima trebaju ispuniti. On u pravilu ovisi o aktualnom društvenom, političkom i ekonomskom kontekstu proizvodnje trgova. No isto tako, njihov se afektivni kapital modificira, preslojava i usložnjava korištenjima i redefinicijama trgova tijekom vremena.

Bivanje na trgovima

Trgovi su definirani svojom **materijalnošću**. Riječ je o otvorenom prostoru koji je uvelike određen svojim izgrađenim obodom – zgradama, kao i drugim dekorativnim i spomeničkim oblicima u njemu (fontane, spomenici), ali i biološkim formama (drveće, grmlje, cvijeće). Planiranje i dizajniranje svih tih segmenata materijalnosti trga u znatnoj mjeri definiraju i njegovu upotrebu

i doživljaj mjesta. Tri trga – parka predviđena su za šetanje i sjedenje u sjeni platana na brojnim klupama; za estetsko uživanje u zelenim perivojnim površinama i u biljnim oblicima i bojama, kao i u spomeničkim oblicima; za dokolicu i zabavu koja se odvija unutar prostora omeđenog prometnicama. Upravo ta omeđenost čini Zrinjevac, Strossmayerov i Tomislavov trg jasno definiranim: poznate su i vidljive granice trgova, prometnice omeđuju njihov pješački karakter i stvaraju dojam svojevrzne zaštićenosti pri boravku na njima. S druge strane, materijalnost Europskog trga je definirana kao fuzija prometnica, teško se određuju granice trga, a boravak na njemu ima karakter izloženosti. Novi trg je definiran hibridno: podloga prijašnjeg križanja ulica je morala biti riješena popločenjem, dok je koncepcija polupješačkog javnog prostora dovela do postavljanja klupa i sadnje stabala. Osim ove trajnije materijalnosti, trgove određuje i privremena materijalnost – ona koja se događa povremeno i prigodno, najčešće povodom javnih manifestacija. Štandovi i kućice, pozornice i bine, stolice i *ligeštuli*, pješčanik i klizalište, zvučnici i generatori, vrtuljci i skakalice, startne i ciljne linije trkališta – sve su to primjeri elemenata kojima se formira privremena materijalnost trgova.

Materijalnost potiče i usmjerava specifične načine korištenja trgova, odnosno specifične **prakse** kao što su slušanje koncerata, obavljanje kupovine poklona, klizanje, šetanje, sudjelovanje u sportskim aktivnostima, okupljanje i boravljenje na trgovima uz konzumaciju hrane i pića i slično. Trgovi su oduvijek služili susretanju, okupljanju, trgovanju i raznim oblicima društvenosti, no ono što ih danas obilježava je gustoća organiziranih manifestacija, brojnost ljudi koji te manifestacije posjećuju te intenzitet doživljaja okupljanja. Takva su nova korištenja gotovo neprijeporna na novom Europskom trgu, premda se na njemu konstantno propituje koji su to tipovi manifestacija adekvatni za taj tip prostora. No, za "stare" trgove, Zrinjevac, Strossmayerov i Tomislavov trg, ona su neuobičajena, prema nekima neprilična ili uopće neprihvatljiva. Ipak, ti su novi oblici javnoga ponašanja postali sastavni dio svakodnevice tih trgova, dapače, očekivani oblik korištenja trgova na koje se i dolazi radi njih, primjerice, radi sjedenja i druženja na travi, na zelenim površinama donjogradskih trgova koje su praktički donedavno bile i fizički odvojene niskom ogradom od šetnica, a čuvar zelenila je pazio da se ne prelazi na travu. Korištenje zelenih parkovnih površina je postalo i dio programa recentnih javnih manifestacija, a kako se za njihovo održavanje trebaju ishoditi dozvole gradskih ureda, te su dozvole posredno legitimirale i legalizirale novu praksu korištenja zelenih površina bez obzira na zaštitu trgova/parkova spomeničke i prirodne baštine. Vrlo je kratko vrijeme potrebno da se nove prakse počnu doživljavati kao nešto samorazumljivo i uobičajeno – sjedenje na travi, stajanje zimi na otvorenom uz grijane štandove s jelom i pićem, glasna glazba i klupska atmosfera na trgovima, klizalište umjesto šetnica i slično. Stvoren je **novi urbani habitus** koji se uči, reproducira i učvršćuje kao društveno, tjelesno i afektivno iskustvo javnih prostora te načina na koje se trgovi koriste, kao pravila ponašanja koja se smatraju prikladnima. Nove se gradske prakse vrlo brzo normaliziraju i postaju sastavni i očekivani dio bivanja na trgovima.

Bivanje na trgu, dakle, ne znači samo puko boravljenje u nekom prostoru i njegovoj materijalnosti nego i inkorporiranje određenih praksi i iskustava u

taj prostor, iskustava koja smo doživjeli osobno, ali i iskustava za koja znamo da ih u tom prostoru možemo očekivati. Riječ je o iskustvima koja "pripadaju" prostoru. Na Europskom trgu se može očekivati prolazak automobila jer se na njemu nalazi izlaz iz garaže; na Zrinjercu, Strossmayerovom i Tomislavovom trgu ne očekuju se automobili u parku, iako su povremeno prisutna vozila komunalnog održavanja ili montaže privremenih objekata. Na tim trgovima se ne očekuju *skejteri* (kao na Rooseveltovom trgu), pečenje roštilja (kao na Bundeku) ili boćanje (kao u novozagrebačkim parkovima). Sasvim recentno se na tim trgovima očekuju koncerti i bogata *street food* ponuda, što su i očekivana iskustva i na Europskom trgu; tamo, pak, sasvim sigurno nitko ne očekuje sjedenje na travi jer prostor to ne nudi, a na donjogradskim perivojnim trgovima je to recentno postalo novo iskustvo. Ni na jednom trgu se ne očekuje sjedenje na asfaltiranim ili popločanim površinama trgova, iako to postaje nova praksa na nekim europskim trgovima, doduše, specijalno za to i dizajniranima; na istraživanim se pak trgovima uobičajilo sjedenje na postoljima spomenika. Za izlazak na Zrinjovac, Strossmayerov i Tomislavov trg se nekada odijevala svečanija odjeća, danas se na te trgovce, kao i na Europski trg, dolazi u ležernoj odjeći koja je odraz suvremenog modnog ukusa i stila. No granice su ipak negdje postavljene: čak i kada je uz zrinjevačku fontanu postavljena "plaža" s pijeskom, ne očekuje se sunčanje i dolazak u park u kupaćem kostimu, barem ne zasad. Sva ta javna ponašanja (interakcije, korištenja prostora, svakodnevne izvedbe) proizlaze iz "preliminarne definicije materijalnog postava (*material setting*)" na temelju koje se procjenjuju ponašanja koja "pripadaju" ili "ne pripadaju" prostoru (Richardson 2003). Drugim riječima, određuje se, iščitava ili interpretira (prikladna) aktivnost/situacija u tim javnim prostorima, tvrdi antropolog Miles Richardson u svojoj analizi južnoameričkih trgova, na kojima prati odnos materijalne kulture i konstrukcije društvene stvarnosti (2003). Ključno je, nadalje, stapanje materijalnog okoliša i situacija (prakse, interakcije, intersubjektivnosti) u **jedinstvenu sliku**: "društvena situacija postaje fizički *smještena*", odnosno, određeni prostor postaje "materijalna slika nastajuće situacije" (Richardson 2003: 85). Upravo kroz taj proces, smatra Richardson, puki boravak u nekom prostoru postaje "bivanje-u-svijetu".³⁸⁹ Tim procesom, koji smo etnografski opisale i analizirale u ovoj studiji, nastaje i *bivanje na trgovima*, ne kao puki boravak, nego kao značenjsko srastanje materijalnosti, interakcija i doživljaja: ta se kompleksna značenja oživotvoruju kognitivno, tjelesno i afektivno te u punom smislu definiraju urbani *susret*.

Bivanje na trgovima, kao što pokazuje naše istraživanje, ima i svoju povijesnu dimenziju, odnosno, promjenjivo je u vremenu. Materijalna reprezentativnost trgova Zelene potkove je, u vrijeme kada su oblikovani, krajem 19. i početkom 20. stoljeća (u vidu arhitektonskoga izričaja zgrada, sadržaja od nacionalne važnosti, perivojnoga oblikovanja) sukreirala i reprezentativnost prakse onoga doba – šetanja i okupljanja na trgovima, svečano odijevanje, učtivo odnošenje sukladno dobnoj, rodnoj i statusnoj poziciji. Isti prostor je u drugoj

³⁸⁹ Richardson koristi sintagmu, odnosno koncept Martina Heideggera kojim ovaj filozof objašnjava odnos i simboličku međupovezanost ljudskog postojanja i svijeta u kojemu postojimo: "bivanje u svijetu" znači da "biti, za nas, znači da moramo imati svijet u kojem jesmo", ali taj svijet ne postoji izvanjski od nas nego "ovisi o našem bivanju u njemu", stvaramo ga našim akcijama i interakcijama, da bismo potom mogli biti u njemu (Richardson 2003: 74).

polovici 20. stoljeća zanemaren i u smislu održavanja materijalnog, kao i u smislu reproduciranja značenjskog te šetanje više nema auru reprezentativne građanske prakse, a nova je situacija, koja se umješta u prostoru, tranzitnost. Početak 21. stoljeća nanovo redefinira bivanje na trgovima: ponovno se istaknute vrijednosti trgova u urbanističkom, arhitektonskom, društvenom i identitetnom smislu ugrađuju u nove prakse koje upravo kapitaliziraju iz postojeće materijalnosti i značenja trgova kao građanskih i reprezentativnih prostora, primjerice u okviru brojnih javnih manifestacija u kojima se ističe "stari zagrebački štih".

Istovremeno, suvremeni način života na neki način profanizira sve promatrane trgovce: rijetko tko se svečano odijeva za izlazak na trg, sjedi se na travi koja je ranije služila samo estetskom podražaju, novi sadržaji poput rakijarnice, suvenirnica, zabavišta ili štandova za kupnju čine da se prostor dominantno percipira sajamskim i vašarskim, a suvremeno odnošenje i ponašanje u javnom prostoru odaju ležernost. To su novi oblici situacija i interakcija koji srastaju s postojećim materijalnim okolišem i postaju novi/izmijenjeni modus bivanja na trgovima. On se pak "pakira" kao lokalna kultura u procesu izgradnje Zagreba kao turističke destinacije i nudi kao gradska autentičnost. Time se ne djeluje samo na potencijalne turiste, nego i na gradsko stanovništvo koje svoja urbana iskustva i sliku grada također interpretira unutar takvoga ponuđenog diskursa u kojemu su javni prostori "dnevni boravak na otvorenom". Ta slika, koju kao sintagmu koriste djelatnici Turističke zajednice grada Zagreba, ulazi u kolektivni imaginarij samih građana i očitava se kao "preporuka" za daljnja korištenja trgova.

Javna događanja koja spretno hibridiziraju reprezentativnost i profanost trgova, postojeću materijalnost i nova korištenja su danas jedan od ključnih čimbenika stvaranja trgova – redefiniranja i reanimiranja starih trgova i stvaranja novoga. Taj je segment istraživanja potvrdio da su organizirana javna događanja kulturnog-turističkog, zabavnog i edukativnoga tipa ključna samim time što trg akcentiraju kao mjesto okupljanja. Manifestacije, naime, stvaraju okolnosti za učestalije i brojnije dolaske na trgovce, a posljedično i za učestalije i brojnije susrete.

Organizirana javna događanja kulturno-turističkog, zabavnog i festivalskog karaktera na javnim prostorima su danas segment urbanih politika globalno primijenjenih, kao silnica procesa turistifikacije, festivalizacije i brendiranja gradova, dio strategija kojim se podiže konkurentnost gradova na globalnoj sceni. Ono što istraživane manifestacije na zagrebačkim trgovima znatno razlikuje od brojnih svjetskih primjera jest činjenica da su, s jednim izuzetkom, sve manifestacije na istraživanim trgovima otvorenog pristupa, besplatne (izuzetak je korištenje adventskog klizališta). Time se zadržava načelo otvorenosti i dostupnosti javnoga prostora. No, on je u podlozi ipak podvrgnut komodifikaciji – konkurencija među privatnim poduzetnicima (primjerice, među ugostiteljima i obrtnicima) iskazana u njihovoj ponudi, ali i pri dodjeli lokacije, zakup reklamnih mjesta za oglašavanje i sl. iskazuju se novcem pa je stoga i takvo zauzimanje trga oblik privatizacije i profitiranja od javnog prostora,

iako se za praćenje manifestacije formalno ne naplaćuje ulaznica. Osim toga, tijekom manifestacija se trgovci dodatno sekuritiziraju – nadziru, kontroliraju i zaštićuju pojačanim policijskim snagama, koje nisu često prisutne ni vidljive na promatranim trgovima izvan festivala, kao i djelatnicima privatnih zaštitarskih tvrtki koje angažiraju organizatori pojedinih javnih manifestacija. Uostalom, nadzorne kamere nedavno su postavljene, primjerice, i na Trgu kralja Tomislava te nadziru gradsku svakodnevicu, što nimalo ne odudara od bezbrojnih nadzornih kamera postavljenih po javnim površinama cijeloga grada. Iako se u nekim situacijama pojačani nadzor može smatrati opravdanim zbog brojnosti posjetitelja ili u cilju svekolike sigurnosti, činjenica je da je riječ o kontroli javnog prostora koju treba imati na umu u procjenjivanju njegove otvorenosti.

Slično je i u aspektu fleksibilnosti javnoga prostora. Život na trgovima kao na "dnevnom boravku na otvorenom" dovodi do mnogih praksi koje "olabavljaju" prostor, što je posebice uočljivo na trgovima Zelene potkove koji su stoljetno zadržali uzus nekorištenja travnatih površina. Omogućavanje boravka na travnatim površinama u ovome stoljeću otvorilo je priliku sjedenju na travi, ležanju ili vježbanju na travi bilo u okviru manifestacija, bilo u svakodnevici. Fleksibilnost korištenja je, iako može djelovati kao nešto što je nastalo spontano, odozdo, također kontrolirana i to s jedne strane samom činjenicom da su gradska tijela u odnosu na raniji komunalni red dozvolila korištenje zelenih površina, a s druge strane činjenicom da je u okviru manifestacija potrebno dobiti dozvolu gradskih tijela za njezino održavanje, pa tako i za aktivnosti koje se u okviru manifestacije održavaju.

Manifestacije vrlo često sadrže i neki segment edukativnoga u okviru svojih programa: susret s klasičnom glazbom ili slikarstvom, organizirane dječje radionice, ponuda knjiga za čitanje. Sve kulturno-turističke manifestacije koje smo pratile, edukativnu komponentu sadrže kao segment zabavnog, ali rijetko se prepoznaje edukativno kao segment kritičkoga u smislu propitivanja aktualnih društvenih fenomena. Spomenuta organizirana događanja su smještena u domenu zabave, dokolice i ugone, a time se definira i profil javnosti koja se okuplja na trgovima, kao i karakter javnoga prostora u vrijeme tih manifestacija.

Kritički potencijal, pa time i drugačije profiliranje javnosti, međutim, u prostor unosi druga vrsta javnih događanja na trgovima – protesti. Takva okupljanja koriste centralnost urbanog prostora – Zrinjevca, Strossmayerovog i Tomislavovog trga – za progovaranje o važnim društvenim, političkim i ekonomskim temama aktualnima u Hrvatskoj, dok se na Europskom trgu prosvjedno okupljanje često referira na šire europske kritične teme. Time se javni prostori najizrazitije pretvaraju u javnu sferu agonističkog karaktera u kojoj se konfrontiraju različiti društveno-politički projekti. Konfrontacija je, međutim, strogo kontrolirana – prijavljena policijskom uredu, nadzirana pojačanom policijskom kontrolom, u vremenu koje joj je dozvoljeno kao i na mjestu (trgu) gdje je dozvoljeno. Javna sfera i kritičko profiliranje javnosti u javnom prostoru naizgled potvrđuje očekivanu otvorenost i dostupnost trga – no, riječ je o strogo nadziranom i ograničenom događanju. U smislu

definiranja javnosti, protesti teško mogu parirati brojnim zabavnim i turističkim manifestacijama koje ipak utiskuju dominantni dokoličarski pečat (u) prostoru.

Javnu sferu na trgovima stvaraju i umjetničke intervencije koje dijalogiziraju s dominantnim vrijednostima, simbolima i politikama našega vremena i to humornim, karnevaleskim, radikalnim tjelesnim ili pripovjednim performativima ili pak predmetima kojima je izmijenjena funkcija u javnom prostoru. Umjetničke intervencije narušavaju prakse, interakcije, izvedbe i afekte koji čine uobičajeno *bivanje* na (tim) trgovima: tako, naravno, izazivaju javnost, no cilj nije samo da se uoči neka neuobičajena aktivnost ili objekt u postojećoj materijalnosti, nego da se tim pomakom i kritički progovori. Zanimljivo je uočiti da se nizom umjetničkih intervencija na Europskom trgu kao javnom prostoru propituje upravo njegova javnost u smislu otvorenosti i dostupnosti stoga što je riječ o prostoru u nastanku. Na svim se trgovima, karakter javnog prostora najbolje iščitava u okolnostima zabrana: umjetnička intervencija vezana uz prava migranata i tražitelja azila na Europskom trgu nije dozvoljena; radikalna kritika patrijarhalnih i konzumerističkih vrijednosti koje se pretaču i u sferu umjetnosti sa Zrinjevca je prijevremeno uklonjena. Ta je intervencija bila dozvoljena u zatvorenom prostoru (galerija), no onemogućena na javnom prostoru (trg), što zorno govori o kodiranoj otvorenosti i/ili ograničenosti javnoga prostora kao i o mehanizmima cenzure.

Resemantizacija javnih prostora se događa i religijskim upisivanjem značenja bilo obnovljenim procesijama koje čine dio tradicijskog urbanog kalendara, ili novim religijskim praksama u prostoru. To su javna događanja koja ritualiziraju i sakraliziraju javni prostor za vjernike i sljedbenike, no pridodaju im se i nova značenja šire reprezentacije, pa će tako, primjerice, novouvedena hinduistička (vaišnavska) procesija koja se odvija istraživanim trgovima biti predstavljena kao primjer multikulturnosti grada. Multikulturnošću se grad predstavlja i na *Danu nacionalnih manjina grada Zagreba*, no na ostalim organiziranim kulturno-turističkim i festivalskim manifestacijama to nije eksplicitno istaknuta vrijednost zagrebačkog društva. Doduše, na mnogim se manifestacijama mogu naći jela ili pića iz svjetskih kuhinja, no pri tome je dominantni marker manifestacije *street food* kultura i/ili *gastrotainment*, ili pak festivalska prezentacija nacionalnih (pr. europskih) kultura, a ne isticanje urbane javne kulture prožete autentičnom multikulturnošću grada. Njoj recentno pridonosi turistička raznolikost, šarolikost ljudi različitih jezika i rasa, turista koji posjećuju Zagreb prema kojima se, u gradskim politikama i strategijama brendiranja, ističe gostoljubivost i otvorenost. Koliko je, pak, grad otvoren prema različitosti iznutra, u gradskom i nacionalnom tijelu, također pokazuju neke manifestacije: LGBTIQ građani su se početkom tisućljeća, želeći pokazati svoju vidljivost i prisutnost, nalazili unutar ograda u javnom prostoru stvarajući unutar nje heterotopiju, privremeni alternativni društveni red. Javni prostor je u ovome primjeru slika društvene tenzije gdje je i sasvim eksplicitno jasno da otvorenosti i dostupnosti trgova, odnosno javnosti javnih prostora, postoje granice. U ovom slučaju, njih ne postavljaju gradske vlasti svojim regulacijama i dozvolama kao u mnogim ranijim primjerima, nego se ponovno izričitim pokazuje prisutnost internaliziranih normi i ponašanja u javnom prostoru.

Literatura o javnom prostoru postulira njegovu otvorenost i dostupnost kao ključne karakteristike. U ovoj studiji pokazujemo, međutim, kako gradski prostori mogu biti istodobno i otvoreni i zatvoreni, mjesta iskustva višestrukosti, ali i isključivosti, ovisno o perspektivi i položaju koji zauzimaju pojedinci i grupe koji su podijelili s nama doživljaje politika i kultura zagrebačkih trgova. Pristup gradu, konkretno zagrebačkim trgovima, kroz prizmu izvedbe i afekta otkrio nam je još neke bitne odrednice *javnog prostora*: u svim promatranim studijama javni prostor nadilazi poimanje lokacije kao puke scene, kulise za ljudsko zamišljanje, oblikovanje, djelovanje i ponašanje. Javni se prostor i sam ostvaruje kao agens pri kreiranju izvedbi i nastanku afektivnog kapitala. Javni prostor je, drugim riječima, jedan od aktera *susreta*, ne samo mjesto radnje, već strukturalni element koji određuje narav i intenzivnost te interakcije. Pritom grad kao susret prestaje biti samo privremeno i tranzitno poimanje; ono se promiseće u srž života grada, u temeljni doživljaj javnoga prostora.

A CITY AS AN ENCOUNTER: THE ETHNOGRAPHY OF ZAGREB SQUARES

A CITY AS AN ENCOUNTER: THE ETHNOGRAPHY OF ZAGREB SQUARES

What are the ways in which people imagine and create a city and its public spaces? How is Zagreb produced under the influence of city policies and strategies, and how is it constructed by the everyday practices and experiences of its inhabitants? Are the city public spaces becoming the places of collective identity construction and if so, through which mechanisms? What aspects of different urban processes get expressed in locations which are an epitome of a public space in popular perception, i.e. city squares? These are the basic research questions that we took as a starting point in researching city life and urban cultures as viewed from a specific perspective, namely the prism of square-making.

Following on different (inter)disciplinary theories and public space studies, our approach is based on understanding the double influence that creates them. Public spaces bear the imprint of political, economic and material factors, and of the power relations in accordance with which they are produced (Lefebvre, Harvey, Soja, Low), but also of the appropriation tactics, the meanings and the experiences inscribed in them by their users (Lefebvre, de Certeau, Lynch, Rodman, Richardson, Low). These two dimensions of creating a public space are not mutually exclusive, quite the contrary, they are co-creative. In the anthropology of place and space the two complementary perspectives are referred to as "social production" and "social construction" of space. The first perspective encompasses the architectural and urban planning, political, ideological, technological and economic factors that impact the creation of a material space, while the second incorporates the symbolic and phenomenological aspects of space, the social practices and experiences of the public spaces (Low 2006, 2017). This study seeks to present both aspects of creating public squares over time. However, the focus of our cultural anthropology approach is on the lived squares, squares as places where people reside, pass by, walk, socialize, talk, as one of our interlocutors has mentioned. Our research approach has "spatializing culture" at its core. To spatialize culture means to analyze the social practices, relations and representations *in* a space and in human interactions with it (Low 2017; cf. Čapo and Gulin Zrnić 2011). The starting point in this approach is the *maxime* in social sciences and humanities according to which the space is created through the social relations and culture, but is also the place where they come to life. To paraphrase a thought by Henri Lefebvre, we could say that the city is created by people who are in turn also created by it.

Our research of city squares was conducted under the project "City-making: space, culture and identity" (Croatian Science Foundation), which was a cultural-anthropological and cultural-geographical research of contemporary Zagreb,

a city with the population of about 800 000. Much like the rest of Croatia, the city went through numerous political, economic and social changes in the past three decades, i. e. the dissolution of Yugoslavia and the collapse of the socialist system in 1991, the establishment of an autonomous state with Zagreb as its capital, transition to market economy as well as parliamentary democracy, accession to the European Union in 2013, etc. The analytical framework for "city-making" which we were developing under the project focused on "aiming at untangling and comprehending multiple, multilayered and interdependent (f)actors and processes that influence contemporary transformations – or city-making – in the Croatian capital, Zagreb (www.citymaking.eu).

Changes, restructuring and resemantization of the city are observed through the prism of four Zagreb squares case studies. All the researched squares are located in the inner city, or Downtown, and are within a twenty-minute-walk radius. Nevertheless, they are quite heterogeneous in terms of their genesis. The three researched spaces in the inner city of Zagreb – Nikola Šubić Zrinski Square (popularly named Zrinjevac), Josip Juraj Strossmayer Square and King Tomislav Square – represent *longue durée* squares which date back to the second half of the 19th century and have been continuously used as public spaces. On the other hand, the fourth square – European Square, has a history of only several years, it was created in the 21st century and is the latest square produced in the very centre of contemporary Zagreb. It is *a square in progress*.

To write about Zagreb squares from the perspective of ethnology and cultural anthropology is to present one view of Zagreb, its potentials and weaknesses, its diverse visions and realities. However, such a research also offers a broader supralocal insight into the relevant social processes, the present Croatian political, economic and cultural context as well as global trends. All these determinants interweave, meet and sometimes collide in squares, which makes them, above all, the places of human interaction.

In this book we are considering the city through the concept of an *encounter*. The encounter is a category often mentioned but rarely theorized in numerous previous studies dealing with a city. The term includes a complex interaction that includes humans, non-humans and their material environment. An encounter implies *coming into contact* (the dictionary definitions tend to emphasise two elements to it: unexpectedness and randomness), *establishing an interrelationship* (from overlooking and ignoring to an extremely strong affective reaction) and the *mutual influence* (the actions and acts of co-creating space and people generated by the encounter). The basis for comprehending a city as an encounter are "process" and "potential" (Amin and Thrift 2002). An encounter is not about mechanically putting together but also juxtaposing and "coalescing" which is unpredictable. Therefore, an encounter has the potential for creating something that is more than a sum of its separate parts – the potential for a "*new becoming*" (ibid.). The ontology of a city as an encounter implies departing from the Cartesian notion of space, and calls for understanding the space, time, human subjects and subject positions through numerous networks: the networks work on different levels, from global to local, and are constantly shuffling and interweaving (Amin and Thrift 2002: 29).

We are basing our analysis of the relationship between the city and an encounter on three key concepts: *public space, performance and affect*. This decision is a reflection of contemporary trends and tendencies in the humanities and social sciences which stress the practical, sensory and affective sphere of cultural phenomena and processes. It was also influenced by our specific research interests, which include urban anthropology, the study of public events and performances, cultural-anthropological analysis of art in public spaces, methods of researching cultural practices and affect. At the same time, focusing on these intersections in studying the relationship between the city and an encounter was grounded in the results of our fieldwork, which indicated the characteristics that people attribute to squares.

The city as an encounter is most notably materialized in public spaces because it is through them that the city is expressed as a community of people – they are the central places of urban sociability. Key words which denote the character of public space are: openness, accessibility and availability to all, which are all characteristics that offer a possibility of an encounter. In addition, the research of public space points us in the direction of analysing the techniques used in setting and questioning the boundaries of publicness of public spaces. We are especially interested to find out how and for whom encounters in the squares are made (im)possible, and who gets to decide that.

The moment of encounter is important for understanding another basic phenomenon which we take into account while analysing Zagreb squares, i. e. performance. We approach performances in the squares as mechanisms of city space actualization and resemantization. Also, our research scope encompasses the diverse aspects of performative actions in public spaces: cultural and political events, festivals, sports events, protests, religious ceremonies, art interventions but also the presentations of self in different contexts of everyday life (Goffman 1963). Each of these performances is an act of creating culture and creating the city.

The third perspective from which we perceive the city as an encounter is the affect analysis. Affect is defined as “the intensity which a person experiences in a social context in relation to another person, group, being, object, phenomenon or concept” (Škrbić Alempijević, Potkonjak and Rubić 2016: 65). We understand the intensity between people in a space and in relation to that space and its effect as a mode and the driver of square-making. By observing the interaction between people and a space, by observing affect, the squares are given the role of an actor in the social network. In our study the theory of affect points our research towards the sensory, physical, practical and experiential aspects of square-making, as well as towards the transformations in the cognitive processes caused by encountering people in a square and encountering square’s materiality. Subsequently, our attention turns to alternative interpretations and narrations about squares, but also to techniques of strengthening the existing ones.

Our research on the four squares, which was conducted from 2015 to 2018, was based on the cultural anthropology methodology. *Participant observation*

was the method we used when we began the research and continued to apply throughout almost three years. In some situations when creating city square ethnographies, we applied the *phenomenological methods*, which implied using the body in a way that other actors in a public space do and active participation in practices of square-making (cf. Frykman and Gilje 2003). In order to understand the relationship between space and time in Zagreb squares, it was crucial to use *rhythm analysis*, which takes into account the simultaneousness of the city rhythms i.e. rhythm of numerous bodies moving, the rhythm of walking in the street (traffic lights, barriers), the rhythm of working hours and school hours, opening and closing of shops and various other institutions, night rhythms, natural rhythms (seasons, tree growth), building rhythms (construction, upgrades, degradation) etc. (Lefebvre 2004). Our attention was also drawn towards the city soundscapes as a particular experience of space (Yang and Kang 2007; Leus and Herssen 2015). *Interviews* were another key research technique. We held a number of semi-structured interviews with experts who in their professional capacity influence the production of the city. The biggest number of interviews was conducted with the city’s residents: some of whom were the residents of the buildings surrounding the researched squares, while others were residents of other city neighbourhoods who either pass through or spend time in the squares. *Walking ethnography* proved to be a highly efficient method of public space research. It refers to the interviews which take place during a walk, while moving around the city spaces. The *archival part* of the research was needed in order to collect the data on urban planning and architectural projects in connection with the squares we analyzed. By using visual, media, literary and essayistic sources we gained insight into the everyday life in Zagreb of the 20th century, particularly in researched squares. Each source category carries different levels of information and different discourses, but also has the potential for providing answers to different questions on creating squares as places of encounter.

Longue durée squares: Nikola Šubić Zrinski Square (Zrinjevac), Josip Juraj Strossmayer Square and King Tomislav Square

The three squares are a part of the Green Horseshoe (Zagreb’s green belt) made up of 8 squares and parks framing Zagreb Downtown. This part of the city was constructed in the second half of the 19th century and prompted by the economic, social and cultural development of Zagreb into a modern city. Squares which are at the centre of the study were conceived as public parks with promenades and benches, tree lined walks, lawns abundantly decorated by flowerbed rondelles and shrubs with fountains and monuments to the great figures from national history. On the edges of squares we find monumental city palaces, together with the representative culture, science, social and state institutions (galleries, the Academy of Arts and Sciences, cultural institutions, university buildings, etc.). Three spatial and socio-cultural characteristics

are inscribed in the production of these spaces: social elitization of space (aristocracy and bourgeoisie), creating places of national memory (monuments and naming squares after great figures from national history) and creating new urban habits (spending time and socializing in public spaces, walking, meeting unknown people). These characteristics have a profound effect on the present-day perception of squares as the most representative city spaces and markers of the modern urban identity, which is significantly inscribed in the contemporary city branding.

After WWII, during the socialist Yugoslavia, the main focus of development of Zagreb turned towards the creation of new industrial and residential parts of the city. This led to neglect of the city centre and by extension these squares. Particularly in the 1960s, 1970s and 1980s the buildings in the squares became deteriorated, parks decoratively impoverished and in social terms the squares were used less for leisure and more as a transit space between two city hubs, namely the central city square in the North and the Central Railway Station and the bus terminal in the South. Interlocutors describe the squares from that period as "grey", "dead", "dreary" and "emptied" spaces, "lifeless" and "without contents". Life in the city centre was partially revived due to the urban revitalization on the occasion of Zagreb Universiade (International Student Games) in 1987, which promoted the pedestrian zone in the city centre and the reviving of public spaces. However, in the first half of the 1990s, due to the feeling of insecurity caused by the Croatian War of Independence, the squares continued to be characterized by suppressed sociability.

An important factor, which came to prominence in the second half of the 20th century and permanently defined these squares, is conservation, owing to which the cultural-historical, horticultural and aesthetic characteristics of squares were evaluated. The squares were protected as a part of the Downtown area (in 1962), parks as "garden architecture monuments" (in 1970), and each square separately as a part of Green Horseshoe protected as "cultural good" (2004). (Therefore, nowadays the squares are subject to the strict national legislation on cultural goods and nature protection. In light of the rules of conservation and protection on the one hand, and given that there is an ever increasing number of public events which take place in squares and ways in which they continue to change both the use and materiality of squares on the other, squares have been transformed into contested places.

Public events have become more frequent since the beginning of the century. Zagreb Tourist Board launched an event called *Promenade concerts* in 2000 at the Music Pavilion in Nikola Šubić Zrinski Square as a way of renewing the park tradition dating from the end of 19th and the beginning of 20th century. The event lasts from April to September and is accompanied by *Dance evenings*. In 2011 *Advent in Zagreb* event was launched which takes place in all the three squares offering a variety of programmes from the end of November to mid-January. Many gastronomy and street food festivals which are combined with film or sports events (*Film Food Festival*, *Festival of Desserts*, *Zagreb Burger Festival* etc.) happen there, too. In the summer there are street festivals (*Cest is d'best*),

concerts (*Zagreb Classic*), various events which centre around literary, theatre or film themes (*Sea of Books*, *Animafest Open Air*, *Articulation*) etc. Each of these events takes place over ten days to a month and all are very popular. They are supported as a city "cultural and tourist" product and are usually organised by events agencies and firms.

On the other hand, from March to October, there are many one-day public events that are organised by city offices or civil society organizations. Their aim is to educate and raise awareness about specific topics or to increase visibility of less prominent social groups. Some of these events take place in squares: *Zagreb Ethnic Minorities Day*, *National Day for Persons with Intellectual Disabilities*, *World Health Day*, *Healthy Breast Day*, *World Down Syndrome Day*, *Gerontology Party*, *World Social Work Day*, *World Red Cross Day*, *World Peace Day* and so on. There are many several day events which are organised in order to promote national or global differences and cultural cooperation, celebrating Croatian regional traditions (*Međimurje religious feast*, *Gorski Kotar Days*) or world culture (*India Days*, *Rendez-vous Festival of France in Croatia*, *Zagreb greets Austria*, *International Folklore Festival*).

In general, events significantly change the materiality of squares: stages and domes are constructed for performers, film screens are set up, tree lines over promenades are ornately decorated (umbrellas, baskets, frocks), while during winter events fountains and tree lines are richly illuminated. For almost all events chairs and deck chairs, sofas and armchairs are brought in or various other seating implements (pallets, hay bales) which are used free of charge. Some events decorate the space in accordance with their theme (by laying carpets in Bedouin culture style or covering an area around a fountain with sand in order to make it look like a Zagreb beach), linoleum dance floors are put in for dance evenings, etc. Squares are also materially transformed when technical equipment is installed there, which includes huge loudspeakers and generators, cables laid across squares and parks for lighting or sound systems. Each event creates a specific soundscape in a square due to its choice of music style that matches the event's topic, from folk music and Dixieland to contemporary classical music composers. One of the squares is frequently the location for DJ events which create a club atmosphere there. Event organisers aim to create a distinct atmosphere by decorating the space, choosing specific activities and music to attract their target audience – whether it be family, youth, elderly, children, etc. Since children are usually the targeted and most numerous audience, almost every event is accompanied by workshops, children's zones, carousels, trampolines. Some events aspire to make the "high culture" more accessible to "ordinary" people who otherwise cannot or have no time to go to concerts and theatres, while others set up "relax" or "chill" zones without any specific activities apart from offering an "oasis of peace" among the greenery with relaxing music. Food and drink supply is an integral part of every event, and sometimes it even dominates (local food, international cuisine, grilled food and burgers, desserts), whereas the squares with food huts, renowned chefs and inventive offer foster Zagreb street food culture.

If we make a comparison with the square usage from up until some ten years ago, the changes are huge. Perhaps the most significant change, which prompted a wide range of new usages, was making the green areas in parks available for use. Namely, these areas were banned for use for the past 150 years, which was made clear by a low fence around them and in certain historical periods by the presence of city park guards. Violations by people or pets were punishable by fines. Fencing was most probably removed at the beginning of the century during park renovation although it proved impossible to establish the exact date despite the help of the city government. Without a visible material sign in space, it was easier to step to the grass. Many interlocutors explained that the practice was introduced by tourists whose numbers have been increasing in Zagreb since the beginning of the 2000s. They also added that the practice of using the green areas was customary in other cities around the world and that it had arrived in Zagreb “a little later”. After using green areas had become a part of everyday life, the activities on the grass were incorporated into the event activities thereby confirming these new practices as legitimate because public events could only take place with the permission of the city authorities. Consequently, events in squares have enabled their transformation into “loose spaces” (Franck and Stevens 2007).

The number of events has significantly increased in recent years and on most days throughout the year one event or another occurs in squares. Subsequently, the question needs to be asked whether it is important in terms of analysis to differentiate between the “ordinary” everyday and non-event/non-festival periods, and the periods of organised public events, which are so long and frequent that they have actually become “the everyday”. Doing away with such distinctions about character, space and time is also supported by the fact that public events are not physically separated, which is another important factor that defines the relationship between Zagreb squares and events. Namely, all events are free of charge, unenclosed, and freely available (with the exception of an ice park set up in one of the squares during *Advent in Zagreb*). Although event programmes mostly attract the audience based on the music style, activities or atmosphere they offer, anybody can come to the squares without any obligation to eat or drink or buy anything there. On the other hand, relatively high prices of food and beverages could act as a deterrent to those who are less well off. Regular visitors to all events are bottle collectors, noticeable because of large sacks and good communication with other visitors who often prepare and leave the bottles for them. For them events are a “work” zone, similar to other groups which are trying to secure their livelihoods on the margins of the events (Roma street musicians, beggars, handmade jewellery sellers, etc.). However, for entirely different reasons, squares are visited by numerous tourists who participate in local culture in Zagreb squares and are at the same time an important factor in it because they lend it an international flavour.

All events are a part of global urban festivalization and symbolic economy trends which have influenced the shaping of the city vision and development strategy in the past decade and a half by branding the city, among other things, “a living room in the open”. In the process some events have been strategically

created as a “culture product” (e.g. *Advent in Zagreb*). Based on these policies the squares have gone through the biggest change in terms of their almost *permanent temporary* transformation of materiality and usage. In comparison to other European and global examples where public events influence the processes of public space privatisation, commercialization and securitization (cf. Smith 2016), Zagreb example demonstrates local specificities: with the exception of the above mentioned event, all other events are free of charge and unenclosed, leaving the space accessible and open to social heterogeneity. The events provide a major commercial boost to the hospitality industry and lead to the control measures that are stepped up (more police officers, private security guards), but not exclusive. Leisure and laid back atmosphere are at the centre of life in the squares complemented by food and beverage consumption and entertainment. On the one hand, loose spaces have been created, which encourage interaction and creativity. On the other, they encourage “pacification by cappuccino” (Zukin 1995) thereby annulling the critical attitude, which would, for example, call into question the neoliberal ways in which the city is managed or lack of transparency in some of the city government’s decisions.

Critical resemantization of squares is taking place in another register of public events, the one that is neither tourist nor commercial – art interventions being a case in point. Vlasta Delimar, a performer artist, put up her work – posters “A product of Croatia” on an advertising column in Nikola Šubić Zrinski square in 2016 – as a way of announcing the exhibition at the Croatian Association of Fine Artists. The photographs showed naked bodies of the Croatian contemporary artists which was a way of conceptually questioning the status of artists and their value in how national is perceived. The intervention also examined the relationship between art and consumerism seen through the prism of the physical (naked) body. Given that the posters were taken down before the advertising period had passed, allegedly due to the residents’ complaints, the public nature of public space, as well as the critical provocation and motifs that transgress the norms which are put before us by the consumerist society, remain questionable. Another example is a ludic performance by Siniša Labrović in 2010 in which he staged a boxing ring in King Tomislav Square and challenged the incumbent Minister for Culture to a fight. The blade of his criticism was directed to the way in which the state treats contemporary art, and in broader terms to the balance of power between the state and the individual. That is why the performance was set in front of the monument to King Tomislav, who represents Croatian sovereignty and state in the historical context.

Squares are also the places chosen for political demonstrations and protest marches. Recently we have seen a number of protests against the government policy during which squares have been transformed into political places where key political messages were underscored in speeches, placards, and the choice of music. For over ten years Nikola Šubić Zrinski square was the designated site of the Pride March closing event. On that occasion the square was enclosed by fencing, the entrance through the fence was under the strict control of the riot police. Although the intensity of conflict during the event has decreased

over the years and the atmosphere has become more relaxed, the enclosed space of the square functions as a heterotopia by creating a temporary “alternative social ordering” (Hetherington 1997). This event communicates with the meanings of the square where it takes place to a large extent by suppressing its inscribed meanings (heteronormativity), affirming the hidden meanings (the fact that the squares used to be secret meeting places for gay population in the second half of the 20th century) and using a prominent place of a square in the city centre to increase the group’s visibility.

Furthermore, all three squares constitute the space for religious processions. Corpus Christi procession passes through these public spaces, speaks to them as places of residence, work and everyday life and uses the religious ceremony to resemantize them. Religious songs, prayers, invocations and blessings, the scent of frankincense and candles, flower petals scattered along the street, the worshippers with their hands crossed, heads bowed and kneeling on the tarmac constitute a specific scene of ritualization and sacralisation of urban space and add yet another register to the squares.

Nikola Šubić Zrinski Square, Josip Juraj Strossmayer Square and King Tomislav Square are historical squares and their representational nature is their strongest constant. They are also the squares which are being changed with new urban lifestyles and needs creating new forms of usage that are especially supported by urban public cultural and tourist events. However, this public space owes its character to other events during which the squares, as places of leisure, are being transformed into political places (protests, demonstrations), or into places of art (performances, interventions), or sacred places (processions). As such, the squares offer a frame for multiple publics which can sometimes coexist in time and space (e.g. a street festival taking place in parallel with a protest). Some transformations of squares even lead to controversy: frequent events with numerous visitors and material transformations of parks threaten the squares as protected cultural heritage, while noise levels during the day and at night, spotlights, rubbish and public urination lower the quality of life for those who live on their edges. The rise in disputes becomes the precise indicator of the balance of power between different actors – city government, local (neighbourhood) communities, professional associations (architects, art historians), conservation offices, commercial activity suppliers (sellers, caterers), tourist board, etc. – in defining the character of public space and creating the city.

Square in progress: European Square

Another space which was included in the research is one of the more recently created squares in the centre of Zagreb – European Square. It is a semi-pedestrian triangular zone located adjacent to the main Ban Jelačić Square to the northeast. Until March 2017 the site was recorded in the legal documents and cadastre plans of the city of Zagreb as a junction of three streets: Vlaška

Street, August Cesarec Street and Fran Kurelac Street. Although the space has only recently been determined as a square in city policies, after its architectural restructuring and renaming, it was positioned at the very centre of Downtown raster and city life as far back as the second half of the 19th century. It served as a link with the main city square, Zagreb Cathedral and Dolac open market. Therefore, its most usual usage was transit.

During socialism two determinants influenced the resemantization of the junction between Vlaška, Cesarec and Kurelac Streets. The first pertains to treating the space as a cultural good. In the 1960s the Institute for Protection of Cultural Monuments of the City of Zagreb began with the conservation of 19-century architecture on its north side as a whole which has special historical and ambience value. The second refers to the massive increase in car traffic, especially bound for Zagreb inner city. The usual photographs of this site in this period, but also in post-socialist times, show it as an (over)crowded car park and an intersection of streets with traffic congestion.

The transformation that had a decisive impact on the contemporary shaping and dynamics of this space began with the construction of a single facility – namely, its Ban Centre building, constructed in 2007, which frames the south side of the present day square. Due to its size, its facade made of white frosted glass and its stark contrast with the surrounding architecture, Ban Centre has become a controversial place. It was also turned into the focal point of imaginative urban terminology (it is often referred to as “a microwave”, “a fridge”, “Costa Concordia”, etc.). Simultaneously, the location is also inscribed with the symbolism of Europe, more specifically the European Union. The reason for this is that the House of Europe is a part of Ban Centre as was envisaged under the project. The House of Europe, which is the seat of the European Commission Representation in the Republic of Croatia and the European Parliament Liaison Office in the Republic of Croatia, was inaugurated on 1 July 2013, the day of Croatia’s accession to the EU. That factor leads to the specific visual identity of the space. European Union and Croatian flags are raised on the square at all times, posters and billboards fill the space with EU slogans like “united in diversity”, “peace, democracy, solidarity”, etc.

The House of Europe required a dignified environment – it needed to be situated in a square. Without a public tender, under small utility activities’ programme, extensive works were conducted in order to shape a semi-pedestrian public space, which sparked off a huge public debate. The author of the project is Branko Siladin, an architect who is also the author of a distinctive landmark in this space, namely a stone sculpture popularly called *A Star of Europe*. The object has become a point of controversy in professional circles, but also a place of invention: due to the citizens’ interventions it has been transformed into a platform for attaching post-it notes with critical comments about the city and the square itself, into a dice for playing “Ludo” and into a base for another work of art (as is the case with setting the *Toy car with special needs for the Square with special needs*, a work by artist Duje Medić, on top of *A Star of Europe*).

Since its restructuring, the square has been informally named European Square. The name received its legal recognition when the location was officially named European Square on 25 March 2017, on the occasion of the 60th anniversary of the signing of the Treaty of Rome and “in memory of Croatia’s fully fledged membership of the European Union as its 28th Member state” (*Imenovanje trga* 2017). This was the first formal declaration that confirmed the space had the character of a square and attributed the European dimension to it.

Our research has shown that it is not enough to shape a junction as a square or even officially name it a square for its users to experience it as such. A “square in progress” is the space which only obtains the characteristics of a square for its diverse users by gradually being defined by the usages that the people in the square expect from it. This transformation implies a conscious effort on the part of the urban policy makers. Appropriate contents and public events should be offered in order for the people to *spend time* there. Every year the City of Zagreb approves many applications for leasing or otherwise using the public space in European Square for “organizing charity, culture, sports, environmental and other similar promotional events” (*The Decision on leasing and other uses of public spaces* from 2015). Some of the performances in European Square are fair type events which emphasise the presentation and sales of selected, most often gastronomy products (like *The Festival of Italian Delicacies – Italia Fest*, gastronomy events *The World on a Plate*, local produce food fair entitled *Croatian National Treasure*, *Croatian Islands Products* event, car shows, etc.). This is also the site for performances which aim to educate and inform, like public health events (for example *Act Now* – a skin cancer prevention event, *Cycling for Epilepsy* and *Civil Society Organizations Week*). Another group of public events taking place in European Square are different types of concerts, theatre performances, music and art performances and lectures (for example *Poets in European Square*, *Cest is d’Best*, *Advent in European Square*, *Festival of Brazil Culture*, etc.). From time to time the square is actualized as an exhibition space, like the one on the occasion of the *Day of the Tie* in 2016. Some events in European Square are centred on organized walks, usually in the form of tourist or educational tours that connect specific city landmarks. On some occasions there are traditional and other ritualized practice events in the square like theatre staging of the *Busójárás* and celebrating the *feast of Saint Martin*. This is also a site for protest gatherings and critically minded activist and art interventions which are aimed at questioning the dominant European institutions’ policies. The most frequent examples are the protests advocating migrant and asylum seekers’ rights in the Croatian, but also broader European context.

Listing the performances that are organized in public spaces reveals only a fragment of recreating the city. Performance should be seen as a process whose dynamics often starts long before it actually takes place; it starts at the moment when the concept is created. Therefore, the scope of research should encompass all the determinants, modifications, and barriers that influence it, as well as the entire social context within which it evolves and to which it contributes. In order to analyze in depth how these processes work, we focused

on three types of events that outline the changing faces of European Square. We selected the public events and organisers that we believe contribute to the fundamental performative (re)defining of this public space. The first set of examples includes public events organised by the European Commission Representation in Croatia, particularly the celebration of *Europe Day* on 9 May, which marks the anniversary of Robert Schuman’s speech on uniting Europe. The second pertains to the activities organized by the Zagreb Tourist Board and *Advent in Zagreb* is at its centre. The third considers art performances, especially those that are a part of *UrbanFestival*, a project organised by curators’ collective [BLOK] and the interventions that are organised by the Croatian Association of Fine Artists. These performances examine identity and character of European Square by juxtaposing alternative ways of observing and encountering it with the dominant urban policies.

The first institution to organise and place public events in European Square was the European Commission Representation in Croatia. The reasons for choosing this site were primarily logistical in nature. Given that it is close to the Representation’s office, it was easier to bring and store equipment and materials needed for the performance there, provide waiting rooms and dressing rooms but also obtain the necessary permits from the City. Moreover, as a representative of the institution put it, European Square did not require additional Europeanization visually since it already had the House of Europe, A Star of Europe, flags and other EU symbols prevalent there as a background. Since 2013 the Representation has organised a great number of public events in European Square: concerts, celebration of important EU anniversaries, gastronomy events and fairs, workshops, film screenings, sports events and so on. The most frequently organised events are festivals that combine various programmes like those listed above. They are aimed at introducing the activities of the Representation, increasing its visibility in the public sphere, kindling citizens’ interest in the European issues and, in the words of our interlocutor, “strengthening their sense of being European”.

The event that attracts most attention is the *Europe Day* celebration. European Square is transformed into a performance scene with temporary installation and space interventions. A raised stage platform is put up surrounded by information stands for all EU Member States. Each of their embassies has a stand at its disposal which they can use to inform the visitors about the specificities of their country, distribute materials, and offer their national cuisine specialties. Performances on stage include musical concerts, dance routines, folk ensemble routines, theatre pieces, officials’ speeches, introductions of EU Member States respectively, screening of short films with European themes. These performances seek to popularize and materialize the concept of Europe in the square. Such performances bring an abstract idea closer to the level of bodily experience, thus Europe can be perceived through all the senses. In doing so the square becomes Europe in miniature, the space which signifies that the environment in which we live significantly exceeds the one that the eye can see from the stage. Here Europe presents its made up face: it is young and flexible, in the process of lifelong learning, accepting of diversity

and showing solidarity, advocating human rights and the principles of freedom, preserving the cultural heritage whilst looking ahead to our common future.

Such an image of Europe, which comes alive in such performances, is transferred to the public events initiated by other actors in European Square. This is the case with *Advent in European Square*, a part of a bigger event *Advent in Zagreb*, organized by the Zagreb Tourist Board. The creators of the Advent image of European Square are the employees of Svibanj projekt, ltd. In their interpretation the idea of Europe in the square evolves into a concept of cosmopolitanism, multiculturalism and co-existence, which is captured by the name given to European Square during Advent – “A square with a thousand hearts”. The square is identified as a place of strong rhythms and good entertainment intended for “a more urban audience”, i.e. younger population oriented towards the international scene when it comes to music taste and lifestyle. There are two basic temporary structural elements which define European Square as an Advent site: raised stage with a dome and a number of concession stands. The stage is designed in a futuristic style with straightforward lines, lighting and temporary installation materials (glass, metal, plastics) which clearly shows the organisers’ tendency to reach for the “urban” and “modern”. The same goes for the programme of *Advent in European Square*. Together with its highlighted commercial component, food, beverage and souvenir selling stands, its most distinctive feature is the musical contents, performances by local and international DJs and live performances of bands that lean towards contemporary music genres. On these occasions there is the highest concentration of people in European Square throughout the year as the square moves away from the customary definition of being a transit route and is brought to life as a meeting place and a place of concentration of extraordinary practices.

The ideas of inclusion and Europeanism, which are being affirmed by the above-mentioned public events, come under scrutiny in some instances. The purpose of some performances in European Square whose tone is artistic and activist is to attract attention of the public by critically assessing adverse trends and to re-examine the EU or national legislation, raise one’s voice against the exclusion of vulnerable minorities from public life as well as raise the question of who has a claim to the city. This is the case with *UrbanFestival*, a public event organized by [BLOK], which by design combines art and curators’ work, city research and political activism. Most performances during the 13th *UrbanFestival* 2013 – 2015 took place in a newly reconstructed space which is known today as European Square. The choice of location was prompted by the controversies that surrounded the reconstruction of the space: lack of a public tender, the square’s final appearance and function, as well as its European component. Thus European Square became the site for alternative “tours” in the centre of Zagreb, whose author Katerina Duda critically reassessed the touristification of the city. The commercialization of this space was at the heart of the artist Nina Kurtela’s comment on the city. In her performance she was throwing 1 euro coins as she was walking away from the city centre towards nature. The idea of the square as a space for democracy was further underlined

in Selma Banich’s workshops for which folding chairs were put in a circle – creating a public discussion forum – around *A Star of Europe*. However, the art performance which attracted most media attention during *UrbanFestival* did not in fact take place in European Square, but was conceived with it in mind. A photographer Davor Konjikušić wished to re-examine the boundaries of Europeanism and inclusion in front of the EU institutions. He planned to put up posters with photographs of asylum seekers made in line with the biometric photograph matrix requirements, which still allowed discreet facial expressions. This intervention was not given approval of the competent City office with the explanation that “the location in question was intended for city events”. Despite it not being a part of materialised square experience, it became an integral part of this place and prompted other acts of performative city-making.

About squares, people and their encounters

Literature on public spaces postulates openness and accessibility as their key characteristics. This book however demonstrates that city spaces can be simultaneously open and closed, places of multiple experiences but also exclusion, depending on the perspective and the positions expressed by the persons or groups who shared their experiences of policy and culture in Zagreb squares with us. Perceptions and usages that people connect with them depend to a large extent on *affect*, or to put it more precisely on *affective capital* of the space. Our studies have confirmed that affect surpasses temporarily and individually experienced intensity in interaction with others or with the environment: it is realised as a culturally and socially determined phenomenon whose meanings are actualised through a network of actors. Our analysis showed that affect depends on the physical creation of the space but it depends in equal measure on what people do or are expected to do in it. These expectations, which are consistent with the affective capital of squares, were inscribed in them at the time of their inception in the definitions of architects and city infrastructure project managers which determine the contents and activities that would be taking place there. Their affective capital is being modified by all further square usages and redefinitions. Our research shows that public events create specific affective atmosphere which represents an important potential for both the citizens and the city. They provide the citizens with the possibility of making and developing their urban identification while giving the city a mode of creating urban cohesiveness. Affective atmospheres go beyond the framework of public events and reach even those actors who do not consider themselves a part of the organized events, spilling over into time outside the events and guiding everyday performances, promoting or changing the public space dynamics and creating closeness with the city.

Performances in the squares play an important role in creating and affirming their affective capital. The layers of meanings which are inscribed in the observed Zagreb squares through heterogeneous performances, point to the fact that the firm boundaries between festival and non-festival space and time are being

erased. The analysis of the performances as agents of square-making revealed the dynamics and fluidity of another distinction which is common to urban studies, namely the one between the social production and social construction of space. The first pertains to the policy of creating material space while the second is rooted in phenomenological and symbolic dimensions of lived in spaces (cf. Low 2006, 2017). In the studies which regard these categories as a dichotomy, performances – in terms of public events and other cultural practices – are treated as a segment of social construction, a temporary practical and physical intervention in space which occurs bottom up. However, our analysis has shown that performances are simultaneously also acts of social production; they are mechanisms of policies which define the space from the top of the hierarchy down. Performances, especially public events, contribute in an important and systematically organized way to the branding of specific city locations and the city as a whole.

Approaching the city, more specifically Zagreb squares, through the prism of performance and affect disclosed other important determinants of *public space*: in all case-studies public space surpasses the concept of a location as merely a setting, a backdrop for human imagination, configuration and action. Public space itself is becoming actualised as an agent at the time when performances and affective capital are being created. In other words, public space is one of the actors in the *encounter* and not only its location, more specifically it is a structural element that determines the nature and intensity of the interaction. Therefore, *a city as an encounter* ceases to be only a temporary or transit perception; it becomes the essence of city life and the crucial way of experiencing public space.

- A. B. 2015. "Poziv na prosvjed podrške: Solidarnost s migrantima na svim granicama!". *Lupiga*, 29. listopada, <https://lupiga.com/hiperlink/poziv-na-prosvjed-podrske-solidarnost-s-migrantima-na-svim-granicama> (pristup: rujan 2017)
- AMIN, Ash i Nigel THRIFT. 2002. *Cities. Re-imagining the Urban*. Oxford: Polity.
- ANDERSON, Ben. 2009. "Affective Atmospheres". *Emotion, Space and Society* 2/2: 77-81.
- ANDERSON, Ben i Adam HOLDEN. 2008. "Affective Urbanism and the Event of Hope". *Space and Culture* 11/2: 142-159.
- ANDERSON, Benedict. 1990 [1983]. *Nacija: Zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga.
- ASH, Amin. 2008. "Collective Culture and Urban Public Space". *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action* 12/1: 5-24.
- AUGÉ, Marc. 2001 [1992]. *Nemjesta: uvod u moguću antropologiju supermoderniteta*. Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta.
- AUGÉ, Marc. 2002. *In the Metro*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- B. B. 2018. "Zagrebački Advent: Direktorica zagrebačke Turističke zajednice Martina Bienenfeld pokušat će smanjiti konzumerizam i vratiti blagdansko ozračje", *Portal Totalno.hr*, 9. studenog, <https://www.totalno.hr/direktorica-konzumerizam-blagdansko/> (pristup: prosinac 2018)
- BAHTIN, Mihail. 1978. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. Beograd: Nolit.
- BAKHTIN, Mikhail. 1981. *The Dialogic Imagination*. Austin: University of Texas Press.
- BALIJA, Petra. 2016a. "Pogledajte koja nacionalna blaga su na Europskom trgu". *Večernji.hr*, 7. lipnja, <https://www.vecernji.hr/zagreb/pogledajte-koja-nacionalna-bлага-su-na-europskom-trgu-1090329> (pristup: srpanj 2017)
- BALIJA, Petra. 2016b. "Ovo su ljudi koji su nam složili super ljeto u Zagrebu". *Večernji.hr*, 11. srpnja, <https://www.vecernji.hr/zagreb/ovo-su-ljudi-koji-su-nam-slozili-super-ljeto-u-zagrebu-1098662> (pristup: siječanj 2018)
- BALIJA, Petra. 2017. "Počeo Advent u Zagrebu i krenuo po nove rekorde i titule". *Večernji.hr*, 2. prosinca, <https://www.vecernji.hr/vijesti/poceo-advent-u-zagrebu-i-krenuo-po-nove-rekorde-i-titule-1211611> (pristup: prosinac 2018)
- BANICH, Selma. 2015. "Vježbanje nenastanljivih prostora". U *UrbanFestival 13: Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije*. I. Hanaček i A. Kutleša, ur. Zagreb: [BLOK], 104-105.
- BANICH, Selma, Ivana HANAČEK i Ana KUTLEŠA, ur. 2014. *Slovarica. Priručnik za vježbanje nenastanljivih prostora*. Zagreb: [BLOK].
- BARILAR, S. i V. Barišić. 1997. "Kiša i hladno vrijeme omeli slavlje Zagreba". *Večernji list*, 17. studenog.
- BASARA, Emina i Sandra VELJKOVIĆ. 2004. "Slavlje na ulicama grada". *Večernji list*, 30. svibnja.
- BASSO, Keith H. 1996. "Wisdom Sits in Places. Notes on Western Apache Landscape". U *Senses of Place*. S. Feld i K. H. Basso, ur. Santa Fe – New Mexico: School of American Research Press 53-90.
- BATUŠIĆ, Nikola. 2006. *Na rubu potkove*. Zagreb: Profil.
- BELAJ, Marijana. 2012. *Milijuni na putu: antropologija hodočašća i sveto tlo Međugorja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

- BELAJ, Marijana, Sanja POTKONJAK, Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ. 2015. "Kulturnoantropološki pogled na cenzuru i njezine odjeke". U *Od državne umjetnosti do kreativnih industrija / Transformacija rodni, političkih i religijskih narativa*. J. Zanki, M. P. Ferencić, N. Škrbić Alempijević, S. Potkonjak i M. Belaj, ur. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, 93-98.
- BELANI, Hrvoje. 2007. "Tko su 'hrvatski proizvodi' Vlaste Delimar – priča prva". *Križevci.info*, 29. svibnja, <https://www.krizevci.info/2007/05/29/tko-su-hrvatski-proizvodi-vlaste-delimar-priprva/> (pristup: kolovoz 2017)
- BERLANT, Lauren. 1997. *The Queen of America Goes to Washington City*. Durham: Duke University Press.
- BERTOŠA, Mislava i Sandra ANTULOV. 2012. "'Ovo su naša četiri zida': slogani zagrebačkih Povorki ponosa kao taktika prisvajanja prostora". *Društvena istraživanja* 21/3 (117): 771-791.
- BERTOŠA, Mislava i Sandra ANTULOV. 2015. "Šetnja od Trga žrtava fašizma do Parka ponosa: semiotička analiza simboličkog preimenovanja ulica na zagrebačkoj Povorki ponosa kao prakse pamćenja". *Narodna umjetnost* 52/2: 139-161.
- BEZIĆ, Nada. 2016. *Glazbene šetnje Zagrebom*. Zagreb: Školska knjiga.
- BHABHA Homi K. 1994. *The Location of Culture*. London – New York: Routledge.
- BOBOVEC, Borka. 2015. "Procedure, i što nam znače – Trg Europe". *Korak u prostor*, 30. ožujka, <http://korak.com.hr/korak-049-ozujak-2015-procedure-i-sto-nam-znace-trg-europe/> (pristup: srpanj 2017)
- BODNAR, Judit. 2015. "Reclaiming public space". *Urban Studies* 52/12: 2090-2104.
- BOLKOVIĆ, Romano. 2016. "Barakni Agram". *Radio Gornji grad*, <https://radiogornjigrad.wordpress.com/2016/12/29/barakni-agram/> (pristup: siječanj 2018)
- BONIFAČIĆ ROŽIN, Nikola. 1963. "Predgovor". U *Narodne drame, poslovice i zagonetke*. Zagreb: Matica hrvatska, 7-20.
- BORSCH, Christian i Martin KORNBERGER. 2015. *Urban Commons. Rethinking the City*, C. Borsch i M. Kornberger, ur. New York – Oxon: Routledge – Tylor & Francis Group.
- BOUCHARD, Gérard. 2016. *Europe in Search of Europeans. The Road of Identity and Myth*. Paris: Notre Europe – Jacques Delors Institute.
- BOURDIEU, Pierre. 1977 [1972]. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BOURDIEU, Pierre. 2011 [1979]. *Distinkcija. Društvena kritika suđenja*. Zagreb: Antibarbarus.
- BOŽIĆ-BUZANČIĆ, Danica. 1983. "Sudamja (sajam) sv. Duje u Splitu kroz stoljeća". *Kulturna baština* 14: 102-113.
- BOŽIĆ-VRBANČIĆ, Senka, Jasna ČAPO ŽMEGAČ, Lidija NIKOČEVIĆ, Jadranka GRBIĆ i Vedrana SPAJIĆ-VRKAŠ. 2008. "Diskurzivne teorije i pitanje europskog identiteta". *Etnološka tribina* 31: 9-38.
- BOŽIĆ-VRBANČIĆ, Senka i Mario VRBANČIĆ. 2011. "Captain Euro: Time, Space and Imperial Power". *Studia ethnologica Croatica* 23: 25-46.
- BRENNAN, Teresa. 2004. *The Transmission of Affect*. New York: Cornell University Press.
- BRINKMANN, Svend. 2013. *Qualitative Interviewing. Understanding Qualitative Research*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- BRKAN, Božica. 1979. "Briga o kulturnoj baštini". *Vjesnik*, 1. studenog.
- BRNČIĆ, Miroslav i Biserka BUDIGAM. s. a. "Gerontološki tulum". *Sindikatski umirovljenika Hrvatske*, <http://www.suh.hr/index.php/aktivnosti/grad-zagreb/45-gerontoloski-tulum> (pristup: listopad 2018)

BULJAN, Leo. 2017. "Svi na Zrinjevac: Tjedan udruga traje samo još do 26. svibnja". *Zagrebački list*, 25. kolovoza, <https://www.vecernji.hr/2017/05/25/svi-zrinjevac-tjedan-udruga-traje-jos-do-26-svibnja/> (pristup: siječanj 2018)

BULJAN, Velinka. 2014. "Bandić pita građane koji kamen žele na Tomislavcu". *Večernji.hr*, 30. kolovoza, <https://www.vecernji.hr/zagreb/bandic-pita-gradane-koji-kamen-zele-na-tomislavcu-958122> (pristup: ožujak 2018)

BUTKOVIĆ, K. 1995. "Ljudi moraju voljeti parkove". *Komunalni vjesnik* XII/115, 15.ožujka.

CAILLOIS, Roger. 2001 [1958]. *Man, Play, and Games*. Urbana – Chicago: University of Illinois Press.

CAJZEK, Pavao i Pavao PAVLIČIĆ. 1998. *Zagrebački trgovi*. Zagreb: Naklada Pavičić, P.I.P.

CENZATTI, Marco. 2008. "Heterotopias of Difference". U *Heterotopia and the City, Public Space in a Postcivil Society*. M. Dehaene i L. De Cauter, ur. London – New York: Routledge, 75-86.

CERIBAŠIĆ, Naila. 2003. *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće. Povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

COLEMAN, Simon i John EADE, ur. 2004. *Reframing Pilgrimage*. London – New York: Routledge.

COVERLEY, Merlin. 2006. *Psychogeography*. London: Pocket Essentials.

CRESSWELL, Tim. 1996. *In Place/Out of Place: Geography, Ideology, and Transgression*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press.

ČALDAROVIĆ, Ognjen. 2011. *Urbano društvo na početku 21. stoljeća*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.

ČALDAROVIĆ, Ognjen i Jana ŠARINIĆ. 2017. *Suvremeni grad. Javni prostori i kultura življenja, primjer Zagreba*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

ČALE FELDMAN, Lada. 2001. *Euridikini osvrti: o rodnim izvedbama u teoriji, folkloru, književnosti i kazalištu*. Posebna izdanja. Zagreb: Naklada MD.

ČAPO, Jasna. 2016. "Simboli, procesi, prijepori: prilog raspravama o hrvatskom identitetu". U *Drugi: alteritet, identitet, kontakt u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi*, Zbornik radova 44. Seminara Zagrebačke slavističke škole. T. Pišković i T. Vuković, ur. Zagreb: FF Press, 71-86.

ČAPO, Jasna i Valentina GULIN ZRNIĆ. 2011. "Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta". U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. J. Čapo i V. Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 9-65.

ČAPO, Jasna i Petra KELEMEN. 2017a. *Grad i međunarodni migranti*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

ČAPO, Jasna i Petra KELEMEN. 2017b. "Zagreb očima međunarodnih migranata: značenja, potencijali i (re)skaliranja grada". *Studia ethnologica Croatica* 29: 251-276.

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1997. *Hrvatski uskrsni običaji*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2008. "Znate li da kravata potječe od Hrvata?". *Hrvatska revija* VIII/4: 4-13.

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, Valentina GULIN ZRNIĆ i Goran Pavel ŠANTEK, ur. 2006. *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Naklada Jesenski i Turk.

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, Aleksandra MURAJ, Zorica VITEZ, Jadranka GRBIĆ, Vitomir BELAJ i suradnici. 1998. *Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska.

ČEPO, Dario. 2010. "Od nacionalnoga k supranacionalnome: europski identitet i Europska unija". U *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, N. Budak i V. Katunarić, ur. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 67-80.

ČORAK, Željka. 1994. *Zagreb, pisani prostor*. Zagreb: Mladost – Nakladni zavod Matice hrvatske.

D. M./HRT. 2018. "140 godina Crvenog križa – proslava na Zrinjevcu". *HRT Vijesti*, 5. svibnja, <https://vijesti.hrt.hr/442321/proslava-140-obljetnice-crvenog-kriza-na-zrinjevcu> (pristup: listopad 2018)

DA, K. 1992. "Potoci besplatnog piva". *Večernji list*, 16. studenog.

DAKIĆ, Slavko, Zorislav PERKOVIĆ, Ivan ROGIĆ i Andreja STOJKOVIĆ. 1989. *Urbana drama Donjeg grada*. Zagreb: Centar za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreb.

DAMJANOVIĆ, Dragan. 2016. "Parkiralište i neregulirani teren koji je tu prije stajao ipak je bio puno gori od ovoga što imamo danas". *Domosfera.hr*, <http://www.domosfera.hr/inspiracija/clanak/dragan-damjanovic-povijesna-jezgra-zagreba-najvazn> (pristup: prosinac 2016)

DARLING, Jonathan i Helen F. WILSON, ur. 2016. *Encountering the City. Urban Encounter from Accra to New York*. London – New York: Routledge.

DE CERTEAU, Michel. 2003. *Invencija svakodnevice*. Zagreb: Naklada MD.

DEBORD, Guy. 1999 [1967]. *Društvo spektakla i komentari društvu spektakla*. Zagreb: Arkzin.

DELIMAR, Vlasta. 2007a. "Hrvatski proizvod. Zagreb, Križevci, Rovinj", http://www.studio-artless.hr/fp_old/detalji2007/hrvatski.htm (pristup: kolovoz 2017)

DELIMAR, Vlasta. 2007b. *Hrvatski proizvod*. Zavičajni muzej grada Rovinja.

Detaljni urbanistički plan centra Zagreba. 1973. Zagreb: Urbanistički zavod grada Zagreba.

DEUTSCHE, Rosalyn. 1992. "Art and Public Space: Questions of Democracy". *Social Text* 33: 34-53.

DEUTSCHE, Rosalyn. 1996. *Evictions. Art and Spatial Politics*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

DEŽELIĆ, Vladimir st. 1923. "Zagrebačka vlaškoulička općina". *Narodna starina* 5/2: 101-119.

DHT/MM. 2018. "Dani hrvatskih tržnica – Plac&Piknik na Zrinjevcu". *01Portal.hr*, 28. rujna, <https://www.01portal.hr/grad-zagreb/dani-hrvatskih-trznica-plac-piknik-na-zrinjevcu> (pristup: listopad 2018)

DOBRA HRANA. 2015. "Cijeli svijet na tanjuru". *Jutarnji.hr*, 25. kolovoza, <https://www.jutarnji.hr/dobrahrana/price/cijeli-svijet-na-tanjuru/3580559/> (pristup: kolovoz 2017)

"Dobro došli u Zagreb!". 1995. *Zagreb 900* (publikacija, posebno izdanje), 16. studenog.

DOBROVIĆ, Zvonimir i Gordan BOSANAC. 2007. *Usmena povijest homoseksualnosti u Hrvatskoj*. Zagreb: Queer Zagreb.

DRAŠKIĆ, Linda. 2016. "Jedini Advent s tisuću srca vraća se u najsajnijem izdanju dosad". *Večernji.hr*, 22. studenoga, <https://www.vecernji.hr/zagreb/jedini-advent-s-tisucu-srca-vraca-se-u-najsajnijem-izdanju-dosad-1130269> (pristup: kolovoz 2017)

DRAŽIĆ, Milena. 2016. "Dodite na Orange Bike Ride na Europski trg i biciklirajte srcem Zagreba". *Story.hr*, 6. svibnja, <https://www.story.hr/promo/dodite-na-orange-bike-ride-na-europski-trg-i-biciklirajte-srcem-zagreba-296685> (pristup: veljača 2018)

DUDA, Katerina. 2015a. *Prisvajanje grada: radni materijali* (novine, dio umjetničke intervencije). Zagreb: samizdat.

DUDA, Katerina. 2015b. "Zagreb: turisti, trgovine, terase, trgovi – od Trga Europe do nacionalne riznice". U *UrbanFestival 13: Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije*. I. Hanaček i A. Kutleša, ur. Zagreb: [BLOK], 128-130.

DUDA, Katerina. 2015c. *Zagreb: turisti, trgovine, terase i trgovi. Od Trga Europe do nacionalne riznice* (letak, dio umjetničke intervencije). Zagreb: [BLOK].

ĐURIN, Sanja. 2018a. "Javne politike kao zajedničko dobro. Istraživanje mogućnosti političke emancipacije u uvjetima smanjenja građanskih sloboda u Hrvatskoj". *Etnološka tribina* 48/41: 144-158.

ĐURIN, Sanja. 2018b. "Queer aktivizam i transformacija grada: kako se LGBTIQ zajednica bori za svoje prostore u gradu Zagrebu". *Narodna umjetnost* 55/2: 75-103.

ECO, Umberto. 2002. "The Art of Creating a Legend". *The Guardian*, 20. srpnja, <https://www.theguardian.com/books/2002/jul/20/umbertoeco> (pristup: rujan 2018)

EDELMAN, Murray. 1995. *From Art to Politics. How Artistic Creations Shape Political Conceptions*. Chicago: University of Chicago Press.

EHN, Billy i Orvar LÖFGREN. 2010. *The Secret World of Doing Nothing*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

ELIADE, Mircea. 2002. *Sveto i profano*. Zagreb: AGM.

ENDRES, Danielle i Samantha SENDA-COOK. 2011. "Location Matters. The Rhetoric of Place in Protest". *Quarterly Journal of Speech* 97/3: 257-282.

EUROPSKA KOMISIJA. [s. a.] *Predstavništvo Europske komisije u Zagrebu*. Zagreb: Predstavništvo Europske komisije, https://ec.europa.eu/croatia/sites/croatia/files/docs/body/20150323_ek-brochure.pdf (pristup: srpanj 2017)

FABIAN, Johannes. 1990. *Power and Performance. Ethnographic Explorations through Proverbial Wisdom and Theater in Sheba, Zaire*. Madison – London: University of Wisconsin Press.

FELD, Steven i Keith H. BASSO. 1996. "Introduction". U *Senses of Place*. S. Feld i K. H. Basso, ur. Santa Fe: School of American Research Advanced Seminar Series, 3-8.

FERNANDEZ, James. 2007. "Emergence and Convergence in Some African Sacred Spaces". U *Anthropology of Place and Space*. S. Low, ur. Oxford: Blackwell Publishing, 187-203.

FICKO, Anton /VLM. 2012. "Proslava Svjetskog dana Crvenog križa na Zrinjercu". *Večernji.hr*, 7. svibnja, <https://www.vecernji.hr/zagreb/proslava-svjetskog-dana-crvenog-križa-na-zrinjercu-406502> (pristup: listopad 2018)

FILIPOVIĆ GRČIĆ, Ana Maria. 2015. "Mirni prosvjed u centru Zagreba: Koliko još smrti do solidarnosti?". *Libela – Portal o rodu, spolu i demokraciji*, 22. lipnja, <https://www.libela.org/vijesti/6311-mirni-prosvjed-u-centru-zagreba-koliko-jos-smrti-do-solidarnosti/> (pristup: rujan 2017)

FISHER, David H. 1996. "Public Art and Public Space". *Soundings: An Interdisciplinary Journal* 79/1-2: 41-57.

FLIGIĆ, Sanja. 2010. "Lošom politikom do dobrih umjetničkih akcija". *tportal.hr*, 25. prosinca, <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/losom-politikom-do-dobrih-umjetnickih-akcija-20101220/print> (pristup: kolovoz 2017)

FOUCAULT, Michel. 2008 [1967]. "Of Other Spaces". U *Heterotopia and the City. Public Space in a Postcivil Society*. M. Dehaene i L. De Cauter, ur. London – New York: Routledge, 13-30.

FRANCK, Karen i Quentin STEVENS, ur. 2007. *Loose Space. Possibility and Diversity in Urban Life*. London: Routledge.

FRYKMAN, Jonas i Nils GILJE. 2003. "Being There. An Introduction". U *Being There. New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*. J. Frykman i N. Gilje, ur. Lund: Nordic Academic Press, 7-51.

FRYKMAN, Jonas i Orvar LÖFGREN. 1987. *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick – New Jersey – London: Rutgers University Press.

FRYKMAN, Jonas i Maja POVRZANOVIĆ FRYKMAN. 2016. "Affect and Material Culture. Perspectives and Strategies". U *Sensitive Objects. Affect and Material Culture*. J. Frykman i M. Povrzanović Frykman, ur. Lund: Nordic Academic Press, 9-28.

G. BA. 2015. "Brojne zvijezde pjevale za djecu s Downovim sindromom na Zrinjercu". *Indeks.hr*, 22. ožujka, <https://www.index.hr/magazin/clanak/Brojne-zvijezde-pjevale-za-djecu-s-Downovim-sindromom-na-Zrinjercu/808862.aspx> (pristup: siječanj 2018)

GAJSKI, Z. 1972. "Zagreb – grad bez 'lika'". *Vjesnik*, 22. svibnja.

GANDY, Matthew. 2017. "Urban Atmospheres". *Cultural Geographies* 24/3: 353-374.

GAURA, Marija. 2016. "Počeo je Italia Fest na Europskom trgu. Okusi Italije". *Büro* 24/7, 11. svibnja, <http://www.buro247.hr/lifestyle/gastro/po-eo-je-italia-fest-na-europskom-trgu.html> (pristup: srpanj 2017)

GAVRILOVIĆ, Feđa (prir.). 2018. "Dobrotvorna kolonija ZG Classic 2018.". *Centar za kulturu i informacije Maksimir*, <https://www.mojmaksimir.com/content/dobrotvorna-kolonija-zg-classic-2018> (pristup: listopad 2018)

Generalni urbanistički plan grada Zagreba, područje: Centar. 2007. Zagreb: Arhiv Zavoda za uređenje Grada Zagreba, arhivski broj 03.43, Gradski zavod za prostorno uređenje.

"Glazba na Zrinjercu". 1914. *Jutarnji list* br. 691, 19. lipnja, NSK portal "Svakodnevica 1914. u starim novinama", <http://virtualna.nsk.hr/1914/19-lipnja-1914/> (pristup: listopad 2018)

GOFFMAN, Erving. 1961. *Encounters. Two Studies in the Sociology of Interactions*. London: Penguin University Books.

GOFFMAN, Erving. 1963. *Behavior in Public Places. Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: The Free Press.

GOFFMAN [GOFFMAN], Erving. 2000 [1956]. *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.

GOLEMAC, Sandra. 2014. "Na Zrinjercu obilježen Svjetski dan sindroma Down". *Večernji.hr*, 22. ožujka, <https://www.vecernji.hr/zagreb/na-zrinjercu-obiljezen-svjetski-dan-sindroma-down-928444> (pristup: siječanj 2018)

GOVEDIĆ, Nataša. 2016. "Svinje i sloboda, dupla ekspozicija". *Zarez – Dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja* br. 440, 16. ožujka, <http://www.zarez.hr/clanci/svinje-i-sloboda-dupla-ekspozicija> (pristup: kolovoz 2017)

GRABAR, Ena. 2016. "Na Trgu Europe – autić: Umjetnička intervencija između prijedora i humora". U *Mjesto izvedbe i stvaranje grada*, V. Gulin Zrnić, N. Škrbić Alempijević i J. Zanki, ur. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – Institut za etnologiju i folkloristiku, 163-172.

GROSS, Mirjana i Agneza SZABO. 1992. *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb: Globus.

GRUBIŠIĆ, Dubravka. 2016. "Nikad bizarnije fotke u centru grada: Kada ih vidite, bit će vam jasno zašto su svi u šoku!". *Portal Zagrebinfo*, 14. ožujka, <https://www.zagreb.info/aktualno/zg/nikad-bizarnije-fotke-u-centru-grada-kada-ih-vidite-bit-ce-vam-jasno-zasto-su-svi-u-soku/43920> (pristup: kolovoz 2017)

GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2009. *Kvartovska spika. Značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Naklada Jesenski i Turk.

GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2013. "'Nema alternative?': Urbane promjene u Zagrebu na prijelazu stoljeća". U *Hrvatska svakodnevica. Etnografije vremena i prostora*. J. Čapo i V. Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 31-63.

GULIN ZRNIĆ, Valentina i Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ. 2016. "Stvaranje grada umjetnošću". U *Grad i umjetnost*. V. Gulin Zrnić, N. Škrbić Alempijević i J. Zanki, ur. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – Institut za etnologiju i folkloristiku, 6-44.

GULIN ZRNIĆ, Valentina, Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ i Josip ZANKI. 2016. *Grad i umjetnost*. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – Institut za etnologiju i folkloristiku.

GUANO, Emanuela. 2017. *Creative Urbanity. An Italian Middle Class in the Shade of Revitalization*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

GZ/MM. 2018. "Na Zrinjercu obilježen Nacionalni dan osoba s intelektualnim teškoćama". *01Portal.hr*, 17. svibnja, <https://www.01portal.hr/grad-zagreb/nacionalni-dan-osoba-s-intelektualnim-teskocama-na-zrinjercu> (pristup: listopad 2018)

HABEK, Miroslav Edvin. 1999. "Poglavarstvo za Dan grada daruje besplatne koncerte, oporba se buni". *Jutarnji list*, 12. studenog.

HABERMAS, Jürgen. 1991. *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry Into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

HAMMERSLEY, Martyn i Paul ATKINSON. 2007. *Ethnography: Principles in Practice*. New York: Routledge.

HANAČEK, Ivana, Ana KUTLEŠA. 2015. "Natrag na trg?". U *UrbanFestival 13: Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije*. I. Hanaček i A. Kutleša, ur. Zagreb: [BLOK], 6-8.

HARMSSEN, Robert i Thomas M. WILSON. 2000. "Introduction: Approaches to Europeanization". U *Europeanization: Institution, Identities and Citizenship. Yearbook of European Studies*. R. Harmsen i T. M. Wilson, ur. Amsterdam – Atlanta: Rodopi, 13-26.

HARVEY, David. 2006. "The Political Economy of Public Space". U *The Politics of Space*. S. Low i N. Smith, ur. New York: Routledge: 17-34.

HERLJEVIĆ, Bruno. 2016. "Gurmanska senzacija na Europskom trgu: U Zagreb se vraća 2. festival Svijet na tanjuru". Portal *Zagrebinfo*, 5. rujna, <https://www.zagreb.info/ritam-grad/zg-dogadaji/gurmanska-senzacija-na-europskom-trgu-u-zagreb-se-vraca-2-festival-svijet-na-tanjuru/81147> (pristup: kolovoz 2017)

HETHERINGTON, Kevin 1997. *The Badlands of Modernity. Heterotopia and Social Ordering*. London – New York: Routledge.

HINA. 2017a. "Ovaj zagrebački trg od danas i službeno ima novi naziv". *Večernji.hr*, 25. ožujka, <https://www.vecernji.hr/zagreb/ovaj-zagrebacki-trg-od-danas-i-sluzbeno-ima-novi-naziv-1158705> (pristup: srpanj 2017)

HINA. 2017b. "Zagreb očekuje još jedna "Bijela noć", pogledajte što će se sve događati za vikend". *Index.hr*, 28. rujna, <https://www.index.hr/magazin/clanak/zagreb-ocekuje-jos-jedna-bijela-noc-pogledajte-sto-ce-se-sve-dogadati-za-vikend/997513.aspx> (pristup: listopad 2018)

HINA. 2019. "Advent u Zagrebu sa sigurnosnog aspekta prošao u najboljem redu". *Večernji.hr*, 21. siječnja, <https://www.vecernji.hr/zagreb/advent-u-zagrebu-sa-sigurnosnog-aspekta-prosao-u-najboljem-redu-1295930> (pristup: veljača 2019).

HUDOVSKI, Adolf. 1892. *Zagreb i okolica. Kažiput za urođenike i strance*. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare.

HUIZINGA, Johan. 1992 [1938]. *Homo ludens. O podrijetlu kulture u igri*. Zagreb: Naprijed.

HOROLETS, Anna. 2003. "Conceptualising Europe Through Metaphors: A Way to Identity Formation?". *Polish Sociological Review* 31: 61-80.

HOROLETS, Anna. 2008. "Sram od zaostalosti: simbolička konstrukcija Europe u poljskom tisku". *Etnološka tribina* 41: 115-129.

HORVATINČIĆ, Sanja i Mario KIKAŠ. 2015. "Zagrebački trgovi ne pamte žene". U *Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije. Urbanfestival 13*. Zagreb: [BLOK], 68-71.

HRGOVIĆ, Maja. 2004. "Metropola – otok veselja i zabave". *Novi list*, 31. svibnja.

HRTURIZAM. 2016. "Otvoren prvi open air festival orkestara – Zagreb Classic". *HrTurizam.hr*, 28. lipnja, <http://hrturizam.hr/zagreb-classic/> (pristup: listopad 2018)

HROMADŽIĆ, Hajrudin. 2008. *Konzumerizam. Životni stil, potreba, ideologija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

I. Č./HINA. 2017. "U Muzeju za umjetnost i obrt svečano otvoren treći Zagreb Book Festival". *tportal.hr*, 23. svibnja, <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/u-muzeju-za-umjetnost-i-obrt-svecano-otvoren-treci-zagreb-book-festival-20170523> (pristup: rujna 2018)

I. D. 2016. "Gerontološki tulum na zagrebačkom Zrinjercu". *Dnevnik.hr*, 30. rujna, <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/gerontoloski-tulum-na-zagrebackom-zrinjercu---452014.html> (pristup: listopad 2018)

I. P. 2017. "Posjetili smo Zagreb Burger Festival: Evo koji su burgeri naši pobjednici". Portal *Zagrebinfo*, 15. rujna, <https://www.zagreb.info/ritam-grad/zg-dogadaji/foto-posjetili-smo-zagreb-burger-festival-evo-koji-su-burgeri-nasi-pobjednici/147296> (pristup: siječanj 2018)

I. P. /MV. 2017. "Treće zagrebačko More knjiga – plaža na Zrinjercu". *Moderna vremena*, 28. lipnja, <https://www.mvinfo.hr/clanak/trece-zagrebacko-more-knjiga-plaza-na-zrinjercu> (pristup: ožujak 2018)

I. P. /MV. 2018. "Četvrto zagrebačko More knjiga". *Moderna vremena*, 19. lipnja, <https://www.mvinfo.hr/clanak/cetvrto-zagrebacko-more-knjiga> (pristup: listopad 2018)

ILIC, Nataša i Ana DEVIC. 2002. *Nama: 1908 Employees, 15 Department Stores*. Zagreb: NAMA booklet, <http://www.andreja.org/> (pristup: kolovoz 2017)

IMAGO. 2015. "ImagoBox 'zapakirao' PR stunt kampanju u centru Zagreba". *PRGlas*, 26. ožujka, <http://www.prglas.com/imagobox-zapakirao-pr-stunt-kampanju-u-centru-zagreba/> (pristup: ožujak 2018)

Imenovanje trga. 2017. Zagreb: Odbor za imenovanje naselja, ulica i trgova – Gradska skupština Grada Zagreba, 23. siječnja, [http://web.zagreb.hr/Sjednice/2013/sjednice_skupstine_2013.nsf/0/65E2A4D6B7CE5615C12580C004674CB/\\$FILE/Prijedlog%20za%20imenovanje%20Europskog%20trga.pdf](http://web.zagreb.hr/Sjednice/2013/sjednice_skupstine_2013.nsf/0/65E2A4D6B7CE5615C12580C004674CB/$FILE/Prijedlog%20za%20imenovanje%20Europskog%20trga.pdf) (pristup: srpanj 2017)

INGOLD, Tim i Lee VERGUNST. 2009. *Ways of Walking. Ethnography and Practice on Foot*. Aldershot: Ashgate.

J. K. 1995. "Replike na Zrinjercu, originali u gradskom muzeju". *Komunalni vjesnik*, XI/124, 27. srpnja.

JACOBS, Jane. 1961. *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Vintage Books.

JACOBS, Dirk i Robert MAIER. 1998. "European Identity: Construct, Fact and Fiction". U *A United Europe. The Quest for a Multifaceted Identity*. M. Gastelaars i A. de Ruijter, ur. Maastricht: Shaker Publishing, 13-34.

JAGATIĆ, Dubravko. 2016. "Plesom protiv ministra Hasanbegovića". *Nacional.hr*, 1. svibnja, <https://www.nacional.hr/plesom-protiv-ministra-hasanbegovica/> (pristup: kolovoz 2017)

JAMBRIŠAK, Marija (sastavila). 1896. *O pristojnom vladanju u svim životnim prilikama: rukovod za općenje u obitelji, u društvu i u javnom životu*. Zagreb: Knjižara L. Hartmana (Kugli i Deutsch).

JAWORSKY, Adam i Crispin THURLOW, ur. 2010. *Semiotic Landscapes. Language, Image, Space*. London – New York: Continuum International Publishing Group.

JENDRIĆ, Dorotea. 2010. "Biškupiću, dođi u ring i tucimo se za fotelju!". *Večernji.hr*, 1. rujna, <https://www.vecernji.hr/kultura/biskupicu-dodji-u-ring-i-tucimo-se-za-fotelju-185921> (pristup: kolovoz 2017)

JENKS, Chris i Tiago NEVES. 2000. "A Walk on the Wild Side: Urban Ethnography Meets the *Flâneur*". *Cultural Values* 4/1: 1-17.

JUREŠKO, G. 1987. "Ugostitelji non- stop". *Vjesnik*, 7. svibnja.

JURIĆ, Zlatko. 2005. "Viktor Kovačić – Prolog u regulaciju Kaptola, 1908.". *Prostor* 13/1: 23-38.

JURIS, Jeffrey S. 2014. "Embodying Protest: Culture and Performance within Social Movements". U *Conceptualizing Culture in Social Movement Research*. B. Baumgarten, P. Daphi i P. Ullrich, ur. New York: Palgrave Macmillan, 227-247.

JUTARNJI.HR. 2015. "Drugačiji Advent na Europskom trgu. Program okrenut mlađoj urbanoj publici uz nastup elektropop dvojca Nipplepeople". *Jutarnji list*, 25. studenog, <https://www.jutarnji.hr/kultura/glazba/drugaciji-advent-na-europskom-trgu-program-okrenut-mladoj-urbanoj-publici-uz-nastup-elektropop-dvojca-nipplepeople/190174/> (pristup: ožujak 2018)

JUTARNJI.HR. 2017. "Kalinčić o sigurnosti na Adventu u Zagrebu: 'Za vikend je u gradu bilo 200.000 ljudi, treba nam više fizičkih prepreka'". *Jutarnji.hr*, 11. prosinca, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/kalinic-o-sigurnosti-na-adventu-u-zagrebu-za-vikend-je-u-gradu-bilo-200000-ljudi-treba-nam-vise-fizickih-prepreka/6832785/> (pristup: prosinac 2018)

JUTARNJI.HR. 2018. "U centru Zagreba obilježen Dan narcisa: Podršku borbi protiv raka dojke dale i mnoge javne osobe, pogledajte tko je sve bio na Trgu bana Jelačića". *Jutarnji.hr*, 24. ožujka, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/foto-u-centru-zagreba-obiljezen-dan-narcisa-podrsku-borbi-protiv-raka-dojke-dale-i-mnoge-javne-osobe-pogledajte-ko-je-sve-bio-na-trgu-bana-jelac-ica/7167663/> (pristup: listopad 2018)

K. E. 1994. "Koncert u Paviljonu na Zrinjercu". *Komunalni vjesnik XI/98*, 29. travnja.

KAHLE, Darko. 2004. "Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine". *Prostor* 12/2: 203-215.

"Karnevalski manifest" i drugi prilozi, 2000. *Jutarnji list*, 2. ožujka.

KATUNARIĆ, Dražen. 2014. "Kuća Europe: jedno čitanje urbanog nasilja i kontroverza oko nove zgrade Muzičke akademije". *Europski glasnik* 19: 825-835.

KELEMEN, Petra. 2012. "Španscifest u Varaždinu". U *Grad kakav bi trebao biti. Etnološki i kulturnoantropološki osvrti na festivale*. P. Kelemen i N. Škrbić Alempijević. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 271-387.

KELEMEN, Petra i Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ. 2012. *Grad kakav bi trebao biti. Etnološki i kulturnoantropološki osvrti na festivale*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

KIRSHENBLATT-GIMBLETT, Barbara. 2016. "Performance Studies". U *The Performance Studies Reader. Third Edition*. H. Bial i S. Brady, ur. Abingdon – New York: Routledge, 25-36.

KLASIĆ, Hrvoje. 2012. *Jugoslavija i svijet: 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak.

KLINDIC, Ivan. 2018. "Koncert na Zrinjercu u povodu sutrašnjeg Svjetskog dana turizma". Platforma *Licegrada.hr*, 26. rujna, <http://licegrada.hr/koncert-na-zrinjercu-u-povodu-sutrasnjeg-svjetskog-dana-turizma> (pristup: listopad 2018)

KNEŽEVIĆ, Snješka. *Zagrebačka Zelena potkova*. 1996. Zagreb: Školska knjiga – FS.

KNEŽEVIĆ, Snješka. 2000/2001. "Obnavljanje Trga N. Š. Zrinjskog u Zagrebu". *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 26-27: 33-58.

KNEŽEVIĆ, Snješka. 2003. "Bunker na Zrinjercu". U *Zagreb u središtu*. Zagreb: Barbat, 329-334.

KNEŽEVIĆ, Snješka. 2006. "Donji grad". U *Zagrebački leksikon*, sv. 1. J. Bilić i H. Ivanković, ur. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 167-175.

KNEŽEVIĆ, Snješka. 2009. "Zagrebačka Zelena potkova – urbani rezervat?", http://www.d-a-z.hr/files/File/Prilozi/urbanizam.zg/Lenucijeva_potkova-Snjeska_Knezevic-2009_10.pdf - iz elaborata 2004 (pristup: listopad 2018)

KNEŽEVIĆ, Snješka. 2010. "Gornji i Donji grad u Zagrebu 21. stoljeća. O problemima revitalizacije zagrebačke povijesne jezgre". *Kvartal VII/3-4*: 81-85.

KNEŽEVIĆ, Snješka. 2013. "Zagrebačka zelena potkova". U *120 godina Zrinjevca*. B. Čović, ur. Zagreb: Zagrebački Holding – Podružnica Zrinjevac, 32-43.

KNEŽEVIĆ, Snješka. 2014. "Zagrebački povijesni trgovi i parkovi" (iz rukopisa). U *Zrinjevac intimno: 140 godina*. B. Prezeli. Zagreb: Hand design studio.

KNEŽEVIĆ, Snješka. 2017a. "Gradonačelnik Bandić, dakle, sad se dohvatio i Bakačeve". *Telegram*, 3. siječnja, <https://www.telegram.hr/price/gradonacelnik-bandic-dakle-sad-se-dohvatio-i-bakaceve-o-slabo-poznatoj-povijesti-te-ulice-za-telegram-pise-snjeska-knezevic/> (pristup: ožujak 2018)

KNEŽEVIĆ, Snješka. 2017b. "Zagreb od 1866. planira spomenik Zrinskom; konačno su ga postavili ali je skroman i na krivom trgu". *Telegram*, 24. svibnja, <https://www.telegram.hr/price/zagreb-od-1866-planira-spomenik-zrinskom-sad-su-ga-konacno-postavili-ali-je-skroman-konzervativan-i-na-pogresnom-trgu/> (pristup: ožujak 2018)

KNEŽEVIĆ, Snješka. 2018. "Što je sve pogrešno s izgledom, stilom i sadržajem Adventa". *Telegram*, 11. siječnja, <https://www.telegram.hr/price/najvaznija-povjesnicarka-zagrebackog-urbanizma-sto-je-sve-krivo-s-izgledom-stilom-i-sadrzajem-adventa/> (pristup: listopad 2018)

KOLANOVIĆ, Gordana. 2014. "Što autor 'zvijezde Europe' kaže u obranu svog spomenika?". *tportal.hr*, 4. srpnja, <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/sto-autor-zvijezde-europe-kaze-u-obranu-svog-spomenika-20140703> (pristup: srpanj 2017)

KOLAR, Tomislav. 2016. *Na barikadama – antiratne demonstracije u Jugoslaviji* (diplomski rad, rkp.). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10455/1/> Na-barikadama-antiratne-demonstracije-u-Jugoslaviji1.pdf (pristup: ožujak 2018)

KONG, Lily. 2005. "Religious Processions: Urban Politics and Poetics". *Temenos* 41/2: 225-249.

KONJIKUŠIĆ, Davor. 2015a. "Trg Europe: slijepa pjega". U *UrbanFestival 13: Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije*. I. Hanaček i A. Kutleša, ur. Zagreb: [BLOK], 48-51.

KONJIKUŠIĆ, Davor. 2015b. "Samoorganiziranje izbjeglica: bečki primjer. Intervju s Mohammadom Numanom". U *UrbanFestival 13: Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije*. I. Hanaček i A. Kutleša, ur. Zagreb: [BLOK], 56-63.

KOS, Borna. 2018. "Umirovljenici se zabavljali na Strossu". Portal *Zagrebinfo*, 2. listopada, <https://www.zagreb.info/ritam-grad/magazin/foto-umirovljenici-se-zabavljali-na-strossu/192099> (pristup: listopad 2018)

KOVAČEVIĆ, Davorka. 1975. "Detaljni urbanistički plan centra Zagreba očima sociologa". *Revija za sociologiju* 5/4: 130-136.

KOVAČEVIĆ, Lana. 2014. "Građani odlučili – tamni kamen za novo popločenje Trga kralja Tomislava". *Večernji.hr*, 29. studenog, <https://www.vecernji.hr/zagreb/gradani-odlucili-tamni-kamen-za-novo-poplocenje-trga-kralja-tomislava-976374> (pristup: ožujak 2018)

KOVAČEVIĆ, Lana i Jakov NOVAK. 2014. "Novi gradski trg građanima je O.K., struka zgrožena". *Večernji.hr*, 4. srpnja, <https://www.vecernji.hr/zagreb/novi-gradski-trg-gradanima-ok-struka-zgrozena-948527> (pristup: srpanj 2017)

KRANJC, Mihajlo, Branko SILAĐIN i Berislav ŠERBETIĆ. 1980. *Rekonstrukcija i uređenje istočnog dijela Zelene potkove u Zagrebu* (Urbanističko i arhitektonsko rješenje, knjiga 1). Zavod za arhitekturu Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Privatna arhiva Branka Silađina.

KRASNEC, Tomislav. 2002. "Zagreb zaostaje u tržišnoj utakmici europskih gradova". *Večernji list*, 14.-15. kolovoza.

KRIŽIĆ ROBAN, Sandra. 2008. "Reafirmacija grada". *Život umjetnosti* 82: 66-81.

KUGA. 2009. "Zagrebačke fontane u duginim bojama". *E-novine*, 15. listopada, <http://www.e-novine.com/drustvo/31060-Zagrebačke-fontane-duginim-bojama.html> (pristup: travanj 2018)

KURTELA, Nina. 2015. "Priroda i društvo". U *UrbanFestival 13: Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije*. I. Hanaček i A. Kutleša, ur. Zagreb: [BLOK], 127-128.

KUSIN, Vesna. 1979. "Kuća po kuća – ljepši Zagreb". *Sedam dana*, 26. svibnja.

KWON, Miwon. 2002. *One Place After Another*. Cambridge – London: MIT Press.

LABROVIĆ, Siniša i Ružica ŠIMUNOVIĆ (intervju). 2010. "Hrvatsko društvo zazire od kulture". *Vijenac* 432, 23. rujna, <http://www.matica.hr/vijenac/432/Hrvatsko%20dru%C5%A1tvo%20zazire%20od%20kulture/> (pristup: kolovoz 2017)

LABROVIĆ, Siniša i Suzana MARJANIĆ (intervju). 2014 [2010]. "Svojevremeno je i Crkva imala dvojicu pape". U *Kronotop hrvatskog performansa: Od Travelera do danas*. S. Marjanić. Zagreb: Bijeli val – Institut za etnologiju i folkloristiku – Školska knjiga, 1866-1874.

LACY, Suzanne, ur. 1995. *Mapping the Terrain. New Genre Public Art*. Seattle – Washington: Bay Press.

LANDRY, Charles i Franco BIANCHINI. 1995. *The Creative City*. London: Demos.

LATIMER, Joanna i Mara MIELE. 2013. "Naturecultures? Science, Affect and the Non-Human". *Theory, Culture & Society* 30/7-8: 5-31.

LEFEBVRE, Henri. 1991 [1974]. *The Production of Space*. Oxford – Malden: Blackwell Publishing.

LEFEBVRE, Henri. 1996. *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell Publishers.

LEFEBVRE, Henry. 2004 [1992]. *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*. London: Continuum.

LESİČKI, Stojanka. 2007. "Gradonačelnik Križevaca naredio skidanje plakata Vlaste Delimar". *Jutarnji.hr*, 10. svibnja, <https://www.jutarnji.hr/arhiva/gradonacelnik-krizevac-a-naredio-skidanje-plakata-vlaste-delimar/3772695/> (pristup: kolovoz 2017)

LEUS, Maria i Jasmien HERSENS. 2015. "The Soundscapes of Antwerp: a Study on the Acoustic Genius Loci". *Energy Procedia* 78: 25-30.

LICE GRADA. 2018a. "Program događanja na trećem izdanju manifestacije Ljeto na Zrinjevcu". Platforma *Licegrada.hr*, 10. srpnja, <http://licegrada.hr/program-dogadjanja-na-trecem-izdanju-manifestacije-ljeto-na-zrinjevcu/> (pristup: listopad 2018)

LICE GRADA. 2018b. "Prekrasni zagrebački park Zrinjevac u petak postaje Park tolerancije". Platforma *Licegrada.hr*, 17. rujna, <http://licegrada.hr/prekrasni-zagrebacki-park-zrinjevac-u-petak-postaje-park-tolerancije/> (pristup: listopad 2018)

LOZICA, Ivan. 1996. "O hrvatskome folklornom kazalištu". U *Folklorno kazalište (zapisi i tekstovi)*. Zagreb: Matica hrvatska, 15–67.

LOW, Setha M. 2000. *On the Plaza: The Politics of Public Space and Culture*. Austin: University of Texas Press.

LOW, Setha. 2003. *Behind the Gates: Life, Security and the Pursuit of Happiness in Fortress America*. New York – London: Routledge.

LOW, Setha M. 2006. "Smještanje kulture u prostor: društvena proizvodnja i društveno oblikovanje prostora u Kostarici". U *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*. S. M. Low, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 91-123.

LOW, Setha. 2017. *Spatializing Culture. The Ethnography of Space and Place*. London – New York: Routledge.

LOW, Setha i Neil SMITH, ur. 2006. *The Politics of Public Space*. New York – London: Routledge.

LOW, Setha; Dana TAPLIN i Suzanne SCHELD. 2005. *Rethinking Urban Parks: Public Space and Cultural Diversity*. Austin: The University of Texas Press.

LOWES, Marc. 2004. "Neoliberal Power Politics and the Controversial Siting of the Australian Grand Prix Motorsport Event in an Urban Park". *Loisir et Société/ Society and Leisure* 27/1: 69-88.

LÖFGREN, Orvar. 2014. "Urban Atmospheres as Brandscapes and Lived Experiences". *Place Branding and Public Diplomacy* 10/4: 255-266.

LÖFGREN, Orvar. 2015. "Sharing an Atmosphere: Spaces in Urban Commons". U *Urban Commons. Rethinking the City*, C. Borsch i M. Kornberger, ur. New York – Oxon: Routledge – Tylor & Francis Group, 68-91.

LUČIĆ, Marta. 2013. "Gola muška tijela bečkog Leopold muzeja". *Ziher.hr*, 20. veljače, <http://www.ziher.hr/gola-muska-tijela-beckog-leopold-muzeja/> (pristup: kolovoz 2017)

MALBAŠIĆ, Kristina. 2015. "Umjetničko tijelo Vlaste Delimar kao medij kulturnoantropoloških značenja u javnom prostoru". U *Od državne umjetnosti do kreativnih industrija/Transformacija rodni, političkih i religijskih narativa*. J. Zanki, M. P. Ferenčić, N. Škrbić Alempijević, S. Potkonjak i M. Belaj, ur. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, 109-114.

MALEKOVIĆ, Vladimir. 1974. "Traganje za identitetom grada". *Vjesnik*, 21.srpnja.

MAREVIĆ, Teo. 2018. "Ponuda kobasica na Adventu nikad nije bila uzbudljivija. Testirali smo ih, da vam pomognemo s izborom". *Telegram*, 10. prosinca, <https://www.telegram.hr/price/ponuda-kobasica-na-adventu-nikad-nije-bila-uzbudljivija-testirali-smo-ih-da-vam-pomognemo-s-izborom/> (pristup: prosinac 2018)

MARJANIĆ, Suzana. 2014. *Kronotop hrvatskog performansa: Od Travelera do danas*. Zagreb: Bijeli val – Institut za etnologiju i folkloristiku – Školska knjiga.

MARJANIĆ, Suzana. 2018. "Konceptuala (bez) humora ili 'otrov ozbiljnog sadržaja'". U *Humor u svakodnevnoj situaciji*. R. Jambrešić Kirin, J. Marković, Lj. Marks i N. Polgar, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 295-322.

MASELJ, Brane. 2017. "Zmago spet odnesel Zagreb". *Delo*, 15. prosinca, <https://www.delo.si/nedelo/zmago-spet-odnesel-zagreb.html> (pristup: ožujak 2018)

MASON, Bim. 1992. *Street Theatre and other Outdoor Performance*. London – New York: Routledge.

MASSEY, Doreen. 2005. *For Space*. London: Sage Publications.

MASSUMI, Brian. 1995. "The Autonomy of Affect". *Cultural Critique* 31/2: 83-109.

MATASOVIĆ, Trpimir. 2007. "Razgoličeni dušebrižnici". *Zarez – Dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja* br. 440, <http://www.zarez.hr/clanci/razgoliceni-dusebriznici> (pristup: kolovoz 2017)

MAŽEIKIS, Gintautas. 2016. "G. Debord i suvremeno društvo samo-spektaklizacije". U *Društvo spektakla. kritika samospektaklizacije*. G. Mažeikis i J. Zanki, ur. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, 3-13.

McKENZIE, Jon. 2006. *Izvedi ili snosi posljedice: od discipline do izvedbe*. Zagreb: Centar za dramsku umjetnost.

MEDIA SERVIS. 2013. "Ovdje možete dobiti sve informacije vezane uz Europsku uniju". *Republika*, 1. srpnja, <http://republika.eu/novost/14552/ovdje-mozete-dobiti-sve-informacije-vezane-uz-europsku-uniju> (pristup: srpanj 2017)

MEĐUGORAC, Ana. 2015. "Posjetite Vintage Zagreb festival i uskočite u vrijeme plesnjaka, briačnica i pin up djevojaka". Portal *Zagrebinfo*, 15. rujna, <https://www.zagreb.info/ritam-grad/zg-dogadaji/posjetite-vintage-zagreb-festival-i-uskocite-u-vrijeme-plesnjaka-briacnica-i-pin-up-djevojaka-foto/13861> (pristup: kolovoz 2017)

MIHEVC, Zdravko. 2015. "Brendiranje gradova kao ekonomska nužnost". *Technical Journal* 9/2: 198-201.

MILES, Malcolm. 1997. *Art, Space, and the City*. London – New York: Routledge.

MILKOVIĆ, Zlatko. 1933. *Zrinjevac*, Zagreb: Tiskara Šek.

MILLENNIALS. A PORTRAIT OF GENERATION NEXT. 2010. Pew Research Center, <https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/3/2010/10/millennials-confident-connected-open-to-change.pdf> (pristup: rujan 2018)

MINIHANE, Jane. 2017. "The world's 15 best Christmas markets". *CNN Travel*, 17. studenog, <https://edition.cnn.com/travel/article/best-christmas-market/index.html> (pristup: ožujak 2018)

MIŠETIĆ, Anka. 2004. *Gradski rituali*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

MITCHELL, Don. 1995. "The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public, and Democracy". *Annals of the Association of American Geographers* 85/1: 108-133.

MITCHELL, Don. 2003. *The Right to the City. Social Justice and the Fight for Public Space*. New York – London: The Guilford Press.

MOILANEN, Teemu i Seepo RAINISTO. 2009. *How to Brand Cities, Nation, and Destinations: Planning Book for Place Branding*. New York: Palgrave Macmillan.

MOJZAGREB.INFO. 2014. "Zrinjevac: Bolnica za medvjediće". Portal *MojZagreb.info*, 23. lipnja, <http://mojzagreb.info/zagreb/hrvatska/zrinjevac-bolnica-za-medvjedice> (pristup: listopad 2018)

MOJZAGREB.INFO. 2016. "Gorski kotar". Portal *MojZagreb.info*, 6. studenog, <http://mojzagreb.info/zagreb/hrvatska/gorski-kotar> (pristup: siječanj 2018)

MOJZAGREB.INFO. 2017. "More knjiga". Portal *MojZagreb.info*, 2. srpnja, <http://mojzagreb.info/zagreb/hrvatska/more-knjiga> (pristup: siječanj 2018)

MOUFFE, Chantal. 2002. "For an Agonistic Public Sphere". U *Democracy Unrealized: Documenta 11, Platform 1*. O. Enwezor, ur. Ostfildern: Hatje Cantz, 87-97.

MOUFFE, Chantal. 2006. "Which Public Space for Critical Artistic Practices?". U *Cork Caucus: on Art, Possibility & Democracy* (proceedings). T. Joyce i S. Steiner, ur. Frankfurt am Main : Revolver 149-171, https://readingpublicimage.files.wordpress.com/2012/04/chantal_mouffe_cork_caucus.pdf

MOUFFE, Chantal. 2008. "Art as an Agonistic Intervention in Public Space". *Open* 14: 6-13

MURAJ, Aleksandra. 2008. "The Longevity and Vitality of Zagreb Annual Fairs". *Narodna umjetnost* 45/1: 89-107.

MURAJ, Aleksandra. 2013. *Zagrebačka blagdanska ozračja. Slavlja, priredbe, zabave na početku 20. stoljeća*. Zagreb: Muzej grada Zagreba – AGM – Institut za etnologiju i folkloristiku.

MURAJ, Aleksandra i Zorica VITEZ, ur. 2008. *Predstavljanje tradicijske kulture na sceni i u medijima*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Hrvatsko etnološko društvo.

N. B. 2016. "Posjetili smo ljetu na Zrinjercu: Evo zašto su građani oduševljeni oazom u centru grada". Portal *Zagrebinfo*, 18. srpnja, <https://www.zagreb.info/ritam-grad/magazin/posjetili-smo-ljetu-zrinjercu-evo-zasto-gradani-odusevljeni-oazom-centru-grada-foto/69622> (pristup: siječanj 2018)

N. S. Š. i I. PA. 2003., "Božićni sajam opet u Bogovićevoj", *Večernji list*, 14. studenog.

NAVARO-YASHIN, Yael. 2012. *The Make-Believe Space. Affective Geography in a Postwar Polity*. Durham, London: Duke University Press.

NAZOR, Dijana. 2017. "9. Međunarodni festival umjetničkih zastavica Snaga cvijeta". U 21. *Međunarodni festival Cest is d'best* (katalog). Zagreb: Cestagram – Udruga uličnih zabavljača, 3-4.

NEW URBAN AGENDA. 2017. Habitat III. United Nations Conference on Housing and Sustainable Urban Development (Quito, October 2016), <http://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-English.pdf> (pristup: listopad 2018)

NORA, Pierre. 2006. "Između Pamćenja i Historije. Problematika Mjesta". U *Kultura pamćenja i historija*. M. Brkljačić i S. Prlenda, ur. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 21-43.

NUVOLATI, Giampaolo. 2014. "The Flâneur: A Way of Walking, Exploring and Interpreting the City". U *Walking in the European City. Quotidian Mobility and Urban Ethnography*. T. Shortell i E. Brown, ur. Farnham – Burlington: Ashgate, 21-40.

OBAD, Orlanda. 2009. "Imperij kao uzvraćanje udarca: predodžbe o kulturi i identitetu u hrvatskih pregovarača s Europskom unijom". *Narodna umjetnost* 46/2: 111-127.

OBAD, Orlanda. 2012. "Europljani poput nas: Društvena percepcija Europske unije u Hrvatskoj". *Autsajderski fragmenti: časopis za kulturu, umjetnost i znanost* 7/14: 7-47.

OBAD, Orlanda. 2016. "How We Survived Europe (and Never Laughed). The Role of Liberal-Humanitarian Utopia in Croatia's Accession to the EU". U *EU, Europe Unfinished*, Z. Krajina i N. Blanuša, ur. London: Rowman & Littlefield, 183-200.

"Odluka o davanju u zakup i na drugo korištenje javnih površina". *Službeni glasnik Grada Zagreba* 9/2015, 17/2016.

"Odluka o komunalnom redu", *Službeni glasnik Grada Zagreba* 3/2014, 16/2014, 22/2014, 25/2015, 6/2017.

OPAČIĆ, Tamara. 2014. "Trg Tvrdave Europe + Fotogalerija". *H-Alter*, 20. lipnja, <http://www.h-alter.org/vijesti/trg-tvrdjave-europe-fotogalerija> (pristup: srpanj 2017)

Operativni marketinški plan turizma grada Zagreba za razdoblje 2011. - 2016. Turistička zajednica grada Zagreba (prezentacije i istraživanja), izradili Horwath HTL, prezentacija 4. svibnja 2010., <http://www.infozagreb.hr/kontakt/b2b/prezentacije-i-istrazivanja> (pristup: prosinac 2018)

OZMEC-BAN, Tina. 2017. "More knjiga: Čitanje na ležaljka na Zrinjercu je prava uživancija". *Zagrebački list*, 9. srpnja <https://www.zagreb.hr/2017/07/09/more-knjiga-citanje-lezajlkama-zrinjercu-prava-uzivancija/> (pristup: listopad 2018)

OŽEGOVIĆ, Nina. 2018. "Medijska prezentacija zagrebačkog adventa: biznis, eksploatacija, identitet". *Narodna umjetnost* 55/2: 105-127.

P. N. 2018. "'Zdravi pod suncem': Brojni Zagrepčani na Europskom trgu besplatno pregledali madeže". *Novilist.hr*, 27. svibnja, http://www.novilist.hr/Zivot-i-stil/Zdravlje-ljepota/Zdravlje/Zdravi-pod-suncem-Brojni-Zagrepčani-na-Europskom-trgu-besplatno-pregledali-madeze?meta_refresh=true (pristup: lipanj 2017)

P. R. 2016. "Svijet na tanjuru: Festival okusa Šri Lanke, Japana, Kolumbije, Rusije...". *Punkufer.dnevnik.hr*, 5. rujna, <https://punkufer.dnevnik.hr/clanak/svijet-na-tanjuru-isprobajte-okuse-egzoticne-kuhinje-sri-lanke-japana-kolumbije-i-rusije-sve-na-zagrebacom-europskom-trgu---448750.html> (pristup: srpanj 2017)

PALADINO, Zrinka i Željka STANIČIĆ. 2013. "Vrednovanje, obnova i održavanje zaštićenih prirodnih vrijednosti grada Zagreba". U *Zelenilo grada Zagreba*. J. Božićević, M. Nikšić, T. J. Mlinarić i E. Missoni, ur. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 356-370.

PALMER, Gary B. i William R. JANKOWIAK. 1996. "Performance and Imagination: Toward an Anthropology of the Spectacular and the Mundane". *Cultural Anthropology* 11/2: 225-258.

PANDŽIĆ, Ivan. 2004. "Mladima besplatni koncerti i partyji", *Večernji list*, 20. svibnja.

PARK, Robert E. 1967 [1925]. "The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment". U *The City*. R.E. Park, E.W. Burgess i R.D. McKenzie. Chicago – London: University of Chicago Press, 1-46.

PATRA, Avinash. 2011. "Origin & Antiquity of the Cult of Lord Jagannath". *Oxford University Weekly Journal* https://www.academia.edu/1073170/Origin_and_Antiquity_of_the_Cult_of_Lord_Jagannath (pristup: kolovoz 2018)

PAVLIŠA, Mija. 2010. "Vlaška šaka oduzela ministarsku fotelju Bishop Collectoru". *tportal.hr*, 11. rujna, <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/vlaska-saka-oduzela-ministarsku-fotelju-bishop-collectoru-20100910> (pristup: kolovoz 2017)

PEREC, Georges. 2005. *Vrste prostora*. Zagreb: Meandar.

PETERSON, Marina. 2010. *Sound, Space, and the City. Civic Performance in Downtown Los Angeles*. Philadelphia – Oxford: University of Pennsylvania Press.

PIERCE, Josepg i Mary LAWHON. 2015. "Walking as Method: Toward Methodological Forthrightness and Comparability in Urban Geographical Research". *The Professional Geographer* 67/4: 655-662

PINK, Sarah. 2006. "An Urban Tour. The Sensory Sociality of Ethnographic Place-making". *Ethnography* 9/2: 175-196.

PINK, Sarah. 2009. *Doing Sensory Ethnography*. London: Sage.

POČANIĆ, Patricija. 2016. *Izvedba identiteta u hrvatskom performansu* (diplomski rad, rkp.). Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/6897/1/Patricia%20Po%C4%8Dani%C4%87.%20Izvedba%20identiteta%20u%20hrvatskom%20performansu.%20Diplomski%20rad.%20Odsjek%20za%20komparativnu%20knji%C5%BEevnost.pdf> (pristup: kolovoz 2017)

POGLEDAJ.TO. 2014. "Ponovno prisvojiti Trg Europe". *Pogledaj.to*, 14. ožujka, <http://pogledaj.to/drugestvari/ponovo-prisvojiti-trg-europe/> (pristup: srpanj 2017)

POTKONJAK, Sanja i Tomislav PLETENAC. 2014. "'Ja, Europljanin': kulturna reprezentacija Hrvatske na putu u Europsku uniju". *Studia ethnologica Croatica* 26: 121-147.

"Pravilnik o kriterijima za određivanje zakupnina i naknada za korištenje javnih površina za postavljanje kioska, pokretnih naprava, privremenih građevina, komunalnih objekata u općoj uporabi, organiziranje manifestacija i organizaciju gradilišta", *Službeni glasnik Grada Zagreba* 19/2015, 27/2015, 14/2016, 20/2016.

PRELOG, Milan. 1978. "Sudbina središta i sudbina grada". *Arhitektura* 176-177: 34-35.

PRELOG, Milan i suradnici. 1978. *Funkcije gradskog centra i podcentara u zagrebačkom gradskom prostoru*. Zagreb: Centar za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

PREZELJ, Božidar. 2014. *Zrinjevac intimno: 140 godina*. Zagreb: Hand design studio.

"Procjena ukupne potrošnje generirane 'Adventom u Zagrebu' u 2016. godini. Sažetak". Zagreb, 20. ožujka 2017. godine, Institut za turizam, http://www.infozagreb.hr/documents/b2b/Potrosnja_Advent_SAZETAK_20_03_2017_.pdf (pristup: travanj 2018)

Program 20. Cest is d'best, međunarodni ulični festival, informativna brošura 26. 5. - 5. 6. 2016.

Program 21 Cest is d'best, međunarodni ulični festival, 31. 5. - 4. 6. 2017.

Program 22. Cest is d'best, međunarodni ulični festival, 30. 5. - 3. 6. 2018. (http://cestisdbest.com/pdf/cest_programska_knjizica_2018_.pdf; pristup lipanj 2018.)

Program - Katalog 9. međunarodni festival umjetničkih zastava "Snaga cvijeta" (21. Međunarodni festival Cest is d'best), Zagreb: Cestagram – Udruga uličnih zabavljača, 2017.

"Program proslave 900. obljetnice Zagreba", 1994. *Komunalni vjesnik* XI/99, 16. svibnja.

"Promemorija" Savjetodavne komisije u sastavu prof. dr. sc. Dražen Juračić, prof. dr. sc. Marijan Hrčić i dr. sc. Snješka Knežević, znans. savjetnica na prijedlog projekta arhitekta Branka Siladina za preuređenje okoliša spomeniku kralju Tomislavu, 30. svibnja 2014. Privatna arhiva Branka Siladina.

PROMO. 2017. "6. Festival slastica Slatki gušti". *tportal.hr*, 19. lipnja, <https://www.tportal.hr/lifestyle/clanak/6-festival-slastica-slatki-gusti-20170619> (pristup: siječanj 2018)

PUHOVSKI, Nenad (autor/režija) 2016. *Generacija '68*, dokumentarni film. Produkcija Factum.

PUNKUFER. 2015. "Urbani blagdani: Advent u Zagrebu na nešto drugačiji način". *Punkufer.dnevnik.hr*, 21. studenog, <https://punkufer.dnevnik.hr/clanak/urbani-blagdani-advent-u-zagrebu-na-nesto-drugaciji-nacin---417151.html> (pristup: ožujak 2018)

PUNKUFER.HR. 2016. "Italia Fest u Zagrebu: Pršut, mortadela, parmezan, pecorino, tjestenina... i sto drugih delicija". *Punkufer.dnevnik.hr*, 5. listopada, <https://punkufer.dnevnik.hr/clanak/italia-fest-u-zagrebu-prsut-mortadela-parmezan-pecorino-tjestenina-i-sto-drugih-delicija---452570.html> (pristup: srpanj 2017)

PUNTSCHER RIEKMANN, Sonja. 1997. "The Myth of European Unity". U *Myths and Nationhood*, G. Hosking i G. Schöpflin, ur. New York – Abington: Routledge, 60-71.

RADICE, Martha i Alexandrine BOUDREAULT-FOURNIER, ur. 2017a. *Urban Encounters. Art and the Public*. Montreal & Kingston – London – Chicago: MxGill – Queen's University Press.

RADICE, Martha i Alexandrine BOUDREAULT-FOURNIER. 2017b. "Introduction: Encounters with Art in the Urban Public". U *Urban Encounters. Art and the Public*. M. Radice i A. Boudreault-Fournier, ur. Montreal & Kingston – London – Chicago: MxGill – Queen's University Press, 3-15.

RADOVIĆ, Srđan. 2007. "Evropa kao politički simbol u izgradnji identiteta postsocijalističkog društva". *Antropologija* 4: 48-61.

RAJILIĆ, Maja. 2015. "U samom centru nalazi se prolaz koji je mjesto okupljanja narkomana (i nikoga nije briga)". *Zagreb.info*, 26. kolovoza, <https://www.zagreb.info/aktualno/zg/u-samom-centru-nalazi-se-prolaz-koji-je-mjesto-okupljanja-narkomana-u-blizini-europskog-trga/12074> (pristup: srpanj 2017)

RAMIĆ, Ivana i Hrvoje MARJANOVIĆ. 2018. "Probali smo hranu na Adventu u Zagrebu: Naišli smo na čuda, ali i na teški šrot". *Index.hr*, 3. prosinca, <https://www.index.hr/magazin/clanak/probali-smo-hranu-na-adventu-u-zagrebu-naisli-smo-na-cuda-ali-i-na-teski-srot/2047123.aspx> (pristup: prosinac 2018)

RAVLIĆ, Božica. 2018. "Zagreb: Nacionalni dan osoba s intelektualnim teškoćama pod motom 'Stavi naočale - promijeni pogled'". *INportal*, 15. svibnja, <http://www.in-portal.hr/in-portal-news/vijesti/15871/zagreb-nacionalni-dan-osoba-s-intelektualnim-teskocama-pod-motom-stavi-naocale--promijeni-pogled> (pristup: listopad 2018)

Razvojna strategija Grada Zagreba za razdoblje do 2020. godine. 2017. Grad Zagreb, Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada, https://www.zagreb.hr/UserDocsImages/gu%20za%20strategijsko%20planiranje/Razvojna%20strategija%20Grada%20Zagreba_SGGZ_18-17.pdf (pristup: lipanj 2018)

RENDEZ-VOUS. *Festival Francuske u Hrvatskoj*, svibanj-rujan 2015. Zagreb: Francuski institut – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Ministarstvo vanjskih i europskih poslova RH, http://rendez-vous.institutfrancais.hr/wp-content/uploads/2016/05/katalog_low.pdf (pristup: siječanj 2018)

RICHARDSON, Miles. 2003. "Being-in-the-Market Versus Being-in-the-Plaza: Material Culture and the Construction of Social Reality in Spanish America". U *The Anthropology of Place and Space. Locating Culture*. S. M. Low i D. Lawrence-Zúñiga, ur. Malden – Oxford: Blackwell Publishing, 74-91.

RIHTMAN-AUGUŠIN, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Naprijed.

Rješenja Republičkog zavoda za zaštitu prirode Socijalističke Republike Hrvatske 1970. (utvrđivanje stavljanja pod posebnu zaštitu parkova na trgovima Nikole Šubića Zrinskog, Josipa Jurja Strossmayera i kralja Tomislava (UP/I 49/50/51-1970)

Rješenje Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2004. (utvrđivanje svojstva kulturnog dobra za Zelenu potkovu) (UP-I-612-08/02-01/709)

Rješenje Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2010. (utvrđivanje svojstva kulturnog dobra za Povijesnu urbanu cjelinu Grad Zagreb) (UP-I-612-08/02-01/135)

ROKSANDIĆ, Drago. 2012. "Izlazak izvan zidina". U *Povijest grada Zagreba. Knjiga 1. Od prethistorije do 1918*. I. Goldstein i S. Goldstein, ur. Zagreb: Novi liber, 200-251.

RUKAVINA, Ksenija. 2004. "Promenadni koncerti oživili Zrinjevac". *Večernji.hr*, 8. travnja, <https://www.vecernji.hr/zagreb/promenadni-koncerti-ozivili-zrinjevac-752887> - www.vecernji.hr (pristup: siječanj 2018)

S. F. 2012. "Provokativne fotografije Toma Gotovca putuju svijetom". *tportal.hr*, 7. studeni, <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/provokativne-fotografije-toma-gotovca-putuju-svijetom-20121107/print> (pristup: kolovoz 2017)

SABOTIČ, Ines. 2007. *Stare zagrebačke kavane i krčme*. Zagreb: AGM i Pilar.

SALAZAR, Noel B. 2017. "Introduction. Exposing Sports Mega-Events through Mobilities Lens". U *Mega-Event Mobilities. A Critical Analysis*. N. B. Salazar, C. Timmerman, J. Wets, L. G. Gato i S. Van den Broucke, ur. Oxon – New York: Routledge, 1-15.

SCHECHNER, Richard. 2003. *Performance Theory*. New York – London: Routledge.

SCHECHNER, Richard. 2004. "Performance Studies: The Broad Spectrum Approach". U *The Performance Studies Reader*. H. Bial, ur. London – New York: Routledge, 7-9.

SEEBIZ / H. 2014. "Ulični festival 'Artikuliranje' u službi umjetnosti na zagrebačkom Strossmayerovom trgu". Portal *SEEBIZ*, 7. svibnja, <http://www.seebiz.eu/ulicni-festival-artikuliranje-u-sluzbi-umjetnosti-na-zagrebackom-strossmayerovom-trgu/ar-86952/> (pristup: siječanj 2018)

SEIGWORTH, Gregory J. i Melissa GREGG. 2010. "An Inventory of Shimmers". U *Affect Theory Reader*. M. Gregg i G. J. Seigworth, ur. Durham – London: Duke University Press, 1-25.

SELBY, Martin. 2004. *Understanding Urban Tourism: Image, Culture and Experience*. London – New York: I. B. Tauris.

SEN, Arijit i Lisa SILVERMAN, ur. 2014. *Making Place: Space and Embodiment in the City*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.

SENNETT, Richard. 2015 [1974]. *Nestanak javnog čovjeka*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

SHORT, John R. 2003. "Three Urban Discourses". U *A Companion to the City*. G. Bridge i S. Watson, ur. Malden – Oxford: Blackwell Publishing, 18-25.

SHORTELL, Timothy i Evrick BROWN, ur. 2014. *Walking in the European City: Quotidian Mobility and Urban Ethnography*. Farnham: Ashgate.

SIGETIĆ, Milan. 1974. "Zašto povika na urbaniste". *Večernji list*, 9. srpnja, 5.

SILADIN, Branko. 2013a. "Jedna šansa za novi urbanitet javnog prostora". Privatna arhiva Branka Siladina.

SILADIN, Branko. 2013b. "Idejno rješenje korištenja zelenih površina uz Cesarčevu i Bakačevu ulicu sa redizajnom nadgrađa javnog WC-a. Studija formiranja prolaza 'Potok' između Bakačeve i Cesarčeve ulice, te ispitivanje korištenja obodnih prostora (+ prijedlog 0-faze sa troškovnikom)". Privatna arhiva Branka Siladina.

SILADIN, Branko. 2014a. *Obnova trga kralja Tomislava i rekonstrukcija okruženja spomenika*. Projekt, privatna arhiva Branka Siladina.

SILADIN, Branko. 2014b. *Promemorija procesa rada na projektu rekonstrukcije i uređenja okoliša spomenika kralju Tomislavu 1980. – 2014*. Projekt, privatna arhiva Branka Siladina.

SIMMEL, Georg. 1976 [1903]. *The Metropolis and Mental Life*. New York: Free Press.

SIROTKOVIĆ, Mario. 2004. "Dan grada Zagreba". *Večernji list*, 31. svibnja.

SKENDER, Meliša. 2016. "Kako se brani sloboda govora: Prosvjed koji se u inat političarima pretvorio u sjajan tulum". *Lupiga*, 2. travnja, <https://www.lupiga.com/vijesti/kako-se-brani-sloboda-govora-prosvjed-koji-se-u-inat-politicarima-pretvorio-u-sjajan-tulum> (pristup: travanj 2018)

SLIVAR DOMINIĆ, Lana. 2016. "Zagreb i njegov Advent je najbolja božićna destinacija u Europi". *Business IN*, 13. prosinca, <http://www.businessin.hr/turizam/837-zagreb-i-njegov-advent-je-najbolja-bozicna-destinacija-u-europi> (pristup: ožujak 2018)

SMITH, Andrew. 2016. *Events in the City. Using Public Spaces as Event Venues*. London – New York: Routledge.

SOHN, Heidi. 2008. "Heterotopia: Anamnesis of a Medical Term". U *Heterotopia and the City. Public Space in a Postcivil Society*. M. Dehaene i L. De Cauter, ur. London – New York: Routledge, 41-50.

SOUNDSET. 2014. "Advent će useliti i na Europski trg". *Soundset Plavi*, 14. studenog, <http://www.soundset.hr/vijesti/zagreb-i-okolica/advent-ce-useliti-i-na-europski-trg> (pristup: ožujak 2018)

STANIĆ, Jelena, Laura ŠAKAJA i Lana SLAVUJ. 2009. "Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova". *Migracijske i etničke teme* 25/1-2: 89-124.

STEVENS, Quentin. 2007. *The Ludic City. Exploring the Potential of Public Spaces*. London – New York: Routledge.

STEVENS, Quentin i Julia LOSSAU. 2015. "Framing Art and Its Uses in Public Space". U *The Uses of Art in Public Space*. Q. Stevens i J. Lossau, ur, Abingdon – New York: Routledge.

STEWART, Kathleen. 2007. *Ordinary Affects*. Durham, N.C.: Duke University Press.

STIPERSKI, Zoran. 2015. "Percepcija mjesta ugone i neugode u prostoru grada Zagreba. Anketno istraživanje". *Prostor* 23/2: 332-343.

STIPETIĆ, Davor. 1974. "Stambena arhitektura ili arhitektura stambene krize". *Arhitektura* 27/149: 19-22.

Strategija turističkog brendiranja grada Zagreba s planom promocije na međunarodnom tržištu, Turistička zajednica grada Zagreba (Prezentacije i istraživanja), izradili Horwath HTL, "Konačni izvještaj", prezentacija 29. prosinca 2011., <http://www.infozagreb.hr/kontakt/b2b/prezentacije-i-istrazivanja> (pristup: prosinac 2018)

Strateški i operativni marketinški plan TZGZ 2017.-2020., Turistička zajednica grada Zagreba (prezentacije i istraživanja), izradili Horwath HTL, prezentacija prosinac 2016., <http://www.infozagreb.hr/kontakt/b2b/prezentacije-i-istrazivanja> (pristup: prosinac 2018)

SUNDBO, Jon i Flemming SØRENSEN. 2013. "Introduction to the Experience Economy". U *Handbook on the Experience Economy*. J. Sundbo i F. Sørensen, ur. Cheltenham – Northampton: Edward Elgar, 1-17.

SVIRČIĆ GOTOVAC, Anđelina. 2002. "Javni prostori u Zagrebu: primjeri dvaju središnjih trgova". *Sociologija i prostor* 40/1-2: 117-135.

SVIRČIĆ GOTOVAC, Anđelina i Jelena ZLATAR. 2015. *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

ŠAROVIĆ, Slavica. 2017. "I sveti Martin u lampionskoj povorci djece". *Portal nacionalne manjine*, 11. studenog, <http://nacionalnemanjine.hr/sveti-martin-lampionskoj-povorci-djece/> (pristup: ožujak 2018)

ŠILJAK, Lucija. 2018. "Na Zrinjercu je napokon počeo Food Film Festival: Vrhunska klopica i filmovi pod zvijezdama". Portal *Zagrebinfo*, 7. rujna, <https://www.zagreb.info/dobra-klopica/foto-na-zrinjercu-je-napokon-poceo-food-film-festival-vrhunska-klopica-i-filmovi-pod-zvijezdama/190494> (pristup: listopad 2018)

ŠIMAC, J. 2010. "Vlaška Šaka" Siniša Labrović preuzeo ministarsku fotelju Boži Biškupiću 'Kolektoru'. *Index.hr*, 10. rujna, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/vlaska-saka-sinisa-labrovic-preuzeo-ministarsku-fotelju-bozi-biskupicu-kolektoru/511641.aspx> (pristup: kolovoz 2017)

ŠIMPRAGA, Saša. 2011. *Zagreb, javni prostor*. Zagreb: Porfirogenet.

ŠIMPRAGA, Saša. 2013a. "Trg Europe, post festum". *DAZ*, 10. srpnja, <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/trg-europe-post-festum,2032.html> (pristup: 15. svibnja 2017)

ŠIMPRAGA, Saša. 2013b. "Bilo kuda, Siladin svuda". *H-Alter*, 6. lipnja, <http://www.h-alter.org/vijesti/bilo-kuda-siladin-svuda> (pristup: lipanj 2017)

ŠIMPRAGA, Saša. 2014. "Kvazitr trg proizašao iz stihije". *Pogledaj.to*, 2. srpnja, <http://pogledaj.to/arhitektura/kvazitr-trg-proizasao-iz-stihije/> (pristup: srpanj 2017)

ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena. 2012. "Festivali i sjećanje. Studija slučaja: Ogulinski festival bajke". U *Grad kakav bi trebao biti. Etnološki i kulturnoantropološki osvrt na festivale*. P. Kelemen i N. Škrbić Alempijević. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 185-270.

ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena. 2016a. "Etnološki i kulturnoantropološki pogled na stvaranje grada umjetničkim izvedbama". U *Mjesto izvedbe i stvaranje grada*, V. Gulin Zrnić, N. Škrbić Alempijević i J. Zanki, ur. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – Institut za etnologiju i folkloristiku, 19-30.

ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena. 2016b. "Teorija afekta". U *Misliti etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. N. Škrbić Alempijević, S. Potkonjak i T. Rubić. Zagreb: FF Press – Hrvatsko etnološko društvo, 64-86.

ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena i Valentina GULIN ZRNIĆ. 2016. "City-making and Performance: Artistic Interventions in Zagreb Public Spaces". U *Mjesto izvedbe i stvaranje grada*, V. Gulin Zrnić, N. Škrbić Alempijević i J. Zanki, ur. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – Institut za etnologiju i folkloristiku, 187-202.

ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena, Sanja POTKONJAK i Tihana RUBIĆ. 2016. *Misliti etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Zagreb: FF Press – Hrvatsko etnološko društvo.

ŠPIKIĆ, Marko i Tea GORUP. 2016. "Od prevrata do nostalgije. Planiranje socijalističkog grada i zaštita povijesnih ambijenata u Zagrebu od 1945. do 1962. godine". *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 40: 7-32.

T. F. 1997. "Zabave na trgovima". *Večernji list*, 15. studenog.

T. R./h. 2017. "Turističko-kulturna manifestacija 'Zagreb pozdravlja Austriju' od 8. do 11. lipnja". *NovoHR*, s.a., <http://novo.hr/turisticko-kulturna-manifestacija-zagreb-pozdravlja-austriju-8-do-11-lipnja/> (pristup: siječanj 2018)

TENŽERA, Veselko. 2017. *Zašto volim Zagreb*. Zagreb: Mozaik knjiga.

TOMAŠEVIĆ, Amelia. 2013. *Zagrebački vremeplov 13.4. – 29.9.2013.* (prezentacija), <https://croatia.hr/Documents/2884/Dr-sc-Amelia-Tomasevic-Zagrebcki-vremeplov.pdf> (pristup: siječanj 2018)

TOMAŠEVIĆ Tomislav, Vedran HORVAT, Alma MIDŽIĆ, Ivana DRAGŠIĆ i Miodrag DAKIĆ. 2018. *Commons in South East Europe: Case of Croatia, Bosnia & Herzegovina and Macedonia*. Zagreb: Institut za političku ekologiju, http://ipe.hr/wp-content/uploads/2018/04/IPE_COMMONS_ENG_web.pdf (pristup: prosinac 2018)

TOMINAC, Ivan. 2016. "Udruga Down sindrom i grad Zagreb koncertom obilježavaju Svjetski dan Down sindroma". Portal *Lika Club*, 20. ožujka, <http://likacclub.eu/udruga-down-sindrom-grad-zagreb-koncertom-obiljezavaju-svjetski-dan-down-sindroma/> (pristup: siječanj 2018)

TONČIĆ, Klara. 2017. *Sjećanje na Univerzijadu '87 – Svijet mladih za svijet mira* (seminarski rad, kolegij "Antropologija društvenog sjećanja", rkp.). Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

TPORTAL.HR / HINA. 2016. "I ove godine 'More knjiga' na Zrinjevcu". *tportal.hr*, 29. lipnja, <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/i-ove-godine-more-knjiga-na-zrinjevcu-20160629> (pristup: ožujak 2018)

"Trg". *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavoda Miroslav Krleža, on-line izdanje, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62212> (pristup: siječanj 2019)

TUAN, Yi-Fu. 1991. "Language and the Making of Place: A Narrative-Descriptive Approach". *Annals of the Association of American Geographers* 81: 684-696.

"Turizam", *Priopćenje* (15. 2. 2019.), Grad Zagreb, Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj grada – Odjel za statistiku.

"Urbanistička dokumentacija i urbanističke propozicije za natječaj", *"Centar Gradski podrum" d.o.o., A. Cesarca 2, Zagreb, Program za urbanistički arhitektonski natječaj*, arhivski broj 03.43/2006. Zagreb: Arhiv Zavoda za uređenje Grada Zagreba.

UZELAC, Kristina. 2014. "Gdje se u Zagrebu smjestila Europa?". U *Ponovno iscrtavanje granica: transformacije identiteta i redefiniranje kulturnih regija u novim političkim okolnostima. Zbornik 12. hrvatsko-slovenskih etnoloških paralela*, M. Belaj, Z. Čiča, A. Matković, T. Porenta i N. Škrbić Alempijević, ur. Zagreb – Ljubljana: Hrvatsko etnološko društvo – Slovensko etnološko društvo, 87-107.

"Velika svečanost na ulicama i trgovima za 903. rođendan Zagreba". 1997. *Vjesnik*, 13.studenog.

VELIKONJA, Mitja. 2005. *EUrosis – A Critique of the New Eurocentrism*. Ljubljana: Mediawatch – Mirovni institut.

VEREŠ, Saša. 1980. "Strossmayerov trg". *Vjesnik*, 21. prosinca.

VISCONTI, Luca M., John F. SHERRY Junior, Stefania BORGHINI i Laurel ANDERSON. 2010. "Street Art, Sweet Art? Reclaiming the 'Public' in Public Place". *Journal of Consumer Research* 37/3: 511-529.

VL. 2016. "Izbičevao' riječi istaknutih umjetnika". *Večernji.hr*, 20. veljače, [www//:sptth.vjecernji.hr/kultura/izbičevao-rijeci-istaknutih-umjetnika-1061951](http://www.sptth.vjecernji.hr/kultura/izbičevao-rijeci-istaknutih-umjetnika-1061951) (pristup: kolovoz 2017)

VNUK, Gordana. 2016. "Kazalište i javni prostori grada". U *Mjesto izvedbe i stvaranje grada*. V. Gulin Zrnić, N. Škrbić Alempijević i J. Zanki, ur. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – Institut za etnologiju i folkloristiku, 79-92.

VRKAN, Srđan. 2005. "Europski identitet – neke ključne dileme". *Revija za sociologiju* 36/1-2: 7-21.

VIIGNIER, Renaud. 2016. *Place Marketing and Place Branding: A Systematic (and Tentatively Exhaustive) Literature Review*. Université de Lausanne, Working Paper de l'IDHEAP 5/2016, <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01340352/document> (pristup: listopad 2018)

ZAGREB.INFO. 2016. "Artikuliranje i ove godine oduševilo: Radionice, artikulanti i bogat sadržaj obilježili festival". Portal *Zagrebinfo*, 10. svibnja, <https://www.zagreb.info/ritam-grad/magazin/artikuliranje-i-ove-godine-odusevilo-radionice-artikulanti-i-bogat-sadrzaj-obiljezili-festival/54726> (pristup: siječanj 2018)

ZAGREB.INFO. 2018a. "'Slatki gušti': Kolači, torte, sladoledi, palačinke... slastice se vraćaju na Zrinjevac, a program je odličan!". Portal *Zagrebinfo*, 16. lipnja, <https://www.zagreb.info/ritam-grad/zg-dogadaji/slatki-gusti-kolaci-torte-sladoledi-palacinke-slastice-se-vracaju-na-zrinjevac-a-program-je-odlican/184273> (pristup: listopad 2018)

ZAGREB.INFO. 2018b. "Gdje uživamo u glazbi na travi... Uskoro počinje Zagreb Classic na Tomislavcu, provjerite što nas sve čeka kroz bogat program". Portal *Zagrebinfo*, 18. lipnja, <https://www.zagreb.info/ritam-grad/zg-dogadaji/gdje-uzivamo-u-glazbi-na-travi-uskoro-pocinje-zagreb-classic-na-tomislavcu-provjerite-sto-nas-sve-ceka-kroz-bogat-program/184547> (pristup: listopad 2018)

ZAGREB.INFO. 2018c. "Foodballerka – retro carstvo nogometa, super klope i sjajne zabave na Strossmayerovom trgu". Portal *Zagrebinfo*, 2. lipnja, <https://www.zagreb.info/ritam-grad/zg-dogadaji/foodballerka-retro-carstvo-nogometa-super-klope-sjajne-zabave-strossmayerovom-trgu/182785> (pristup: listopad 2018)

"Zaključak o imenovanju javnih površina". *Službeni glasnik Grada Zagreba* 2/2017.

"Zakon o javnom okupljanju". *Narodne novine* 128/1999, 90/2005, 139/2005, 15020/05, 82/2011, 78/2012.

"Zakon o osobnoj iskaznici". *Narodne novine* 62/2015.

"Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira". *Narodne novine* 041/1977, 055/1989, 5/1990, 30/1990, 47/1990, 29/1994.

"Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara". *Narodne novine* 69/1999, 151/2003, 157/2003, 100/2004, 87/2009, 88/2010, 61/2011, 25/2012, 136/2012, 157/2013, 152/2014, 98/2015, 44/2017, 90/2018.

"Zakon o zaštiti prirode". *Narodne novine* 80/2013, 15/2018, 14/2019.

"Zakon o turističkim zajednicama i promicanju hrvatskog turizma". *Narodne novine* 152/2008.

ZANKI, Josip. 2016a. "Projekt *CreArt*: iskustva Hrvatskog društva likovnih umjetnika". U *Mjesto izvedbe i stvaranje grada*, V. Gulin Zrnić, N. Škrbić Alempijević i J. Zanki, ur. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – Institut za etnologiju i folkloristiku, 13-14.

ZANKI, Josip. 2016b. "Cikličko vrijeme, postav izložbe i nepovratni spektakl". U *Društvo spektakla. Kritika samospektaklizacije*. G. Mažeikis i J. Zanki, ur. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, 24-33.

ZEČKOVIĆ, Vladimir. 1970. "Tko čuva sve, ne sačuva ništa", serijal "Rasprave o Generalnom urbanističkom planu". *Vjesnik*, 21.kolovoza.

ZEKIĆ, Jasenko. 2007. "Univerzijada '87 – drugi ilirski preporod". *Časopis za suvremenu povijest* 39/2: 299-318.

ZLATAR, Jelena. 2013. *Urbane transformacije suvremenog Zagreba: sociološka analiza*. Zagreb: Plejada – Institut za društvena istraživanja.

ZUKIN, Sharon. 1995. *The Cultures of Cities*. Oxford: Blackwell Publishing.

ZUKIN, Sharon.1998. "Urban Lifestyles: Diversity and Standardisation in Spaces of Consumption". *Urban Studies* 35/5-6: 825-839.

ŽUNIĆ, Alen. 2014. "Nova arhitektura podno katedrale". *Vijenac* 520: 22.

ŽUNIĆ, Alen i Nikola MATUHINA. 2012. "Povijesni trgovi grada Zagreba nastali do 1918. Prostorna geneza i urbanističke odlike". *Prostor* 20/1: 88-105.

ŽUPANIĆ, Sandra. 2018. "Međimursko prošćenje u centar Zagreba donosi dašak Međimurja". *Međimurske novine*, 4. lipnja, <http://www.mnovine.hr/hrvatska/aktualno/medimursko-proscenje-u-centar-zagreba-donosi-dasak-medimurja/> (pristup: listopad 2018)

YANG, Wei i Jian KANG. 2007. "Soundscape and Sound Preferences in Urban Squares: A Case Study in Sheffield". *Journal of Urban Design* 10/1: 61-80.

YI'EN, Cheng. 2013. "Telling Stories of the City: Walking Ethnography, Affective Materialities, and Mobile". *Space and Culture* 17/3: 211-223. WHYTE, William. 1980. *The Social Life of Small Urban Spaces*. New York: Project for Public Spaces.

WHYBROW, Nicolas. 2011. *Art and the City*. London – New York: I.B. Tauris & Co.

WILKEN, Lisanne. 2012. "Anthropological Studies of European Identity Construction". U *A Companion to the Anthropology of Europe*, U. Kockel, M. N. Craith i J. Frykman, ur. Malden – Oxford: Wiley – Blackwell, 126-144.

WILKIE, Rhoda. 2015. "Multispecies Scholarship and Encounters: Changing Assumptions at the Human-Animal Nexus". *Sociology* 49/2: 323-339.

WILLIAMS, Raymond. 1977. *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.

WILSON, Helen F. i Jonathan DARLING. 2016. "The Possibilities of Encounter". U *Encountering the City. Urban Encounter from Accra to New York*. J. Darling i H. F. Wilson, ur. London – New York: Routledge, 1-24.

24SATA. 2018. "Zaklada Nora Šitum: Rujan je posvećen malignim bolestima". *24 sata*, 4. rujna, <https://www.24sata.hr/news/zaklada-nora-situm-rujan-je-posvecen-malignim-bolestima-588787-24sata.hr> (pristup: listopad 2018)

24SATA. 2018. "Mjere sigurnosti za Advent: Od interventne pa do krim policije". *24sata*, 29. studenog, <https://www.24sata.hr/news/mjere-sigurnosti-za-advent-od-interventne-pa-do-krim-policije-602323> (pristup: prosinac 2018)

Autori fotografija i/ili izvori (arhivi, dokumentacije, portali) koji su nam ustupili fotografije za knjigu

Sl. 1	Zagrebačka infrastruktura prostornih podataka, ZgGeoPortal, Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada, digitalni ortofoto snimak 2018.
Sl. 2 – 4	Zbirka razglednica Damira Kremenića: "Zagreb, Zrinjski trg"(br. 17495), "Zagreb, Josip Juraj Strossmayer" (br. 1527), "Zagreb, Glavni kolodvor" (br. 18423)
Sl. 8	Klara Tončić
Sl. 13	Karmen Stošić
Sl. 16	Službena web stranica Grada Zagreba, www.zagreb.hr
Sl. 18	Suzana Sakić
Sl. 19	Arhiva Međunarodne smotre folklor, Buga Cvjetanović
Sl. 23 – 25	Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Grafička zbirka, digitalna zbirka, razglednice: "Zagreb: Zrinjski trg", 1905. godine; "Zagreb: Trg Franje Josipa", 1899. godine; "Zagreb: Zrinjski trg", cca 1925.
Sl. 26	Muzej grada Zagreba, Fototeka, MGZ-fot-13820, autor nepoznat, "Trg kralja Tomislava prema Glavnom kolodvoru"
Sl. 28	"Fotodokumentacija postojećeg stanja" uz projekt <i>Rekonstrukcija i uređenje istočnog dijela Zelene potkove u Zagrebu</i> (M. Kranjc, B. Siladin, B. Šerbetić), 1980., Dokumentacija Branka Siladina
Sl. 29 – 30	Milan Pavić, "Motiv sa Zrinjevca" 1958., ustupila Slavka Pavić
Sl. 32	Muzej grada Zagreba, Fototeka, MGZ-56708, Marija Braut, "Splendid Express", oko 1980.
Sl. 35	Karmen Stošić
Sl. 36	Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Grafička zbirka, digitalna zbirka, razglednica "Šetalište na Zrinjskom trgu", 1908.
Sl. 37	Iva Grubiša
Sl. 39	Pavel Gulin Zrnić
Sl. 41, 64, 71	Karmen Stošić
Sl. 73	Tomislav Augustinčić

FOTOGRAFIJE: AUTORI I IZVORI

Sl. 76	"Fotodokumentacija postojećeg stanja" uz projekt <i>Rekonstrukcija i uređenje istočnog dijela Zelene potkove u Zagrebu</i> (M. Kranjc, B. Siladin, B. Šerbetić), 1980., Dokumentacija Branka Siladina
Sl. 91	Slavka Pavić
Sl. 93	Zbirka razglednica Damira Kremenića, "Zagreb: Spomenik kralju Tomislavu" (s.n.)
Sl. 96 – 97	Željko Hladika/PIXSELL: PXL_100910_2585; PXL_100910_2579
Sl. 98	Sanjin Strukić/PIXSELL, PXL_140316_12733556
Sl. 101	Jelena Rašić, www.prijatelji-zivotinja.hr
Sl. 102	Ivana Perić, www.h-alter.org
Sl. 103	Bernard Čović/Glas Koncila
Sl. 105	Tomislav Čuveljak
Sl. 106 – 108	www.crol.hr
Sl. 115	http://portal.iskcon.hr
Sl. 116	Karmen Stošić
Sl. 119	Pavel Gulin Zrnić
Sl. 123	Karmen Stošić
Sl. 139	Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Grafička zbirka, digitalna zbirka, razglednica "Nadbiskupska palača i prvostolna crkva", 1908.
Sl. 140 – 141, 143, 145	Dokumentacija Tihomira Jukića, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Sl. 142, 144, 146 – 147	Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća
Sl. 151	Ena Grabar
Sl. 153 – 157	Nacrti i snimke u elaboratu "Stara Vlaška – Bakačeva – Cesarčeva – prolaz Potok", 2013. godine, Dokumentacija Branka Siladina
Sl. 158	Vesna Uglješić
Sl. 160	Damir Žižić/[BLOK]
Sl. 161	Ena Grabar
Sl. 162	Juraj Vuglač/Hrvatsko društvo likovnih umjetnika
Sl. 163	Vesna Uglješić
Sl. 164	Svibanj projekt d. o. o.

Sl. 165 i snimke u poglavlju "Scena treća: sudjelovanje u javnom događanju"	Iva Grubiša
Sl. 166	Damir Žižić/[BLOK]
Sl. 169	Iva Grubiša
Sl. 170	Svibanj projekt d. o. o.
Sl. 177 – 178	Mađarski institut u Zagrebu
Sl. 179	Inicijativa alumnija <i>CEU</i> u Hrvatskoj
Sl. 180	Dag Oršić
Sl. 181	Anja Mergeduš
Sl. 183 – 184	Iva Grubiša
Sl. 185 – 187	Svibanj projekt d. o. o.
Sl. 188 – 190, 192, 196	Iva Grubiša
Sl. 198 – 205	Svibanj projekt d. o. o.
Sl. 206	Iva Grubiša
Sl. 207 – 212	Svibanj projekt d. o. o.
Sl. 213	Viktorija Car
Sl. 214 – 218	Svibanj projekt d. o. o.
Sl. 219	Tomislav Augustinčić
Sl. 220	Svibanj projekt d. o. o.
Sl. 221	Duje Medić
Sl. 222	Damir Žižić/[BLOK]
Sl. 223 – 224	Duje Medić
Sl. 225	Luka Hrgović
Sl. 226	Juraj Vuglač /Hrvatsko društvo likovnih umjetnika
Sl. 227	Ena Grabar
Sl. 228 – 236	Damir Žižić/[BLOK]
Sl. 237 – 239	Davor Konjikušić
Sve ostale fotografije u cjelini "Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava" fotografirala je Valentina Gulin Zrnić, a u cjelini "Europski trg" Nevena Škrbić Alempijević.	

ZAHVALE

Za višeslojnost naših predodžbi o istraživanim trgovima kao mjestima susreta zaslužna je komunikacija, razmjena znanja i iskustava s velikim brojem suradnika. Brojni su bili naši sugovornici: građani koji su s nama razgovarali o gradu i životu u njemu, stručnjaci koji se bave gradskom problematikom, predstavnici i članovi europskih, državnih i gradskih ustanova i ureda, organizacija i udruga, organizatori javnih događanja, inicijatori gradskih akcija itd. Prema uzusu i kodeksu struke, njihovi su glasovi inkorporirani u tekst i analizu, no bez navođenja osobnih podataka. Iznimku predstavljaju sugovornici koji autorski progovaraju o vlastitim arhitektonskim i umjetničkim intervencijama u javni prostor. Svim našim sugovornicima, kazivačima, od srca zahvaljujemo na vremenu, razgovoru, dobroj volji i interesu da sudjeluju u istraživanju, na tome što su podijelili s nama svoja življena iskustva, doživljaje, sjećanja, komentare, vizije grada i njegovih trgova. Stoga im, jednom riječju, zahvaljujemo na susretima. Iz tih je razgovora stvoren jedan od temeljnih korpusa građe za ovu kulturnoantropološku studiju.

Cjelovitiji nam je uvid u transformacije zagrebačkih javnih prostora i događanja koja se u njima odvijaju dala i raznovrsna pisana građa. Zahvalnost stoga dugujemo djelatnicima gradskih i državnih tijela, kulturnih ustanova, strukovnih udruženja, knjižnica i arhiva, institucija Europske unije, nevladinih udruga, turističkih zajednica i agencija za organizaciju javnih događanja te arhitektonskih studija koji su nam otvorili svoje arhive i građu učinili dostupnom.

Brojne poticajne rasprave i veliku podršku su nam pružili kolegice i kolege u ustanovama u kojima radimo: na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Istraživanje zagrebačkih trgova i javnih manifestacija se odvijalo u okviru projekta "Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet" (www.citymaking.eu) koji je u fokusu imao suvremene transformacije Zagreba, a financirala ga je Hrvatska zaklada za znanost (2014. – 2018.). Za ostvarenje ovoga izdanja je iznimno važan bio doprinos voditeljice projekta dr. sc. Jasne Čapo i članica projekta – dr. sc. Tihane Rubić, dr. sc. Petre Kelemen, dr. sc. Sanje Đurin i dr. sc. Laure Šakaja – koje su s nama uvijek iznova promišljale i domišljale gradske teme. Pomnim sakupljanjem članaka o manifestacijama u Zagrebu u dnevnom tisku, istraživanju je pridonijela i voditeljica knjižnice Instituta za etnologiju i folkloristiku, mr. sc. Anamarija Starčević Štambuk. Također, tajnica Instituta, Sanja Lesić, uvijek nam je bila pri ruci! Svim kolegicama s kojima smo surađivale u okviru projekta, velika zahvala na podršci, razgovorima, podijeljenim informacijama, poticajima i pomoći tijekom istraživanja i u pripremi knjige.

Tijekom našega istraživanja povremeno bi nam se terenski pridružili i zainteresirani studenti etnologije i kulturne antropologije te sociologije, ponekad samo u kraćem obilasku manifestacija (*Cest is d'best* 2017.), a ponekad i u opsežnijim suradnjama. U većoj mjeri u praćenje *Adventa u Zagrebu* 2016. godine bili su uključeni Tomislav Augustinčić, Iva Grubiša, Lana Končevski i Klara Tončić, a u uređivanje portala s građom istraživanja u okviru projekta bila je uključena Suzana Sakić. Svima zahvaljujemo na entuzijazmu i predanosti.

Kada smo odlučile knjigu i bogato opremiti fotografijama kako bi na dodatni način dokumentirale život na trgovima, mnogi su nam autori fotografija, urednici web portala, vlasnici zbirki fotografija, razglednica i različite fotodokumentacije, kao i kulturne ustanove, izašli u susret omogućivši nam da objavimo brojne fotografije upravo njihovom ljubaznošću i bez naknade. Popis fotografija pred kraj knjige stoga sadrži sve one koji su pridonijeli, a kojima smo zahvalne na kolegijalnosti i otvorenosti da nam ih ustupe.

Veliku zahvalnost također dugujemo recenzenticama knjige, dr. sc. Petri Kelemen i dr. sc. Katji Hrobat Virloget, na pomnom čitanju, konstruktivnim komentarima i dobrohotnim savjetima. Kako bi tekst bolje komunicirao s različitim publikama, Zrinka Jensch i Zvezdana Kastapeli pridonijele su svojim lektorskim i prevodilačkim zahvatima, dok je Maša Hrvatin grafičkim oblikovanjem spremno odgovarala na naše nastojanje da knjiga i dizajnom odražava etnografski i analitički ton teksta – zbog toga im svima upućujemo veliku zahvalu. Srdačno se zahvaljujemo i izdavačima, Hrvatskom etnološkom društvu i Institutu za etnologiju i folkloristiku, koji su naš rukopis prepoznali kao projekt vrijedan objave te posebice prof. dr. sc. Tihani Petrović Leš na podršci u tom izdavačkom pothvatu.

Autorice

Zagreb, srpanj 2019.

IZ RECENZIJA

Autorice u knjizi donose slikovite opise i detaljne analize pregršt susreta: njih samih s analiziranim zagrebačkim trgovima, sa sugovornicima s kojima su razgovarale o gradu i šetale njegovim trgovima, s brojnim arhivskim, medijskim, stručnim, književnim, promidžbenim i drugim izvorima i dokumentima, sa znanstvenom literaturom. Ispisuju tako bogatu etnografiju, s izrazitim senzibilitetom za detalje i izbrušenom analitičkom vještinom uranjanja u obimnu građu koju su prikupile višegodišnjim istraživanjem. U tom gustom tkanju doznajemo o širim političkim, ekonomskim i društvenim silnicama, o urbanističkim kretanjima, gradskim vizijama i strategijama. Čitamo o klupama i spomenicima na trgovima, dječjim igrama, raznolikim događanjima, o zvukovima, mirisima i rekvizitima koji ispunjavaju prostor trgova, o zastajanjima i šetnjama. Autorice progovaraju o usvojenim načinima korištenja trgova i o kreiranju novih odnosa u prostoru, o propitivanjima i prekoračivanjima uzusa, o (ne)slaganjima o tome što bi trgovci, i šire grad, trebali biti. Ova studija pruža čitateljima poziv za susret s pažljivom i dubinskom etnološkom i kulturnoantropološkom analizom urbanih procesa, poziv za susret s gradom i njegovim trgovima.

Dr. sc. Petra Kelemen

The monograph by two internationally renowned ethnologists and cultural anthropologists represents an innovative scientific work at the intersection of urban anthropology with other branches of urban studies. Its major strength is the ethnological/anthropological focus on the way of life linked to Zagreb city squares. The authors discuss encounters in urban squares, contested perceptions and memories, old and new ways of using urban squares, as well as contemporary meanings attributed to them.

The book goes beyond the scope of previous urban studies by tackling the question of how social performances (public events, festivals, concerts, art interventions, etc.) give meaning, challenge and transform urban public spaces. By analyzing how city dwellers (re)shape, (re)create and (re)construct public space by humanizing it, attributing cultural meanings to it and problematizing the dominant ways of urban management, the authors invite us to think about the importance of active social action in the process of creating public space. Such an approach to the social creation of public space through performance is a novelty not only in the Croatian but also the broader European context.

Katja Hrobat Virloget, PhD

ISBN 978-953-8232-00-8
ISBN 978-953-8089-53-4

CIJENA: 150, 00 KN

